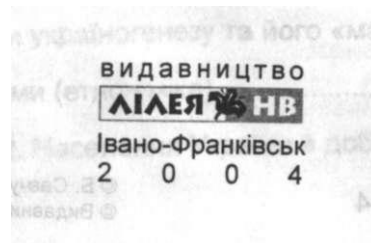

Борис САВЧУК

УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛОГІЯ

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

ББК 63.5 (4 УКР)
С12

Гриф Міністерства освіти і науки України
за № 14/18.2—1871 від 02.08.2004

У навчальному посібнику викладені теоретичні основи науки про етнос. Розглядається проблема етногенезу, етніміки та головні етапи формування українського етносу. Висвітлюються особливості етнічної культури, психології, мови, релігії українців, що яскраво засвідчує їхню самобутність та окремішність.

Призначений для студентів, аспірантів, викладачів навчальних закладів, учителів.

РЕЦЕНЗЕНТИ: Карпенко З. С. доктор психологічних наук, професор.
Реєнт О. П. доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, професор.

Автор висловлює щире подяку за увагу та сприяння у виданні цієї книги глибокошановній родині Винницьких — д-рові Іванові Винницькому та м-ру Іроїді Лебідь-Винницькій (Торонто, Канада).

О в Т р М Н в В Д М 8

ISBN 966-688-073-4

® Б С а в ч у к в т о к с т 2 0 0 4
© Видавництво «Лілея-НВ», 2004

Зміст

Переднє слово.....	9
Розділ I. Теоретичні основи науки про етнос.....	12
Тема 1. Предмет і завдання української етнології.....	12
Проблема предметного поля етнології, антропології, етнографії, українознавства.....	12
Джерела і методи етнологічних досліджень.....	18
Тема 2. Етнічна мозаїчність людства в основних поняттях етнології.....	26
Етнічність (етнічне).....	26
Етнос та етногенез: концепції і теорії.....	30
Структура етнічних утворень.....	40
Типи етнічних спільнот.....	44
Нація. Співвідношення етнічного і національного.....	49
Розділ II. Етногенез та етноміка українського етносу.....	56
Тема 1. Проблема українського етногенезу (україногенезу).....	56
Концепції етногенезу та формування українського етносу ...	56
Проблема періодизації.....	62
Основи україногенезу та його «магістральна лінія».....	64
Етніміми (етніміка).....	67
Тема 2. Населення України в добу неоліту та енеоліту.....	73

Передумови етнічного розвитку на території України за неолітично-енеолітичного періоду.....	73
Землероби Лісостепу. Трипільська протоцивілізація.....	78
Скотарські та мисливські спільноти. Здолання кризи землеробства.....	88
Проблема індоєвропейців.....	92
Тема 3. Етнічні процеси у скіфо-сарматський період	104
Суспільні зміни.....	104
Кіммерійці та етнічні спільноти Лісостепу (протослов'яни).	105
Місце скіфів в україногенезі.....	109
Племінні об'єднання сарматів.....	116
Тема 4. Україна в слов'янському етногенезі.....	122
Основи слов'янського етногенезу.....	122
Концепції походження слов'ян.....	129
Етапи слов'янського етногенезу:.....	135
Венедський — зарубинецько-черняхівський (I—IV ст.)	135
Антсько-склавинський (V—VII ст.).....	144
Союзи слов'янських племен (VIII—IX ст.).....	158
Україна в процесах євразійської етнічної пертурбації	168
Велике розселення слов'ян.....	169
Іноетнічні впливи у слов'янському етногенезі.....	173
Тема 5. Етнічний розвиток в Давньоруській державі.....	184
Концепції походження Русі та її назви.....	184

Етнічні процеси в Давньоруській державі.....	193
Проблема давньоруської народності.....	205
Формування східнослов'янських народів.....	215
Тема 6. Етноісторичний розвиток українців у XIV—XX ст. ..	221
Етнонаціональні процеси в Україні у XIV — першій половині XVII ст.....	221
Походження назв «Україна», «Малоросія», «Великоросія», «Росія».....	229
Збереження української етнічності у другій половині XVII—XIX ст.....	239
Етнодемографічний розвиток України в XX ст.....	252
Тема 7. Українці за межами етнічної території (діаспора)...	265
Поняття «еміграція» і «діаспора».....	265
Західна діаспора.....	271
Українське автохтонне населення і діаспорні групи в Східній і Центральній Європі.....	280
Східна діаспора.....	285
Розділ III. Антропологічні риси українського народу.....	292
Роль антропології у вивченні україногенезу.....	292
Антропологічна історія українців.....	295
Антропологічний склад українського народу.....	302
Розділ IV. Мова та етнос.....	311
Мова як ознака етносу та її етносоціальні функції.....	311
Проблема походження і становлення української мови	317

Міжмовні контакти.....	325	Розділ VII. Етнологія релігії.....	453
Діалекти української мови.....	332	Взаємозв'язок етносу і релігії. Предмет етнології релігії. . .	453
Мова і суспільство.....	338	Етнотворчі функції релігії.....	460
РОЗДІЛ V. Етнологія традиційної (народної) культури.....	346	Етапність і проблеми етнорелігієгенезу.....	465
Тема 1. Феномен української духовної культури.....	346	Формування праслов'янських	
Проблема етнічної і традиційної культури в етнології.....	346	язичницько-міфологічних уявлень.....	465
Етнонормативна культура.....	354	Особливості язичницького політеїзму.....	471
Народні знання. Етнопедagogіка. Етнологія здоров'я.....	364	Християнізація і двовір'я.....	474
Тема 2. Етнологія окремих реалій матеріальної культури ..	376	Реформаційні рухи та етноконфесійність.....	481
Типологізація, символіка і функції матеріальної культури...	376	Контроверсійність етнорелігійного відродження.....	485
Житло.....	379	Релігійні вияви етнічного буття українців.....	490
Одяг (костюм).....	386	Розділ VIII. Етнорегіональна мозаїчність України.....	499
Глина і посуд.....	396	Науково-теоретична контроверсійність етнорегіоналізму ..	499
Їжа.....	402	Формування історико-етнографічної мапи України.....	505
Культурно-господарський комплекс.....	409	Центральний (Центрально-Східний) надрегіон.....	506
Розділ VI. Етнічна психологія.....	418	Північний (Поліський) надрегіон:.....	510
Предмет, завдання і становлення етнопсихології.....	418	Західний надрегіон.....	515
Міфологічне моделювання світу і формування		Південний надрегіон.....	540
етнічних образів.....	422	ЛІТЕРАТУРА:.....	547
Детермінанти українського етнічного		СЛОВО ПРО МЕЦЕНАТА —	
(національного) характеру.....	428	ЯРОСЛАВУ ВИННИЦЬКУ (1905—2002 рр.).....	558
Системоутворюючі ознаки українського менталітету.....	436		
Етнічна і національна свідомість (самосвідомість).....	445		

Переднє слово

Пам'ятки вітчизняної писемності засвідчують, що осмислення феномену етногенезу та етнічності українського народу триває вже понад тисячоліття, а якщо брати до уваги іноземну, зокрема античну літературу, то ця проблема має значно глибше коріння. Після того, як чи не вперше прямо і конкретно вона була поставлена славетним Нестором у «Повісті минулих літ», багато поколінь дослідників, нагромаджуючи й аналізуючи величезний емпіричний матеріал, висувало безліч гіпотез та пропонувало численні теорії, що претендували на вирішення цього питання. При цьому характер і спрямованість творчих пошуків визначалися не лише суто науковим прагненням віднайти істину, але й багатьма суспільно-політичними й ідеологічними мотивами. Як наслідок — етнічна історія українців та їх етнокультурний розвиток часто втискувалися у прокрустове ложе штучних теоретичних конструкцій або ж піддавалися свідомій фальсифікації.

Чергове переосмислення феномену етнічності українців, що розпочалося в 1990-х роках, також супроводжується чималими труднощами і суперечностями. З одного боку, в наукових колах та громадській ментальності важко долаються стереотипи, породжені великодержавним російським та радянським доктринерством, а, з другого, — на хвилі національно-патріотичних почувань цей процес нерідко переплітається із новою міфотворчістю.

Актуальність, злободенність і практична значущість цієї проблеми зумовили введення в навчальні плани університетів України такої нової навчальної дисципліни, як «Українська етнологія». Вивчення цього курсу ускладнюється тим, що етнологія як наука понад півстоліття була практично заборонена в Україні та в Радянському Союзі загалом, хоча вона активно розвивалася в країнах Європи і США. В 1990-х роках у пострадянських країнах розпочалося відновлення етнологічних досліджень на наукових, позбавлених ідеологічних нашарувань, засадах.

Таким чином, постає проблема визначення змісту навчальної дисципліни «Українська етнологія». При її вирішенні ми виходили з необхідності послідовного розкриття процесів і явищ,

що стосуються природи і сутності феномену українського етносу та етнічності. Це й зумовило структуру книги. При її підготовці ми вважали за доцільне насамперед з'ясувати предметне поле наук про етнос, джерела і методи етнологічних досліджень та розкрити суть основних категорій етнологічної науки в світлі зарубіжної та української науки. Велика увага в цьому навчальному посібнику приділяється розкриттю питань, пов'язаних з етногенезом, етнімікою та основними етапами етнічної історії українців. Увесь спектр загального та особливо їх життєвого буття розкривається через антропологічні, мовні, культурологічні, психологічні, релігійні й інші характеристики українського етносу, а також внутрішню етнорегіональність України.

Прикметною особливістю книги є її проблемний характер. Ми намагалися зібрати, узагальнити й систематизувати основні концепції, теорії, версії, які протягом останнього століття висували різні дослідники для пояснення вузлових проблем виникнення і становлення українців, різні аспекти, що визначають їхні самотність та впливи на етнокультурний розвиток українського народу, інших спільнот. Зважаючи на сучасний стан зарубіжної та вітчизняної науки, такий підхід вважаємо найбільш оптимальним, тим паче, що він сприятиме формуванню у студентської молоді толерантного ставлення до різних думок, розвитку творчого мислення та прагненню самостійно віднайти істину.

При вирішенні окреслених завдань автор вивчав і спирався на творчі здобутки передусім таких українських і зарубіжних дослідників, як О. Алексєєвої, Дж. Арона, І. Арутюняна, В. Барана, А. Бароніна, А. Байбуріна, В. Борисенко, О. Бочковського, М. Брайчевського, Ю. Бромлея, Г. Булашева, К. Бунятян, І. Варзара, М. Вівчарика, Хв. Вовка, П. Гнатенка, В. Горленка, Т. Грушевицької, М. Грушевського, О. Гуржія, К. Гуслистого, Л. Гумільова, В. Даниленка, Я. Дашкевича, Д. Джохансона, В. Дяченка, Л. Залізняка, Ф. Заставного, Я. Ісаєвича, Ентоні Д. Сміта, В. Євтуха, Р. Кирчіва, А. Колодного, Г. Ковпаненка, П. Кононенка, М. Костомарова, О. Картунова, М. Котляра, В. Кубійовича, І. Кузича-Березовського, І. Кураса, Д. Ламберта,

Ю. Липи, Г. Лозко, С. Макарчука, В. Массона, Б. Мозолєвського, О. Моці, В. Мурзіна, В. Наулка, О. Нельги, Т. Ніколаєвої, М. Обушного, І. Огієнка, С. Падалки, В. Пашуто, Ю. Павленка, О. Павлюка, Г. Півторака, В. Петрова, М. Покровського, А. Пономарьова, О. Прицака, Б. Рібакова, А. Робінсона, В. Русанівського, О. Римаренка, О. Рудницького, О. Русиної, А. Садохіна, О. Сегеди, В. Сарбея, В. Сергійчука, О. Симоненка, Г. Скрипник, В. Скуратівського, В. Смоля, С. Соловійова, В. Степанкова, М. Степико, А. Тереножкіна, М. Тиводара, В. Трощинського, П. Толочка, Л. Филипович, Ф. Філіна, М. Чебоксарова, Т. Чухліба, Ю. Шаповала, О. Шахматова, А. Шевченка, А. Шлепакова, С. Шелухин, Н. Яковенка та багатьох інших.

Розділ І.

Теоретичні основи науки про етнос

Для вивчення науково-теоретичних основ формування українського етносу важливе значення мають положення, викладені у «Малій енциклопедії етнології» (К., 1996), у книзі «Етнологічний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії» (К., 1993), в «Етнологічному довіднику: у 3-х частинах» (К., 1996), а також у працях Л. Гумільова, Ю. Бромля, Ентоні Д. Сміта, А. Пономарьова, О. Нельги, Я. Дашкевича, В. Євтуха, І. Варзара, М. Обушного, М. Тиводара, І. Кураса, С. Римаренка, А. Шевченка, О. Картунова, В. Скуратівського, Л. Залізняка, С. Макарчука, Г. Лозко, В. Борисенко, Дж. Арона, С. Лур'є, С. Павлюка, О. Бочковського та ін.

Тема 1.

Предмет і завдання української етнології

Проблема предметного поля етнології, антропології, етнографії, українознавства

Виникнення будь-якої галузі наукових знань зумовлювалося практичними потребами людей, а її подальший розвиток, окрім того, визначався комплексом багатьох факторів. Це повною мірою стосується нагромадження відомостей про виникнення і життєдіяльність різних етносів. Глибоке коріння формування таких знань слід шукати в державах Давнього світу — Месопотамії, Єгипті, Персії. В епоху античності давньогрецькі та римські вчені вже намагалися привести до певної системи зібрані дані про «чужі» доколишні народи, які завжди вирізнялися та протиставлялися «своїм» — грекам і римлянам. Починаючи з часів середньовіччя, осмислення проблем походження та взаємовідносин між різними спільнотами, що перебували на території, яка нині становить геополітичний простір України, не переставало турбувати літописців та дослідників. Вони й досі ламають

списи над поставленим славетним Нестором запитанням: звідки пішла, як постала Руська земля?

Зародження і становлення науки про етноси має тривалу й складну історію, що позначена своїми особливостями яку західних країнах, так і в Україні. У Німеччині, де вона має глибокі традиції, для опису елементів традиційної культури різних народів письменник Й. Зоммер у 1607 р. вжив поняття етнографія (грец. *ethnos* — народ, плем'я, група, зграя; *grapho* — пишу), що буквально означає народоопис. У XIX ст. цей термін активно використовується в європейських країнах, де з'являються етнографічні об'єднання та видання. Перше застосування у 1824 р. поняття «етнографія» в українській суспільній думці вчені пов'язують з іменем визначного мислителя В. Довговича, який у полеміці з угорськими шовіністами доводив етнічну самобутність українського населення Закарпаття. В статті «Етнографія як засіб до науки» він визначив її зміст і завдання. А в тій же Німеччині наприкінці XVIII ст. сформувався науковий напрям «*Volkerkunde*», представники якого займалися вивченням неєвропейських («відсталіх») народів. Для дослідження германомовних народів тут згодом почали застосовувати термін «*Volkskunde*».

Поняття етнографія не стало універсальним у вивченні проблем, пов'язаних з розвитком окремих народів та загальної етнічної картини світу. В англійських країнах учення про народи розвивалося як складова антропології (грец. *anthropo* — людина, *logos* — вчення) — біологічної науки про походження та еволюцію фізичної організації людини. У Великобританії на її основі намагалися реконструювати історію людства та культури, тому тут з'явився новий науковий напрям під назвою соціальна антропологія (*social anthropology*). У США наука про народи позначалася терміном культурна антропологія (*cultural anthropology*), бо тут її завдання поступово звузилися до вивчення культурних особливостей різних спільнот.

Поява у середині XIX ст. ще одного наукового напрямку — етнології (грец. *ethnos* — народ, *logos* — вчення) була викликана потребою в теоретичному узагальненні та систематизації нагромадженого емпіричного матеріалу про розвиток різних народів. Намаган-

ня пояснити расові, психологічні, культурні та інші особливі й загальні риси їхнього розвитку зумовило поширення у другій половині XIX ст. різних концепцій, теорій, шкіл, які поступово почали складатися в єдину етнологічну науку. Вважається, що термін «етнологія» вперше вжив у 1784 р. А. Шаван для вивчення цивілізаційного розвитку народів. Його застосування як назви нової науки про народи та культури пов'язується з іменем Ж. Ампера, який у розробленій 1830 року класифікації гуманітарних наук окремо визначив і етнологію, розташувавши її між історією та археологією. Утвердження етнології як самостійної науки знаменував процес подальшого створення й активної діяльності численних етнологічних об'єднань у країнах Європи та Америки. З того часу й досьогодні не припиняються дискусії навколо проблем, пов'язаних з об'єктом, завданнями та змістом науки етнологія, а також самої інтерпретації цього поняття.

Поряд із термінами етнографія та етнологія для означення науки, що досліджує специфічні ознаки, функції та закономірності становлення етнічних спільнот, використовується поняття народознавство. Не враховуючи деякої специфіки другого-рядного порядку, терміни «народознавство», «етнографія», а значною мірою й «етнологія» звучать як синонімічні в назвах багатьох слов'янських та інших народів, наприклад, у поляків — *Ludoznawstwo*, словаків — *narodopis*, у росіян — *народоведение*, а в греків — *лаографія* (*laos* — народ, *grapho* — пишу). У багатьох європейських країнах вживання одного з понять — народознавство чи етнографія або етнологія — нерідко залежить від суб'єктивного вибору дослідника. Часто їхній зміст відповідає поняттю «народні традиції», як от у Франції — «*Tradition populaires*», в Іспанії — «*Tradiciones populares*» і т. ін.

Українським відповідником цієї європейської та, зокрема, слов'янської термінології є поняття українознавство, яке також не має єдиної дефініції. Виходячи з двохсотлітніх вітчизняних та зарубіжних народознавчих традицій, в 1990-х роках склалися два основні підходи щодо розуміння його суті. Основна відмінність між ними стосується різного бачення широти об'єкта дослідження.

Згідно з першим підходом українознавство розглядається як галузь народознавства, що повинна вивчати формування само-

бутності української спільноти. Таким чином, його відповідником у германомовному народознавстві стає категорія «*Volkskunde*», а в романомовних країнах — «народна традиція» (франц. «*Tradition populaires*», іспан. — «*Tradiciones populares*»). З таких позицій, наприклад, написані два навчальні посібники під назвою «Українське народознавство» (автором першого є Г. Лозко (Київ, 1995), другий з'явився за редакцією О. Павлюка (Львів, 1997)). У них українознавство передусім ототожнюється з українською етнографією, а частково — й етнологією. Подібним за змістом до названої літератури є посібник за редакцією Є. Макарчука «Етнографія України» (Львів, 1994 р.), де, крім відомостей про матеріальну і духовну культуру, вміщені розділи про походження та етапи етнічного розвитку українців, про їхні антропологічні риси тощо. Про фактичне ототожнення наукових здобутків української етнографії й етнології та розбудови їх організаційної структури з розвитком українознавства свідчить і таке авторитетне видання, як «Мала енциклопедія етнодержавознавства» (К., 1996. — С. 144—145).

Згідно з другим підходом українознавство визначається як всеохоплююча система знань про всі сфери життєдіяльності українського народу від часу виникнення й досьогодні. Таким чином, його витоки і процес формування шукають в культурних пам'ятках X—XI ст., у козацьких літописах XVII—XVIII ст., в ідеях «громадівців» і «хлопоманів» XIX ст. Отже, в українознавстві бачили новий «надетнографічний» науковий напрямок, до якого включали українську історію, етнографію, мову, географію, тому визначні українські вчені Д. Дорошенко, В. Вернадський, С. Єфремов виступали за те, щоб запровадити українознавство як спеціальну дисципліну в навчальні заклади. Сучасні прихильники такого підходу визначають предмет українознавства як цілісне знання про Україну, що є унікальним етнонаціональним феноменом. Воно повинно вивчати Україну як суб'єкт у загальному контексті світової історії, що розкривається через фундаментальні поняття: «український світ», «Україна в світі», «українська мова», «українська національна ідея» тощо (І. Бичко).

Ця точка зору утверджувалася під впливом методологічних ідей французької школи «Аналів» (М. Блок, Л. Февр та ін.). Ці

вчені, виходячи з принципової різниці між фізичними та історичними фактами, вважали, що саме останні є психологічними, тобто людськими, фактами, тому саме люди виступають головними суб'єктами (творцями) історії. З таких позицій українська етноісторія повинна трактуватися не лише як почергова зміна подій у часі та просторі, а передусім як своєрідна філософія, як етнічний світогляд її народу, що, вбираючи через етнічну пам'ять всі прояви минулого, формує сподівання майбутнього. В сучасній науково-організаційній практиці цей другий підхід значною мірою вкорінився під впливом українського зарубіжжя, де в його утвердженні не останню роль відіграла десяти томна «Енциклопедія українознавства» В. Кубійовича. Одним із проявів цього підходу в сучасній науково-організаційній практиці є проведення конгресів українознавців.

Імовірно, що як перше, так і друге розуміння феномену українознавства важко визнати повністю прийнятливим. З одного боку, воно не може і не повинно замінити етнографії чи етнології. З другого боку, визначення українознавства як всеохоплюючого синтетичного наукового напрямку та навчальної дисципліни призводить до дублювання предмета дослідження з іншими науками, а також ускладнює визначення його методологічної основи. Все це свідчить про необхідність подальшої глибокої розробки концептуальної теорії українознавства.

Таким чином, рівень сучасних наукових досліджень, відображений у зарубіжній та вітчизняній літературі з питань етнічного розвитку, поки що не дозволяє чітко розмежувати суть і предмет дослідження етнографії, народознавства та етнології. Наприклад, у таких авторитетних виданнях, як «Мала енциклопедія етнодержавознавства» (Київ, 1996) та у навчальному посібнику «Українське народознавство» (Львів, 1997) вони фактично визначаються як синонімічні. Така «синтетичність» і суперечливість, з одного боку, зумовлюються характером становлення наукового понятійно-категоріального апарату в європейських країнах у ХІХ—ХХ ст. З другого боку, на перешкоді розвитку українського народознавства та етнології стояли спочатку російська великодержавна, а потім радянська «інтернаціоналістська» іде-

ології. Починаючи з 30-х і фактично до кінця 80-х років ХХ ст, в радянській науці термін етнологія був оголошений «буржуазним», а поділ «єдиної галузі знань» на етнографію як описову та етнологію як теоретичну дисципліну заперечувався як «методологічно неправильний». Становлення української науки про етнос у 1990-х роках певним чином відбувалося шляхом балансування між «радянською спадщиною» та «європейськими теоріями», хоча останнім надавалася перевага.

Зважаючи на окреслені підходи і трактування, головний пріоритет у дослідженні формування українського етносу належить етнології. Виходячи зі світової та вітчизняної народознавчої (етнологічної) традицій, українська етнологія повинна вивчати такий комплекс проблем:

- виникнення і формування українського етносу (етногенез) та його місце в етнічній картині світу;

- антропологічні особливості українського народу;

- процеси розселення та міграції спільнот, що в різний час перебували на території України;

- формування української етнічної території та її історико-етнографічне районування;

- розвиток матеріальної і духовної культури українського народу, а також його психологічні особливості;

- систему життєдіяльності та адаптацію етносу до природного (екологічного) середовища;

- систему взаємозв'язків та взаємозалежності українського етносу з іншими народами, а також загальне і специфічне в їхній культурі та побуті;

- демографічні процеси розвитку українського етносу (етнодемографія) та ін.

Спостерігаючи всю мозаїчність виявів етнічних процесів, етнологія активно використовує наукові результати та методи різних гуманітарних і природничих наук, а також має власну методіку дослідження. Вона володіє категоріальним апаратом, здатним забезпечити адекватне відображення та глибоке й об'єктивне вивчення такого складного, багатогранного і суперечливого феномену, як формування українського етносу.

Джерела і методи етнологічних досліджень

Предмет і завдання етнології зумовили специфічний характер джерел та методів дослідження етнічних процесів, зокрема й тих, що застосовуються при вивченні проблеми формування українського етносу. Для їхнього аналізу активно використовуються результати різних наук, передусім археології, історії, лінгвістики, етнографії, психології, географії та ін. Це також стосується різноманітних видів джерельної літератури — етнографічних описів, нотаток мандрівників, фольклорних, статистичних і публіцистичних матеріалів тощо. Таке розмаїття джерельної бази зумовлює необхідність застосування широкого арсеналу методів її опрацювання й аналізу, до якого насамперед належать писемна література й усні оповідання, археологічні, антропологічні й лінгвістичні матеріали, польові дослідження та ін. Через специфічні завдання важливе значення для етнологів також мають методи, що використовуються у мовознавстві, археології, статистиці, географії та багатьох інших науках.

Археологічні матеріали та методи. Протягом величезного проміжку часу на території України існували численні етнічні спільноти, які займалися різними видами виробництва, торгували, вели війни тощо. Результати і характер їхньої життєдіяльності та взаємин із природою відбилися у матеріальних залишках, пошуком, нагромадженням, розшифруванням і класифікацією яких займається археологія. Ці старожитності становлять головне, а іноді й єдине джерело достовірної інформації про етногенетичні процеси у найдовший період розвитку людства — «доісторичну» (неписемну) добу. Без знань і уявлень про дописемні та зниклі народи, що мешкали тоді на території України, неможливе вивчення етногенезу українців.

Археологічні матеріали — надзвичайно широке поняття, до якого часто включають усе, створене «доісторичною» людиною в процесі її життєдіяльності, а також предмети, які оточували її після смерті. Це насамперед знаряддя праці, зброя, побутові й культові речі, поселення та могильники тощо. Цим зумовлюють-

ся інформативна всеосяжність матеріальних старожитностей, які дозволяють вивчати не лише рівень виробничої культури, побуту, але й характер та особливості світоглядних уявлень, вірувань, звичаїв і суспільної організації етнічних спільнот. Слід враховувати, що вони несуть інформацію у закодованому вигляді, отже, потребують глибокого і творчого аналізу. Оскільки рівень матеріальної культури відповідає певному періодові життя етносу, її аналіз дозволяє об'єктивно відобразити синхронність етногенетичного розвитку різних народів.

У комплексі архаїчних старожитностей особливе значення має посуд, який називають «прапором археологічної культури». Його форма, орнамент, технологія виготовлення відзначалися тривалою стійкістю та самотутністю в ареалах розселення окремих етнічних суспільностей і водночас зазнавали досить швидких змін в епохи Глобальних етносоціальних катаклізмів. Таким чином, керамічні вироби у концентрованому вигляді зберігають і відображають естетичні смаки, звичаї, культурну традиційність й етнографічну самотутність різних етнічних груп і суспільностей. Все це надає посудові функції важливого індикатора для етнічної ідентифікації та вивчення етнокультурного розвитку різних народів.

Етнологія, як й історія, при дослідженні відповідних суспільних явищ і процесів спирається на археологічну періодизацію* Вона побудована за критеріями, які відображають послідовність освоєння людиною природного середовища, характер використовуваних матеріалів і знарядь праці, зміни в технології виробничої діяльності тощо. Для визначення етапів етногенезу та ідентифікації різних спільнот, що брали участь у цьому процесі, велике значення мають археологічні культури, які являють систематизацію археологічних джерел у діахронному та синхронному порядку, тобто є сукупністю матеріальних залишків на окремій території у відповідному часі. Поняття «археологічна культура» до певної міри умовне, що передусім проявляється в її назвах. Вони здебільшого походять від місцевостей, де вперше знайдено пам'ятки відповідного типу (наприклад, трипільська, черняхівська культури), від особливостей виготовлення та

форм керамічного посуду (культури кулястих амфор, багатоплужної кераміки та ін.), від типів поховальних споруд (ямна, катакомбна, зрубна культури) тощо.

Археологічні культури є свого роду індикатором, що відображає (маркує) етапність і тяглість процесів виникнення і формування етносів. Вони відіграють важливу роль у визначенні етнічної диференціації, а також тенденцій, спрямованих на інтеграцію та дезінтеграцію етнічних спільнот. Зрештою, археологія сприяє поповненню термінологічного апарату етнології. Оскільки археологія засвідчує існування людських спільнот у часи, коли писемність ще не існувала, отже, їхні самоназви нам не відомі, то в українській етнології вони часто позначаються за назвами відповідних археологічних культур, наприклад, трипільці, катакомбники, ямники і т. ін.

Досліджуючи матеріальні старожитності, етологи повинні розуміти суть археологічної методики пізнання і реконструкції, передусім її новітні технології. Зокрема врахування матеріальних залишків у т. зв. культурному шарі (нашарування архаїки у товщі землі) має важливе значення для з'ясування часу і черговості перебування різних людських спільнот на тій чи іншій території, визначення шляхів їхньої міграції тощо. Ці явища вивчає стратиграфічний метод. Спираючись на властиву глині радіоактивність (після випалювання починається стабільний процес її накопичення), термолюмінісцентний метод дозволяє з'ясувати часові відрізки виготовлення предметів із кераміки, що є першим виробом зі штучного матеріалу. Радіовуглецевий метод активно використовується в антропології, палеоантропології, палеозоології, палеоботаніці, які дають цінний матеріал для вивчення етногенезу, особливо його ранніх етапів.

Нагромаджуючи емпіричний матеріал про життєдіяльність давніх спільнот, археологія дає важливі дані для соціологізації і теоретичної реконструкції форм їхньої організації, для розвитку матеріальної та духовної культури, типів колективної організації, шлюбних стосунків, характеру виробництва і споживання продуктів. Таким чином, архаїчні старожитності є неоціненним джерелом у вивченні процесів формування українського етносу.

Етнографічні та фольклорні матеріали. За характером емпіричного нагромадження та впорядкування джерел архаїчної культури до археологічних матеріалів наближаються етнографічні старожитності. Їх можна поділити на дві групи — прямі, що безпосередньо стосуються сучасних народів, та побічні, які є збереженням певних архаїчних пережитків серед сучасних спільнот. Для вивчення україногенезу головне значення має друга група етнографічних джерел, які дозволяють визначати етнічні процеси та міжетнічні зв'язки за видами кровної спорідненості, формами сімейно-шлюбних стосунків (рід, екзогамія, ендогамія тощо), за господарсько-культурними типами (мисливство, скотарство, землеробство) тощо.

Матеріали фольклористики, яка нагромадила величезний обсяг знань з усної словесності, музичної, хорової, обрядової й інших видів народної творчості, мають найбільше значення для вивчення духовної культури і побуту, а також розвитку сімейно-шлюбних стосунків. Безліч цінних етнографічних і фольклорних пам'яток зберігається у понад ста історико-етнографічних музеях України, їхні експозиції є важливим джерелом дослідження традиційно-побутової культури українського етносу, а також його окремих локально-територіальних груп.

Дані антропології, палеозоології, палеоботаніки. Етологи активно використовують результати антропологічних досліджень, особливо тих, що стосуються проблеми походження рас, їхньої диференціації і територіального розміщення. Расові ознаки успадковуються незалежно від географічного середовища, тому вони є важливим засобом для ідентифікації як загальних процесів етногенезу, так і проблем міжетнічних стосунків та ізольованого розвитку окремих спільнот. Матеріали палеозоології та палеоботаніки, крім того, також дають уявлення про етапи формування і територіальне поширення різних господарсько-культурних типів.

Пам'ятки писемності. Величезне значення для вивчення етногенетичних процесів та етністоричного розвитку різних народів мають пам'ятки писемності. Для етнологів найбільший інтерес являють літописи, хроніки, твори античних і середньовіч-

них авторів, свідчення мандрівників, історико-географічні та церковні звіти тощо. Такого роду література суттєво доповнює і конкретизує результати археологічних досліджень, що, як побачимо далі, особливо важливо при вивченні процесів формування українського етносу на етапі слов'яногенезу.

Дані історії та географії. Етнологія настільки тісно взаємопов'язана з історією, що нерідко важко з'ясувати, де починається і закінчується та чи інша наукова дисципліна. Відправною точкою дослідження історії кожного народу є питання про його походження, і далі тією чи іншою мірою історик постійно торкається проблем етнічного характеру, які розглядає у комплексі з іншими сферами суспільного життя. На відміну від нього етнолог оперує історичними даними передусім для глибшого розкриття етногенетичних і етнокультурних явищ. Виходячи з цього, він активно використовує величезний нагромаджений різними галузями історичної науки (історією культури, історією економіки тощо) емпіричний матеріал для аналітичного узагальнення етнічних процесів. У їхньому вивченні також важко переоцінити дані географії, зокрема тих її частин, які стосуються країнознавства і народонаселення. Дослідження життєдіяльності етнічних спільнот неможливе без урахування характеру природно-географічного середовища (клімат, рельєф, фауна, флора тощо), яке значною мірою визначає специфіку їхніх господарств та побуту. Також першочергове значення для етнолога мають відомості географії про чисельність та розміщення різних народів, про етапність освоєння і залюднення територій, про густоту населення, розташування поселень тощо. Такі дані сприяють з'ясуванню напрямів етнічних міграцій, характеру етнокультурних взаємозв'язків та інших аспектів етнічного розвитку.

Дані та методи лінгвістики. У вивченні процесів етногенезу важливе значення має наука про мови — лінгвістика (лат. *lingua* — мова), оскільки розвиток будь-якої спільноти нерозривно пов'язаний з її мовою, що є найважливішою та стабільною етноідентифікаційною ознакою. Одні мови розвиваються більш динамічно, інші — статично, тому систематизоване порівняння конкретних слів із різних мов дозволяє вченим визна-

чати їхні спорідненість чи відмінність. На цій основі з'ясовуються впливи і значення різних субстратів в етнокультурних процесах. Тісний взаємозв'язок слова і дії, а також фактів виникнення та зникнення окремих слів дозволяє прослідкувати характер етнокультурних впливів між різними народами.

Статистичні джерела та методи. Роль статистичних джерел і методів обробки інформації особливо зростає при вивченні етнодемографічних процесів XIX та XX ст. Серед них найбільше значення мають переписи населення, в яких у систематизованій формі подаються дані з комплексу питань соціально-демографічного характеру (мова, вік, стать, етнічна (національна) належність, час проживання у певній місцевості тощо). На основі їхньої обробки визначаються важливі тенденції і спрямованість розвитку національних процесів, а також відтворюється загальна етнічна картина.

Методи етнологічних досліджень. Комплексний характер завдань етнології зумовив використання широкого арсеналу методів дослідження. Чимало з них вона запозичила з інших наук, пристосувавши до своїх потреб. Серед таких методів, що мають універсальний характер, найважливішими є порівняльно-історичний, компонентний (системний), комплексний, метод типологізації. До іншої групи належать спеціальні методи етнологічного дослідження: реконструктивний (метод пережитків), польових досліджень та ін.

Порівняльно-історичний метод сприяє виявленню причин і сутності особливих і загальних рис розвитку етнічних спільнот. Він дозволяє порівнювати стадійно однотипні моделі, створені на основі типологізованих характеристик різних суспільних сфер — виробництва, соціальної організації тощо. Компонентний метод, окрім того, спираючись на аналіз традиційно-побутової культури, вирізняє їхні складові компоненти як динамічні системи, що має важливе значення при дослідженні етнічної мозаїчності та формування регіональних історико-етнографічних зон. В останні роки ці методи активно застосовувалися в історії та археології, що зумовлено посиленням практики використання етнографічних джерел для інтерпретації археологічних матеріалів.

Метод типологізації забезпечує моделювання етнічних явищ шляхом ігнорування окремих специфічних рис. Таким чином, створюється загальна типологізована модель, що відображає суть і місце об'єкту в етногенетичному процесі. Етнос — це окремий соціобіологічний організм, тому використання універсальних методів дослідження особливо ефективно при реконструкції систем етнічної спорідненості (наприклад, слов'янських етносів), при з'ясуванні етнічного складу населення певних територій, при виявленні факторів, що забезпечують інтеграцію або ж дезінтеграцію етносів, при з'ясуванні головних і другорядних ознак, що забезпечують їхню самобутність, тощо.

Необхідність використання реконструктивного методу (методу пережитків) зумовлена поступальним характером етноісторичних процесів. Його запровадив англійський учений Едуард Тайлор, який вважав, що всі т. зв. пережитки (обряди, звичаї, етичні норми, уявлення) через звички переносяться з ранніх етапів культури у більш пізні, стаючи важливими свідченнями минулого. Еволюція «пережитків» складна: вони можуть залишатися незмінними або ж пристосовуватися до нових умов, змінюватися частково чи набирати якісно нового змісту. Шляхом ретроспективного аналізу, «спускаючись у глибини історії», етнологи визначають збереження елементів архаїки у давніх і сучасних суспільствах. Цей метод особливо ефективний при дослідженні духовного життя — звичаїв, обрядів, традицій, які завдяки своїй наступності та впливовості є важливим фактором ідентифікації етнічних спільнот та зростання їхньої самосвідомості.

Суть методу польових досліджень полягає у безпосередньому вивченні життя народів шляхом перебування дослідника в їхньому середовищі. На сучасному етапі він передбачає активне застосування технічних засобів для вивчення культурних особливостей окремих етнографічних (субетнічних) груп населення. Нагромаджені таким шляхом матеріали поповнюють музейні етнологічні (етнографічні) експозиції.

Сучасні процеси інтеграції різних наук зумовлюють дедалі ширше використання в етнології методів таких суміжних дисциплін, як психологія, семіотика, конкретна соціологія та ін. Розширюється

сфера отримання джерел інформації завдяки впровадженню у сферу наукової діяльності нових технологій. Правильне і всебічне застосування всього комплексу методів і джерел етнологічних досліджень є важливою передумовою глибокого та об'єктивного вивчення проблеми формування українського етносу.

Література: Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. — М., 1989; Бочковський О. Вступ до націології. — К., 1998; Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1994; Гумилев Л. Н. Етногенез и биосфера Земли. — М., 1997; Етнічний довідник: у 3-х частинах. — К., 1996; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. — Вип. 1. — К., 1997; Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993; Етнографія України. — Львів, 1994. Етнос і соціум: К., 1993; Лозко Г. Етнологія України. — К., 2001; Мала енциклопедія етнології. — К., 1996; Нельга О. Теорія етносу — К., 1997; Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. К., 1996; Свод этнографических понятий и терминов / Под ред. Ю. Бромлея, Г. Штробаха. — М., 1986; Тадевосов Г. Т. Этнология. Словарь-справочник. — М., 1998; Тиводар М. Етнологія. — Ужгород, 1998; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Українське народознавство. — Львів, 1997; Этнология. — М., 2000; Шаронов В. В. Основы социальной антропологии. — СПб, 1997.

Тема 2.

Етнічна мозаїчність людства в основних поняттях етнології

Необхідною передумовою вивчення будь-якої наукової дисципліни є глибоке розуміння її фундаментальних понять і наріжних категорій. Але визначення їхніх дефініцій в етнології викликає чималі труднощі. Вони пов'язані з тим, що етнологічні категорії як теоретичні абстракції повинні адекватно відображати реальні етнічні процеси і явища, проте у тлумаченні останніх існують не лише різні підходи, але й суттєві відмінності. Поки що не запропоновано загальноприйнятих визначень етнологічних категорій, отже, їх слід з'ясовувати через призму наявних підходів і здобутків вітчизняної та зарубіжної науки. Необхідно також враховувати, що багато з них використовується в інших науках, які трактують етнічні процеси зі своїх позицій. Водночас не слід думати, що запропоновані тут визначення мають суто операційний (робочий), а тим більше умовний характер. Вірогідно, що вони не можуть абсолютно повно відобразити сутність деяких етнічних процесів і явищ, проте нагромаджений сучасною наукою рівень теоретичних знань дозволяє обрати такі дефініції, які б найбільш адекватно розкривали їхню сутність.

Етнічність (етнічне)

Етнічність, етнічне є вихідними і найбільш загальними поняттями етнології. Про їхню значущість та поширеність в західній науці свідчать хоча б такі факти, як випуск з 1974 р. у Нью-Йорку наукового журналу «Етнічність», поява під егідою ЮНЕСКО міжнародної енциклопедії та друкування в різних країнах численних словників і концептуальних видань під такою ж назвою тощо. В Україні поряд із використанням їх англомовних відповідників має місце тенденція щодо занадто широкого та узагальнюючого трактування цих понять. Усе це вимагає ретрос-

пективного розгляду еволюції та аналізу основних підходів і тлумачень їхньої суті.

Дослідження феномену етнічності (e[^]іпісШ) започаткував у середині XIX ст. французький учений Е. Ренан, а в подальші півтора століття виникло чимало теорій, автори яких пропонували своє вирішення цієї проблеми. Їхню суть на різних макро- і мікрорівнях можна звести до таких головних підходів:

ототожнення етнічності з поняттям «етнічна група» та «етнічна ідентичність»;

вживання етнічності в розумінні, синонімічному поняттям «народ» і «нація»;

розуміння етнічності як «символічного» («емоційного») критерію для виокремлення певних груп у поліетнічній суспільній структурі;

вбачання в етнічності комплексу (суміші) мінливих рис, які дозволяють відрізнити одну спільноту від іншої, або ж її трактування як набору певних ознак, важливих для соціальної стратифікації суспільства;

доведення, що етнічність є «міфом», тому вона не може розглядатися як рівноцінна сфера суспільного життя поряд з економікою, політикою;

розгляд етнічності як всеохоплюючого «типу ідеології», що прийде на зміну після занепаду всіх ідеологій (Д. Белл), або ж як різновиду ідеології, що має змінити класову ідеологію;

намагання ототожнити етнічність з різними формами націоналізму тощо.

У західній, передусім американській соціології термін етнічність найчастіше застосовується для характеристики етнічних меншин і діаспорних груп. Поряд з цим із вуст її представників нерідко лунають скептичні заяви, буцімто етнічність є «комічною реальністю», «парадоксальною на практиці, невловимою в теорії» (М. Новак). Щодо вчених пострадянських країн, то вони широко використовують її визначення, дане у вступній статті згаданого журналу «Етнічність» (1974 р.). Його суть зводиться до трактування етнічності як суміші спільних і тривких цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, що виз-

начають природу певної етнічної суспільності, яка для продовження існування прагне зберегти свою ендогамність.

Розуміння етнічності як відображення сукупності характерних культурних рис певної етнічної групи, що виокремлюють її серед загального етнокультурного оточення, також дотримуються й укладачі «Короткого етнологічного словника» (Москва, 1995). Зокрема вони трактують її як універсальну категорію, яка забезпечує найповнішу розгорнуту характеристику того чи іншого народу, взятого як окрема специфічна суспільність, відмінна своєю культурно-історичною своєрідністю від усіх інших. На схожих позиціях стоїть й авторитетний український етнолог А. Пономарьов, який вважає, що феномен етнічності відображає всю багатобарвність культурної картини народу, а такі категорії, як етнічна група, етнос, етнічна суспільність є її похідними. При цьому підкреслюється, що етнічність означає складну систему суспільних стосунків, які пов'язують *етнофора* (носія етнічних цінностей) з її етнічним середовищем — родиною, громадою, суспільством загалом.

Отже, поняття етнічності становить сукупність і нерозривну єдність обов'язкових специфічних ознак етносу. Їхню суть розкривають три головні взаємопов'язані аспекти:

етнічність завжди передбачає ідентифікацію між різними етнічними групами за принципом «ми» — «вони», а також самоідентифікацію етнофора всередині етнічної спільноти. Підходячи до цієї проблеми з історико-ретроспективного погляду, зауважмо, що кровній спорідненості (антропологічним ознакам) тут відводиться дедалі менша роль порівняно зі зростаючою значущістю комплексу етнокультурних рис. Для етнічної типологізації особливе значення має історична батьківщина, адже представники різних етнічних груп (наприклад, цигани, евенки та ін.) усвідомлюють свою відмінність на основі країни народження та належності до різних локальних груп;

етнічність не може існувати поза взаємостосунками між окремими спільнотами, тому вона проявляється передусім через їхнє порівняння. Вирішальним фактором існування етнічності є самоусвідомлення своєї самотності (належності), тому для її

збереження не є обов'язковими спільність мови, території та деяких культурних елементів. Етнічність залишається реальністю до того часу, доки одна етнічна група усвідомлює свою відмінність від іншої;

етнічність є тією системою традиційних символів, що сприяють збереженню внутрішньої єдності та консолідації членів етнічної спільноти.

Таким чином, зважаючи на традицію західної науки і тенденції, переважаючи у дослідженнях на пострадянському просторі, зокрема й в Україні, можна визначити етнічність як сукупність специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот. Етнічність не варто розуміти як щось аморфне, як раз і назавжди сформований комплекс етнокультурних особливостей. Насправді це мінлива й динамічна сукупність характеристик, форма етносоціальних стосунків, що переживає процес постійного оновлення та відозмін.

Поняття «етнічне», за висловом авторитетного італійського вченого В. Паретто, є «одним із найбільш туманних термінів, відомих в соціології». Це виразно проявляється в етнологічних студіях у пострадянських країнах, де воно уживається переважно як синонімічне (тотожне) категоріям «етнічність» і «етнос». В англійській науці прикметник «етнічне», що є похідним від грецького іменника «етнос», використовується як синонімічне поняттям «етнічна група», «етнічність», а також категорії «етнос», яка, до речі, тут вживається надзвичайно рідко. У західній науковій традиції утвердилося два основні підходи щодо розуміння поняття «етнічне». Згідно з першим під ним розуміють якусь одну окремо взятую особливість певної групи — расову, культурну, релігійну чи національну. Згідно з другим під етнічним розуміють комплекс (мінливий чи стабільний) особливих рис (мовних, фізичних, релігійних тощо), які вирізняють певну етнічну (соціальну) групу всередині ширшої культурної та соціальної системи.

У пострадянській науці при характеристиці певного явища зберігається практика довільного застосування поняття «етнічне» («етнічний»). Передусім цей прикметник вирізняє сферу «етнічного» від інших складових суспільного життя (політичного, економічного тощо). Поряд з цим він уживається для означення певних елементів та рис етнічної підсистеми та її взаємозв'язку з іншими підсистемами, що знаходить прояв у таких похідних словосполученнях, як «етнічна спільнота», «етнічна ідентичність», «етнічна психологія», «етнічна культура» та ін.

Таким чином, хоча в науковій практиці щодо понять «етнічність» та «етнічне» існує багато різних підходів і тлумачень, зроблені вище узагальнення та запропоновані дефініції загалом дають доволі прозоре уявлення про сутність цих категорій, їхнє адекватне сприйняття є необхідною передумовою для правильного розуміння багатьох проблем етнологічної науки та української етнології зокрема.

Етнос та етногенез: концепції і теорії

У пострадянській, зокрема й українській, етнологічній літературі поняття «етнос» і «етногенез» (етногенеза) подаються як ключові. Проте оскільки в радянській науці вони мали різні тлумачення, а в західній науковій традиції, як уже відзначалося, категорія «етнос» майже не застосовується, то дефінітивне вирішення цієї проблеми виглядає надзвичайно складним.

Офіційна радянська наука визнавала позицію Ю. Бромлея, який розумів етнос («етнікос») як соціокультурне явище. На противагу цьому у 80-х роках ХХ ст. здобула популярність, особливо серед студентської молоді, теорія Л. Гумільова, який розумів етнос як «феномен біосфери», тобто як природно-біологічне явище. В останні роки вчені пострадянських країн висунули нові теоретичні опрацювання, що також наближають до вирішення цього питання. Але за будь-яких підходів завжди увага акцентувалася на проблемі виникнення, походження та формування етносу, який, таким чином, слід розглядати у нерозривному взаємозв'язку з феноменом етногенезу.

Слово «етнос» (εΜпов) запозичено з давньогрецької мови, де так називали всіх негреків, чужинців. Етимологічно воно означає такі поняття, як плем'я, народ, група людей, стадо, рід та ін. У латиномовній римській літературі його вживали стосовно «негреків» («негрецьке плем'я»), а з ХІХ ст. слово «етнос» увійшло в наукову літературу в значенні «народ». У такому ж розумінні воно побутувало в радянському суспільствознавстві, де термін «етнос — народ» стосувався населення, належного до певної адміністративно-територіальної одиниці. В західній літературі поняття «етнос» не отримало належного теоретичного опрацювання, хоча ним часто позначалася сукупність «людей, пов'язаних спільними звичаями — нація». Зважаючи на таке становище, в ході деідеологізації наукової сфери у 1990-х роках в Україні виникла суцільна термінологічна плутанина, коли поняття «етнос», «нація», «народ» стали застосовуватися як тотожні. Водночас почало поступово закріплюватися розуміння етносу як біосоціального явища, тобто «проміжної» позиції між бромлеевським та гумільовським трактуваннями. Слово «етнос» перестали вживати щодо донаціональних етнічних процесів, але воно продовжує застосовуватися для позначення всіх форм етнічних спільнот.

Спираючись на наукові здобутки вітчизняних та зарубіжних учених, можна запропонувати таке визначення феномену етносу, яке розкривається через комплекс його основних характеристик. *Етнос* — це історично усталена на певній території стійка біосоціальна сукупність людей, які мають відносно стабільні спільні риси та особливості культури й мови, а також усвідомлюють свою внутрішню єдність та відмінність від інших спільнот (самосвідомість), що зафіксовано в самоназві (етнонімі). Виходячи з цього, можемо виокремити головні атрибутивні ознаки етносу, які дозволяють ідентифікувати спільноти за принципом «ми» — «вони»: 1) антропологічний (расовий) тип; 2) етнокультурні характеристики (мова, віросповідання (релігія), традиції, обряди, звичаї, норми поведінки, фольклор); 3) психологічні особливості (усвідомлення спільності походження); 4) спільність самоназви; 5) єдність території, що відіграла важ-

ливу роль на ранніх стадіях формування етносу, але фактично втратила значення у сучасних умовах.

Характеристики етносу, пов'язані з антропологічною, етнокультурною, психологічною та іншими ознаками, докладно розглядатимуться в окремих розділах. Тому зараз зупинімося на проблемі етногенезу, яка розкриває комплекс питань, пов'язаних із виникненням та різними стадіями формування етносу. Вона правомірно вважається однією з найскладніших у вітчизняній та зарубіжній науці. Це зумовило появу численних теорій, що претендують на її вирішення. Загальноприйнятої наукової концепції, яка б пояснила це явище, ще не створено, бо, зрештою, воно тією чи іншою мірою стосується питання про походження та еволюцію самої людини — найбільшої загадки земної цивілізації. При найзагальнішому підході під *етногенезом* (грец. *ethnos* — народ, *genesis* — походження, розвиток) слід розуміти сукупність процесів і явищ, що стосується зародження і формування людських спільнот (етносів).

При з'ясуванні проблеми етногенезу (тобто умов і чинників, що зумовили появу та розвиток етносів) варто передусім шукати відповіді на питання, пов'язані з його початковою і завершальною стадіями, загальною етапністю та рушійними силами, що визначали суть і спрямованість етногенетичних процесів та ін. До її розуміння будемо наближатися шляхом розгляду основних концепцій етногенезу, які поряд з цим також пояснюють і феномен етносу.

Радянська концепція етногенезу, що базувалася на марксистському вченні про суспільно-економічні формації і теорію класової боротьби, виглядає чи не найбільш «стрункою» і зрозумілою, її наріжним положенням є теза про відповідність кожному суспільному ладові певного типу етнічного утворення (зрілості): у первіснообщинній формації склалася рід і плем'я; при феодальній та рабовласницькій — народність; при капіталістичній — нація, а комуністичній формації повинно відповідати інтернаціональне братерство народів, у якому зникнуть класові та інші (отже, й етнічні) відмінності. Побудована на штучних теоретичних постулатах та ідеологічних догмах, ця схема переповнена

внутрішніми суперечностями. Зокрема двом різним класовим формаціям (рабовласницькій та феодальній) чомусь мав відповідати один тип етнічної спільноти — народність, а нація відразу оголошувалася «історично відносним» та «реакційно-консервативним» явищем, тому вона повинна була поступитися вже насправді примарливому надетнічному утворенню — «вселюдському братерству» тощо. Зрештою, сама практика світового суспільного розвитку доводить, що етнічна самобутність була і ще тривалий час залишатиметься важливим фактором суспільного розвитку та найвиразнішою ознакою виокремлення (ідентифікації) людських спільнот та окремих соціумів.

«Природно-біологізаторська» теорія Гумільова. У 1990-х роках в академічних та навчальних виданнях стало майже обов'язковим, навіть «модним», коментувати теорію пасіонарності лєнінградського етнологіста Лева Гумільова, яку він виклав у книзі «Етногенез і біосфера Землі» (написана у 1979 р.) та низці інших праць. Її суть полягає в «біологізації» процесу зародження і становлення етнічних спільнот, що розглядаються як явища природи та біосфери.

Згідно з цією теорією головним джерелом і необхідною умовою виникнення етносів є пасіонарність — надлишкова біологічна енергія, що з'являється завдяки комбінації природних ландшафтів та під впливом космічного випромінювання, якому піддається Земля кілька разів за тисячоліття. Таким чином виникають мутації, що сприяють появі пасіонарів — осіб із підвищеним енергетичним потенціалом і прагненням до дії. Саме вони виробляють певну самосвідомість і норми поведінки, які спричиняють виникнення етнічних спільнот, що, проходячи фази піднесення, апогею (аклематичності), кризи (надлому), спокою (інерції) та старіння (абскурації), існують 1—1,5 тис. років, тобто стільки, наскільки вистачає пасіонарної енергії. А далі цей процес знову повторюється. Такі теоретичні конструкції та висновки супроводжувалися наведенням безлічі прикладів з історії людської цивілізації.

Концепція Гумільова відзначалася принциповою новизною, бо ґрунтувалася на природничо-науковій, а не на гуманітарній

методології. Вона стала своєрідною реакцією на закріпленість радянських теоретичних догм, тому й нині приваблює своєю неординарністю. Виходячи з цього, деякі сучасні дослідники намагаються «втиснути» в ґумільовську схему і процес українського етногенезу. До речі, реагуючи на критику на свою адресу, Ґумільов (свідомо чи під тиском) підкорегував у «компромисному варіанті» запропоноване спочатку визначення етносу як явища, що є не суто біологічним чи соціальним, а «географічним», бо воно завжди адаптоване до ландшафтів Землі, які годують та визначають етнічні властивості народів. На цій основі етногенез уже уявлявся як своєрідний ланцюг системних зв'язків між біосферою та соціосферою. Віддаючи належне оригінальності думки й титанічній роботі щодо узагальнення величезного емпіричного матеріалу, слід визнати, що концепція пасіонарності є екзотичною гіпотезою мислителя-одинака, яка, безумовно, заслуговує на одне з почесних місць в історії етнологічної думки.

«Соціокультурна» концепція Бромлея загалом не виходить за межі марксистсько-ленінського вчення, проте вона не є суцільно заідеологізованою, оскільки вміщує низку теоретичних опрацювань, важливих для розуміння феномену етносу та етногенезу. Ідеї відомого радянського вченого Ю. Бромлея, викладені у книзі «Етносоціальні процеси: теорія, історія, сучасність» (М., 1987 р.) та в багатьох інших працях, активно використовуються в сучасній науковій та навчально-методичній літературі. На противагу природно-біологізаторській концепції Л. Ґумільова, він обґрунтував соціокультурний (соціоісторичний) підхід до проблеми етногенезу. Бромлей розглядав етнічні утворення як соціально-історичні категорії, доводячи, що їхні виникнення та формування зумовлюються не біологічними законами природи, а специфічними законами розвитку людства. Маючи єдині біологічні ознаки, людство розпадається на етноси, відмінності між якими, на думку вченого та його прихильників, визначаються насамперед особливостями соціальної організації.

Для обґрунтування своєї теорії Ю. Бромлей висунув два базові поняття — «етнос» і «етнікос», які у «широкому» та «вузь-

кому» значеннях розкривають природу етнічних утворень. Під етносом він розумів особливий тип соціальної групи, форму колективного співжиття людей, здатну до багатовікового існування завдяки самовідтворенню. Це доволі абстрактне формулювання конкретизувалося чіткішим визначенням етнікосу як історично сформованої на певній території сукупності людей, яким притаманні спільні, відносно стабільні особливості мови, культури, психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що зафіксовано у самоназві (етнонімі).

У літературі з проблем етнічного розвитку широко використовується запроваджене Бромлеєм поняття «етносоціальний організм» («есо»), яке відображає взаємозв'язок етнічного та соціально-економічного факторів, а також соціоісторичну етапність розвитку етносу. Заперечуючи роль біологічного фактора в етнотворенні, він доводив, що й ендогамія зумовлена не стільки природними, скільки суспільними явищами (звичаї, мова, релігія тощо). Вчений правильно розумів природу людських рас, але, виходячи зі своїх соціологізаторських принципів, заперечував, що «расова єдність» є обов'язковою ознакою етнічної спільноти.

Інформаційна теорія етносу, сформульована радянським ученим С. Арутюновим (праця «Народи і культури: розвиток і взаємодії» (М., 1989) та ін.), також продовжує викликати науковий інтерес, знайшовши чимало послідовників серед сучасних етнологів. Тут в основу вивчення етнічної картини світу були покладені інформаційні зв'язки, які розглядаються у двох площинах. У першій — діахронній — інформація у вигляді традицій і звичаїв передається впродовж тривалого періоду з покоління в покоління. В другій — синхронній — інформація виступає важливим чинником збереження конкретного етнонаціонального організму (зокрема нації) на певній стадії розвитку. Перший вид інформації відіграє важливу роль у формуванні соціуму протягом тривалого історичного періоду, вона є достатньо впорядкованою й однорідною, оскільки отримується від членів своєї етнічної групи. В сучасному суспільстві значно зріс потік синхрон-

ної інформації, що надходить від різних етнічних утворень, тому людина (етнофор) не спроможна опанувати нову інформаційну ситуацію. В таких умовах етнічність починає відігравати роль своєрідного фільтра, який пропускає лише ту інформацію, яка відповідає усталеним стереотипам поведінки та етнічним цінностям, а іншу — відкидає. Нездатність сприйняти всю зливу сучасної інформації посилює у соціума почуття належності до свого народу та прив'язаності до його етнічних традицій. Така природна (етнічна) обмеженість у сприйнятті інформації виступає об'єктивним підґрунтям збереження як окремого етносу, так і всього етнокультурного розмаїття людства.

В українській науковій та суспільній думці склався підхід, коли етнос (який дефінітивно фактично ототожнювався з народом) розглядався як основа та необхідна передумова створення нації. Одну з перших теорій етногенезу створив О. Бочковський, який його початок пов'язував із звершенням переселенських рухів (Великої мандрівки народів) у кінці I тис. Власне етногенезом він називає тисячолітню добу VIII—XVIII ст, коли визначилися територіальні межі батьківщин сучасних європейських народів, після цього розпочався процес націогенезу. У самому етносі (народі) вчений бачив лише націотворчу сировину, етнографічну масу, на основі якої розвинулася нація, яка вже є свідомим й організованим колективом людей.

Визначні українські мислителі (М. Грушевський, І. Франко, В. Старосольський та ін.) до вивчення етнічних проблем підходили передусім з позицій історичного розвитку українського народу, тому їхні теоретичні узагальнення ґрунтувалися на відповідному емпіричному матеріалі. Стосовно проблеми етногенезу тут найбільший інтерес являють розроблені в українській науковій думці концепції автохтонізму та міґраціонізму. Прихильники першої (М. Грушевський та ін.) вважали, що після появи первісної людини на території України вона вже ніколи не залишалася обезлюдненою, тому саме автохтони (грец. «аїгглз» — сам та «сМопев» — земля, тобто належний за походженням до даної території, місцевий, аборигенний) становили головну «етногенетичну підоснову», в яку лише вкраплювалися всі пізніші

іншоетнічні елементи. Прихильники міґраціонізму доводили, що постійні потужні міґраційні хвилі, які прокочувалися територією України, були настільки всеохоплюючими та мали такі глибокі наслідки, що докорінно змінювали етнічну ситуацію, спричиняючи виникнення щоразу якісно нових поліетнічних суспільностей.

Сильна сторона автохтонної теорії полягає в тому, що вона спирається на постулат культурно-історичної безперервності розвитку етносів, коріння яких шукають у первіснообщинному ладі. Її прибічники вважають, що саме неперервність, а не набір певних ознак є визначальним фактором етногенезу. Слабкою стороною цієї теорії є заперечення етногенезу як початкового моменту зародження етносів, які, таким чином, існують стільки ж, скільки існує людина сучасного типу. Крім того, недооцінюється вплив іншоетнічних спільнот, які шляхом інфільтрації в місцеве середовище щоразу спричиняли суттєві зміни в етнічній ситуації.

Цивілізаційні концепції етногенезу здобувають дедалі більше прихильників як серед західних, так і вітчизняних учених. Наукові пошуки в цьому напрямі знаходять прояв у багатьох варіантах. Частина науковців за вихідний пункт дослідження проблем етногенезу бере термін «генезис», а далі веде свої теоретичні опрацювання у двох напрямках. У першому з них під етногенезом розуміють лише безпосередній «момент» (етап) виникнення етносу, коли сформувалися ознаки, що свідчать про тривке існування міжпоколінного утворення зі спільними рисами культури, мови, психіки, єдиною самоназвою. Ознакою завершення процесу етногенезу вважається поява етнічної самосвідомості. Утвердження такої позиції до певної міри відбулося під впливом теорії Л. Гумільова, який вважав, що кожен етнос має свій «початок і кінець».

При другому підході, поширеному в зарубіжній культурній і соціальній антропології, під етногенезом розуміють процес походження етнічних груп у періоди плейстоцену (від 2 млн. до 20 тис. років тому) та початку голоцену (від 20 тис. до 3 тис. років до н. е.). Таким чином, сам процес етногенезу зводиться,

по суті, до двох складників — *антропогенезу* (формування виду *Homo sapiens*) та *соціогенезу* (зародження основних форм праці, мови, релігії та формування на цій основі людського суспільства). Згідно з такою позицією етногенез визначається як надзвичайно тривалий, багатофакторний процес, тому немає сенсу говорити про початкову та кінцеву точки його відліку. Такий підхід доцільний при вивченні етногенетичних процесів у Глобальному світовому масштабі. У вітчизняній етнологічній традиції прийнято вважати, що етногенез розпочався приблизно 40 тис. років тому, коли завершилося фізіологічне формування людини сучасного типу, а більш-менш достовірні дані про етногенез окремих народів можна отримати, починаючи з епохи неоліту, коли завершилося формування племінних стосунків.

Важливим недоліком концепцій етногенезу, які відштовхуються від поняття «генезис», є штучне розривання етапу зародження від подальшого періоду формування етносу, що насправді є єдиним цілісним процесом. Межу між першим і другим етапом визначити важко, бо перший накладається на другий і навпаки. Етногенез не завершується навіть у період існування націй, а може продовжуватися й на інших, більш зрілих стадіях розвитку людства.

Найбільш прийнятною вважаємо цивілізаційну концепцію етногенезу, в основу якої покладені фундаментальні зрушення в життєдіяльності людських спільнот, зокрема технологіях, комунікаціях, способах самозабезпечення тощо. Спираючись на ідеї попередників, серед сучасних українських учених цю теорію найповніше виклав М. Степико у книзі «Буття етносу» (К., 1998). Її основна суть полягає в розумінні етногенезу як природного і суспільного процесів, що розгортаються через взаємозв'язок і взаємозабезпечення буття і діяльності. Зважаючи на втягування в етногенетичні процеси дедалі більшого числа різних етнічних спільнот, такий підхід дозволяє визначити притаманні їм загальні та специфічні риси, а також відрізнити їх одну від одної. Враховуючи вищесказане, можемо *визначити етногенез* (походження народу) як процес зародження й формування людських утворень та сукупність суспільних явищ

і процесів, що визначають зміст і форми їхньої життєдіяльності.

У такому значенні термін «етногенез» практично збігається з поняттям «*етнічна історія*» (*етноісторія*), яка в широкому розумінні також досліджує виникнення, розвиток та зникнення етнічних спільнот. Отже, з одного боку, феномен етноісторії передбачає врахування більш ширшого спектру поліфакторності, який полягає у вивченні соціальних і політичних чинників, що впливають на формування етносів та розвиток міжетнічних стосунків. З другого боку, наріжним завданням етнічної історії є визначення самотності та неповторності кожної спільноти, народу.

Оскільки антропологічний, культурологічний та інші аспекти, що визначають характер виникнення і формування етнічних спільнот, розглядатимуться в окремих розділах, зараз звернімо увагу на три загальні фактори — природно-географічне середовище, територію та міграції, які відігравали визначальну роль у розгортанні процесу етногенезу. Погоджуючись із гіпотезою про єдиний центр походження людини, можна уявити, як зі зростанням чисельності населення відбувалося опанування нових територій з різними природно-географічними умовами. Відтак змінювався вихідний антропологічний тип людини, посилювалися процеси расогенезу. На цьому тлі наростали контакти між різними народами.

Природно-географічні (екологічні) умови є важливою і необхідною першоосновою етногенезу. Кожен етнос формується на конкретній території з притаманними лише їй природно-географічними характеристиками. Наприклад, екологічна основа для формування більшості європейських народів склалася 8—10 тис. років тому, коли після зникнення останнього льодовика в Європі встановилися близькі до сучасних кліматичні умови. Неповторної цілісності для їхнього етногенезу надавало комплексне поєднання таких факторів, як підсоння, флора, фауна, ґрунти, водні та гірські системи тощо. Згодом у межах природно-географічних ніш формувалися однотипні уклади життя.

Природно-географічне середовище стало основою для формування *етнічної території*. Вона являє собою більш-менш відкритий і цілісний простір, де відсутні внутрішні природні кор-

дони, які могли перешкоджати взаємопроникненню та передачі етнокультурної інформації. На цій основі формувалися специфічні світосприйняття та уявлення про «своїх» і «чужих», що водночас не перешкоджало закономірному процесові поділу єдиного етнокультурного простору на окремі локальні частини у вигляді племен, племінних союзів, субетнічних груп тощо.

Міграції населення спричиняли посилення міжетнічних контактів. Вони здійснювалися у вигляді масштабних пертурбацій, коли одні людські потоки спрямовувалися всередину іншоетнічної території, в той час, як місцева людність покидала її межі. На основі різних форм синтезу *субстрату* (тубільного населення) та *суперстату* (прийшлої людності) розгорталися процеси етнотворення та виникнення нових етносів. Почергово змінюючи одна одну, жодна людська спільнота не зникала безслідно, а, ніби «нашаровуючись» одна на одну, ставала підосновою для виникнення нового етносу, залишаючи свій слід у загальному етногенетичному «стовбурі». На основі взаємопереплетення названих та інших факторів витворювався унікальний і неповторний процес етногенезу кожної спільноти.

Отже, з-поміж різних теорій і гіпотез, що претендують на пояснення феномену етногенезу, найприйнятнішим, на наш погляд, є цивілізаційний підхід, який дозволяє простежити процеси зародження і формування людських спільнот та з'ясувати сукупність факторів, що визначають їхню життєдіяльність. Водночас слід враховувати, що етногенетичні процеси мають як універсальний, притаманний усім народам характер, так і свою неповторну специфіку, що, зумовлюючи самобутність кожної спільноти, витворює етнічну мозаїчність людства.

Структура етнічних утворень

Для розуміння етнічних процесів і явищ необхідно визначити структуру етносу, що складається з двох розгалужень. Вертикальний зріз представлений кількома ієрархічними рівнями, які в часовому вимірі відображають етногенетичну та етнотворчу еволюцію всього людства та окремих народів. Горизонтальну

структуру етносу одні вчені розглядають у площині взаємозв'язку етнічного й соціального, а інші — у латеральній (лат. *lateralis* — боковий) площині, яка відображає «рівень збереження етнічності» певної спільноти на основі територіального розташування та самосвідомості її представників.

Наріжною ознакою структури етнічних утворень є їхня ієрархічна супідрядність, яка у вертикальному розгалуженні визначається такими рівнями:

Перший — власне етнічний рівень — представлений *етнічними спільнотами (суспільностями)*. Для їхнього означення в етнологічній науці використовується загальноприйнятий французький відповідник *ethnie*. Етнічним спільнотам притаманні такі риси і характеристики, як власна самоназва, зв'язок із конкретною територією (рідним краєм), спільна історична пам'ять та міф про спільних предків, наявність одного або кількох спільних етнокультурних елементів (мова та ін.), а також почуття внутрішньої солідарності серед більшості її членів. Чим більше число названих ознак властиве певній групі населення, тим краще вони відповідають ідеальному типові етнічних спільнот. Наявність названого комплексу рис визначає сутність такого поняття, як *етнічна ідентифікація (самоідентифікація)*, яка проявляється у свідомому зарахуванні особи до певної етнічної спільноти та протиставленні на цій основі «своїх» («нас») «чужим» («іншим»).

Другий — мікрорівень — представлений найнижчими ланками етнічної спільноти — *етнофорами* (індивідами — носіями етнічних ознак), а також *сім'ями*, що є основними первинними етносоціальними групами, в яких відбувається відтворення фізіологічних і культурних ознак етносу. Згідно з визначенням Ю. Бромлея це «найменші складові частини основної етнічної одиниці (етносу. — авт.), що становлять межу її подільності».

Третій — макрорівень — представлений *субетносами* (лат. *sub.* — під), тобто буквально «неголовними одиницями», що підпорядковані основній етнічній спільноті. В науковій практиці вони ще називаються (ототожнюються) «*етнічними групами*», які виникають усередині етносу та, усвідомлюючи свою єдність

з ним, вирізняються специфічними рисами традиційно-побутової культури (житло, фольклор, їжа, одяг тощо), мовними діалектами та мають менш виражені етнічні властивості.

Природу етнографічних груп як елементів внутрішньої структури етносу етнологічна наука ще недостатньо вивчила. Їхня роль, як правило, більш чітко простежується до періоду зародження капіталістичних відносин, які суттєво вплинули на стирання відмінностей етнорегіональних утворень. Виникнення та існування субетнічних груп передусім зумовлювалися особливостями господарської системи, тривалим проживанням на локальній території, де природно-географічні бар'єри (гори, ріки, ліси) відгороджували від основного етнічного масиву, сімейними міграціями на нові терени тощо. Їхнє збереження також спричинялося комплексом суспільно-політичних, релігійних та інших факторів. Яскравим представником субетнічної культури в українському етносі були козаки, в російському — помори, старообрядці тощо.

Отже, за походженням одну частину субетносів можна пов'язати зі спільнотами, які поступово втратили свою етнічну монолітність, другу — із самобутніми соціокультурними групами. Внаслідок цього багато субетнічних груп поступово перетворилося на реліктові форми головних етнічних суспільностей, як, наприклад, українські козаки та ін.

Субетноси відіграють важливу і дещо суперечливу роль в етнічній структурі суспільства: зберігаючи свою належність до етносу, вони можуть суттєво вирізнитися особливостями культурно-побутової сфери і поведінки, а нерідко й протиставляти себе головному етнічному оточенню. Проте, збільшуючи таким чином поліфакторність етносу, субетноси, як не парадоксально, все ж надають його структурі більшої стабільності та гнучкості, їхня самобутність та суперництво, як правило, не носять антагоністичного характеру, тому не порушують головного етнічного моноліту, який лише зміцнюється завдяки збереженню внутрішньої етнографічної мозаїчності.

Четвертий — метарівень — охоплює *суперетноси*, що також є доволі складною, багатофункціональною та суперечливою категорією етнології, яка відображає найвищий рівень етніч-

ної ієрархії. Суперетнос являє етнічну систему, що складається з декількох спільнот (етносів), які здебільшого формуються в одному регіоні та пов'язані між собою політичними, економічними чи ідеологічними чинниками. На відміну від субетносу, суперетнос не є ієрархічною структурою, бо її головні елементи — етноси належать до неї як формально рівні, а не підпорядковані суб'єкти.

Через багатовекторність контактів і зв'язків та наявність спільних рис (мова, релігія, культура, ментальність, стереотипи поведінки тощо) один етнос може входити до багатьох суперетносів, які мають найрізноманітніші рівні та прояви консолідації. Про це, наприклад, свідчить існування таких суперетнічних систем, як ісламський світ, слов'янський світ, індоевропейська мовна сім'я та ін. Всередині цих систем часто нуртують гострі конфлікти, ведеться боротьба за досягнення домінуючого становища або ж отримання належних прав для розвитку певного етносу. Окремі суб'єкти суперетносу усвідомлюють свою належність до цієї системи, хоча її внутрішні зв'язки та єдність значно слабші, ніж в етносі. На цій основі суперетноси виокремлюють і протиставляють себе іншим подібним утворенням.

Частина вчених-етнологів трактує суперетнос як надетнічну спільноту, але тоді це поняття втрачає «етнічний сенс», набираючи «загальнолюдського змісту». Згідно з таким підходом суперетнос фактично починає ототожнюватися з «демографічною масою», тобто населенням, пов'язаним між собою певними історичними, культурними, соціальними та політичними чинниками. Головною ідейно-світоглядною основою, що може зв'язувати таку деетнізовану людську масу, є *космополітизм*.

Горизонтальна структура етносу, як уже відзначалося, в одному зрізі відображає взаємозв'язок етнічного і соціального. Всередині кожного етносу існують різні соціальні прошарки і класи, які, будучи його представниками, усвідомлюють свою етнічну єдність та протиставляють на цій основі «своїх» «чужим». Але, з другого боку, маючи відмінні соціальні інтереси, вони під своїм кутом сприймають спільні етнічні образи, ство-

рюючи, таким чином, власне, притаманне кожній групі, етнічне світосприйняття.

Суть латерального зрізу горизонтальної структури етносу вдало передає схема англійського вченого Ентоні Сміта, який показав її у вигляді трьох концентричних кіл: ядра, маргінального прошарку та етнічних категорій. До ядра входять представники етносу, яким властивий найвищий ступінь самосвідомості. Це етнофори, що проживають у країні (на території), де зосереджена основна частина етнічної спільноти, та сприяють культурній і фізіологічній репродукції етнічності. До маргінального прошарку зараховують індивідів, які через постійні контакти з представниками інших етносів засвоюють їхні культурні цінності й традиції. На цій основі формується подвійна етнічна мораль, яка проявляється в тому, що особа починає ідентифікувати себе з кількома етносами. Така маргіналізація найвиразніше проявляється серед представників діаспор. До етнічних категорій належать особи, які фактично втратили ознаки етнічності, тож на належність до свого етносу вказує лише їхнє походження (етнічне коріння).

Слід розуміти, що визначення структури етносу залежить від трактування сутності етнічних спільнот у різних теоріях. Окрім того, всі елементи вертикальної та горизонтальної структури етносу відзначаються динамічністю, вони зазнають постійних змін, які можуть призводити до різного роду трансформацій, наприклад, субетносу в етнос і, навпаки, етносу в суперетнос, маргінального прошарку в етнічну категорію тощо. Така рухливість і нестабільність структури етносу зумовлюється розмаїттям етнічних процесів і явищ, що є одним з визначальних факторів етногенезу та етнотворення.

Типи етнічних спільнот

Не менш складна проблема типології етнічних спільнот, яка здійснює ґрадацію та відображає присутність і комбінації етнічних ознак на різних етапах їхньої еволюції. Сучасна наука також не виробила єдиного погляду на цю проблему. Зарубіжні

вчені здебільшого вирізняють такі типи етнічних спільнот, як клан і плем'я, що відповідають традиційним (докласовим) суспільствам, а також націю і народ, що прийшли їм на зміну в розвинених (індустріальних) суспільствах. У вітчизняній літературі фактично продовжує домінувати існуюча ще за радянських часів типологія етнічних спільнот, побудована на марксистському вченні про суспільно-економічні формації. Таким чином, первіснообщинній формації відповідає такий тип етнічного утворення, як плем'я (іноді вказують і рід), феодальній та рабовласницькій — народність, а капіталістичній — нація. Крім того, існують різні погляди і тлумачення самих цих категорій, що потребує окремого з'ясування їхніх дефініцій.

Рід (клан). У широкому розумінні ці поняття вживаються фактично як тотожні для означення первіснообщинних груп, члени яких вважають себе кровними родичами, а також об'єднані певними господарськими й суспільними зв'язками. Визначальним етнотворчим фактором у родових (кланових) об'єднаннях є сімейно-шлюбні стосунки, основними формами яких є ендогамія, яку загалом слід розглядати як необхідну умову й ознаку виникнення і збереження етнічної спільноти. Під *ендогамією* розуміють виключення (заборону) шлюбних стосунків поза межами певного етнічного утворення. Всі типи етнічних спільнот, починаючи від кланів і племен та закінчуючи сучасними народами-етносами, розвивалися й забезпечували свою життєдіяльність завдяки ендогамії. Ендогамна сім'я стала важливим чинником збереження етнокультурних традицій, передаючи з покоління в покоління відповідні стереотипи поведінки та способу життя. Це, з одного боку, сприяло відмежуванню одного етносу від другого, а, з іншого, спричиняло виникнення етносвізолянтів.

Ендогамія відіграє роль важливого стабілізуючого і структуруючого елемента етносу, який зберігається за умови, якщо 90% його представників укладають між собою гомогенні (однорідні, моноетнічні) шлюби. Якщо у внутрішніх ендогамних стосунках збільшується «шпарина» у вигляді поліетнічних шлюбів із членами інших етнічних груп, то це призводить до «розблокуван-

ня» внутрішньої біологічної структури етносу, а відтак і до його розпаду. Роль цієї «шпаринки» відіграє екзогамія, під якою розуміють протилежну до ендогамії форму сімейно-шлюбних стосунків між представниками різних етнічних груп.

Плем'я є наступним вищим типом етносоціальної організації, яка об'єднує кілька родів (кланів). Розширення етнотворчого комплексу на рівні племінних об'єднань проявляється в тому, що поряд зі збереженням ендогамності та культурно-релігійних (тотемних) особливостей вони починають виокремлюватися вже за своїми мовно-діалектними і традиційно-звичаєвими ознаками. Ще однією важливою рисою племінного об'єднання є існування спільного формально-політичного управлінського інституту, який може існувати у формі вождівства, ради старійшин тощо.

Народ. Унаслідок зростання соціальної однорідності індустріальних суспільств слово «народ» у сучасному науковому та суспільному лексиконі майже злилося з поняттями «етнос» і «етнічна спільнота», а нерідко воно застосовується як тотожне термінові «нація» тощо. Зважаючи на таку термінологічну невизначеність, поняття народ слід розглядати в широкому історичному контексті з урахуванням багатьох факторів, що визначають його суть. До речі, більшість сучасних українських дослідників його походження виводить від слів «рід», «родина», «народити».

У давнину, починаючи з античного періоду, слово «народ» уживалося стосовно тієї частини населення, що добувала свій хліб фізичною працею, отже, воно передусім ототожнювалося з селянством. Ця традиція зміцніла в добу романтизму, в першій половині XIX ст, коли на тлі піднесення фольклорних досліджень саме в селянстві побачили головного носія етнічних традицій, тому поняття «народний» та «етнічний», «національний» уживалися як синонімічні. Запропонований у 1846 р. англійським ученим Вільямом Томсом термін «*фольклор*» увібрав у себе різні елементи народної творчості (пісні, легенди, прислів'я, магичні заклинання тощо), що відображали самотність певного народу, засвідчуючи його глибоке історичне коріння та окремність серед інших спільнот.

У XX ст. слово «народ» набрало універсального характеру. Його стали вживати стосовно етнічних груп та різних соціальних об'єднань; ним позначаються стабільні й тимчасові, організовані й стихійні людські скупчення, групи чи зібрання, працюючі маси населення тощо. Отже, у названих та інших випадках полісемантичний термін «народ» уживається для позначення різних етносоціальних об'єднань, які також можна позначати такими поняттями, як «етнічна спільнота», «натовп», «трудова» тощо.

У такому значенні слово «народ» зустрічається в сучасному суспільно-політичному лексиконі та в науковій і навчально-методичній літературі. Проте його довільне застосування в етнологічній науці, що безпосередньо займається вивченням етнічних процесів і явищ, може спричинити неадекватне розуміння їхньої суті. У зарубіжній і вітчизняній соціологічній термінології та переважаючих в етнологічній науці підходах поняття народ застосовується для означення всього населення певної країни, незалежно від етнічного походження (самоідентифікації) її громадян. Таким чином назва держави автоматично стає самоназвою всіх її мешканців, що мають громадянство. У такому випадку, наприклад, словосполучення «американський народ», «індійський народ» стають тотожними поняттям «населення (або народи) США», «населення (народи-етноси) Індії», до яких належать усі громадяни цих країн, незалежно від їхньої етнічної належності. Таке тлумачення поняття «народ» втрачає свій смисл у випадку, коли громадяни певної поліетнічної держави опиняються за її межами, бо тоді вони починають називати себе за іменами своїх етносів.

Щоб якось запобігти термінологічній плутанині, окремі вчені пропонують надати поняттю «народ» не етнонаціонального, а соціально-класового смислу. Зокрема італійський учений А. Чирезе пропонує застосовувати його при визначенні «рівнів культури» різних соціальних прошарків населення та окремих індивідів. В українській суспільній думці утверджується етносоціальний підхід, згідно з яким поняття «народ» охоплює всі

класи, суспільні верстви та прошарки, що мешкають на території Української держави. До українського народу, таким чином, входять не лише етнічні українці, але й представники всіх інших етнічних груп (меншин), що проживають на території України.

Окремо зазначмо, що, зважаючи на західну та вітчизняну наукові традиції щодо трактування та використання понять «етнос» і «народ», у цьому посібнику також допускається використання цих слів як синонімічних понять.

Народність. Поняття народ має соціальний та геополітичний характер, тому в зарубіжній соціології й етнології воно вживається як синонім до слова «народність». Окремого відповідника поняттю «народність» в іноземному науковому лексиконі фактично не існує. Проте в пострадянській літературі цей термін залишається одним із найживучіших «термінологічних атавізмів», який найбільш активно застосовується при вивченні етнічних процесів Х—ХІХ ст. Виходячи з формаційного членування історичного процесу, з другої половини 1940-х років радянські історики та етнографи стали визначати народність як рівень етноісторичної зрілості, що відповідає першому етапові класового суспільства (починаючи з рабовласницького). Відтак і сьогодні народностями називають людські спільноти, які виникли на основі злиття племінних об'єднань, передували націям і мали такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків. Отже, згідно з таким підходом категорія «народ» повинна означати державну, а «народність» — етнічну належність населення.

Ще одним, «найвищим», типом етнічних спільнот вважається нація, але цей феномен настільки важливий, складний та суперечливий, що потребує окремого розгляду.

Вірогідно, що запропоновані дефініції різних типів етнічних спільнот не є абсолютно* досконалыми, тож закономірно, що вчені різних напрямів продовжують теоретичне опрацювання цієї проблеми. Проте викладена етнічна типологізація дає важлий ключ для глибокого й адекватного розуміння широкого комплексу питань, що вивчає українська етнологія.

Нація. Співвідношення етнічного і національного

Проблему формування модерних націй, як і сам феномен нації, вивчає соціологічна дисципліна *націологія*. Приділити окрему увагу розкриттю суті цього поняття змушують як уже згадувана термінологічна плутанина, що має місце в публічному лексиконі й науковій літературі, так і питання, яке стосується співвідношення етнічного й національного феноменів. Перший пов'язаний із цим парадокс криється в тому, що в більшості європейських мов на означення понять «народ» і «нація» застосовуються різні слова, наприклад, в англійській — «People» — «Nation», у французькій — «Peuple» — «Nation», в італійській — «Popolo» — «Nazione» тощо, але на практиці в них, як і в українській мові, часто вкладається схожий зміст або ж вони взагалі вживаються як синонімічні. Тут доречно нагадати, що походження слова «нація» пов'язують із римською богинею народження Нацією (Natio), тому в первісному вигляді воно має багато значень — «народження», «походження», «рід», «плем'я», «народ», «чужинець» та ін.

У науці не існує вичерпного визначення поняття «нація», що зумовлено низкою суб'єктивно-наукових та суспільно-об'єктивних причин. Головна з них полягає в тому, що ознаки нації як історичної спільноти людей змінювалися на різних стадіях її виникнення і розвитку. Великий вплив на вивчення цього явища мали ідеологічні та етнополітичні доктрини: в радянській науці, наприклад, нація розглядалася передусім як соціальний організм, а в західноєвропейській — як політичний. Зважаючи на вказані й інші фактори, дедалі більше вчених починає висловлювати сумніви щодо можливості вироблення якогось «оптимального» визначення нації. Це, безумовно, не означає відмови від вивчення цього феномену взагалі, а примушує шукати найприйнятлівіші дефініції, які могли б передати його сутність та основні смислові характеристики.

Проблема нації лежить у предметному полі багатьох наук, які зі своїх позицій розкривають її властивості. Своє розуміння нації також витворилося в межах різних наукових напрямів і шкіл.

Так, представники психологічної теорії вважають, що «нація — це душа, духовний принцип» (Е. Ренан), та розглядають її як «сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на ґрунті спільної долі» (О. Бауер). Суть культурологічної теорії нації передає визначення, запропоноване Р. Шпринґером, який вбачав у ній «союз однаково мислячих і розмовляючих людей» та «культурну спільність групи сучасних людей, не пов'язаних із землею». Під впливом західної, насамперед американської, соціології багато сучасних українських учених феномен нації намагається прямо пов'язати з державно-політичними інститутами. При детермінуванні її сутності часто за основу береться веберівське визначення нації як людського співтовариства, об'єднаного спільною мовою, територією, звичаями, долею, яке прагне до створення власної держави.

Етнологічна теорія нації, на відміну від вищеназваних конструкцій, вказані риси нації пов'язує з етнічними ознаками, зокрема зі спільним походженням та етнічною самосвідомістю. Зі схожих позицій сутність нації визначив А. Сміт, який характеризує її як «сукупність людей, що мають власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку та єдині права й обов'язки для всіх членів».

Ще один парадокс переосмислення проблеми нації в сучасній українській суспільній думці полягає в тому, що, попри намагання надати їй якісно нового високопатріотичного звучання, в основу тлумачення цього поняття береться визначення, яке, спираючись на ідеї відомих марксистів, ще 1913 року дав Й. Сталін. Воно звучить так: «Нація — це усталена спільність людей, яка склалась історично, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя й психічного складу, що виявляється в спільності культури». Під вивіскою «марксистсько-ленінське визначення нації» протягом семи десятиліть воно незмінно побутувало в радянській академічній та навчальній літературі. З першого погляду, нібито «схоплюючи» головні ознаки нації, це визначення видається доволі струнким і прийнятливим. Але саме в цьому криються його догматизм і реакційність, адже твер-

дження, що «лише всі разом взяті» ознаки забезпечують існування нації, давало підґрунтя для абсолютизації класового чинника та класової боротьби, що призводило до недооцінювання національного фактора. Це відкривало шлях штучному поділові народів-етносів на «державні» й «недержавні», а відтак створювало ідейну основу для збереження існуючого радянського режиму.

Західна соціологія у підходах до визначення нації менш категорична і більш гнучка. Найавторитетніші американські словники й енциклопедії, зазначаючи, що це «велика спільність людей» чи «населення певної території», вказують, що нації властиві одна чи кілька таких ознак, як мова, культура, релігія, суміжна територія, політичні та інші інститути тощо. Останнім часом, зокрема і в пострадянських країнах, посилилася тенденція щодо біологізації феномену нації, яка нібито повинна обов'язково ґрунтуватися на «кровній чистоті», тому належність до неї іногородців недопустима, бо це загрожує збереженню національного генофонду. Такі підходи незмінно призводять до расизму, тож не мають нічого спільного з науковими пошуками шляхів вирішення цієї проблеми.

Надаючи важливого значення ознакам етнічності (мова, територія, культура, самосвідомість тощо) у формуванні нації, сучасна етнологія не абсолютизує їх, а розглядає у нерозривному взаємозв'язку з соціально-економічними, політичними і правовими чинниками. Саме державні та інші політичні інститути значною мірою забезпечують досягнення вищої й особливої стадії зрілості етносу — нації, яка складається на основі національної культури, свідомості та визнання національно-державної символіки. Державні інститути сприяють територіальній і господарській консолідації спільнот та усвідомленню ними своєї відмінності від інших суспільностей. Відомий німецький філософ Й. Гердер відзначав, що субстанцією (сутністю; тим, що лежить в основі) кожної нації є певний етнос як група людей, що має власний народний чи національний дух.

З іншого боку, частина етнологів справедливо критикує присутню в сучасній політології тенденцію щодо абсолютизації ролі

держави як обов'язкового атрибута існування нації. Такий од-нобічний підхід спростовує сама історія України, бо, перебуваючи в складі різних державно-політичних систем, українці продовжували боротися за своє національне самовизначення та відновлення державності. Отже, не стільки держава є визначальним чинником творення нації, скільки соціально-економічна та політична розвиненість етносу потребує як зовнішніх атрибутів держави, так і всієї системи державних установ (М. Тиводар). Феномен націотворення не можна зводити лише до шляху, яким відбувалося формування нації в західних країнах, тобто до політичної сфери, бо, крім етнічного фактора, вагому роль у цьому процесі відігравали економічні, соціальні й духовні чинники.

До однієї з найскладніших в етнології можна віднести проблему співвідношення етнічного та національного феноменів. А. Сміт указував, що хоча між етносом і нацією існує «величезне історичне перекривання», ці поняття суттєво відрізняються одне від одного. Так, окремі індивіди чи групи, що входять до складу того чи іншого етносу, не обов'язково повинні проживати на «своєї» території (батьківщині), а їхня культура не завжди повинна мати громадянський характер, тобто бути спільною для всіх членів. Представники етносу часто не мають спільного поділу праці, єдиної економіки, юридичних прав та обов'язків через те, що проживають у межах різних державно-політичних систем. З іншого боку, нації для своєї ідентифікації не потребують таких ознак, як кровна спорідненість, спільність мови і культурно-господарського типу, та інших рис, необхідних для ідентифікації етнічної суспільності.

Присутні в зарубіжній соціології та суспільній практиці підходи, згідно з якими нація ототожнюється з державно-політичним організмом, а національна належність — із громадянством, у 1990-х роках стали знаходити місце і в українських гуманітарних науках. Це зумовило широке застосування такої дещо штучної категорії, як «етнонація», під якою, наприклад, розуміють «таку етнічну групу, котра намагається досягти в країні гідного політичного статусу та задоволення своїх особливих прав»

(А. Пономарьов). Не менш заплутані дефініції пропонуються для визначення словосполучення «нація—етнос», яке з кінця XIX ст. також побутує в західній науці.

Серед головних факторів, що забезпечують досягнення нижчими етнічними типами рівня зрілості нації, є рівною мірою як етнокультурна (мова, звичаї тощо), так і політична уніфікація. Обидві вони здійснюються через державно-політичні інституції, систему освіти, ринкову економіку і т. ін. Ці чинники по-різному діють на окремих етапах націотворення. Отже, порівняно з етнічним утворенням, національна спільнота більш гомогенна (цілісна), бо вона сконсолідована єдиним суспільно-політичним устроєм та однією унормованою культурою у найширшому загальноцивілізаційному розумінні цього поняття. З огляду на це націотворення можна вважати продовженням процесу етногенезу, хоча між ними немає прямолінійного зв'язку (Ю. Римаренко). Нація не є безпосереднім продуктом етногенезу, бо саме на етапі націогенезу через політичні, економічні й культурні державні інститути різномірні етнічні спільноти (групи) зазнають суттєвих змін, досягаючи якісно нового рівня інтеграції, притаманного нації.

Існуючий у науці та суспільній практиці поділ націй на етнічні (моноетнічні), поліетнічні та політичні визначається питомою вагою в їхньому складі різних етнічних груп. В етнічних (моноетнічних) державах представники одного етносу становлять абсолютну більшість нації (наприклад, в Італії проживає 98% італійців). Проте у більшості (до 90%) держав сучасного світу представники різних етносів становлять значний відсоток їхнього населення, тому вони мають поліетнічний характер. У деяких із них, зокрема й Україні, вирізняється т. зв. *титульний етнос* (етнос-народ). Здебільшого це найстарший (або ж автохтонний) і найчисельніший етнос, що визначає і робить головний внесок у розвиток різних суспільних сфер. Він, як правило, дає своє ім'я державі, а також її головним атрибутам — території, кордонам, офіційній мові спілкування, урядові й парламенту, економічній та фінансовій системам, зовнішньополітичним зносинам тощо. В поліетнічних країнах, де немає такого титульного

етносу, існує політична нація. Її класичним зразком є США, де, крім формальних претензій індіанців, на роль титульного етносу не може претендувати жодна з етнічних груп.

Зважаючи на окреслені положення, стає зрозумілою наукова необґрунтованість таких словосполучень, як «національна меншина», «національні стосунки» іт. ін., замість яких слід уживати поняття «етнічна меншина», «етнічні стосунки» тощо. Це ж стосується і терміну «національна держава», який у буквальному розумінні, на практиці, повинен означати, що все населення в межах державних кордонів має спільну етнічну культуру.

З таких позицій не слід також отожднювати поняття «етнічна група» та «етнічна меншина». В сучасному науковому та суспільному лексиконі вони часто вживаються як синонімічні, проте перше має ширший загальноісторичний зміст. Під *етнічною групою* розуміємо тип етнокультурної спільноти, що визначається такими параметрами, як спільність мовних і расових ознак, релігійних вірувань, країни походження, а також усвідомленням відмінності від іншого суспільного оточення. Етнічні групи «історичні» в тому розумінні, що кожна з них виникає, розвивається та може зникнути через певні історичні обставини, а також через переривання ланцюга історичної пам'яті, необхідної для власного самозбереження.

Вивчення феномену нації, як і проблеми її співвідношення з етносом, потребує подальших поглиблених студій не лише в межах етнологічної, але й інших гуманітарних наук. Вірогідно, що досить плідними можуть бути творчі пошуки в напрямі дослідження окремих, зокрема й української, націй та етносів і створення на такій основі узагальнюючих концепцій, які пропонували б свої дефініції та підходи розуміння цих суспільних феноменів.

Література: Бочковський О. Вступ до націології. — К., 1998; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983; Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 1997; Дашкевич Я. Основні етапи історії української нації. Міфологізація і деміфологізація // Родовід. — 1991. — Ч. 2; Етнічний довідник: у 3-х частинах. — К., 1996; Етнонаціональний розвиток України. Терміни,

визначення, персонали. — К., 1993; Етнос і соціум: К., 1993; Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. — Івано-Франківськ, 1999; Лозко Г. Етнологія України. — К., 2001; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Нельга О. Теорія етносу. — К., 1997; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998; Павленко В. Н. Фактори етногенеза. — Харків, 1993; Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. — К., 1996; Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. — М., 2000; Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1986; Сміт Ентоні. Національна ідентичність. — К., 1994; Степико М. Буття етносу. — К., 1998; Тадевосов Г. Т. Этнология. Словарь-справочник. — М., 1998; Тиводар М. Етнологія. — Ужгород, 1998; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990; Этничность в постсоветском пространстве: роль в обществе и перспективы. — К., 1997.

Розділ II

Етногенез та етнономіка українського етносу

Тема 1.

Проблема українського етногенезу (україногенезу)

Важливий внесок у науково-теоретичне опрацювання проблем етногенезу й україногенезу зокрема зробили такі українські та зарубіжні вчені, як М. Грушевський, Л. Гумільов, В. Баран, Ю. Бромлей, М. Брайчевський, Ентоні Д. Сміт, А. Пономарьов, О. Нельга, Я. Дашкевич, В. Євтух, Я. Ісаєвич, І. Варзар, М. Обушний, М. Тиводар, С. Римаренко, А. Шевченко, О. Кортунів, В. Скуратівський, Л. Залізник, С. Макарчук, Г. Лозко, Дж. Арон, С. Лур'є, С. Павлюк, О. Бочковський, М. Степико, В. Павленко та ін. Оскільки ця тема пов'язана з питанням ідеологічної деміфологізації, то для її розуміння доцільно ознайомитися з працями російських та радянських істориків, зокрема С. Соловйова, В. Мавродіна та ін.

Концепції етногенезу та формування українського етносу

Виходячи з різного розуміння проблеми походження та формування українського етносу, протягом останнього століття виникло багато концепцій і теорій, що прагнули її пояснити. Значний вплив на такі наукові пошукування мали ідейна заангажованість, пануючі загальнотеоретичні постулати, громадянський романтизм чи консерватизм та інші характерні для тієї чи іншої епохи, ідеологічні явища. Серед безлічі теоретичних конструкцій можна вирізнити принаймні п'ять основних концепцій формування (етногенезу) українського народу. Це: автохтонна, трипільська, ранньослов'янська, киеворуська та пізньосередньовічна. Умовність такого поділу, з одного боку, зумовлюється чис-

ленними модифікаціями названих концепцій, а з другого — всередині кожної з них існують різні варіанти і течії. З цим питанням тісно пов'язана проблема періодизації процесів етногенезу та формування українського етносу.

Автохтонна концепція. Поняття автохтонний (походить від грецького «auths» — сам та «chtones» — земля) означає належний за походженням до даної території (землі), місцевий, аборигенний. Передусім слід вказати на існування автохтонного (автохтонізм) та міграційного (міграціонізм) підходів до проблеми походження українського етносу. Прихильники першого (М. Грушевський, В. Хвойко, М. Брайчевський, Г. Василенко, Б. Рибаків та ін.) відштовхувалися від тези, що після появи первісної людини на території України вона вже ніколи не залишалася обезлюдненою, тому саме ці автохтони становили головну «етногенетичну підоснову», в яку вкраплювалися всі пізніші іншоетнічні елементи. Прихильники міграціонізму доводили, що постійні потужні переселенські хвилі, які прокочувалися територією України, були настільки всеохоплюючими та мали такі глибокі наслідки, що докорінно змінювали етнічну ситуацію, спричиняючи виникнення щоразу якісно нових поліетнічних суспільностей.

Сильна сторона автохтонної концепції полягає в тому, що вона спирається на теорію культурно-історичної безперервності розвитку етносів, коріння яких шукають у первіснообщинному ладі. Її прихильники вважають, що саме неперервність, а не набір певних ознак є визначальним фактором формування етнічних суспільностей.

Концепцію автохтонності українського народу в загальному вигляді обґрунтував Михайло Грушевський у першому томі «Історії України-Руси» та інших працях. Спираючись на всі доступні джерела (зокрема праці античних, східних, а також польських, чеських та інших авторів), він розкрив комплекс етноісторичних проблем походження і розселення українців, окреслив їх автохтонну територію, охарактеризував наступність розвитку культури, мови і побуту. Цю концепцію поділяє чимало сучасних учених. Її суть полягає в тому, що етнічною основою

українців вважається пізньопалеолітичне населення, яке мешкало на території сучасної України. Далі воно генетично еволюціонувало в одне зі скіфських племен — неврів, від них — в антів, а потім — у русів періоду Київської Русі. На цій основі сформувалися українці. Між прихильниками цієї концепції існують певні розбіжності у трактуванні та інтерпретації різних ланок цього етногенетичного ланцюга.

«Отже правітчизну нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати у середнім Подніпров'ї, де він міг бути автохтонним в тім значенню, що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає».

М. Гошевський «Історія України-Руси».

Найслабшою стороною цієї автохтонної теорії є заперечення етногенезу як початкового моменту зародження етносу, бо українці тут, фактично, існують стільки ж, скільки існує людина сучасного типу. Крім того, вона недооцінює фактора впливу іншоетнічних спільнот, які шляхом постійних міграцій спричиняли глибокі зміни в етнічній ситуації на українській території.

Трипільська (трипільсько-арійська) концепція іноді вважається відгалуженням автохтонної теорії, бо як перша, так і друга спираються на ідеї безперервності. Але в останній час у літературі вони цілком оправдано розглядаються окремо. Вважається, що основи трипільської теорії сформулював Я. Пастернак наприкінці ХІХ ст. У 1990-х роках вона відродилася у дещо модифікованому вигляді, а іноді набувала характеру простої містифікації*. Згідно з її положеннями самотутність українців зародилася безпосередньо на ґрунті трипільської культури, яка потім еволюціонувала у скіфське плем'я неврів, згодом — в антів і далі — у спільноту часів Київської Русі. Части-

*Прикладом містифікації трипільської та інших теорій українського етногенезу є роман-есе Ю. Канигіна «Путь ариев» (К., 1995), який через свої претензії на науковість став об'єктом гострої критики з боку українських учених. Перенісши арійські міфи на давню Україну-Праукраїну, автор хотів довести, що

на прихильників цієї теорії заперечує етнічну спільність українців зі слов'янами.

Ранньослов'янську концепцію походження українців багато сучасних учених вважає найбільш прийнятною, хоча навколо її окремих положень точаться гострі дискусії. Прихильники цієї концепції витоки українців пов'язують безпосередньо із проблемою походження слов'ян, тим більше, що прабатьківщина останніх частково збігається з ядром українських етнічних територій (Київщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля). Поряд із територіальним аспектом другим важливим аргументом на її користь є часовий фактор. Український етнос як частина слов'янського світу з'явився не раніше V ст. Саме з середини I тис. можна простежити безперервність етноісторичних процесів на українських землях, не втрачаючи при цьому «аріаднину нитку», за якою йшло формування українців. Важливо відзначити, що для обґрунтування цієї теорії використовуються не лише писемні джерела (твори античних авторів), які вміщують багато неточностей і суперечностей, але й матеріали археології та етнолінгвістики.

Києворуська (давньоруська) концепція має два, зумовлені ідейними факторами, відгалуження. Представники одного з них стверджують, що Київська Русь консолідувалася на основі праукраїнського субетносу, який склався з південноруських союзів племен — волинян, полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців. Усі держави, навіть такі величезні поліетнічні конгломерати, як імперії (Римська, Британська, Російська, радянська та ін.), мали своє «консолідує ядро» у вигляді державотворчого «імперського» (панівного) етносу. В Давньоруській державі таким консолідує ядром виступали руси-українці, а інші спільноти, зокрема й пращури білорусів та росіян, були лише одними з етнічних субстратів, що входили до цього поліетнічного організму.

людство саме звідси отримало санскрит, писемність, землеробську культуру та інші здобутки цивілізації. На цій основі проводиться ідея духовної вищості аріїв-орачів, які вважаються прямими пращурами українців.

Прихильники другої точки зору, що, як побачимо далі, стала витвором радянської ідеології, але зберігає певні позиції і в наш час, доводять, буцімто в Києворуській державі склалася т. зв. давньоруська народність, на основі якої вже потім почали формуватися три східнослов'янські народи — росіяни, українці та білоруси. У розрізі таких двох позицій вирішується питання про право на історичну спадщину Київської Русі.

Пізньюсередньовічна концепція тісно пов'язана з теорією давньоруської народності і є її своєрідним продовженням. Суть цієї теоретичної конструкції полягає у доведенні, що процес виокремлення українців як самостійного етносу розпочався у XII—XIII ст, а завершився лише у XIV—XV ст, після монгольської навали, яка саме й спричинила розпад давньоруської народності. Такою була позиція офіційної радянської науки щодо питання про виникнення східнослов'янських народів. Насправді ж, як побачимо далі, виводити походження українського етносу з давньоруської народності, а тим більше з пізнього Середньовіччя, є не виправданим хоча б тому, що таким чином фактично «відсікається» і заперчується весь попередній складний і тривалий процес його формування.

Під впливом радянської ідеології була відроджена вже призабута реакційна великодержавна концепція, яка у вузьких колах учених дістала назву «теорія колбочки». Вона почала формуватися ще в другій половині XIX ст, коли представники великоросійської історичної школи стали визнавати виникнення та існування українців (малоросів) лише в межах російського етносу, заперечуючи тим самим їхній самостійний розвиток. У 60—80-х роках XX ст. «теорія колбочки» набула статусу офіційної концепції етнонаціонального розвитку слов'янських народів, що входили до складу СРСР. На цій основі, спираючись на ідею інтернаціоналізації, монтувалася теорія створення єдиної історичної спільності «радянський народ», що мав формуватися шляхом злиття всіх націй.

Окрім вищеназваних, є й інші теорії походження українського народу, що будуються на основі комбінації різних етнотворчих процесів, які відбувалися у певному часі на нашій території, а також на основі антропологічних ознак, що з'являлися внаслідок

док кровозмішування. На такій основі, наприклад, ще в кінці XIX ст. виникла **«азіатська теорія»**, прихильники якої коріння слов'ян-українців шукали серед скіфо-сарматських племен та інших численних кочових народів, що почергово перебували на території України. Вона має чимало послідовників і серед сучасних дослідників. Одні з них етногенез праукраїнської суспільності виводять із синтезу слов'янських з іранськими та урало-алтайськими, головню тюркськими, елементами. При цьому доводиться, що праросійська спільнота сформувалася на основі синтезу переважаючого угро-фінського з урало-алтайським компонентом за незначної участі слов'янського субстрату. Інші дослідники, применшуючи роль в україногенезі слов'янського компонента, важливу роль у цьому процесі надають волзьким булгарам і навіть деяким китайським племенам.

Виникнення численних екзотичних неаргументованих, а почасти й псевдонаукових гіпотез про походження українського народу зумовлюється невизначеністю предмета дослідження та багатьма іншими, зокрема й політичними, факторами. У такому розрізі правомірною є постановка питання вченого Л. Залізняка, який вказує, що при вивченні історичних витоків українського етносу слід визначити, що ми шукаємо: наших предків чи найдавніших українців, які були першими носіями праукраїнського етнокультурного комплексу. Пращурами тією чи іншою мірою можна вважати всі народи, що в давнину проживали на українській землі (кімерійці, скіфи, сармати, фракійці, хозари, татари та ін.). З одного боку, їхні етнокультурні здобутки вплинули на формування української культури, з другого, також незаперечною є й генетична спорідненість, бо, зрештою, сучасна людина є носієм генного коду всіх попередніх біологічних форм.

Проте це зовсім не означає суцільну хаотичність процесів етногенезу, де неможливо визначити певні закономірності та конкретні напрями. Кожен народ відрізняється від іншого не окремими ознаками, а всім комплексом етновизначальних критеріїв і характеристик (територія, мова, форми життєдіяльності, культура, самосвідомість, етніміка тощо). Така унікальна комбінація всіх головних елементів створює самобутню етнічну

суспільність, яка має право називатися «самостійним народом-етносом». Отже, кожен з них повинен пройти свій неповторний шлях зародження і становлення, що, зокрема, й доводить феномен україногенезу та формування українського етносу.

Проблема періодизації

Відмінності в розумінні суті україногенезу та формування українського етносу зумовили виникнення різних періодизацій цих процесів та явищ. Серед сучасних учених є чимало прихильників традиційної у радянській науці схеми поділу східнослов'янського етногенезу на такі три етапи. На першому, що тривав у IX—X ст. в межах Давньоруської держави, відбувалася первісна консолідація русичів у єдину давньоруську народність. На другому етапі (XII—XV ст.) завдяки освоєнню причорноморських степів та виникненню козацтва розпочалося формування українського етносу, а на третьому етапі в XV—XVI ст. цей процес завершився, бо далі український етнос уже не зазнавав суттєвих іншоетнічних вкраплень.

Виключаючи більш ранні етапи україногенезу, цей підхід суттєво звужував його межі, що також мало ідейне підґрунтя, бо доводило статус «старшого російського» та «молодшого українського» етносів. Не виходячи за межі такої ідеологічної платформи, спробу відсунути початки східнослов'янського етнотворення у глибину історії зробив Б. Рибаків. Перший етап формування єдиного руського народу-етносу цей авторитетний радянський учений відносив до часу створення союзу слов'янських племен у V—VII ст.; другий — до VIII — початку IX ст., коли вони з'єдналися, створивши «суперсоюз»; третій етап, що протікав у межах Давньоруської держави, завершив перетворення племянних союзів у новий суперетнос русичів, який далі став основою для виокремлення трьох східнослов'янських народів.

З радянських часів також продовжує зберігатися наукова тенденція щодо розширення періоду тривалості українського етногенезу та невизначеності його завершальної стадії. Зокрема М. Брайчевський стверджував, що формування українського ет-

носу (нації) тривало три—чотири тисячоліття, але ще не завершилося й досі. З другого боку, ігноруючи фактор безперервності етногенезу, в 1990-х роках почали з'являтися схеми-періодизації, автори яких допускають «прогалину» в етногенетичному процесі. Одна з них, наприклад, за відправну основу україногенезу бере трипільську протоцивілізацію (IV—III тис. до Н. Х.), потім подальшими «ланками» розірваного етногенетичного ланцюга виступають скіфи (VII—II ст. до Н. Х.), далі — анти (III—VII ст. після Н. Х.) та русичі (VIII—XII ст.).

Відомий український історик і археолог П. Толочко запропонував періодизацію етногенезу українців на основі археологічних даних, виділивши такі його етапи, як трипільський, шнурової кераміки, венецо-зарубинецький, анто-черняхівський, руський, монголо-татарський, польсько-литовський. Така схема послідовно передає етнічну еволюцію на основі розвитку матеріальної культури. Проте зміна археологічних культур не може адекватно відображати глибинні етногенетичні процеси, передусім динаміку змін у духовній сфері.

Найбільш оптимальною, хоча, напевно, ще не досконалою є періодизація українського етногенезу, запропонована М. Чмиховим. У ній вирізняються такі основні етапи формування українського етносу: 1) «археологічний»; 2) «скіфо-сарматський»; 3) «слов'янський»; 4) «києворуський» (давньоруський) — друга половина X — перша половина XIV ст.; 5) «іноземно-колонізаційний» — друга половина XIV ст. — XIX ст.; 6) «етнодемографічний» — XX ст. Ця схема позбавлена зайвої деталізації та відображає стадійність і головні визначальні чинники етнічного розвитку українців.

Ранньослов'янська концепція етногенезу українського народу, як показав Л. Залізник, узгоджується із загальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи. Переважна більшість європейських народів, що знаходилася в зоні культурно-історичного впливу Римської імперії (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки та ін.), народилася в ранньому Середньовіччі у V—VII ст. Падіння Риму збіглося з Великим переселенням народів, але поступово ситуація ста-

білізувалася. Отже, безперервність розвитку названих європейських етносів, з-поміж них і українців, прослідковується саме з доби раннього Середньовіччя, коли вони виникли. Племінний етап їхнього формування закінчився в IX—X ст, призвівши до консолідації у власних державах (Французькій, Англійській, Чеській, Сербській, Польській та ін.). Вони, як і Київська Русь, часто охоплювали й сусідні народи, стаючи середньовічними імперіями. Внаслідок колонізації метрополією своєї периферії через синтез мовно-культурного комплексу імперського етносу та провінційної людності відбувалося зародження нових постімперських етносів.

Хоча вітчизняна наука суттєво просунулася у вивченні українського етногенезу, ця проблема потребує подальшого глибокого дослідження. Для цього поряд із відмовою від старих стереотипів слід активно використовувати весь нагромаджений протягом останнього століття фактологічний і теоретичний матеріал, а також методологію західної науки, що має чималі досягнення у вивченні питань етнічного розвитку різних народів світу. А загалом сучасний рівень знань достатньою мірою дозволяє визначити зміст та характерні риси основних етапів формування українського етносу.

Основи україногенезу та його «магістральна лінія»

Перш ніж перейти до розгляду конкретних етапів та характеру формування українського етносу необхідно з'ясувати ті основні загальні фактори, що визначали суть цього процесу від появи людини на території України до сучасного етнотворення. При цьому слід враховувати, що, з одного боку, вони мають універсальний, властивий і для інших народів характер, а, з другого, — свою неповторну специфіку. Отже, саме унікальне поєднання різних етногенетичних чинників формування українців зумовило наявність таких самобутніх етнічних рис, які вирізняють їх серед інших спільнот світу.

Важливою і необхідною першоосновою етногенезу є *природно-географічні (екологічні) умови*. Український етнос форму-

вався на конкретній території з притаманними лише для неї природно-географічними характеристиками. Екологічна основа для його виникнення склалася 8—10 тис. років тому, коли після зникнення останнього льодовика на території сучасної України встановилися близькі до сучасних кліматичні умови. Основна частина української території входила до лісостепової ландшафтної зони, її західним кордоном стали Карпати і Польська рівнина, вкриті мішаними лісами; східним — межа поширення чорноземів; північним — лісисто-болотисте Полісся; південним — Чорне й Азовське моря. Окремої неповторної цілісності території України надає комплексне поєднання таких факторів, як підсоння, флора, фауна, ґрунти, а також єдина водна система, основу якої становлять басейни Дніпра та інших річок.

Свого часу ще С. Соловійов, хоча й дещо спрощено і прямолінійно, але загалом правильно вказав на значення одноманітного природного середовища для формування однотипного укладу життя — господарства, звичаїв, вдачі, вірувань і, врешті, для виникнення державних утворень. Природно-географічна ніша зумовила існування притаманного лише Україні типу етнічності та створення на її території єдиної системи передачі етнокультурної інформації. На цій основі визначався поділ на «своїх», що існували в її межах, а також на «чужих», що перебували поза ними.

Природно-географічне середовище також визначало характер формування соціальної основи українського етногенезу у вигляді низки етнічних спільнот (мисливців, землеробів, скотарів тощо), які в різні часи займали певні ареали української території. Почергово змінюючи одна одну, вони не зникали безслідно, а ніби «накладалися» одна на одну. Таким чином, кожне етнічне утворення ставало підосновою для наступного, залишаючи свій слід, свої впливи в загальному етногенетичному «стовбурі». Протягом кількох тисяч років виникало безліч комбінацій щодо взаємопереплетення різноетнічних субстратів, які витворювали унікальність і неповторність як самого процесу етногенезу, так і його головного «продукту» — українців.

Територія. Необхідною передумовою формування етнічної спільноти є наявність більш-менш відкритого і цілісного про-

стору, де були б відсутні внутрішні природно-географічні кордони, які могли перешкоджати взаємопроникненню та передачі етнокультурної інформації. На цій основі формувалося уявлення та світосприйняття про «своїх» і «чужих», що водночас не перешкоджало закономірному процесові поділу суцільного етнокультурного простору на окремі локальні частини у вигляді племен, племінних союзів, субетнічних й етнографічних груп тощо.

Міграційна пертурбація населення. Міжетнічні контакти та перемішування здійснювалися в результаті постійних переміщень людських потоків, які у вигляді масштабних пертурбацій спрямовувалися як усередину української території ззовні, так і з української території поза її межі. Колонізації, спочатку господарські, а згодом і військові, сприяли освоєнню й розширенню території України та міксації різноетнічних субстратів. Мозаїчність українського етносу в XIV—XX ст. посилювалася внаслідок перебування окремих його частин у межах різних державно-політичних систем.

Три вищеназвані фактори дозволяють окреслити «магістральну лінію» україногенезу, суть якої полягає у змішуванні тубільної людності з низкою етнічних спільнот, що по чергово нескінченним потоком з'являлися на території України. Серед них передусім відзначмо носіїв неолітично-енеолітичних культур (трипільська та ін.), угруповання індоєвропейців (носії культури шнурової кераміки, ямної культури тощо), іраномовні (кімерійці, скіфи, сармати), фракійські, германські, тюркські племена, а також безліч інших етнічних груп, що в різний час вливалися в етногенетичне поле України. Займаючи більшість території України або ж локальні екологічні ніші, вони впливали на формування населення, відмінного в антропологічному та етнокультурному відношенні від інших європейських регіонів. Особливу роль у цьому процесі відіграла провінційно-римська культура, яка, проникаючи через наддунайські провінції Римської імперії та причорноморські грецькі колонії, несла в Україну нову землеробську культуру, традиції ремісничого виробництва та соціально-політичної організації.

На цій основі в першій половині I тис. почали виникати та розвиватися слов'янські угруповання, які, заселяючи прикордонну смугу між Лісостепом та Степом, згодом склали ядро україн-

ського етносу. Створена, таким чином, дослов'янськими етнічними спільнотами специфічна етнічна основа при симбіозі з власне слов'янською культурою зумовила виникнення унікальної *української етногенетичної ніші*, формування якої завершилося у другій половині I тис.

Після завершення процесу етногенезу протягом другого тисячоліття після Н. Х. *продовжувалося формування українського етносу* Його характер, динаміку і напрямок визначали дві протилежні й взаємопов'язані тенденції — інтеграційна і дезінтеграційна, які великою мірою зумовлювалися зовнішніми чинниками. Консолідація українства стимулювалася загрозою фізичного винищення (наступ кочового Степу в XII—XVI ст. й ін.) та етнокультурною асиміляцією, передусім від Польщі та Московії. З другого боку, природно-географічні умови та перебування України у складі різних державно-політичних систем сприяли виникненню і поглибленню різних проявів етнокультурного регіоналізму (субетнічного, етнографічного). По Україні проходила межа розколу християнської ойкумени на православний і католицький світи.

Таким чином, зміст та особливості українського етногенезу зумовлювалися неповторною комбінацією таких унікальних за своїми наріжними характеристиками факторів, як природно-географічне середовище, територія, етнічні пертурбації та ін. «Магістральну лінію» україногенезу визначали процеси міксації тубільного та прийшлого населення. Кожна з присутніх на території України етнічних спільнот не зникала безслідно, а, ніби «накладаючись» одна на другу, перетворювалася таким чином на «етнічну підоснову» для формування прийдешніх суспільностей. Важливе значення в цьому процесі мав фактор соціокультурної пристосованості прийшлих племен до місцевої природної ніші. Все це забезпечувало наступність, тяглість і постійне збагачення етнокультурної традиції.

Етнімі (етноніміка)

Вивчення будь-якого народу розпочинається з його імені — *етноніма* (лат. *ei*поз — народ, *opota* — ім'я). Проблему по-

ходження та перетворення загальної назви етнічної спільноти на власну вивчає *етноніміка* (*етнонімія*). У вітчизняній науковій традиції по-різному визначається її місце в системі гуманітарних дисциплін. Поширений підхід, згідно з яким етноніміку розглядають як відгалуження ономастики (грец. *опота* — ім'я) — наукової дисципліни, що вивчає власні імена. Проте багато вчених заперечує належність етнонімів до ономастичного простору, бо етнічні назви вживаються для йменування не лише етносів, але й окремих індивідів, етносоціальних груп, військових формацій (наприклад, перси, скіфи, татари), етнічних держав, етнічних територій та в багатьох інших випадках. Поряд із цим утвердилася позиція, прихильники якої розглядають етноніміку як одну зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, оскільки етноніми трактуються як джерела, що несуть важливу інформацію про історичний розвиток народів.

Не вдаючись до поглибленого з'ясування цієї проблеми, стверджуємо, що, оскільки етнонім є важливою невід'ємною ознакою етносу, етноніміка заслуговує на всебічне вивчення з точки зору етнологічної науки. Ця комплексна субдисципліна тісно пов'язана з етимологією (наука про походження слів і їх генетичні зв'язки з іншими словами), з лінгвістикою, археологією, антропологією, історією та іншими науками. Використовуючи їхні здобутки, вона розкриває важливий зріз проблеми походження етнічних спільнот, відображає характер їхнього етнокультурного розвитку та міжетнічних взаємин. Етноніміка дозволяє виразніше простежувати етапи та процеси формування етнічної самосвідомості і самоідентифікації спільнот, що в різний час перебували на території України, а також дає важливу інформацію для вивчення питань, що стосуються розселення, суспільного устрою, побутової культури та інших аспектів життєдіяльності українського етносу.

В останні десятиліття відбулася еволюція у поглядах щодо змісту самого поняття «етнонім». Поступово утвердився підхід, згідно з яким воно передусім повинно передавати назву етносу як цілісної й відмінної від інших системи, тож у всіх інших варіантах пропонується застосовувати терміни «псевдоетноніми» і «етнофороніми». При з'ясуванні окремих питань етноні-

міки застосовуються й інші поняття, що передають характер виникнення та видозмін етнічних назв. Так, якщо дослідник хоче підкреслити, що йдеться саме про самоназву етносу, тоді вживаються терміни «автоетнонім» або «етноетнонім», а для назви етносу, що давалася йому іншими спільнотами, — «екзоетнонім» чи «алоетнонім».

Дискусійною залишається ще одна проблема: яких назв етнічних спільнот дійшло більше до нашого часу. Одні вчені вважають, що сучасна наука оперує переважно екзоетнонімами, бо через незрозумілість самоназв сусіди давали територіально суміжним із ними спільнотам свої назви, які в переважній більшості зафіксовані на письмі. Але, з другого боку, не слід забувати, що саме самоназви найбільш живучі, бо вони були міцно вкорінені в свідомості як письменних, так і неписьменних народів. Слова-етноніми передавалися з покоління в покоління, тому вони такі ж древні, як і сам народ. У зв'язку з цим в етнологічних студіях значно зростає значущість порівняльного аналізу автоетнонімів і алоетнонімів, що суттєво розширює характеристику етнічних спільнот.

Від етнонімів слід відрізнити *передетноніми*, тобто такі назви, які ще не перетворилися на власні імена. Передетнонімами часто виступають назви археологічних культур, що мають важливе значення для ідентифікації архаїчних спільнот збирачів, мисливців, рибалок, скотарів та землеробів. Окрім етнонімів, комплекс етнічних проблем етноніміка розкриває через такі важливі категорії, як *етнотопонім* (назва краю, території), *лолітонім* (назва держави), *етнополітонім* — самоназва етносу, що походить від назви держави.

Кожне слово-етнонім несе в собі важливий історичний зміст, тому особливу значущість являє проблема їхнього виникнення. Отже, етнічні назви народів можуть походити від: назв тотемів; способу мовлення; місця проживання (територіальні найменування місцевих жителів часто називають «мікроетнонімами» або «топоетнонімами»); назв річок (гідронімів); роду занять; способу життя; особливостей носіння одягу; релігійних вірувань; зовнішніх прикмет; знарядь праці та різних елементів сільсько-

господарської культури; характеру сімейних стосунків; особливостей ландшафту; сторін світу; слів, що місцевою мовою означають поняття «людина», «люди», а також через протиставлення понять «ми» — «вони», «свої» — «чужі» та багатьма іншими шляхами. Безліч такого роду прикладів, як побачимо далі, дає нам етноісторія України. Внаслідок перенесення імені вождя чи династії на окремий народ створюються т. зв. *маніфестаційні* етноніми («ногайці» — від визначного діяча Золотої Орди кінця XIII ст. Ногая та ін.).

В етноніміці, як і в топоніміці, при перетворенні загальної назви на власну також діє «закон ряду». Він показує, що етноніми не виникали самі по собі, ізольовано, а відображали певні міжетнічні взаємозв'язки. Отже, назви народів існують не окремо, вони співвідносяться одна з другою, ніби перебуваючи в певному короткому (парному) чи більш довгому ряді (ланцюгу) імен. Етноніми стають важливою й обов'язковою ознакою етносу на пізніх стадіях його формування. Вони відіграють роль свого роду маркера (символу, мітки) в ідентифікації різних елементів етнічної, а особливо етносоціальної структури, коли відбувається процес виокремлення за принципом «ми» — «вони», «свої» — «чужі».

Мінливість етнонімів створює додаткові труднощі щодо їхнього вивчення, адже внаслідок тривалого існування їхнє первісне значення часто зазнавало суттєвої трансформації. Так само змінювався зміст назви народів, що давалася йому іншими спільнотами. Внаслідок міжетнічних стосунків історична семантика етнонімів може набувати складних, часто непередбачуваних варіацій і проявів. Так, в Україні у XIX ст «німцями» називали представників різних європейських народів, зокрема голландців і данців. Це явище передає М. Гоголь вустами пасічника Рудого Панька: «Німцями називають у нас всякого, хто лише з чужої землі, хоча б то француз, чи цісарець, чи швед — все німець» («Ніч перед Різдом»). До недавнього часу європейці «молдаванами» називали циган та греків, а «киргизами» — різні народи Середньої Азії, передусім казахів і туркменів тощо. В Україні та Росії до XIX ст. «татарами» іменували мало не всіх представників східних народів.

Між конкретним етносом та його назвою не завжди існує абсолютна відповідність, тобто, як відзначав Лев Гумільов, вони «не перекривають один другого». За таких обставин кілька етносів може носити одне й те ж саме ім'я або ж, навпаки, один етнос нерідко має кілька різних назв. Еволюція семантики екзоетнонімів може відбуватися і в зворотному напрямі — від імені власного до загального. Так, тюрками до VI ст. називали нечисленний народ, що проживав на східних схилах Алтаю. Після того, як він поширив свої володіння до узбережжя Азовського моря, де утворився Великий каганат, підкорені народи, що тут проживали, крім збереження власних імен, також почали називатися «тюрками». У XVIII ст. цю назву вчені вже почали вживати стосовно мало не всіх кочових спільнот, а зі створенням у XIX ст. лінгвістичних класифікацій до тюркської мовної групи були зараховані народи, які ніколи не належали до тюркських народів, зокрема чуваші, якути, турки-османи.

Отже, етноніми відіграють роль своєрідного маркера, який сприяє збереженню «аріадниної нитки» при дослідженні складних і суперечливих процесів етногенезу, міжетнічних стосунків та етнокультурного розвитку українського народу. Водночас слід розуміти, що етнонім передає (фіксує) лише назву спільноти, а не її конкретні характеристики. Відтак не варто перебільшувати, а тим паче абсолютизувати значущість етнонімів у вивченні вказаних проблем, що може призвести до упереджених висновків. Розкриваючи складність і мозаїчність етнічних процесів, етноніміка відкидає «етнічну зарозумілість», формуючи щире та прихильне ставлення до представників іноетнічних спільнот.

Література: Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998; Брайчевський М. Ю. Походження українського народу // Матеріали до української етнології. — 1995. — Вип. 4; Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983; Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 1997; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — т. I. — К., 1991; Дашкевич Я. Основні етапи історії української нації. Міфологізація і деміфологізація // Родовід. — 1991 — ч. 2; Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України.

— К., 1999; Залізник Л. Л. Проблеми етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. — Вип. 6. — К., 2001; Ісаєвич Я. Походження українців. Історіографічні схеми та політика // Матеріали до української етнології. — 1996. — Вип. 1; Лозко Г. Етнологія України. К., 2001; Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971; Мавродин В. Происхождение русского народа. — Л., 1978; Мавродин М. Формирование русской нации. — М., 1948; Мала енциклопедія етнології та антропології. — К., 1996; Нельга О. Теорія етносу. — К., 1997; Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998; Павленко В. Н. Факторы этногенеза. — Харьков, 1993; Петров В. Етногенез слов'ян. — К., 1972; Садохина А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. — М., 2000; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1988. — Т. I; Степико М. Буття етносу. — К., 1998; Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Феномен нації: основи життєдіяльності. — К., 1998.

Тема 2.

Населення України в добу неоліту та енеоліту

Проблема розвитку етнічних процесів на території України у неолітично-енеолітичний період дискусійна, а чимало її аспектів ще недостатньо вивчено вітчизняною наукою. Проте результати досліджень українських і зарубіжних учених — М. Грушевського, В. Даниленка, Л. Залізняка, К. Бунятян, В. Мурзіна, О. Симоненка, Ю. Павленка, Д. Ламберта, В. Массона, Д. Джохансона, О. Алексєєва, Б. Гракова, Г. Ковпаненка, Б. Мозолєвського, Г. Телєгіна, А. Тереножкіна, К. Смирнова та інших — загалом дозволяють досить глибоко з'ясувати суть цього питання.

Передумови етнічного розвитку на території України за неолітично-енеолітичного періоду

Антропосоціогенез. Україна не була ареалом початкового процесу *антропогенезу* (походження людини), який згідно з науковими даними розпочався в Африці, де близько 2 млн. років тому сформувалася істота, що отримала назву *Homo habilis*. Близько 1 млн. тому, коли клімат став прохолодніший, пралюди — архантропи — з'явилися в Європі. Згодом, вірогідно двома струменями — з півдня та з заходу, архантропи почали проникати і в Україну. Можна вважати, що з цього часу, незважаючи на постійні міграції та спустошення окремих регіонів, її територія в сучасних кордонах уже ніколи не залишалася обезлюдненою.

Майже мільйон років тривав процес *антропосоціогенезу* коли поряд із удосконаленням біологічної морфології людини йшло формування людського суспільства, провідною ознакою якого є культура. Головними елементами соціологізації людини, що визначають її як суспільну істоту, є вироблення системи адаптації до природного середовища; формування способів комунікації (мова, пам'ять) та осягнення світу (раціональні знан-

ня, образне мислення); вдосконалення творчості тощо. Основними проявами такої еволюції були не лише виготовлення речей утилітарного характеру, що забезпечували життєдіяльність, але й формування різних елементів суспільної організації: людських колективів, об'єднаних соціально-економічними зв'язками; вироблення норм співіснування в колективі (мораль, традиції) та усталених форм продовження людського роду (шлюб, сім'я) тощо. Способи добування їжі в цей час визначалися трьома типами привласнюючого господарства — основним було мисливство, яке доповнювалося збиральництвом і рибальством. Головними ознаками такої системи первісних стосунків були колективні виробництво й споживання, а основою її функціонування — спільне користування певною територією, яке закріплювалося існуванням роду, общини та демократичним устроєм.

Доба мезоліту. Поступове глобальне потепління, що супроводжувалося звільненням Європи від льодовика (XVI—XII тис. до Н. Х.), зумовило кризу мисливської діяльності та визрівання передумов для глибоких зрушень у розвитку людського суспільства. Період *голоцену*, тобто встановлення геологічних та природно-кліматичних умов, які відповідають сучасним, за археологічною періодизацією співпадає з середнім кам'яним віком (доба мезоліту — IX—VI тис. до Н. Х.). Ці зміни спрямовували людську творчість на подальше освоєння природних ресурсів. Мисливство, збиральництво, рибальство збагатилися такими новими винаходами, як лук і стріла (перші механічні винаходи), жнивні ножі, човни-довбанки, гачки, гарпуни тощо. Відбувся перехід від відносно осілого до рухливішого способу життя.

Зрушення, що відбулися за доби мезоліту, дозволяють ученим окреслити першу більш-менш виразну етнічну ситуацію на території України. Залишаючись головним осередком суспільства, родова община у певні сезони року розпадалася на невеликі господарські групи, найменшою з яких була сім'я. Така мобільність та пластичність общин зумовлювала розпорошеність кровних родичів різними господарськими групами та розширення меж спілкування людей. Це своєю чергою сприяло формуванню схожої мови, самоусвідомленню певної спорід-

неності, що, ймовірно, знаходило вираз у спільній самоназві. На основі сукупності родових общин, пов'язаних спорідненістю шлюбних стосунків або сусідством, починає формуватися нова етнічна спільність — плем'я, тобто *протоетнос*. Він визначався такими складовими, як спільна територія проживання, спільна або схожа мова, усвідомлення власної самотності та відмінності від інших спільнот.

«Неолітична революція». Часткова стабілізація господарського та культурно-історичного розвитку населення України за доби мезоліту зумовила зростання його чисельності й густоти, а також більш-менш визначила сталість його етнічного складу. Подальші Глобальні суспільні зрушення призвели до т. зв. *неолітичної революції*, яка створила важливі передумови для формування конкретних етносів та вирізнення серед етнічно безликого людського масиву окремих спільнот. Запропонований англійським істориком Г. Чайлдом термін «неолітична революція» засвідчує, що у визначеному згідно з археологічною класифікацією періоді неоліту (новий кам'яний вік — VI—IV тис. до Н. Х.) завдяки якісним змінам у стосунках людини з природою відбулися суттєве прискорення розвитку та модернізація всіх суспільних сфер.

Основа для глибоких зрушень у поступі людської цивілізації дала зміна пріоритетів у формах виробничої життєдіяльності: привласнювальну працю змінило *відтворювальне* господарство — насамперед землеробство і скотарство. Люди стали менше залежати від природи та почали переходити від кочового способу життя до осілого, що створювало нові можливості для нарощування творчого потенціалу. Тривалість перебування на одному місці дозволила спрямувати сили на поліпшення побуту, а надлишок їжі сприяв зростанню народжуваності. На цьому тлі виникли такі елементи матеріальної культури, які завдяки своїй виразності й стабільності стали важливими критеріями для етнічної ідентифікації численних людських спільнот. Ідеться передусім про широкопрофільне використання глини для виготовлення посуду, осель, прикрас і культових споруд. «Кам'яна індустрія», здається, вже досягла своєї межі, тому починає інтен-

сивно вдосконалюватися техніка обробки деревини; винайдення першого штучного матеріалу — кераміки, а також поширення ткацтва заклали основи ремісничого виробництва.

Подальші суспільні зрушення, пов'язані з поширенням на території України відтворювального господарства, відбулися за доби енеоліту (IV—III тис. до Н. Х.), коли люди почали користуватися першим металом — міддю. На такому тлі виникає право володіння та поглиблюється майнова диференціація, що обумовило якісно новий етап у розвитку соціально-родових стосунків. Основною клітиною людських об'єднань стає сім'я, яка, ґрунтуючись на кровній спорідненості, виступає власником землі, свійських тварин і знарядь праці. З упорядкованістю шлюбних стосунків зміцнюється інститут роду, який ведеться за батьківською чи материнською лініями. На цій основі починається відлік генеалогічної спорідненості. Внаслідок освоєння нових земель родова община поступово поступається місцем сусідській, але її члени зберігають первісні традиції та звичаї, що стає основою для формування генетичної пам'яті про своїх предків, про власне походження.

Балканська землеробська колонізація. Важливим фактором розвитку етногенетичних процесів є масштабні переселенські рухи, учасники яких поширювали свої культурні надбання на нові терени. Передусім через природно-кліматичні умови, а також інші фактори Україна, як і вся Європа, не належала до територій, де зародилися первісні форми відтворювального господарства. Таким чином, сюди воно було привнесене переселенцями зі Східного Середземномор'я, де хліборобство і скотарство виникли й утвердилися біля X—VIII тис. до Н. Х. Нові форми відтворювальної економіки сприяли підвищенню продуктивності праці та поліпшенню раціону харчування, що своєю чергою призвело до демографічного вибуху серед землеробської людності Близького Сходу. Щільність населення в період неоліту порівняно з мезолітом тут зросла з трьох—п'яти осіб на 100 км кв. приблизно в 50—100 разів.

Екстенсивні методи господарства не відповідали глибинним змінам у демографічній ситуації, що зумовило міграцію близь-

косхідних землеробів у менш заселені райони Східних Балкан із придатними ґрунтами. Тут виникло два центри землеробського господарства: палестино-сирійський — на узбережжі Середземного моря та анатолійський — на півдні Малої Азії. Згідно з думкою більшості дослідників саме з Малої Азії носії відтворювального господарства, перетнувши в VII тис. до Н. Х. Егейське море, потрапили до Європи. Їхній головний потік був спрямований у Фессалію (Східну Грецію) і далі на північ, у Подунав'я. Звідси східнобалканські переселенці почали просуватися у двох напрямках: один — до Центральної та Західної Європи, а другий — через Нижнє Подунав'я на межі VI і V тис. до Н. Х. досяг Правобережної України.

За визначенням американського археолога та лінгвіста С. Ренфроу, землеробська балканська колонізація Європи, а отже й України, у VII—IV тис. до Н. Х. просувалася у вигляді почергово наростаючих демографічних хвиль. Оскільки цей процес здійснювався поступово протягом кількох тисячоліть, переселенці несли з собою агрокультурні досягнення, спосіб життя та мову не лише близькосхідних, а й європейських (грецьких) зразків. На цій основі формувалася і відповідний антропологічний тип.

Північноєвропейська (балтська) мисливська міграція. Поряд із балканською землеробською колонізацією на територію України був спрямований другий потужний, хоч і менш масштабний струмінь переселенського руху — балтська міграція. Внаслідок затоплення великої частини балтійського узбережжя пізньомезолітичне мисливсько-рибальське населення Західної Балтії (Ютландія, Північна Німеччина) в VI—V тис. до Н. Х. почало пересуватися в південно-східному напрямі, зайнявши простір від сучасної Данії до Сіверського Дінця, досягнувши навіть узбережжя Чорного моря в районі Криму. Зі своєї прабатьківщини воно несло самобутню матеріальну і духовну культуру, одним із яскравих елементів якої був кремінний інвентар.

Ці та інші фактори врешті спричинили суттєві зміни в демографічній ситуації, що проявилось у збільшенні приросту та густоти населення. Згідно з найновішими науковими даними

в добу мезоліту (IX—VI тис. років до Н. Х.) в ойкумені проживало лише кілька мільйонів людей, у V тис. — приблизно 30—50 млн., а на початку нової ери — вже 250 млн.

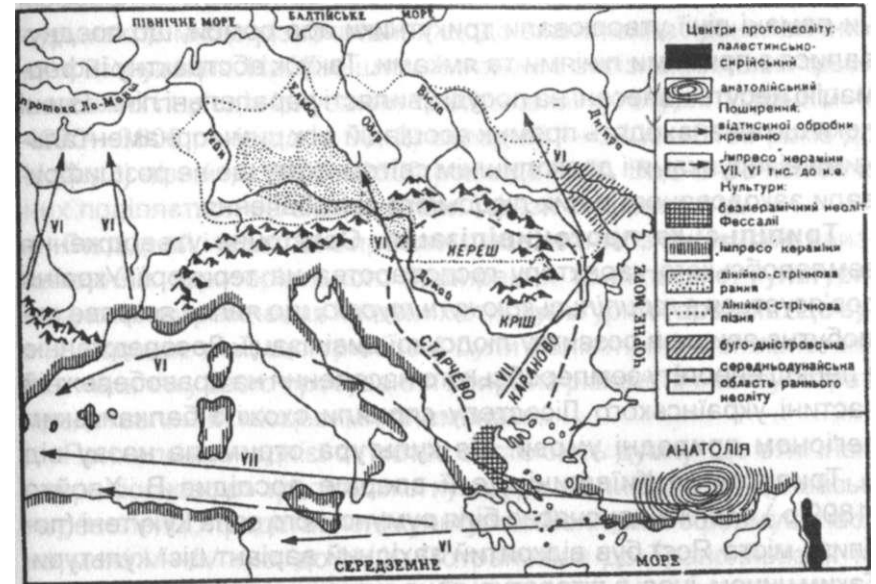
Враховуючи вказані та інші передумови розвитку етнічних процесів на території України у неолітично-енеолітичний період, слід зважати на те, що покладені в основу етнічної ідентифікації такі критерії, як панівний спосіб господарства та інші, недостатньо досконалі, бо відтворювальний тип економіки не існував у «чистому» вигляді. Проте вони можуть бути прийнятними для з'ясування основних етногенетичних процесів. За доби неоліту та енеоліту на території України окреслилися дві головні етнорегіональні господарсько-культурні системи: 1) *Лісостеп*, де переважали землеробське виробництво, осілий спосіб життя, а його населення тяжіло до європейської цивілізації; 2) *Стел*, де домінували скотарі, що вели рухливий кочовий спосіб життя і тяжіли до євразійських культур. Водночас у межах Лісостепу та Степу визначаються етнокультурні ареали, де мігранти — носії розвинених землеробської чи скотарської культур — змішувалися (чи співіснували) з місцевим населенням або ж довгий час зберігали «етнічну локальність». Окрім того, в окремих екологічних нішах продовжували існувати спільноти аборигенних лісових рибалок і мисливців, які зберігали традиційні привласнювальні форми діяльності.

Землероби Лісостепу. Трипільська протоцивілізація

Характер суспільних, зокрема й етнічних, процесів у західному Лісостеповому регіоні України визначався встановленням природно-кліматичного оптимуму та міграційними процесами. Ці два важливі фактори забезпечували стабільність розвитку відтворювального господарства.

Західна смуга Лісостепу, що простягалася на заході від Волині й Поділля, на півдні — до Дністра, на сході — майже до Дніпра, стала тереном колонізації спільнот, що сформувалися в Північній та Центральній Європі. У середині V тис. до Н. Х. на Закарпатті вони залишили *культуру розписної кераміки*, а на

Волині та Поділлі — *культуру лінійно-стрічкової кераміки*, яка зародилася у Карпатському регіоні. Носії цих двох культур мали досить розвинені хліборобство і скотарство, що проявляється

поширення відтворювальної економіки в Європі у V—VII тис. до н. е. (за Л. Залізняка)

у широкому асортименті зернових (ячмінь, пшениця, просо, овес, жито) та в наявності великої і дрібної рогатої худоби та коней і свиней. Серед науковців існують різні, часом суперечливі думки з приводу взаємозв'язків прийшлого та місцевого населення, проте не можна недооцінювати помітного впливу носіїв культур розписної та лінійно-стрічкової кераміки на розвиток етнічних процесів у західній частині Лісостепу.

Проникнення та змішування в VI—V тис. до Н. Х. прибульців із Балкан і Кавказу з аборигенним населенням межиріччя Дністра і Південного Бугу зафіксовано в елементах *буго-дністровської культури*. Вона стала одним із зразків перехідної стадії від привласнювального до відтворювального господарства, коли початкові форми землеробства (після повеней зерно висівали в намул) поєднувалися з відгінним скотарством,

а також полюванням і рибною ловлею. Етнокультурні ознаки носіїв цієї культури найвиразніше проявилися в глиняному посуді, що мав форму приземкуватих та видовжених горщиків і мисок, а також у нанесеному на ньому орнаменті — навскісні чи ламані лінії утворювали трикутники або ромби, що поєднувалися з прямими лініями та ямками. Таку ж абстрактну інформацію несуть нанесені на посуді хвилясті паралельні лінії. Вчені поки що не знаходять прямих асоціацій між цими орнаментальними візерунками і довколишнім світом, тому ще не розшифрували закодованого в них людського світобачення.

Трипільська протоцивілізація. Остаточне утвердження землеробського характеру господарства на території України пов'язується з *трипільською культурою*, що являє яскраве самобутнє явище в розвитку людської цивілізації. Зосередженню в період енеоліту землеробського населення на правобережній частині українського Лісостепу сприяли схожі з балканським регіоном природні умови. Ця культура отримала назву від с. Трипільля на Київщині, де її вперше дослідив В. Хвойко (1899 р.). Майже одночасно біля румунського села Кукутені (поблизу міста Ясс) був відкритий західний варіант цієї культури. Таким чином, іноді в літературі вона зустрічається під подвійною назвою: «Трипільля — Кукутені».

Жодна з існуючих на території України давніх культур не стала предметом такого активного дослідження кількох поколінь українських та іноземних учених (В. Хвойко, Т. Пассек, О Бібікова, Р. Вульпе, В. Даниленко, К. Черниш та ін.) і водночас не викликала таких численних дискусій та гіпотез. Понад тисяча пам'яток трипільської культури, виявлених в Україні, дозволила досить глибоко вивчити сфери життєдіяльності її носіїв, пов'язні з господарським і соціальним устроєм, побутом та ідеологією. Найбільш складною залишається проблема походження трипільців та різних, належних до них, етнокультурних груп. Якщо спочатку наукова полеміка точилася навколо питання, чи це були прийшли чи автохтонні племена, то тепер дослідники головню «ламають списи», з'ясовуючи роль трипільців в етногенезі українського народу тощо.

Нагромаджений фактологічний матеріал і висунені вченими теоретичні положення свідчать, що формування культури Трипільля — Кукутені було тривалим і складним процесом, в якому брали участь різні етнічні спільноти. В сучасній науковій літературі мають місце різночитання щодо визначення хронологічних меж її існування. Найбільш прийнятним є вирізнення таких трьох основних періодів існування трипільської культури: 1) ранній — 4000—3600 років до Н. Х.; 2) середній — 3600—3100 років до Н. Х.; 3) пізній — 3100—2500 років до Н. Х. Водночас кожен із них поділяється на окремі етапи і фази становлення.

Складний і комплекс проблем, пов'язаних з генезисом і визначенням територіального поширення трипільської культури, а також виокремлення її певних етнокультурних ареалів. Це зумовлюється тим, що трипільці були поліетнічною спільнотою, яка на шляху свого просування вбирала різноетнічний субстрат, представлений місцевими племенами.

Прихильники однієї з гіпотез обстоюють думку, що етнічною «першоосновою» трипільської культури стали балкано-дунайські переселенці, представлені культурою Боян, яка сформувалася на межі V—IV тис. до Н. Х. Потрапивши до Трансільванії та Молдови, вони змішалися з аборигенною людністю (культури Кріш, Вінча). Просуваючись протягом наступного півтора тисячоліття на схід, цей потужний етнічний масив опанував величезні лісостепові простори від Дністра до Дніпра, колонізувавши Надпруття, Надбужжя, західну Волинь, частину Лівобережжя та Північно-Західне Причорномор'я. Залишки трипільців знайдено і в Покутських Карпатах. На межі середнього та пізнього періодів Трипільля більшість території Лісостепу вже була «поділена» між її населенням та іншими землеробськими племенами. Подальше просування трипільців відбувалося через перерозподіл переважно західних територій, а також завдяки адаптації до нових екологічних ніш, що вимагало змін в укладі життя. Процес поступового та хвилеподібного заселення трипільцями вільних чи слабо заселених іншими енеолітичними племенами територій сприяв їх обопільному взаємозбагаченню: з одного боку, передавався досвід балкансько-кукутенської

землеробської цивілізації, з другого — запозичувалися традиції аборигенного населення.

Більшість сучасних дослідників вважає, що просування трипільців відбувалося не у вигляді міграції, а широкомасштабної еволюційної землеробської колонізації, напрями і характер якої зумовлювалися господарськими, демографічними та природно-кліматичними факторами. Екстенсивне ведення господарства не могло забезпечити загального прожиткового мінімуму, який зростав унаслідок природного приросту населення. Місцеві ресурси поступово вичерпувалися, тому трипільці були змушені пересуватися на нові терени зі схожими природними умовами, придатними для ведення традиційних форм господарства. На одному місці вони перебували в середньому 50 років (протягом двох поколінь), а загалом мала місце тенденція до поступового збільшення терміну існування поселень з 10 років на початкових стадіях розвитку трипільської культури до 100 років на більш пізніх. Освоєння нових територій супроводжувалося двома взаємопов'язаними процесами: перший полягав у розширенні територіально-етнічної інтеграції через змішування з місцевим населенням, що відбувалося шляхом взаємообміну виробничим досвідом та через спільні шлюби; другий проявлявся у поглибленні локально-етнографічної диференціації всередині трипільської протоцивілізації*.

Існують суттєві розбіжності у вирішенні демографічного аспекту її розвитку. У багатьох (навіть сучасних) виданнях продовжує зберігатися твердження, що на території, яку вона охоплювала, проживав «щонайменше один мільйон осіб». Більш оптимальні дані щодо кількості трипільців впливають із досліджень учених-палеодемографів (К. Шишкін, В. Маркевич, О. Колесник, В. Курц та ін.). У своїх підрахунках вони виходять

*У літературі нерідко зустрічається поняття «трипільська цивілізація», проте згідно з думкою авторитетних учених трипільське суспільство не встигло досягти тієї зрілості, що притаманна цивілізації (виникнення міст, писемності тощо), отже, воно залишилося на стадії протоцивілізації.

з того, що за існуючих тоді умов екстенсивного ведення господарства для підтримання нормального життєзабезпечення максимальна щільність населення не може перевищувати п'яти осіб на один квадратний кілометр. Територія поширення трипільської культури з 70 тис. кв. км на ранній стадії зросла до 110 тис. на середній, а потім зменшилася до 100 тис. на пізньому етапі. Якщо перенести показники середньої щільності населення окремих регіонів (зокрема Середнього Подніпров'я та буго-дністровського межиріччя, де вони були найвищими) на всю територію проживання трипільців, то виходить, що їхня чисельність протягом трьох вищеназваних періодів спочатку зростає з 30 тис. до 410 тис. осіб, а потім зменшилася до 330 тис. і, врешті, напередодні зникнення цієї культури — до 120 тис.

На території поширення трипільської культури виокремлюється низка *локальних етнокультурних зон*, причому найвиразніше вони окреслюються на периферії, де відбувалися найактивніші міжетнічні контакти. Зокрема на Середньому та Верхньому Подністров'ї вчені вирізняють два етнокультурні масиви — східний (буго-дністровське межиріччя) та західний (Надпруття та Подністров'я), де трипільці мали контакти з носіями лендельської культури (IV — перша половина III тис. до Н. Х.). Це проявлялося в запозиченні деяких форм посуду, в міжетнічних шлюбах та інших елементах. Злиття споріднених груп населень у Середньому Подністров'ї та Середньому Побужжі перетворило їх на свого роду буферну зону між західними та східними ареалами трипільської культури.

Внаслідок чергового загострення демографічної ситуації наприкінці середнього етапу трипільської культури посилилося переселення людності з Подністров'я на схід, у буго-дністровське межиріччя. Завдяки значній концентрації людності тут виникають великі поселення площею до 250—450 га, які стали оптимальною формою організації захисту від нападів скотарського Степу. Розмежувальною смугою між цими двома світами став природний кордон Лісостепу, що проходив межиріччям Ятрані і Великої Висі, яку войовничі степовики не наважувалися переступати.

Природні умови значною мірою визначали характер розселення та контактів землеробських спільнот як зі скотарями-степовиками, так і з населенням, що зберігало привласнювальні форми господарства. Внаслідок таких зв'язків у південній смузі Лісостепу відбувалася *інфільтрація* (проникнення і змішування) степового населення у трипільське середовище (*усатівська культура*). Розпорошене на великій території Подніпров'я архаїчне мисливсько-рибальське населення — носій дніпро-донецької культури — не змогло протистояти масивному трипільському натискові, тому одна його частина відійшла на південні терени, що за своїми екологічними умовами не були придатними для землеробства, другу ж частину дніпро-донецької спільноти все-таки асимілювали трипільці.

Втім при міжетнічних контактах трипільці не завжди зберігали домінуюче становище. В результаті їхнього зіткнення у 3600—3100 роках до Н. Х. на Подніпров'ї з більш войовничими скотарсько-землеробськими племенами середньостогівської культури трипільці були змушені відійти на північ, опановуючи райони межиріччя Стугни і Тетерева. Водночас частина середньостогівців Подніпров'я також була асимільована більш розвинутими трипільцями. На цій основі виникла *софіївська культура*, в якій поряд із переважаючим трипільським компонентом виразно простежуються впливи середньостогівців, зокрема у технології гончарства і житлобудуванні, у топографії розміщення поселень, у посиленні ваги скотарства в господарській діяльності тощо.

Господарська культура трипільців мала комплексний характер: домінуюче відтворювальне господарство, основою якого було землеробство, доповнювалося привласнювальною діяльністю. Враховуючи пануючі тоді технологічні прийоми обробки землі та рівень продуктивності праці, для забезпечення однієї особи рослинною їжею треба було засівати біля 0,3 га землі, а однієї сім'ї — 2 га. Досить високого рівня набуло тваринництво. Дані палеозоологічних досліджень показують, що на ранньому етапі трипільської культури переважали велика рогата худоба (воли, корови) і свині, на середньому, окрім цього, збільши-

лася вага дрібної рогатої худоби (кіз, овець), а на пізньому спостерігається зростання поголів'я коней. Худобу використовували як тяглову силу, а також для отримання м'яса, шкіри, вовни. Поповненню м'ясного раціону та забезпеченню потреб у хутрі служило мисливство, хоча його вага дедалі зменшувалася. Про розвиток рибальства засвідчують знахідки кістяних і мідних гачків. У збиральництві головне місце належало диким фруктам (яблука, груші, вишні), горіхам тощо, а також добуванню меду диких бджіл. Учені виявили у трипільців зародки садівництва та пасічництва.

У *ремісничому виробництві* високого рівня досягли гончарство та металоліварництво, про що свідчать стандартизація форм їхніх виробів, а також виникнення відповідних спеціалізованих центрів, які обслуговували довколишні місцевості. Освоївши всі відомі для первісної епохи прийоми обробки міді, пізні трипільці остаточно зрозуміли переваги металевих знарядь, що ставали незамінними при деревообробці та будівництві. Поряд з цим не втрачало свого значення і постійно вдосконалювалося мистецтво обробки кістки, дерева, рогу, каменю (зокрема кременю), з яких виготовляли зброю та побутові предмети. Трипільці досконало володіли всіма первісними прийомами обробки цих матеріалів — різанням, свердлінням, шліфуванням тощо. Це створювало передумови для вдосконалення кушнірства, прядіння, ткацтва, які головним чином працювали на виготовлення одягу та взуття. З транспортних засобів трипільці активно використовували сани, в які запрягали волів. Імовірно вони вже вміли виготовляти плоти й човни. Чимало вчених відзначає, що трипільці винайшли протописемність у вигляді знакової орнаментної системи, а також глиняних кульок, що використовувалися для лічби.

В архітектурних конструкціях домобудування поєднувалося комплексне використання різних матеріалів із дерева, глини, лози. Для інтер'єру *трипільської хати* властиві такі елементи, як розміщена праворуч піч із коротким димарем, встановлення напроти входу під круглим вікном жертovníка у формі хрестоподібного підвищення; вздовж лівої стіни на підвищенні мисти-

лося кухонне начиння тощо. Трипільські поселення мали площу від трьох—чотирьох до 40 га, а на Побужжі та в межириччі Дніпра і Пруту розміри окремих із них доходили до 360 і навіть 400 га. Це були чи не найбільші на той часу Європі протоміста, що мали до 25 тис. мешканців, а також специфічну структуру, яка складалася з громадських і культових споруд, ремісничих кварталів тощо.

Балканські культурні традиції проявлялися у різних сферах життєдіяльності трипільців. Найвиразніше вони прослідковуються у прямокутних глинобитних житлах із дерев'яним каркасом, глиняних статуетках жінок, досконалих формах самобутнього орнаментованого глиняного посуду, який, до речі, служить важливим джерелом ідентифікації трипільських впливів серед інших давніх спільнот.

Головними елементами етносоціальної організації трипільців були рід, який дедалі втрачав свої господарські функції, а також сім'я, громада (община) і плем'я. Вже на ранній стадії у трипільському суспільстві починає поглиблюватися соціальне розшарування, що супроводжувалося виокремленням племінної верхівки, аристократії та рядових членів. Про елементи демократичного устрою свідчать інститути тимчасових вождів та колективні ради, які визначали розміри землекористування, стежили за цілісністю території тощо.

На початку IV тис. до Н. Х. трипільське суспільство охопила загальна криза, причинами якої стали зміна клімату та порушення екологічного балансу. Цей фактор спричинив подальшу «ланцюгову реакцію». Оскільки можливості екстенсивних методів ведення господарства вичерпалися, землеробство вже не могло задовольнити потреб зростаючої кількості населення. Внаслідок цього зростають міграційні рухи та відбувається поступова зміна типу господарювання. Зокрема серед населення бузько-дніпровського межириччя зменшується питома вага землеробства та посилюється роль скотарства. Про схожі процеси, які також переживала людність Середньої Наддніпряни, свідчить її переміщення в середині IV тис. до Н. Х. на дніпровське Лівобережжя. У той же час мешканці Подністрів'я

та Середнього Побужжя почали пересуватися до степових регіонів.

Поряд із внутрішньою кризою землеробства остаточне зникнення трипільського суспільства зумовив зовнішній фактор у вигляді експансії кочових племен. У середині IV тис. до Н. Х. на Волинь та Поділля почали проникати носії культури кулястих амфор, які, рухаючись у східному напрямі, майже досягли Дніпра. Фактично одночасно з ними, так само витісняючи чи асимілюючи трипільську людність, на північний схід просувалися носії ямної культури.

Серед учених існують різні погляди на роль і значення трипільської культури в україногенезі. Зважаючи на її зрілість, самобутність та важливе місце у давній історії України, чимало дослідників схильні вбачати у трипільцях свого роду базову основу

Зовнішність трипільських землеробів (1) та протоіндоєвропейця (2)
1 - трипільські глиняні статуетки;
2 - реконструкція за черепом з поховання у могильнику V тис. до н. е. в Надпорожжі

формування українського етносу. Підстави для таких тверджень дає збереження у життєдіяльності українців етнокультурних рис трипільської доби, пов'язаних з обциним устроєм поселень, сімейним типом ведення господарства, поширенням своєрідних землеробських обрядів та архітектурних традицій, культу родючості тощо. Отже, неможливо заперечити реальних впливів трипільців на процес україногенезу, як, зрештою, й будь-якої іншої спільноти, що тривалий час перебувала на території України.

Але це не означає, що у трипільцях слід шукати якусь базову основу формування українського етносу. По-перше, від трипільської доби не можна прослідкувати чіткої безперервної ет-

ногенетичної лінії його розвитку, тим більше, що самі трипільці розчинились у різноетнічній масі людності. По-друге, сама трипільська культура мала поліетнічний характер. Хоча її генетичною основою стали балканські прибульці, але в процесі поширення на нові терени вона вбирала в себе елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, внаслідок чого виникали нові численні етнічні групи. По-третє, сам характер зникнення трипільської протоцивілізації під тиском кочових спільнот свідчить про те, що її елементи могли відродитися пізніше лише у вигляді якісно нових поліетнічних об'єднань.

Трипільська протоцивілізація справила величезний вплив на розвиток не лише давньої України, але й усієї Європи. Жодна з європейських культур доби енеоліту не може зрівнятися з нею за тривалістю (1,5—2 тис.) сталого розвитку на такій величезній території. Крім того, вона ввбрала та взаємозбагатила різноетнічні елементи землеробського балкано-дунайського регіону, скотарського євразійського степу та культур лісової й поліської зон Східної Європи. Таким чином, «трипільський феномен» полягає в унікальному поєднанні господарських, етнокультурних та антропологічних систем різних поліетнічних регіонів, що не могло не позначитися на подальшому етнічному розвитку всієї Європи та Азії.

Скотарські та мисливські спільноти.

Здолання кризи землеробства

Безкраї степові простори Євразії стали ареною інтенсивних зносин між різними етнічними групами, що протікали як у формі силового протистояння, так і на рівні обміну творчим суспільним досвідом. Висока мобільність скотарських людських спільнот ускладнює їхню етнічну ідентифікацію та з'ясування територіальних меж існування, тому чимало світла на цю проблему проливає вивчення археологічних культур, що поділяються на численні локальні варіанти.

Кочові спільноти передусім вирізнялися специфічними рисами соціально-економічного розвитку. Основою їхньої життє-

діяльності була худоба. Переважали два способи її утримання: *перегінний*, коли протягом року в пошуках засобів для прогонування та захисту худобу переганяли з місця на місце, та *відгінний*, коли її тримали на поселенні лише взимку. Хоча скотарство концентрувало основні людські ресурси, низка факторів також стимулювала розвиток землеробства і ремесла. Піднесення металургійної справи на межі III і II тис. до Н. Х. сприяло вдосконаленню техніки обробки землі, а також транспортних засобів у вигляді чотириколісних возів. Про утвердження рухливо-осілого способу життя та усталення шляхів і меж пересування скотарських племен переконливо свідчать багаточисельні могильники зі слідами повторних поховань (катакомбна культура), а також розповсюдження кам'яних житлових споруд (культура багатопружкової кераміки), повсюдне розведення свиней та інші явища.

Поширена в V тис. до Н. Х. у північній частині українського Степу та південній частині Лісостепу *середньостогівська культура* репрезентувала особливості етнічного розвитку західного ареалу велетенського степового масиву, що простягався від Дніпра до Волги. Присутні в літературі твердження, начебто середньостогівці одомашнили коня, як і їхній образ у вигляді грізних степових вершників, сучасні вчені піддають сумнівам. Але вони здебільшого поділяють думку, що середньостогівське населення одним із перших освоїло відгінне скотарство. Специфічною рисою його укладу життя стало комплексне сезонне поєднання відгону худоби вниз Дніпром із хліборобством, що відіграло досить вагому роль, а також рибальством, полюванням, збиральництвом.

На основі різних пізньоенеолітичних груп в III тис. до Н. Х. у Надчорноморських степах починає формуватися спільнота з єдиним пріоритетним скотарським способом господарства, а також зі спільними ідеологічними уявленнями, що проявлялися у поховальних обрядах. Їхні етнокультурні риси представлені *ямною культурою* (друга половина III тис. до Н. Х.), яку в 20—17 ст. до Н. Х. змінили носії *катакомбної культури*, що сформувалася під впливом племен, прибулих із Північного Кавказу.

Рухливий спосіб життя скотарського населення Степу в добу енеоліту визначив простоту його побуту, а також специфічні риси матеріальної і духовної культури. Нестабільність існування в екстремальних умовах, з одного боку, посилювала роль окремих лідерів — вождів, а з другого — сприяла розвитку різних форм взаємодопомоги. Основною суспільною ланкою степовиків була община, на її загальних зібраннях — ритуальних святах — здійснювалися обмін продуктами та обряди ініціацій, укладалися шлюби тощо.

Світоглядні риси степових скотарів найвиразніше проявляються в поховальних обрядах. Учені стверджують, що звичай насипати кургани на місцях поховань виник ще в IV тис. до Н. Х. саме серед скотарських народів українського Степу і Північного Кавказу, а вже потім поширився на величезні простори Євразії. Звернімо увагу на таку прикметну етновизначальну ознаку, як засипання померлих вохрою червоного кольору, який символізував сонце, вогонь і кров, як прагнення до життя, світла та очищення. Учені дослідили багатофункціональне етногенетичне значення курганів, які, зокрема, позначали територіальні межі окремих груп населення та шляхи їхнього пересування. Будучи своєрідними храмами, де збиралися члени племен, кургани також засвідчували глибоке вкорінення культу предків, що згодом став важливою рисою етнічної пам'яті українського народу.

Балканська колонізація на території України призупинилася, досягнувши Поліської низовини та Середнього Дніпра, які зі своїми сосновими лісами та болотяними й піщаними ґрунтами були мало придатні для землеробства. На цих, укритих лісом та з численними ріками теренах, багатих на дичину та рибу, залишилося *автохтонне населення, що зберігало традиції привласнювальних форм господарства* — головно мисливство, а також рибальство та збиральництво.

Величезний вплив на розвиток етнічних процесів у цьому регіоні мала згадувана північноєвропейська (балтська) міграція, що несла з собою схожий тип мисливсько-рибальського господарства. Таким чином, на Лівобережжі України та в басейні

Сіверського Дінця склалася величезна етнічна спільнота, що ввібрала в себе автохтонний та балтський субстрати. Лісові рибалки і мисливці мали більшу генетичну спорідненість із кошовиками Степу, ніж землеробами Лісостепу. Цій людності був притаманний північний антропологічний тип із рисами широколицих, високих, кремезних європоїдів.

Однак поглиблення кризи архаїчного мисливсько-рибальського господарства примушувало населення цього регіону до активних зносин із землеробським суспільством, що стояло на вищому рівні розвитку. Вплив балкано-дунайських культур найвиразніше проявився у запозиченні технології виготовлення глиняного посуду, також прийомів і навичок землеробства, скотарства, металургії, які, проте, загалом залишилися в зародковому стані. З плином часу нечисленне архаїчне мисливсько-рибальське населення поглиналося та асимілювалося більш розвинутими носіями балкано-дунайських землеробських культур.

Через змішування прибулих племен та місцевого населення в II тис. до Н. Х. на території України формується *нова етнічна ситуація*. Її прикметною рисою є поширення тут «етнокультурних відламів» від загальноєвропейських етнічних масивів. Від 30 до 12 ст. до Н. Х. скотарські спільноти, представлені носіями культур кулястих амфор, шнурової кераміки, а також тшинцевої й комарівської, по чергово змінюючи та асимілюючи одна другу, шукали шляхів економічної адаптації в українському Степу. Домінуючою формою їхньої діяльності залишалося скотарство, хоча вони подекуди також займалися землеробством. З другого боку, протягом доби бронзи в лісостеповій зоні поглиблювалися процеси щодо відновлення традиційного землеробського стилю життя. Остаточний перелом і поділ на «скотарський» та «землеробський» світи відбулися в 13—12 ст. до Н. Х. і проявилися в появі на Середній Наддніпрянщині землеробських спільнот, представлених культурою ноа та білоградівською культурою.

Досить оптимальні можливості для забезпечення життєдіяльності виявила суспільна організація, що гармонійно поєднувала способи виробництва лісостепової та степової смуг. Пер-

шим свідченням цього стало виникнення на лісостеповому Лівобережжі *зрубної культури* (16—12 ст до Н. Х.), у формуванні якої взяло участь населення, що рухалося з Поволжя. Зрубники відіграли важливу роль у налагодженні металургійної промисловості Донбасу. Найбільше й останнє в добу енеоліту піднесення землеробства в Степу репрезентувала *сабатинівська культура*, носії якої мешкали у регіоні, розташованому західніше Дніпра. Однією з її головних ознак стало виникнення великих поселень, що були центрами всього суспільного життя сабатинівської людності.

Таким чином, за доби бронзи, у III тис. до Н. Х., основною галуззю господарства населення України було скотарство, на яке переорієнтувалася лісостепова землеробська людність, а для степовиків ця діяльність завжди була головною. Такий шлях виживання зумовив повернення до архаїчних суспільних стосунків та сповільнення етногенетичних процесів. Проте з подоланням кризи знову поживається землеробство. Воно утверджується у лісостеповій смузі з переходом від доби бронзи до доби заліза на рубежі II—I тис. до Н. Х., а в степовій зоні провідною галуззю стає скотарство, причому у своїй найзрілішій формі — кочівництві. Стосунки між двома головними етнічними масивами, представленими землеробськими та кочовими спільнотами, становлять головний зміст етнокультурних процесів наступного періоду — доби залізного віку, коли одним із головних чинників їхнього розвитку виступили іраномовні племена.

Проблема індоєвропейців

Однією з найбільш важливих та складних не лише в українській, але й світовій етнологічній науці є проблема походження індоєвропейців, навколо якої вже понад два століття не вщухають дискусії лінгвістів, етнографів, істориків та представників інших галузей гуманітарних наук. Її постановку пов'язують з відкриттям члена Верховного суду Індії в Калькутті Вільяма Джонсона. Вивчаючи Рігведу і санскрит — священну мову

індійців, — у 1786 р. він несподівано встановив її спорідненість з європейськими мовами. Цю схожість підтвердили мовознавці, які впродовж наступного століття створили класифікацію індоєвропейських мов. Ця одна з найбільших мовних сімей складається з 13 мовних груп, куди входять як мертві, так і сучасні мови:

1. Анатолійська (лідійська, лувійська, палайська, хетська).
2. Балтійська (литовська, латиська, прусська).
3. Вірменська.
4. Германська (англійська, данська, готська, ісландська, німецька, норвезька, шведська).
5. Грецька (новогрецька, грецька (класична), мікенська).
6. Іллірійська (албанська, іллірійська).
7. Кельтська (бретонська, гелльська, валлійська, галльська, ірландська).
8. Індійська (санскрит, хінді, урду).
9. Іранська (афганська, перська, осетинська, таджицька, давньоперська, скіфська, сарматська, сакська).
10. Романська (іспанська, португальська, італійська, французька, провансальська, румунська, латина, умбрійська, окська).
11. Слов'янська (білоруська, болгарська, македонська, сербохорватська, польська, російська, словацька, українська, чеська).
12. Тохарська.
13. Фригійська (фракійська, гетська, дакійська, фригійська).

Отже, при з'ясуванні індоєвропейської проблеми можемо відштовхуватися від незаперечного факту мовногенетичної спорідненості народів, що тепер розкидані різними віддаленими територіями. Це означає, що вони повинні мати спільних пращурів, які проживали в якомусь певному регіоні, мали схожий спосіб життя, розмовляли індоєвропейською прамовою, а потім розселилися на величезних просторах Євразії. То був тривалий процес, у ході якого мови окремих спільнот настільки змінилися, що їхню спорідненість уже важко виявити на побутовому рівні. *Суть індоєвропейської проблеми* передусім зводиться до встановлення місця (прабатьківщини) й часу існування праіндоєвропейської спільноти, а також до з'ясування процесу виок-

ремлення, розселення і формування етнічних спільнот, що належать до цієї мовної сім'ї.

Хоча в основі питання про походження індоєвропейців лежить мовна проблема, при її вирішенні слід спиратися не лише на дані лінгвістики, а й археології, антропології, етнографії та інших наук. Такий комплексний підхід дозволяє встановити тотожність носіїв відповідних археологічних культур та локалізувати місцезнаходження певних етномовних спільнот. Важливо також відтворити етномовне оточення індоєвропейців.

Вихідною точкою у вирішенні проблеми індоєвропейців є пошук регіону, який населяли носії індоєвропейської прамови, точніше споріднених індоєвропейських діалектів. Лінгвістична палеонтологія встановила, що він повинен відповідати таким показникам:

природні умови — помірний клімат;

види флори — береза, сосна, бук, граб, липа, ясен, верба та ін.;

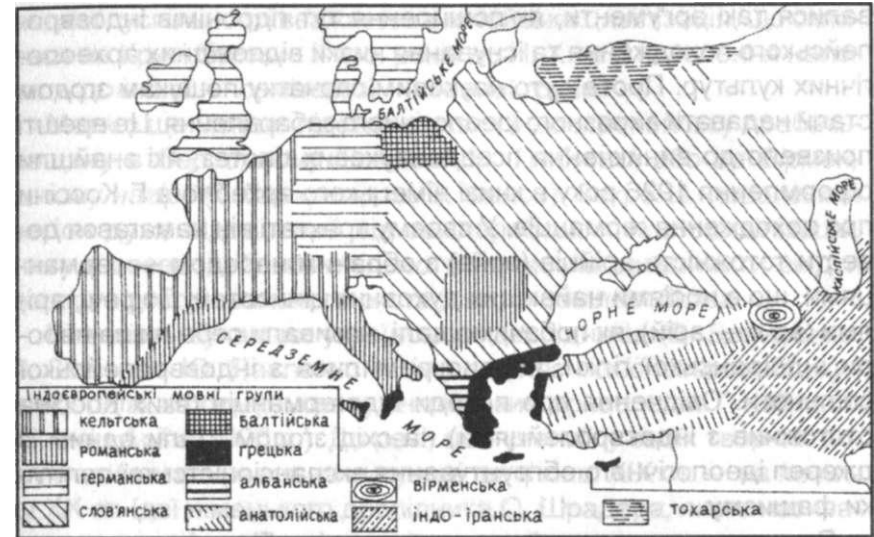
види фауни — ведмідь, бобер, рись, заєць, змія, журавель, ворона та ін.;

види свійських тварин — кінь, корова, бик, вівця, коза, свиня, собака;

економічний тип — землеробсько-скотарський;

гідроніміка та інші господарські й культурні характеристики, що вміщують елементи, притаманні різним індоєвропейським мовам.

Внутрішня складність індоєвропейської проблеми, тривале зосередження навколо неї великого інтелектуального потенціалу та інші фактори зумовили виникнення *численних теорій і гіпотез*, які претендують на її вирішення. Чимало з них не підкріплено серйозним науковим аналізом, тому заслуговує на увагу лише тому, що відображають еволюцію думок, які наближають або, навпаки, віддаляють від вирішення цього питання. Прихильники однієї з перших — «азіатської» теорії, поширеної в першій половині XIX ст., вбачали в індоєвропейцях кочівників (гуни, авари, хозари, печеніги, половці та ін.), що протягом тривалого періоду хвилеподібно мігрували з Середньої Азії до Європи.

Індоєвропейські мовні групи

У другій половині XIX ст. центр пошуків праатьківщини індоєвропейців перемістився до Європи, де провідне місце у розробці проблеми відразу посіли німецькі вчені. Виходячи з характеру природно-кліматичних умов, антропологічної схожості напівлегендарних аріїв з етнічними німцями та інших, часто штучних факторів, вони прагнули довести, що коріння індоєвропейців слід шукати саме в Німеччині. Такі думки знаходили позитивний резонанс на хвилі піднесення національних почуттів, пов'язаних з об'єднанням країни в 1871 р.

У XX ст. оформилося кілька наукових напрямів, представники яких віддають перевагу тому чи іншому варіантові локалізації праіндоєвропейської спільноти. При цьому частина дослідників, виходячи з національно-патріотичних почуттів, нерідко намагалася штучно прив'язати індоєвропейську праатьківщину до своїх етнічних теренів.

У першій половині XX ст. зусиллями німецьких учених була створена «центральноєвропейська» концепція, згідно з якою праатьківщиною індоєвропейців визначався регіон між Рейном, Віслою та Верхнім Дунаєм. Для її доведення використову-

валися такі аргументи, як поширення тут гідронімів індоєвропейського походження та існування низки відповідних археологічних культур. Проте суто науковим спочатку пошукам згодом стали надавати виразного ідеологічного забарвлення. Це врешті призвело до виникнення псевдонаукових гіпотез, які знайшли оформлення 1926 року в книзі німецького археолога Г. Коссіні про походження германців. У своєму трактаті він намагався довести тотожність арійців (аріїв) з обраним народом — германцями, що є носіями найвищих духовних цінностей. До речі, аріями (ар'я — арій), як побачимо далі, називали себе лише народи індоіранської гілки, які виокремилися з індоєвропейської спільноти. Свідчення про походи індогерманців (яких Коссіні ототожнив з індоєвропейцями) на схід згодом стали одним із джерел ідеологічного обґрунтування експансіоністської політики фашизму.

Всупереч цим теоретичним конструкціям більшість сучасних учених вважає, що Центральна Європа є прабатьківщиною північної гілки індоєвропейців (германців, слов'ян, балтів, кельтів), які були носіями сформованих пізніше, у III—II тис. до Н. Х., шнурових культур. Отже, їх не можна віднести до праіндоєвропейців.

Друга «близькосхідна» (балкано-дунайська) гіпотеза також не має достатніх наукових аргументів для вирішення індоєвропейської проблеми. Її прихильники стверджують, що такому масштабному феноменові, як поширення індоєвропейських мов, повинен відповідати «паралельно-адекватний» процес, який ніс не менш велетенські соціально-економічні зрушення. Згідно з думкою одного з найавторитетніших представників цього напрямку К. Ренфрю таким відповідником могла бути тільки балканська землеробська колонізація. Проте з цим також важко погодитися, бо східнобалканський регіон представлений іншими зразками фауни та флори, крім того, він став батьківщиною південної гілки індоєвропейців (вірмени, хети, греки, фракійці). Не можна також ігнорувати різний антропологічний тип огрядних високорослих індоєвропейців і тендітних балканських європеодів. Зрештою, прямими нащадками неолітичної близько-

східної суспільності вважається мінойська цивілізація, що складалася на Криті близько II тис. років до Н. Х., а її населення належить до іншої — семітської — мовної групи.

Маємо ще менше підстав шукати індоєвропейську прабатьківщину в *Середньому Поволжі* (М. Гімбутас) або на *Вірменському нагір'ї* (Т. Гамкрелідзе, В. Іванов). Зокрема, поволзький регіон дуже віддалений від землеробських протоцивілізацій, тому індоєвропейська спільнота не могла запозичити звідти досвід відтворювального скотарського землеробства.

Більшість сучасних українських дослідників (В. Даниленко, Л. Залізник, Ю. Павленко та ін.) поділяє «*східноєвропейську*» концепцію, сформульовану англійським археологом Г. Чайлдом у книзі «Арії» (1926 р.). До речі, цей учений у своїх творчих пошукуваннях спирався на висунені ще в кінці XIX ст. — на початку XX ст. ідеї німецького дослідника О. Шрадера, якого називали «енциклопедистом європеїстики». Завершеного вигляду ця теорія набула завдяки американці М. Гімбутас. Прихильники даної концепції доводять, що праіндоєвропейська спільнота сформувалася приблизно в IX—V тис. до Н. Х. в північнопричорноморському регіоні, який охоплює значну частину південної України. Саме тут зі змішаного землеробсько-скотарського господарства скотарство виокремилося в самостійну галузь. Праіндоєвропейська спільнота, що залюднювала цей велетенський регіон, спеціалізувалася на скотарстві, була войовничою та рухливою. Потреба у нових пасовищах і мілітарна перевага над землеробськими племенами прирікали її на постійне опанування новими територіями.

Хоча ця версія також потребує додаткового вивчення, порівняно з названими та іншими концепціями, вона має такі аргументи, які відкривають значні перспективи для її подальшого опрацювання. Виходячи з нагромаджених наукою фактичних і теоретичних даних, сучасні вітчизняні вчені (Л. Залізник та ін.) пропонують таке бачення суті індоєвропейської проблеми: оскільки основний масив індоєвропейської гідронімії зосереджений у Центральній Європі, то територію сучасної України, ймовірно, можна вважати східним крилом індоєвропейської прабатьківщини. Формування

праіндоєвропейської спільноти відбувалося на основі місцевої мисливсько-рибальської людності та під сильним впливом балканської землеробської протоцивілізації. Наслідком цих контактів стала трансформація праіндоєвропейців у рухливе мілітарне суспільство. Виокремлення скотарства в окрему виробничу галузь відбулося на південно-східному крилі праіндоєвропейців, тобто в степах і лісостепах України. Отже, цілком логічно припустити, що саме звідси походить перший імпульс «індоєвропейзації» Євразії.

Прийнявши цю тезу, можна вважати, що прабатьківщиною індоєвропейців були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низовини та басейн Дінця. На межі V—IV тис. населення цього регіону широкоекторними струменями впродовж кількох подальших тисячоліть розселилося в різних напрямках, зокрема до Центральної Європи, на Балкани, в бік Ірану та Індії. Важливо враховувати, що ця версія не суперечить висновкам етнолінгвістів про генетичну спорідненість праіндоєвропейських діалектів з уральською мовною сім'єю та про сусідство з іншомовним північнокавказьким масивом.

Отже, у пошуках прабатьківщини індоєвропейців більшість учених тим чи іншим шляхом звертає увагу на межиріччя Дніпра і Дону — південь України, де етнічні процеси розвивалися на стику двох культурних потоків — осілими балканськими землеробами та скотарями степу. В цьому регіоні балканська протоцивілізація через свій північно-східний форпост — трипільську культуру — безпосередньо вплинула на формування праіндоєвропейців. Таким чином, пращури мисливців і рибалок, перейнявши від трипільців навички скотарства, швидко розвинули їх в умовах українського Степу і Лісостепу. Завдяки цьому вони набули таких притаманних номадам рис, як мобільність (застосування колісного транспорту, приручення коня), войовничість, утвердження патріархального устрою, прискорення майнового розшарування суспільства. З другого боку, праіндоєвропейці-скотарі запозичили від трипільців близькосхідні агрокультурні навички і сільськогосподарську термінологію.

Будучи західною смугою величезних євразійських степів, північнопричорноморський степ став своєрідним «коридором»,

через який хвилі кочовиків аж до початку Середньовіччя безперервно котилися на захід. Наукові здобутки палеолінгвістів та археологів дозволяють визначити *три основні напрямки розселення індоєвропейців* із півдня України в V—III тис. до Н. Х.: північно-західний, західний та східний. Відразу зауважмо, що це явище не слід розуміти як якусь цілеспрямовану економічну міграцію чи військову експансію. Просування індоєвропейців здебільшого носило характер їх інфільтрації та перемішування з місцевою людністю, на основі чого йшло формування нових етнічних суспільностей.

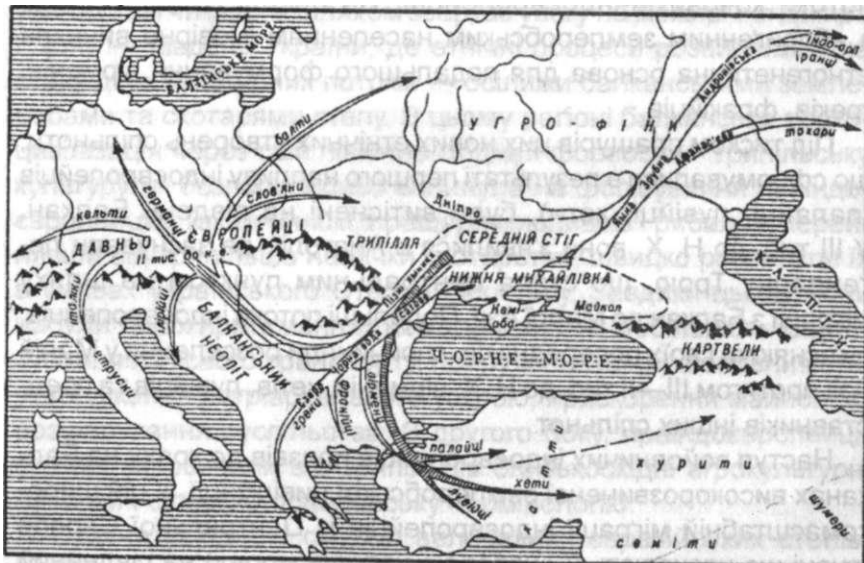
Міграція індоєвропейських скотарів у *південно-західному напрямі* відбувалася у вигляді багатьох хвиль, представники яких по чергово витісняли одна одну. На межі V—IV тис. до Н. Х. середньостогівська людність подніпровського Лісостепу просунулася у Нижнє Подунав'я, де вона зустріла розвинуту землеробську людність близькосхідного походження. Внаслідок їхнього перемішування виникла спільнота, що стала пращурами палайців, лувійців, хетів. За нею з азово-чорноморського південного ареалу України в Придунав'я направилися другий і третій потоки кочовиків-індоєвропейців. На основі їхньої міксації з аборигенним землеробським населенням імовірно виникла етногенетична основа для подальшого формування Вірменіє, греків, фракійців.

Під тиском пращурів цих нових етнічних утворень спільноти, що сформувалися в результаті першого напливу індоєвропейців (палайці, лувійці, хети), були витіснені на південь Балкан. У III тис. до Н. Х. вони з'явилися в Анатолії, де заснували легендарну Трою, що стала центральним пунктом на шляху міграції з Балкан до Малої Азії. Подальші потоки індоєвропейців, витісняючи своїх попередників, спричиняли розселення у Малій Азії протягом III—II тис. до Н. Х. вірменів, хетів, лувійців та представників інших спільнот.

Наступ войовничих індоєвропейців призвів до краху на Балканах високорозвиненої землеробської цивілізації. У цій широкомасштабній міграції індоєвропейців із Центральної Європи (вчені ще називають її «навалою народів моря») на південний

схід, аж до Греції, Криту, Малої Азії, безпосередню участь брало населення північно-західного Причорномор'я, що проживало у степовому межиріччі Нижнього Дніпра і Дунаю. На основі змішування прибульців із місцевим населенням відбувалися нові активні етногенетичні процеси. Таким шляхом у другій половині II тис. до Н. Х. формувався грецький етнос, культура якого дала важливе підґрунтя розвитку всієї європейської цивілізації. Віддавна предметом наукових дискусій були загадкові хети. Про них згадується в давньоєгипетських текстах і в Біблії у зв'язку з їхнім протистоянням Єгипту й Вавилонії. Реальність існування хетської цивілізації археологи остаточно довели на початку XX ст.

Міграція індоєвропейських скотарів з українських степів у західному напрямі відбувалася протягом ранньозалізної доби через дунайську долину до Центральної та Західної Європи. Таким чином, у IV—III тис. до Н. Х. сюди потрапили пращури північних індоєвропейців — кельтів, германців, балтів, слов'ян. Північнопричорноморські номади-індоєвропейці вплинули на формування розташованих між Рейном і Середнім Дністром

Розселення індоєвропейців у IV—I тис. до н. е. (за Л. Залізником)

культур лійчастого посуду, кулястих амфор та шнурової кераміки, що послідовно змінювали одна одну. Важливою ознакою цих *генетично споріднених культур шнуровиків* є використання такого необхідного атрибута скотарства, як шнурок, мотузка, що знаходило відбиток в орнаментизації посуду. Вчені встановили, що елементи шнурової культури у племен середньостогівської культури Півдня України з'явилися на півстоліття раніше, ніж у шнуровиків Німеччини, що свідчить про напрям поширення етнокультурних процесів.

Брак археологічних матеріалів зумовлює чималі труднощі у вивченні *східного напрямку* міграції індоєвропейців. Важливе світло на цю проблему проливають священні книги Авеста і Рігведа. Вміщені в них етнографічні дані про життя аріїв свідчать, що вони потрапили до Індії та Ірану не з Близького Сходу, а з євразійських, зокрема північнопричорноморських, степів. Скотарі середньостогівської культури почали просуватися на Дон і Волгу ще в IV тис. до Н. Х. Її спадкоємці — носії ямної культури — завдяки своїй природній мобільності в наступному тисячолітті перемістилися на Поволжя, Північний Кавказ, досягнувши навіть Алтаю. У II тис. до Н. Х. степові простори від Дніпра до Алтаю опанували індоєвропейці зрубно-андронівської культури, які стали основою формування східної, іранської, гілки індоєвропейців — греків, іллірійців, албанців, хетів, вірмен.

Індоіранці під іменем легендарних аріїв (буквально «благородні») у середині II тис. вдерлися до Ірану («Аріяну», що означає «Країна аріїв»), а потім, здолавши гірські хребти Гіндукушу, з'явилися в Індії. Тут вони зруйнували створену негроїдними племенами дравідів Харапську цивілізацію. Перетворивши її носіїв на рабів, ці войовничі кочові скотарі запозичили їхню високорозвинену культуру. Дравідським санскритом у другій половині II тис. до Н. Х. були написані священні книги аріїв (найдавніша Рігведа), що лягли в основу індійської філософсько-релігійної системи індуїзму. На початку I тис. до Н. Х. створений збірник аріївців Ірану — Авеста.

Просування індоєвропейців у різних напрямках, зокрема й аріїв на схід, відбувалося, як уже зазначалося, шляхом повільного

просування у формі підкорення місцевого населення та інфільтрації в його середовище. Арії-скотарі вели осіло-кочовий спосіб життя і, просуваючись у пошуках нових пасовищ, затримувалися на одному місці не більше, ніж на півроку, щоб устигнути зібрати врожай. Основною ланкою їхньої соціальної організації була патріархальна сім'я, на основі якої створювалася община — грам (звідси, можливо, походить українське слово «грумада»), що являла головну економічну та військову одиницю. Спираючись на археологічні та фольклорні дані, деякі українські дослідники припускають, що існуючий серед аріїв кастовий поділ на брахманів (жерці), кшатріїв (воїни), вайшів (вільні общинники) та шудр (раби з підкореного населення) зародився у причорноморських українських степах ще в IV тис. до Н. Х.

Чимало привнесених із прабатьківщини елементів побуту прозирається в різних сферах життєдіяльності аріїв. Головним предметом їхнього багатства була велика рогата худоба, але м'ясо споживали рідко, до раціону здебільшого входили ячмінна каша і молокопродукти. Велике значення в господарській діяльності мали бики, яких використовували як гужовий транспорт, а також коні, на яких їздили верхи. Досить високого рівня досягло металоліварне виробництво, посуд виготовляли лише ліпним способом, бо вважали, що гончарний круг породжує демонів. Елементи релігійних вірувань із поклонінням вогню та сонцеві найповніше відображаються у поховальному обряді вогнеспалення. Також поклонялися коневі, корові, зброї та іншим предметам оточуючого світу.

Багато аспектів індоєвропейської проблеми досі дискусійні й до кінця не вирішені. Проте глибоке творче вивчення основних теорій і гіпотез, пов'язаних із визначенням прабатьківщини індоєвропейців, дозволяє наблизитися до його розв'язання. Це ж стосується і з'ясування основних контурів питання про розселення індоєвропейців. Незаперечним фактом залишається активна участь тогочасної людності України в цих процесах, що, з одного боку, вплинуло на характер і напрямки україногенезу, а, з другого, — на формування інших народів, які належать до індоєвропейської мовної сім'ї.

Література: Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993; Брайчевський М. Ю. Походження українського народу // Матеріали до української етнології. — 1995. — Вип. 4; Бунятян К. П. Давнє населення України. Навчальний посібник. — К., 1999; Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — К., 1998; Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Том I. — К., 1991; Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало. — М., 1994; Давня історія України. — Т. 1. — К., 1997; Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974; Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1999; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. — Вип. 1. — К., 1997; Конча С. В. Диференціація індоєвропейської спільноти // Магістеріум. — Археологічні студії. — Вип. 6. — К., 2001; Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998; Кузич-Березовський І. Праісторія України. — Кн. I, Кн. II. — б/д; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999.

Тема 3. Етнічні процеси у скіфо-сарматський період _____:

Хоча чимало аспектів цієї проблеми потребує подальшого вивчення, вона знайшла достатньо глибоке висвітлення у працях таких учених, як К. Бунятян, Б. Граков, М. Грушевський, Л. Гумільов, В. Ільїнська, Г. Ковпаненко, І. Кукліна, Б. Мозолевський, С. Полін, В. Мурзін, О. Симоненко, І. Кузич-Березовський, Є. Максимов, В. Патк, Б. Рібаков, О. Стрижак, Д. Раєвський, М. Ростовцев, А. Тереножкін та ін.

Перше тисячоліття до Н. Х. — початок I тис. після Н. Х. згідно з археологічною класифікацією визначається як утвердження в Україні ранньої залізної доби. В цей же час починається писемна історія, виникають ранньодержавні утворення, тому, зважаючи на один із основних етновизначальних компонентів цього періоду формування українського етносу, його можна назвати «скіфо-сарматським», або «скіфським».

Суспільні зміни

Винайдення чорної металургії знаменувало технологічний переворот, що вніс суттєві зміни в соціально-економічні стосунки та геополітичну ситуацію всієї Європи. На території України найбільш динамічні етнокультурні процеси розгортаються в Північному Причорномор'ї, що стає зоною активних зносин між поселеннями грецьких колоністів, землеробами Лісостепу та степовими кочовиками. Останні відігравали найважливішу роль у цій тріаді. Поява кочового скотарства, що виключало заняття землеробством, зумовлювалася низкою факторів, з яких головними стали одомашнення витривалих тварин (коней, овець, кіз) та вдосконалення зброї і засобів пересування (зокрема запровадження твердої вуздечки, легких возів, розбірних жител тощо). Американський історик А. Тойнбі назвав кочовиків «супутниками цивілізацій», бо вони праг-

нули до постійного освоєння нових територій, а потреба в обміні продуктів тваринництва на хліб і ремісничі товари вимагала налагодження стабільних контактів із землеробським світом.

Іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів сунули зі сходу кількома хвилями, змінюючи і витісняючи одне одного. Звернімо увагу, що це були нащадки тих давніх індоєвропейських спільнот, які в IV—III тис. до Н. Х. мігрували з дніпровського Правобережжя на схід, досягнувши Ірану, Індії, Монголії. Отже, цей процес деякою мірою можна вважати поверненням скотарів-індоєвропейців на свою давню прабатьківщину, хоча як в антропологічному, так і в культурному відношенні це, безумовно, була якісно інша спільнота, що на своєму багатотисячолітньому шляху ввібрала немало різноетнічних елементів. Експансія іраномовних племен у формі кочового скотарства (*номадизму*) охопила величезні простори Євразії від Дунаю до Алтаю, тож північнопричорноморські степи, як відзначалося, стали західною смугою цього велетенського руху. Степові кочовики відігравали провідну роль у налагодженні взаємозв'язків між чорноморськими грецькими містами-поселеннями та землеробським населенням України, яке таким чином наближалось до античної цивілізації.

Скіфо-сарматській добі в історії України присвячена велика кількість наукової літератури. У другій половині ХХ ст. важливий внесок у її вивчення зробили українські історики та археологи: О. Тереножкін, В. Ільїнська, В. Мурзін, Є. Черненко, Б. Мозолевський, О. Симоненко, Л. Залізняк та інші, а також російські вчені Б. Рібаков, М. Артамонов, К. Смирнов. Результати їхніх наукових опрацювань дозволяють створити узагальнюючу картину етнічних процесів, що відбувалися в цей час.

Кіммерійці та етнічні спільноти Лісостепу (протослов'яни)

Першим народом на території України та всієї Східної Європи, чіє ім'я зафіксовано у писемних джерелах, стали кіммерійці. Найдавніші згадки про них зустрічаємо у творі легендарного давньо-

грецького поета Гомера (від XII до VII ст. до Н. Х.) «Одіссея», де кіммерійці названі «дивними доїтелями кобилиць» і «молокоїдами». Важливі відомості про них містяться в асирійських літописах, «Історії» Геродота (V ст. до Н. Х.), «Географії» грецького вченого Страбона, що жив на зламі старої та нової ер, та ін. У ході тривалої наукової дискусії про походження та мовну належність кіммерійців (до фракійської чи іранської мовних груп) усталася точка зору, що їхньою прабатьківщиною є Нижнє Поволжя, а у формуванні цього народу брали участь спільноти, що мешкали на території сучасного Казахстану і Південного Сибіру.

Пристосувавшись до східноєвропейських природно-кліматичних умов, кіммерійці створили в цьому регіоні першу етнокультуру з рисами, притаманними суто скотарським спільнотам. Це проявилось у посиленні ролі інституту вождівства і поглибленні майнового розшарування, у потужній експансіоністській політиці та «мілітаризації» всіх життєво важливих сфер. Навіть на кіммерійському посуді знаходимо деталі вуздечки й ті ж самі елементи орнаменту, якими прикрашали зброю.

За умов кочового способу життя етнокультурні характеристики степовиків зазнали доволі швидкої уніфікації, набуваючи схожих рис на величезних просторах східноєвропейських степів. З другого боку, етнічні процеси серед землеробського населення українського Лісостепу в першому тисячолітті до Н. Х. були набагато строкатіші. Про це не маємо писемних відомостей, тому археологічні дані залишаються основним джерелом їхнього вивчення.

Важливе місце в етногенезі українців займає *чорноліська культура*, що була відкрита 1949 р. у верхів'ях р. Інгулець. Вона охоплює великий лісовий масив, відомий під назвою «Чорний ліс». У X ст. — на початку VII ст. до Н. Х. чорнолісці проживали в центральній частині Лісостепу (між середнім Дністром і Ворсклою), а також на Волині і Поділлі. В полеміці про етнічну належність чорноліських племен перемогла точка зору, що це були не фракіомовні, а протослов'янські спільноти. Останнє підтверджується низкою аргументів, які впливають із лінгвістичних та археологічних досліджень. Водночас незаперечні активні кон-

такти чорнолісців з фракійцями, наслідком чого стали спочатку культурні взаємовпливи, а потім і процеси змішування двох різноетнічних спільнот.

Значення однієї з найсамобутніших у праслов'янському світі чорноліської культури полягає в тому, що вона засвідчує етногенетичний зв'язок з попередніми епохами. Численні городища і поховання свідчать про велику густоту населення в ареалі поширення цієї культури, причому важливо підкреслити, що розташування багатьох чорноліських поселень збігається з місцями проживання трипільських племен. Чорнолісці мали родовий устрій, будували переважно наземні житла, займалися орним землеробством та осідлим скотарством. Високого рівня в них досягли ремесла, особливо гончарство, ткацтво, обробка дерева й кістки, чинбарство; також розвивалося бронзоліварне і залізообробне виробництво.

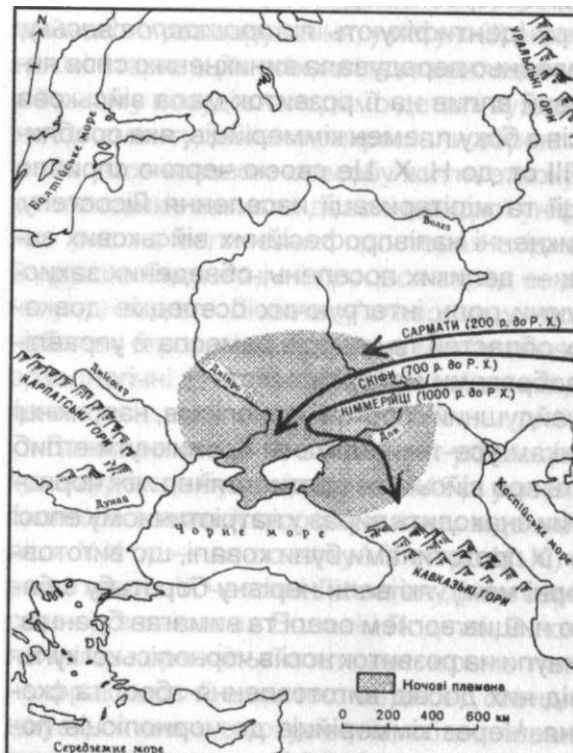
Чорноліську культуру ідентифікують як *протослов'янську*, тобто таку, що безпосередньо передувала виникненню слов'янських спільнот. Важливий вплив на її розвиток мала військова та економічна експансія з боку племен кіммерійців, яка особливо активізувалася у VIII ст. до Н. Х. Це своєю чергою сприяло внутрішній консолідації та мілітаризації населення Лісостепу, що проявилось у виникненні напівпрофесійних військових загонів, а також городищ — великих поселень, обведених захисними мурами. Виконуючи роль інтегруючих осередків довколишніх землеробських областей та центрів ремесла й управління, вони ставали праобразами майбутніх міст.

Незважаючи на відчайдушний спротив чорнолісців, наприкінці VIII ст. до Н. Х. кочовикам усе-таки вдалося проникнути вглиб їхніх територій. Пам'ять про військове протистояння міжчорнолісцями та кіммерійцями знаходить вираз у патріотичному епосі про лицарів-богатирів (їх прототипами були ковалі, що виготовляли із заліза чудотворні мечі), які вели нерівну боротьбу з багатоголовим Змієм, що нищив вогнем оселі та вимагав бранців. Кочовики помітно вплинули на розвиток носіїв чорноліської культури, які перейняли від них досвід виготовлення зброї та скотарського спорядження. Через кіммерійців до чорнолісців потрапляли побутові речі з Передньої Азії й Кавказу.

На відміну від чорноліської культури, яка поширювалася винятково в межах сучасної української території, інші її частини були ареалами, що становили відлами величезних європейських етнокультурних масивів.

Людність Прикарпаття та Закарпаття була тісно пов'язана з фракійським світом, що проявляється в поширеному тут східному варіанті *гальштатської культури*, яка за доби бронзи обіймала велику частину Центральної Європи. Північно-західні райони України в цей час займали племена *лужицької культури*, що охоплювала значну частину території Східної і Центральної Європи, сягаючи Ельби. Вчені вважають, що до цих культурних ареалів входили і протослов'янські групи, які, можливо, були предками західних слов'ян. Людність *висоцької культури* (частин

Львівщини і Тернопільщини), розташованої між чорнолісьцями та лужичанами, була еkleктичною, поєднуючи в собі західний (лужицький) та східний (середньодніпровський) субстрати. Дослідники ще не можуть остаточно встановити етнічну належність (балтську чи угро-фінську) племен *бондаринської культури*, які мешкали переважно у заплавах межиріччя Сіверського Дінця та Ворскли. Перебуваючи

Поселення кочових племен

в оточенні трьох етнічних масивів — культур фракійського гальштату, лужицької та чорноліської, — населення Західної Волині зберігало архаїчні риси, притаманні добі бронзи. Такої стабільності їм надавав осілий спосіб життя.

Таким чином, цей «кіммерійський», або, як ще іноді його називають у літературі, «передскіфський» період став важливим етапом етногенезу українців, коли на тлі доволі строкатої етнічної ситуації кінця II — другої половини I тис. до Н. Х. вирізняється чорноліська культура, що стала невід'ємною органічною ланкою тривалої культурно-історичної еволюції населення українського Подніпров'я.

Місце скіфів в україногенезі

Наступний період етнічної історії України пов'язаний з появою на її території кочових племен скіфів, що опанували широкі євразійські степи. Вони залишили такий глибокий слід в історії Європи, що античні автори їхнім іменем нерідко називали інші кочові народи, що перебували тут у пізніші часи.

Існує чимало версій щодо походження *етноніма скіфи*. Багато дослідників XIX ст. слідом за античними авторами виводило цю назву від давньогерманського «сктай», що означає «стріляти», від арійського «скій» — скитатися, від слова «шкіра» та ін. При вирішенні цієї проблеми чимало сучасних учених відштовхується від поданої Геродотом легенди про походження скіфів, де, зокрема, є вислів, що їм упали з неба «плуг, ярмо, сокира й чаша». Така скіфська чаша з широким верхом і вузьким дном по-грецьки звалася «скуфь». У скіфському побуті чаша відігравала важливу і багатофункціональну роль, вона була центральним елементом обрядів і ритуалів, які супроводжували народження хлопчика, сватання, укладання договорів, актів побратимства і, врешті, поховання скіфа. Загальновідомими є скіфські звичаї робити чаші з черепів убитих ворогів. Давні перекази вміщують відомості про те, що скіфи носили чаші при поясі. В них також зустрічається вираз «пити по-скіфськи», що означає пристрасть до міцних напоїв (скіфи не розбавляли вино водою, як це робили греки). Наведені та інші аргументи роб-

лять найбільш прийнятним припущення, що назва «скіфи» була дана їм греками і що походить вона саме від чаші.

Для означення скіфських кочових племен у літературі нерідко зустрічається назва «сколоти». Геродот ужив її один раз: «Усі разом вони називаються околотами за ім'ям царя. Ілліни ж звать їх скіфами». Припущення «Батька історії», що це слово могло бути самоназвою, підтверджується багатьма назвами, залишеними скіфами, — топонімами Сокаль, Сколе, гідронімами Сколот, Сколодинка, Оскіл та ін.

Головні писемні відомості про скіфів-сколотів залишив Геродот, присвятивши їм одну з дев'яти книг свого монументального дослідження. Витіснені кочовиками масагетами зі своєї прабатьківщини — степових районів між Уралом, Каспієм і Кавказом, — у 670-х роках до Н. Х. вони подалися на захід, де майже три десятиліття панували в Передній Азії. В результаті цих походів скіфська культура збагатилася здобутками давньосхідних цивілізацій Ассирії, Вавилону, Лідії. З Передньої Азії войовничі скіфи спрямовують експансію на величезні степові простори Північного Причорномор'я, де наприкінці VII ст. до Н. Х. на основі підкорення та об'єднання більшості місцевих племен і виникло державно-політичне утворення під назвою «Скіфія».

Масштабні геополітичні та етнокультурні зрушення в Україні за скіфської доби (VII—III ст. до Н. Х.) відбувалися в розрізі стосунків між скіфами, грецькими північнопричорноморськими колоніями, а також населенням Лісостепу, що простягався від Верхнього Дністра до Дніпра та середньої течії Ворскли. Людність лісостепової зони в цей час переживала процеси внутрішньої консолідації, що проявилось у виникненні міжплеменних об'єднань, центрами яких були великі городища (Матронинське, Немирівське та ін.). Піднесення орного землеробства сприяло виходу цього етнокультурного масиву з ізоляції та розвитку торговельних зв'язків із грецькими колоніями. Вони велися через річкові артерії Дніпра та Північного Бугу, що прорізали великі степові території. Контроль за транзитною торгівлею давав величезні вигоди, тому в цей регіон перемістилося ядро скіфських племен. Це сприяло подальшому змішуванню скіфів

із місцевим населенням, що обопільно позначилося на їхньому розвитку. Перебуваючи на нижчому культурному рівні, скіфи, як і інші кочові народи, зазнавали переважаючого впливу з боку землеробських спільнот й античної цивілізації.

Територія України, передусім степове межиріччя Дунаю і Дністра та частина Північного Причорномор'я, стала театром одного з перших відомих в історії людської цивілізації велетенського міжетнічного зіткнення — скіфо-перської війни 512 року. До багатотисячної перської армії Дарія I входили представники понад 80 народів його імперії. Їм протистояли скіфи, які залучили до своїх бойових лав не лише споріднені племена савроматів, будинів, гелонів, а також людські ресурси українського Лісостепу та грецьких колоній. Перемога над персами зміцнила військово-політичну владу скіфів. На V—IV ст. до Н. Х. припадає найбільше піднесення їхньої держави, що отримала назву «Велика Скіфія» і проіснувала ще близько століття.

На такому тлі в VII—III ст. до Н. Х. відбуваються динамічні зрушення на етнічній мапі України. Поряд із археологічними даними важливим джерелом для її реконструкції є свідчення Геродота. Територію панування сколотів «Батько історії» та інші античні автори окреслюють у вигляді «скіфського квадрата» (приблизно 700 x 700 км), що простягався від узбережжя Чорного до Азовського морів, його північні кордони проходили приблизно вздовж Прип'яті, через сучасний Чернігів і майже сягали Воронежа.

Сучасні вчені по-різному окреслюють історико-етнографічні межі Скіфської держави. Вирішення цієї проблеми передусім залежить від визначення її етнічного характеру. Якщо вважати Скіфію моноетнічним утворенням, що складалося зі скіфів, загальна чисельність яких визначається в межах 600—700 тис, то її кордони можна обмежити північнопричорноморським степом. Якщо вважати Скіфію поліетнічним об'єднанням, то до її складу слід включати не лише територію українського Степу, але й Лісостепу, де проживали численні племена та народи. Останній підхід вважаємо більш прийнятливим, бо між скіфами та іншими етнічними спільнотами існувала чітка система взає-

мозв'язків та васальної залежності. Згадані в праці Геродота «нескіфські» племена не завжди можна ідентифікувати з археологічними культурами, що ускладнює їхню локалізацію та з'ясування основних рис побуту і життєдіяльності.

Серед скіфських кочових племен іранського походження, що заселяли причорноморський Степ, вирізняють скіфів-кочовиків, царських скіфів та еллінізованих скіфів, які проживали неподалік грецьких колоній. Значно складніша етнічна ситуація була в Лісостепу, де мешкали племена, що зазнали потужного впливу скіфської культури, але в генетичному відношенні вони були нащадками носіїв попередніх культур — чорноліської, фракійського гальштату та ін. У зв'язку з цим виникає чимало проблем щодо етнічної ідентифікації населення Лісостепу, де вчені виокремлюють близько десяти локальних етнографічних груп. Виходячи з писемних і археологічних джерел та результатів етнолінгвістичних досліджень, більшість учених погоджується з тим, що *скіфи-орачі*, які проживали на лісостеповому Правобережжі, мали «праслов'янське» (чорноліське) коріння. Проте відкритим залишається питання щодо локалізації *скіфів-землеробів*. Геродот розмістив їх у Нижньому Подніпров'ї, але дані археології не фіксують перебування тут у скіфський період чисельного осілого населення. Такі суперечності вчений-лінгвіст В. Абаєв пояснює помилковим тлумаченням геродотового терміну «скіфи-георгої». Він вважає, що це не грецька, а лише огречена іранська назва, яку слід перекладати як «ті, що розводять скот». Отже, можливо, що в цьому регіоні проживали скіфи-скотарі, а скіфів-землеробів просто не існувало.

«Скіфи панували в горішній Азії двадцять вісім літ. Вони в погоні за киммерійцями впали до Азії й покпали край могутності мідійців.

Та є ще й інший переказ. Він найбільш поширений, отже, вважаю його правдивим. Згідно з ним жили скіфи в Азії. На них найшли війною масагети. Під їхнім натиском скіфи перейшли до країни киммерійців. Знаємо й те, що скіфи гналися за ними, вскочили до Мідії, але заблукалися. Скіфи йшли лівобічним Кавказом, аж зайшли до Мідії, бо потім повернули в глибини краю.

Від пристані борисфенітів вона є середньою з-поміж надморських пристаней Скіфії— нині найближче живуть калліпіди; вони вже погречені скіфи; за ними інше плем'я, що називається алізоні. Вони, калліпіди, й далі тримаються скіфських звичаїв, але сіють і їдять збіжжя, цибулю, часник. Вище алізонів скіфи-орачі, що сіють збіжжя не собі на поживу, а на продаж. Ще вище неври, а поза неврами на північ, скільки знаємо, — безлюдна пустеля. Оце народи, що живуть за Гіпанісом на захід від Борисфена.

А як перейти Борисфен, то зразу ж перша від моря лежить Лісиста (країна), а від неї вгору живуть скіфи-землероби. Ті греки, що живуть над Гіпанісом, називають їх борисфенітами. Ті скіфи-землероби займають землі на схід на три дні дороги; досягають ріки, що зветься Пантікап; а на північ треба пливти Борисфеном (уздовж їхнього боку) одинадцять днів. Ще далі на північ тягнеться велика пустеля, а за нею живуть андрофаги, народ своєрідний, не скіфський.

На схід від скіфів-землеробів, як перейти ріку Пантікап, живуть уже скіфи-кочівники. Вони не сіють, не орють.

За Герросом лежить так звана царська країна. Тамтешні скіфи найхоробріші й найчисленніші, вони вважають інших скіфів своїми рабами».

(Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. — К., 1992).

Взаємовідносини між населенням Лісостепу та скіфами-кочовиками були доволі складні. Войовничі степовики збирали данину з осілих землеробів, а також контролювали їхні торгові операції. Після скіфо-перської війни ці стосунки набули характеру жорстокої експлуатації та грабунку. Племена Лісостепу зазнали певних

скіфських етнокультурних впливів, що яскраво проявляється в їхньому побуті, мові, релігійних поглядах, а також у поширенні специфічного «скіфського звіриноного стилю», елементи якого ще й досі прослідковуються в народному мистецтві. Внаслідок проживання в єдиному етнополітичному просторі, особливо у районах найбільш тісних контактів (наприклад, Західне Поділля), відбувалося певне кровне змішування між землеробською праслов'янською спільнотою та кочовою іраномовною людністю.

Окремі народи, що в скіфський період перебували на території України, ніби продовжували залишатися обабіч цивілізаційних зрушень, зберігаючи архаїчні риси життєдіяльності, притаманні добі бронзи або й навіть більш раннім епохам. До них можна віднести *таврів* (*кіммери*, *колхи*). Цей етнонім виводять від збереженого в українській мові слова «тавро», бо названі кочові племена буцімто почали першими таврувати худобу для означення належності стад до їхнього роду. Походження таврів іноді пов'язують з фракійцями чи з племенами Середземномор'я, але найвірогідніше вони мають генетичний зв'язок з народами Прикавказзя, звідки через Керченський перешийок у середині I тис. до Н. Х. потрапили до Криму. Страбон та інші античні автори відзначали, що таври жили з грабіжницьких війн та відзначалися жорстокими звичаями: відрубували полоненим голови та виставляли їх на палях біля своїх храмів. Залишаючись на стадії первіснообщинного родового ладу, таври займалися примітивним землеробством і кочовим скотарством. З цими племенами деякі дослідники пов'язують напівлегендарний похід аргонавтів до Колхиди за золотим руном. Через те, що у війні з Дарієм I племена таврів підтримали персів, скіфи відтіснили їх у Середземномор'я. Інша частина таврів, що залишилася у кримських горах, була асимільована скіфами.

У північних, суміжних із сучасною Білоруссю районах України жили неври, прабатьківщиною яких, за даними Геродота, підтвердженими сучасною наукою, були Волинь і Полісся. В археологічній класифікації вони ідентифікуються з *милоградською культурою*, що існувала в VI—IV ст. до Н. Х. Через присутність у ній балтського субстрату вчені допускають, що

Етнографія Геродотової Скіфи

неври були поліетнічною прабалто-слов'янською спільнотою, яка згодом стала однією з гілок північно-східного слов'янства. На північ від неврів Геродот розмістив андрофагів, які мали «найдикіші звичаї». Їх гіпотетично локалізують у Верхньому Придніпров'ї, ідентифікуючи з *дніпро-двинською культурою*.

Від трьох названих племен відрізнялися спільноти, що стояли на більш високому рівні культурного розвитку. Це передусім *меланхлени* або *чорновбрані* (чорноризці), які дістали таку назву за те, що носили чорний одяг. Виходячи з даних Геродота, можна припустити, що вони могли мешкати в околицях Чернігова. Чимало дискусій точиться і довкола проблеми ідентифікації та локалізації загадкових *будинів* і *гелонів*. Згідно з твердженням «Батька історії» будини були «великим і численним племенем», усі члени якого мали «блакитні очі і руде волосся». Імовірно вони проживали в середній течії Ворскли, куди у VIII ст. до Н. Х. перемістилися чорноліські фупи. Будинів, що

були скотарським аборигенним племенем, Геродот протиставляє гелонам (галонам), які, можливо, були етнічним відгалуженням греко-причорноморської цивілізації, що зазнало потужного впливу скіфів, або ж однією з гілок іраномовних кочовиків. Такі припущення випливають з Геродотової праці, де відзначається, що це були «первісно елліни», які говорили «то скіфською, то еллінською мовами». Вони мали високорозвинене землеробство, а також займалися садівництвом. Вірогідно, що спочатку галони заселяли райони сучасної Полтавщини, звідки їх витіснили на Прикарпаття та Закарпаття.

Геродот також згадує про *алазонів*, що мешкали між Прутом, Бугом і середньою течією Дністра, та про *каліпідів*, які проживали в районі нижньої течії Бугу. Ці племена займалися землеробством і скотарством, а осілий спосіб життя сприяв розвиткові ремесел (гончарство, ткацтво) та металургії. У західній частині України за скіфського періоду продовжувалися етнічні процеси, започатковані в попередню добу. На Закарпатті відбувався процес перемішування місцевого фракійського компонента зі спільнотою західноподільського походження, яка опинилася тут у VII ст. Західноподільські племена також вплинули на зміну етнічної ситуації на Західній Волині та Прикарпатті, де колишнє висоцьке населення зазнало відчутного впливу скіфської культури.

Племінні об'єднання сарматів

Третьою хвилею іраномовних племен, що в III ст. до Н. Х. опанували українські причорноморські степи, стали *сармати*, прабатьківщиною яких вважається межиріччя Нижньої Волги та Уралу. Походження цього етноніма вчені виводять від античної традиції «саоромат» або «сіоромат», що з давньоіранської означає «оперезаний мечем», або «людина, що носить меч». Грецькі автори (вперше назва з'явилася у «Географії» Страбона) замість цієї латинської форми до II ст. до Н. Х. за традицією використовували термін «савромати», який зустрічається і в сучасній літературі.

За легендою, яку переповів Геродот, сармати були нащадками скіфів та напівлегендарних войовничих амазонок. У ній

також відображені важливі реалії, які проявляються в схожому зі скіфами способі життя, а також у збереженні пережитків матриархату, високому статусі жінок, їхній войовничості тощо. Стосовно сарматів грецькі автори часто вживали термін, який у перекладі означає «керовані жінками». Згідно з існуючим звичаєм сарматські дівчата могли вступати в шлюб лише після того, коли вбивали ворога під час військових походів, де вони виступали нарівні з чоловіками.

Античні автори Страбон, Пліній Старший, Тацит, Птолемей, Флавій та інші до племінного об'єднання сарматів зачисляють також іраномовні племена *аорсів*, *сіраків*, *аланів*, *роксоланів*, *язигів*, які з'явилися на території України на межі III і II ст. до Н. Х. Крім того, багато «дочірніх» сарматських племен не фіксується у писемних джерелах. Такі фактори, як нечіткість передачі етнонімів античними авторами, з одного боку, та схожість багатьох елементів археологічних культур, з другого, ускладнюють ідентифікацію етнічної структури сарматського суспільства.

Виходячи з хвилеподібного характеру експансії сарматів, сучасні вчені вирізняють чотири періоди в їхньому етнокультурному розвитку, які в основному відповідають загальним етноісторичним зрушенням, що відбувалися на території України в VI ст. до Н. Х. — IV ст. після Н. Х. У перший *савроматський* період (VI—III ст. до Н. Х.) слідів сарматів на території України поки що не виявлено.

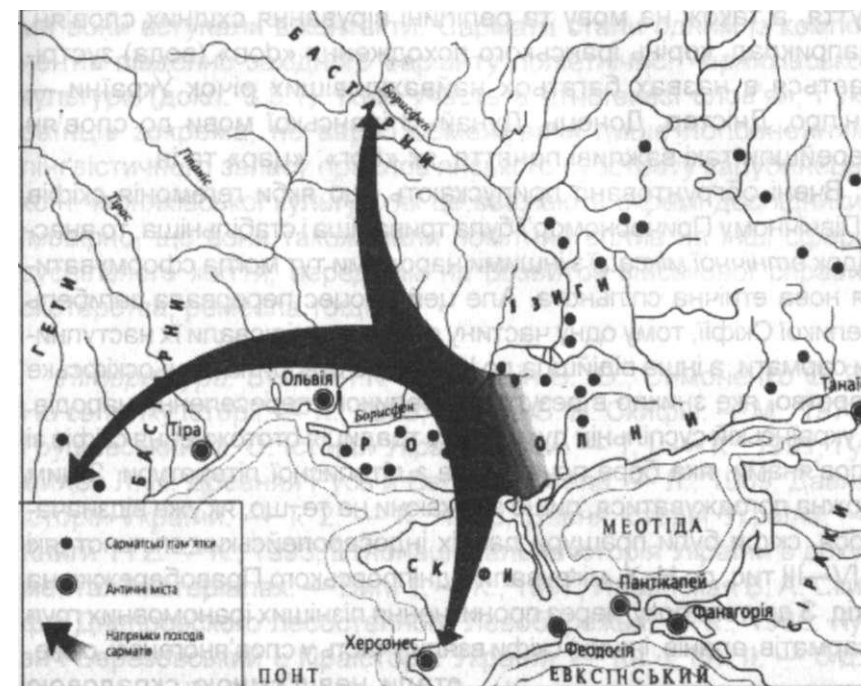
У другому *ранньосарматському* періоді (II—I ст. до Н. Х.) експансія сарматів передусім пов'язується з племенами роксоланів і язигів та окреслюється районом їхніх кочівок на Дніпровському Лівобережжі. Згідно зі свідченнями Страбона, які підтверджуються археологічними даними, в другій половині II ст. до Н. Х. *роксолани* зайняли межиріччя між Борисфеном і Танаїсом (Дніпром і Доном). Античні автори та пізніші дослідники по-різному визначають етнічну належність роксоланів, вбачаючи в них то «останніх скіфів» (Страбон), то «Готів» (Нідерле), але правильним ствердження М. Грушевського, який відніс їх до сарматів. Улітку на приазовських степах роксолани випасали худобу та в прибережній смузі Азовського моря займалися землеробством, а взимку вони перебиралися ближче до бо-

лотистої місцевості. Це було надзвичайно войовниче плем'я, тому в описах роксоланів насамперед увага акцентується на їхньому озброєнні, зокрема на твердих, мов сталь, шоломах, щитах, панцирях з волової шкіри, на списах, обосічних мечах, стрілах із тригранними залізними наконечниками тощо. Спроби якось пов'язати із роксоланами корінь «рос» та похідні від нього — «росини» (русини) та інші не мають жодних підстав.

Виходячи з аналізу різноманітних джерел, учені роблять висновки, що *язиги* були не стільки етноплемінним об'єднанням, скільки етносоціальними групами: язиги — служителі культури, язиги — воїни і т. ін. Вони походили від одного із савроматських племен, що згодом зайняло домінуюче становище з-поміж інших. Подальшому просуванню роксоланів і язигів на захід для опанування дніпровських степів перешкодило вторгнення гетів.

Третій — *середньосарматський* — період тривав від I ст. до середини II ст. після Н. Х. На початку цього етапу сармати освоїли степові райони між Дунаєм і Прутом. Далі, зосередившись головним чином між Дніпром і Доном, їхні племена почали здійснювати періодичні набіги на Правобережжя. Північніше від сарматів мешкали племена *бастарнів* (Страбон відзначає, що це, «можливо, германська народність»), які входили до ареалу зарубинецької культури. Протягом цих трьох періодів сармати не припиняли військової експансії в західному напрямі на грецькі колонії, які платили їм данину, та у північному — на територію давньослов'янських племен, що, врешті, призвело до занепаду зарубинецької культури (докл. 3.3.1).

Протягом четвертого — *пізньосарматського* — періоду (друга половина II ст. — IV ст. н. е.) в ході перекочування сарматських племен до Північного Причорномор'я відбулася їхня концентрація в межиріччі Дніпра і Дністра, передусім у Середній Наддніпрянщині, біля р. Тясмин, а також на середньому Дністрі. Пліній Старший та інші античні автори відзначають появу в середині I ст. після Н. Х. двох нових східних угруповань — *горсів і аланів*, які відповідно займали центральне місце на Лівобережжі та в степах Правобережжя. На сході вони межували з населенням зарубинецької культури.

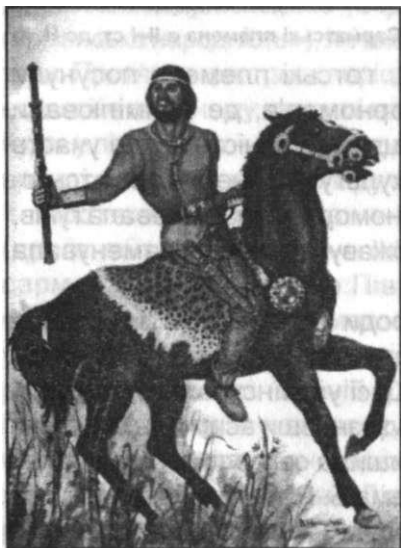
Сарматські племена в II-I ст. до Н. Х.

На рубежі II і III ст. після Н. Х. Готські племена посунули в північно-західну частину Причорномор'я, де асимілювали місцеві племена сарматів, згодом ця суспільність взяла участь у формуванні нової черняхівської культури. Кінець сарматському пануванню у Північному Причорномор'ї поклала навала гунів, які в кінці IV ст. утворили свою державу. Ця подія знаменувала початок доби Середньовіччя.

Таким чином, усі іраномовні народи і племена — кimmerійці, скіфи, сармати та їх численні відгалуження — відіграли реальну, хоча й не однакову роль, у процесі українського етногенезу. Але кожна етнічна спільнота, навіть зазнавши асиміляції та втративши свою назву та культуру, залишила свій слід у загальному «етногенетичному стовбурі». Зокрема Б. Рибаків відзначав, що східна частина слов'янської прародини міцно ввійшла в широке коло «скіфської культури», яка вплинула на зовнішні вияви її

буття, а також на мову та релігійні вірування східних слов'ян. Наприклад, корінь іранського походження «дон» (вода) зустрічається в назвах багатьох найважливіших річок України — Дніпро, Дністер, Донець, Дунай. З іранської мови до слов'ян перейшли такі важливі поняття, як «бог», «цар» та ін.

Вчені обґрунтовано припускають, що якби гегемонія скіфів у Північному Причорномор'ї була триваліша і стабільніша, то внаслідок *етнічної міксації* з іншими народами тут могла сформуватися нова етнічна спільнота. Але цей процес перервала загибель Великої Скіфії, тому одну частину скіфів асимілювали їх наступники сармати, а інша відійшла до Криму, де створила пізньоскіфське царство, яке зникло в результаті Великого переселення народів. В українській суспільній думці існує традиція ототожнення скіфів зі слов'янами, яка бере початки ще з літописної літератури. З цим можна погоджуватися, лише зважаючи на те, що, як уже відзначалося, скіфи були пращури давніх індоевропейських спільнот, які в IV—III тис. до Н. Х. мігрували з дніпровського Правобережжя на схід. З другого боку, через проникнення пізніших іраномовних груп (сарматів, аланів, інших) скіфи взяли участь у слов'яногенезі, отже,

Сармат

стали невід'ємною складовою формування українського етносу.

Зі своєї прабатьківщини — Поволжя, Прикубання і Нижнього Дону — сарматські племена розселилися на широкій території від Кримських гір на півдні до Києва на півночі та Прикарпаття й Поділля на заході. Прибуваючи у причорноморські степи в «первісному вигляді», вони стали головним етнічним угрупованням цього регіону. Таким чином, з одного боку, самі сармати набували нових рис, а, з другого, — відбувалася певна «сарматизація» етнічних спільнот, з яки-

ми вони вступали в контакти. Сармати стали одним із компонентів південно-західного варіанту поліетнічної черняхівської культури (докл. 3.3.1). Їхню участь в етногенезі слов'ян, і українців зокрема, не варто обмежувати лише поповненням лінгвістичного запасу праслов'янського субстрату зарубинецької і черняхівської культур, як це вважають окремі дослідники. Імовірно, що вони також мали помітний вплив на інші сфери суспільного життя, передусім на розвиток військової справи, скотарства, ремесла тощо.

Література: Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — К., 1998; Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. I. — К., 1991; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. — Л., 1989; Давня історія України. — Т. 2. — К., 1998; Давня історія України. — Книги 1 і 2. — К., 1995; Етнонаціональна історія України в документах! матеріалах. — Вип. 1. — К., 1997; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968; Кузич-Березовський І. Праісторія України. — Кн. I, Кн. II. — б/д.; Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. — Ленинград, 1985; Максимов Е. П. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972; Патк В. Корінь Безсмертної України і українського народу. — Львів, 1995; Полин С. В. От Скифии к Сарматии. — К., 1992; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — М., 1979; Стрижак О. С. Етнімія Геродотової Скіфії. — К., 1988; Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К., 1961; Тереножкин А. И. Киммерийцы. — К., 1976; Шилов Ю. Праісторія Русі-України. — Київ — Хмельницький, 1998.

Тема 4.

Україна в слов'янському етногенезі

Проблема слов'янського етногенезу та ролі і місця України в цьому процесі є чи не найбільш складною і заплутаною в етнологічній та історичній науках. Над її вирішенням працювало багато поколінь вітчизняних і зарубіжних дослідників. При висвітленні цього питання ми передусім намагалися творчо проаналізувати теоретичні положення, викладені у працях М. Артамонова, В. Барана, М. Брайчевського, І. Вернера, М. Грушевського, В. Даниленка, Я. Ісаєвича, Д. Зеленина, Т. Лер-Сплавінського, Д. Козака, Ю. Костшевського, А. Кримського, Г. Ловмянського, Є. Максимова, М. Максимовича, Л. Нідерле, Ю. Павленка, Я. Пастернака, В. Петрова, Г. Півторака, В. Сєдова, Р. Терпиловського, П. Третьякова, О. Трубачова, Ф. Філіна, О. Шахматова, П. Шафарика та ін.

Основи слов'янського етногенезу

Вивчаючи етногенез українського народу, важливо зрозуміти, що він формувався і залишається невід'ємною складовою слов'янського світу. Разом з тим історія, археологія та лінгвістика незаперечно доводять, що слов'янство ніколи не було якоюсь єдиною (тим більше монолітною) суперетнічною суспільністю, яка від самого початку і протягом тривалого розвитку представляла окремі, хоча й споріднені етномовні об'єднання — роди, племена, народи. Виходячи з цього, проблема місця та ролі українців у слов'яногенезі є однією з найважливіших, найскладніших і найсуперечливіших в їхній етнічній історії. Вона дає важливий ключ до вивчення процесів формування українського етносу, визначення його самобутності і місця серед різних спільнот.

Порівняно з іншими питаннями вітчизняної та світової етнічної історії проблемі слов'янського етногенезу присвячено чи не найбільше досліджень. Проте їхній сучасний стан не може дати вичерпної відповіді на багато її важливих аспектів. Найбільш

дискусійними залишаються версії, які стосуються часу і напрямів формування слов'янських етнічних груп, визначення ареалів їхнього розселення тощо. Все це потребує глибокого вивчення і творчого використання писемних, археологічних, лінгвістичних та антропологічних джерел, які за комплексного підходу дозволяють з'ясувати магістральний шлях слов'яногенезу та визначити роль і місце в ньому української спільноти.

Велетенську добу виникнення і становлення слов'янської суперетнічної суспільності умовно можна поділити на два періоди: на першому вона виокремилася з конгломерату давньоєвропейського населення; на другому відбувалися формування та етнокультурна диференціація різних слов'янських груп. Перший період охоплює приблизно II—I тис. до Н. Х. Оскільки він був «дописемний», то головними джерелами його вивчення є дані археології, лінгвістики й антропології. Однією з центральних проблем вивчення цього періоду є пошук прабатьківщини слов'ян, а намагання вирішити її зумовило виникнення багатьох різних концепцій. Другий період охоплює I тис. після Н. Х. Найбільшу складність при його дослідженні становить етнічна ідентифікація слов'янських культур на основі співставлення писемних та матеріальних старожитностей.

Перші писемні згадки про спільноти, які можна ідентифікувати зі слов'янськими, відносяться до перших століть нової ери*, а в IV ст. зустрічаємо літературні пам'ятки, які вже безпосередньо стосуються слов'ян. Отже, писемні відомості про них з'явилися пізніше, ніж про інші індоєвропейські народи. Грецькі та римські автори залишили про слов'янські племена переважно нечіткі, фрагментарні і суперечливі дані, оскільки вони перебували на периферії античного світу.

Серед найважливіших творів, у яких знаходимо цінну інформацію з етнічної історії слов'янства, є праця *Йордане* «Гетика» (550—551 pp.), яка, по суті, є стислою компіляцією втраченого манускрипту «Історія готів» (526—527 pp.) Флавія Кассіодора. Вчені припускають, що Йордан, можливо, скорочував свій виклад завдяки маловартісному, з його погляду, матеріалові про слов'ян, зокрема антів. Багато цінних відомостей про слов'янські

спільноти знаходимо в таких працях античних учених, як «Природнича історія» *Плінія Старшого* (23—79 рр.), «Германіка» (кінець I ст.) *Корнелія Тацита*, «Географія» *Клавдія Птолемея* (90 — біля 178 рр.), «Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і Готами» і «Таємна історія» (550-ті роки) *Прокопія Кесарійського*, «Хорографія» (40—44 рр.) *Помпея Мели* та ін. Окремий інтерес являють т. зв. Певтінгерові таблиці (з'явилися на рубежі III—IV ст. до Н. Х.), що дають малу римських доріг із перерахуванням розташованих уздовж них народів.

Розвиток різних племен і народів візантійські та римські автори висвітлювали зі своїх етноцентричних позицій, вважаючи їх відсталими й напівдикими варварами. Виходячи з імперських інтересів, головну увагу вони звертали на військово-політичну діяльність сусідніх спільнот, хоча збереглося й чимало відомостей історико-етнографічного характеру. Кидаючи «погляд здалека», античні історики не прагнули глибоко з'ясувати проблему походження слов'янських племен, тому в їхніх творах часто переплітаються реальні факти й вигадані сюжети. Загалом вони зображалися як численна спільнота, що реально впливає на суспільно-політичний розвиток Південної та Східної Європи. Найбільший інтерес для сучасного етнологів являють спроби етнічної ідентифікації різних племен і народів. Наприклад, Йордан вирізняв їх «залежно від родів та місця», тобто за їхніми внутріплемінними назвами.

В античній літературі майже відсутні відомості про час заселення певних територій, а місцезнаходження різних спільнот, як правило, визначається на основі певних природно-географічних ознак, найчастіше річок або гір. Сучасні історики та етнологи нерідко досить спрощено тлумачать такі «координати», що зумовлює неточності в локалізації різних племен. Виразніше, з прив'язанням до конкретних територій, писемні джерела починають фіксувати слов'ян із середини I тис. коли вони виступають як численна впливова політична сила. При цьому слід враховувати, що на «слов'янських територіях» існував і неслов'янський субстрат. Наприклад, розміщення Йорданом антів «від Данастра до Данапра» (між Дністром і Дніпром), безумовно, не

означає, що вони суцільно заселяли цей простір, де проживали й інші етнічні групи. Варто зважати й на умовність відношення багатьох давніх утрачених географічних назв до сучасних.

У дослідженні етнічної історії слов'ян особливу роль відіграють дані етнолінгвістики, яка в XX ст. значно просунулася у вивченні проблеми розвитку слов'янських мов і локалізації їх носіїв серед народів, що належать до індоєвропейської мовної сім'ї. Для успішного пошуку прабатьківщини давніх слов'ян та шляхів їхнього розселення важливе значення має картографування архаїчних гідронімів і топонімів.

Фіксуючи назви найдавніших слов'янських об'єднань, писемні джерела сприяють визначенню часу та місця їхнього проживання. Зокрема, спираючись на «Гетику» Йордана, більшість сучасних дослідників приймає запропонований ним «тричленний» поділ у часі та просторі слов'янського етнічного масиву. В Йорданові праці безпосередньо йдеться про те, що, завдавши поразки герулам, Готський вождь Германаріх вирушив із військом на венедеїв, які «тепер відомі під трьома назвами: венедеїв, антів, склавинів», хоча всі вони походять від одного кореня. В іншому місці цієї праці читаємо, що хоча назви багатолюдного племені венедеїв «мінються тепер від родів і місця, але переважно вони називаються склавенами і антами».

На сучасному етапі вивчення слов'яногенезу суттєво зростає значущість даних археології, але й вони не завжди дозволяють ідентифікувати різні слов'янські племена. Водночас у 1990-х роках на хвилі національно-патріотичного романтизму мали місце намагання визначити певні археологічні культури вже доби неоліту чи енеоліту як «слов'янські» або й навіть як «протоукраїнські». При цьому назви чужих народів штучно і необгрунтовано переносили на слов'ян та українців. Проте з позицій наукового об'єктивізму вирізняти окремі культури, які у |V—|, ... до Н. Х. належали слов'янам (праслов'янам), можна лише умовно або ж гіпотетично. Це стосується вже згадуваної зарубинецької культури, що існувала на території України на межі старої та нової ер. Поряд із праслов'янською основою в ній були представлені балтський та германський елементи.

У пізньозарубинецькій (I—II ст.) та київській (III ст) культурах також були виразно присутні іншоетнічні, неслов'янські, субстрати. Загалом на території Європи не відкрито жодної етнокультури, яка б до V ст. повністю належала праслов'янам чи слов'янам.

Через недостатню виразність археологічні та писемні джерела піддаються різній інтерпретації. Проте стосовно території України чітко вирізняють три слов'янські культури: колочинську, пеньківську, празько-корчацьку (а також окремо дзедзіцьку), які в V—VII ст охоплювали величезну територію між Дніпром і Одером. Вони безпосередньо пов'язуються з територіальними ареалами, де проживали писемні слов'янські спільноти — венеди, склавини, анти. Періодизації та ідентифікації названих груп старожитностей раннього Середньовіччя потребують подальшого уточнення. У сучасній науці переважає класифікація, згідно з якою пам'ятки празько-корчацької культури, поширеної між Дністром, Дніпром та Верхньою Віслою, співвідносяться з місцем проживання склавинів. Так, пеньківська (Середнє Подніпров'я) співвідноситься з антами, а назва людності, що створила колочинську культуру (лівобережжя Верхнього Подніпров'я), не зафіксована в писемних джерелах, хоча, можливо, вона входила до антського союзу. Названі культури мають властиві лише їм етнокультурні риси (поховальний обряд, ліпний посуд, форма житла тощо) і водночас чітко відрізняються від старожитностей неслов'янських народів.

У VIII—IX ст. три названі етноархеологічні суспільності змінили культури на зразок луко-райковецької, волинцівської та роменської, які стали їхнім продовженням, відображаючи поступовість етнічного розвитку літописних східнослов'янських племен на території України. У цьому виразно проявилася наступність процесу східнослов'янського етногенезу, коли носії одних культур змінювали і давали продовження іншим. Таким чином, на основі празько-склавинських старожитностей між Дніпром і Дністром сформувався Глобальний етнокультурний тип луко-райковецької культури; пеньківська культура трансформувалася у волинцівську і роменську культури дніпровського Лівобережжя.

До цих етнокультурних масивів входили літописні племена бужан (волинян), полян, деревлян, хорватів, частково дреговичів і сіверян, які незабаром утворили своєрідну спільноту, що стала ядром України-Русі. Носії слов'яно-балтської колочинської культури в процесі подальшої міграції на схід та перемішування з місцевим угро-фінським елементом згодом стали основою для

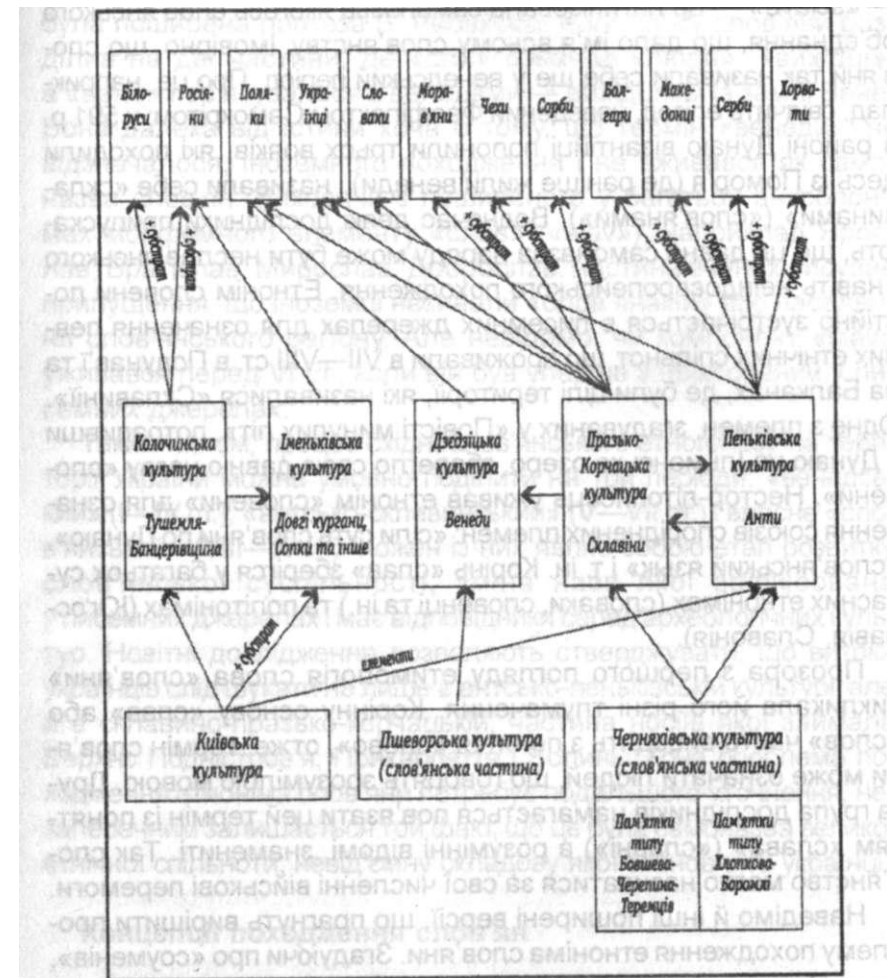

Схема взаємозв'язків археологічних культур доби великого розселення слов'ян, що лежать в підоснові зародження слов'янських народів (за В. Бараном)

формування російського етносу. Просуваючись у північно-західному напрямі, частина носіїв колочинської та луко-райковецької культур, асимілювавши балтські племена, створила етнічну основу для формування білорусів.

Досить складна проблема слов'янської етніміки. Назви «венеди» й «анти» мають іноземне походження, а слово «слов'яни» — «slave» — це латинізована самоназва якогось слов'янського об'єднання, що дало ім'я всьому слов'янству. Імовірно, що слов'яни так називали себе ще у венецький період. Про це, наприклад, свідчить епізод, наведений Феофілактом Самокрітом: у 591 р. в районі Дунаю візантійці полонили трьох вояків, які походили десь із Помор'я (де раніше жили венеди) і називали себе «склавінами» («слов'янами»). Водночас деякі дослідники припускають, що ця давня самоназва народу може бути неслов'янського і навіть неіндоєвропейського походження. Етнонім словени постійно зустрічається в писемних джерелах для означення певних етнічних спільнот, що проживали в VII—VIII ст. в Подунав'ї та на Балканах, де були цілі території, які називалися «Склавинії». Одне з племен, згадуваних у «Повісті минулих літ», потрапивши з Дунаю на Ільменське озеро, зберегло свою давню назву «словени». Нестор-літописець уживав етнонім «словени» для означення союзів споріднених племен: «сіли суть слов'яни по Дунаю», «слов'янський язык» і т. ін. Корінь «слав» зберігся у багатьох сучасних етнонімах (словаки, словенці та ін.) та політонімах (Югославія, Славонія).

Прозора з першого погляду етимологія слова «слов'яни» викликала його різні тлумачення. Корінну основу «слав» або «слов» часто виводять з поняття «слово», отже, термін слов'яни може означати людей, що говорять зрозумілою мовою. Друга група дослідників намагається пов'язати цей термін із поняттям «слава» («славні») в розумінні відомі, знамениті. Так слов'янство могло називатися за свої численні військові перемоги.

Наведемо й інші поширені версії, що прагнуть вирішити проблему походження етноніма слов'яни. Згадуючи про «соуменів», яких Птолемей розмістив на північному сході від сарматів, Л. Нідерле припускав, що саме від них походить слово «слов'я-

ни». П. Шафарик вважав, що в основі цієї назви лежить корінь, який уживається для означення рідких речовин — сльоза, слина, слизота і т. ін. Покликаючись на авторів VI—VIII ст, які відзначали прив'язаність слов'ян до водної та болотяної місцевостей, польські дослідники (О Роспанд та інші) виводили назву слов'яни від «slav» — вологий, болотяний. У радянській науці була поширена гіпотеза Б. Рибаківа, який назву слов'яни розділив на дві частини, де «сли» означає «люди», «вихідці», а «вене» пов'язувалося з венетами — вихідцями із землі Вене. Вона далека від істини хоча б тому, що термін «венеди», як відзначалося, іноземного походження і не вживався як самоназва слов'ян. Виходячи з поширеного у багатьох антропонімах морфемного елементу «слав» («slav»), наприклад Ярослав, Братіслав, Мирослав, Доброслав, частина вчених висуває припущення, що іноземці називали «слов'янами» все населення слов'янського регіону Але невідомо, чи компонент «slav» уживався перед VI ст, коли він був уперше зафіксований у писемних джерелах.

Таким чином, процес східнослов'янського етногенезу на території України можна умовно поділити на три періоди: «венецький» (I—IV ст), «антсько-склавинський» (V—VII ст.) і власне «слов'янський» (VIII—X ст.). Кожен із них являє собою етап розвитку слов'янської суспільності, зміна назв якої зафіксована у писемних джерелах і має відповідники серед археологічних культур. Новітні дослідження дозволяють стверджувати, що витоки українців слід шукати не лише в антсько-пенківській культурі, але й в склавіно-празько-корчацькій, частина носіїв якої займала Верхнє Подністрів'я, Прикарпаття і Волинь. Хоча проблема походження етноніма слов'яни потребує подальшого уточнення, незаперечним залишається той факт, що це була самоназва великої етнічної спільноти, невід'ємну складову якої становлять українці.

Концепції походження слов'ян

Проблема походження слов'янства є однією з найстаріших і найскладніших в європейській суспільній думці. Чи не вперше

виразно і безпосередньо вона була поставлена ще в «Повісті минулих літ», отже, фактично дев'ять століть тому. Її головна суть зводиться до пошуку відповіді на запитання: звідки пішли слов'яни, де їхня прабатьківщина. Ця проблема прямо пов'язана з етногенезом українців, адже з'ясування їхніх витоків іде в одному ключі з визначенням прабатьківщини слов'ян.

Суспільна значущість проблеми слов'яногенезу зумовила величезну увагу до неї різних за фахом європейських учених — істориків, лінгвістів, етнологів, етнографів, антропологів, фольклористів та представників інших наук. На основі величезного, нагромадженого за останні півтора століття, емпіричного і теоретичного матеріалу оформилося близько десяти найпоширеніших гіпотез і концепцій щодо локалізації слов'янства. На їхнє доведення поряд із суто науковими аргументами впливали патріотичні почування дослідників різних національностей, які прагнули слов'янську прабатьківщину якимось чином наблизити до своєї країни, щоб таким шляхом піднести її світовий імідж.

Усі теорії, гіпотези і концепції, що стосуються визначення території прабатьківщини слов'ян та шляхів їхнього подальшого розселення, можна умовно звести до чотирьох основних груп, у середині яких існує чимало різних напрямів і течій. Виходячи із сучасного стану славістики, кожна з них може претендувати на істину. Водночас при з'ясуванні суті концепцій походження слов'ян важливо виокремлювати раціональні зерна від відверто штучних конструкцій, щоб таким чином наблизитися до розуміння проблеми слов'яногенезу, яка залишається ще не повністю розв'язаною.

Дунайська концепція. Одна з найбільш ранніх і найпоширеніших концепцій походження слов'ян — дунайська, яку ще називають «карпато-дунайською» чи «балканською». Вона бере початок від *Літопису Нестора*, який після традиційного біблійного переповідання, що закінчується зруйнуванням Вавилонської вежі та виникненням 72 народів, виводить історію одного з них — слов'янського. Відповідаючи на риторичне запитання «Звідки пішла земля Руська», яке повторюють учені багатьох поколінь, автор «Повісті минулих літ» пише: «По дов-

гих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і позваляся іменами своїми, — [від того], де сіли, на котрому місці». При їх подальшому переліку лише після двох перших груп: морав'ян, чехів, білих хорватів, сербів, хорутан та ляхів, від яких пішло багато інших народів, на третьому місці згадується група слов'ян, що сіли по Дніпру та назвалися полянами і дєрєвлянами. За ними згадуються дреговичі, полочани, ільменці, сіверяни. Причини їхнього переселення літописець бачив у «насилстві» з боку волохів та прагненні наблизитися до античної цивілізації.

Учені поки що не можуть дати вичерпної відповіді на питання, чому славетний Нестор виводить слов'ян саме з Придунав'я. Проте вже у XIII—XV ст. його версія була розвинута спочатку польськими, а потім чеськими хроністами. Вона має своїх послідовників і серед авторитетних учених XIX—XX ст. Відомий чеський славіст *П. Шафарик*, спираючись на аналіз писемних джерел, один із перших із наукових позицій підійшов до проблеми слов'яногенезу. В книзі *«Слов'янські старожитності»* (1837 р.) він виклав свою карпато-дунайську теорію походження слов'ян. Їхні витoki були пов'язані з племенами вєнедєв, що проживали на величезній території між Віслою і Одером та між Балтійським і Чорним морями. Шафарик також один із перших указав, що до прабатьківщини слов'ян слід включати територію північного сходу Карпат, Волині і Поділля.

Дунайську концепцію в різних варіантах поділяли О Соловйов і В. Ключевський, а М. Погодін, спираючись на аналіз гідронімів, ареал прабатьківщини слов'ян поширив на територію Польщі. На схожих позиціях стоїть і багато сучасних дослідників. Зокрема відомий московський лінгвіст О. Трубачов на основі етнолінгвістичного аналізу доводить, що слов'яни були сусідами праїталіків, які також проживали десь у Подунав'ї. Згідно з думкою вченого звідси під тиском кельтів слов'яни почали мігрувати в напрямі Карпат, а також до Вісли, де відбулося їхнє зближення з балтами. Гіпотезу про дунайське походження слов'ян підтримують й інші лінгвісти, але вона поки що не знаходить підтвердження археологів.

Вісло-одерська концепція. Головними фундаторами вісло-одерської концепції виступили польські вчені (Ю. Костшевський та інші), які у своїх наукових дослідженнях активно спиралися на дані археології, лінгвістики та антропології. В її основу була покладена теза про слов'янську належність лужицької культури, що за доби пізньої бронзи охопила вісло-одерське межиріччя та частину Західної України. В результаті змішування носіїв лужицької та поморської культур сформувалася прийдешня (також поширена у вісло-одерському басейні) пшеворська культура, яка вже пов'язувалася зі згадуваними в античній літературі племенами венедів. На основі такої схеми доводилося, що саме регіон, який охоплює вісло-одерське межиріччя та частину Західної України, слід уважати прабатьківщиною слов'ян.

У вісло-одерській концепції вирізняється *балто-слов'янський «варіант»* (Т. Лер-Сплавінський), який може претендувати й на окрему теорію. Його суть полягає у намаганні довести, що балто-слов'янська спільнота сформувалася в результаті змішування індоєвропейців з угро-фінськими племенами, які проживали в Центральній Європі в першій половині II тис. до Н. Х. З цього етнічного масиву десь у середині I тис. до Н. Х. виокремився слов'янський субстрат, представлений носіями лужицької культури, поширеної у Південній Польщі, яка відповідно й вважається слов'янською прабатьківщиною.

Віслянська концепція. Основи віслянської (або західної) концепції заклав визначний чеський учений Л. Нідерле. Його праця *«Слов'янські старожитності»* (1902 р.), узагальнивши здобутки славістики XIX ст, справила величезний вплив на її подальший розвиток. Слов'янську прабатьківщину він розмістив на терені, що окреслювався Віслою на сході, Карпатами на заході, Прип'яттю на півночі та Дністром на півдні, а її центр переносився на Волинь. Теорія Л. Нідерле спричинила виникнення різних гіпотез, згідно з якими прабатьківщина слов'ян стала визначатися у протилежних від Вісли напрямках.

Оригінальне бачення процесу слов'янського етногенезу запропонував відомий російський славіст і філолог О. Шахматов

(1864—1920 рр.). Він вважав, що після розпаду східної групи індоєвропейців, яка у давнину проживала на узбережжі Балтики, одна її частина перемістилася на північ, ставши основою формування фракійських та індоіранських племен, а друга, залишившись на місці, трансформувалася у балто-слов'янську спільноту. Після її розпаду в I тис. до Н. Х. слов'янські племена просунулися до Середньої та Нижньої Вісли, звідки в V ст. один їхній потік спрямувався на захід, у вісло-одерський басейн, а другий на південний захід — у межиріччя Дніпра та Прип'яті. Після ліквідації гунської загрози слов'яни просунулися на південь, досягнувши Чорного моря і Дунаю. На цих теренах і сформувалися згадані у «Повісті минулих літ» слов'янські групи. Теорія О. Шахматова дала поштовх і для опрацювання інших гіпотез слов'янської етнічної історії.

Дніпро-віслянська концепція. Прихильники дніпро-віслянської (вісло-дніпровської) концепції розміщують слов'янську прабатьківщину в лісостеповому і степовому регіонах дніпро-віслянського межиріччя. Таку традицію територіальної локалізації давніх слов'ян започаткували ще в перших століттях нової ери античні автори Пліній Старший, Йордан, Тацит, Птолемей, які при цьому почергово спиралися на праці один одного. Серед сучасних дослідників дніпро-віслянська концепція має чи не найбільше послідовників. Незважаючи на певні відмінності у баченні окремих аспектів, її загалом поділяли В. Петров, П. Третьяков, Б. Рибаків, а також певною мірою Л. Гумільов, В. Баран та інші.

Дніпро-віслянська концепція значною мірою акумулює попередні теорії, бо всі вони певним чином відображають етапи розселення слов'ян (праслов'ян). Отже, її прихильники вважають, що цей процес, імовірно, охоплював і частину територій гіпотетичної прабатьківщини слов'ян. З часу виокремлення в III—II тис. до Н. Х. праслов'янської спільноти з різноетнічного людського масиву і до IV—V ст. після Н. Х., коли слов'яни були зафіксовані у писемних джерелах, вони постійно мігрували, змінюючи місце свого проживання. Наука поки що не встановила відповідність хронологічних і територіальних меж розташуван-

ня праслов'янської спільноти на тому чи іншому етапі розвитку. Крім того, останнім часом учені взагалі піддають сумніву правомірність ототожнення прабатьківщини слов'ян з якимось конкретним регіоном, бо, як відзначалося, про існування власне «слов'янських» культур можна говорити не раніше V ст.

Чільне місце у слов'янознавстві займає обґрунтована в 1960-х роках теорія відомого польського історика *Г. Ловмянського*. Згідно з думкою вченого на початковому етапі праслов'янської історії, приблизно у середині II тис до Н. Х., з-поза Середньої Волги та Нижньої Оки в західному та північному напрямках почав просуватися північний відлам індоєвропейського масиву. В результаті асиміляції північної частини прибульців із староевропейською людністю сформувалися германські народи, а її південною частиною — слов'яни і балти. Такі висновки передусім будувалися на аналізі топоніміки. *Г. Ловмянський* доводив, що назви більшості річок України та південної Росії — Дніпро, Дністер, Дон та інші — виникли ще за часів проживання тут давньоєвропейського населення. Потім ці назви перейняла від нього балто-слов'янська спільнота, яка розпалася у першій половині I тис. до Н. Х. Це має означати, що в цей час слов'яни вже перебували на своїх етноісторичних територіях між Віслою, Одером і Дніпром.

Лінгвісти й археологи висувають численні гіпотези стосовно процесу виокремлення праслов'ян з індоєвропейського масиву та їхнього етнічного становлення в період від II тис. до Н. Х. до V ст. Виходячи з нагромаджених матеріалів, можна констатувати, що разом із балтськими і германськими племенами вони входили до однієї етнокультурної та мовної групи, яка опанувала частину Середньої та Східної Європи. З'ясування процесу виокремлення головних етнічних складових зі слов'яно-балто-германської спільноти пов'язане з диференціацією відповідних старожитностей цього «тричленного» масиву. Вирішити цю справу важко, бо всі існуючі у названому часі та просторі культури носили поліетнічний характер, а слов'янський субстрат у них домінував не завжди.

Безсумнівним залишається факт, що праслов'яни як автохтони входили до складу давнього населення Середньої та Східної

Європи, а всі основні археологічні культури (кулястих амфор, шнурової кераміки, комарівська, лужицька, поморська), які існували тут у II—I тис. до Н. Х., відкриті й на території України. Таким чином, її територію також охоплювали процеси етногенезу слов'ян, і вона стала одним з ареалів їхньої прабатьківщини.

Слабкі та сильні сторони наведених концепцій проявляються при з'ясуванні головних етапів слов'янського етногенезу, а також ролі й місця у цьому процесі України.

Етапи слов'янського етногенезу

Венедський—зарубинецько-черняхівський (I—IV ст.)

Як уже відзначалося, слов'яни у писемній історії вперше з'являються під назвою «венедів» («*venetiv*»), причому в античній літературі вони згадуються не на початковій стадії етногенезу, а в період, коли вже перетворилися в одну з найбільших європейських спільнот. Такі перші писемні відомості, які відносять до I ст, залишили римські історики Пліній Старший, Корнелій Тацит, Клавдій Птолемей та ін. Назва «венеди» не була самоназвою слов'ян. У працях античних авторів цей етнонім фігурує в різних формах, зокрема як: «*Venedi*», «*Veneti*», «*Vinicli*», «*Λ/επΚπi*», «*Λ/επει*», «*Venadi*».

Питання походження етноніма венеди та проблема їх етнічної ідентифікації доволі складні. Вони нерозривно пов'язані між собою, що породило численні теорії й гіпотези, які претендують на їх вирішення.

Дослідники багатьох поколінь намагалися пов'язати слов'ян-венедів (венетів) із етнонімом «*енети*». При цьому за відправну точку часто брали згадку в Гомеровій «Іліаді» про плем'я енетів, що жило у Пафлагонії. З ним і пов'язується поява після здобуття Трої на північно-західному узбережжі Адріатики племені під назвою «венеди». Для доведення цієї версії науковці покликалися на давньоримських авторів Гесіода і Софокла, а також Геродота, які згадували про племена енетів (індів), що в VII—V ст. до Н. Х. мешкали десь на узбережжі Балтійського чи Північного морів або

ж на Адріатиці. Тіт Лівій (I ст. до Н. Х.) писав про іллірійських енетів у Малій Азії. Проте більшість сучасних учених переконана, що між вищезгаданими енетами та слов'янами-венетами важко знайти якісь етногенетичні зв'язки, тим більше немає підстав для їхнього ототожнення.

При вивченні питання ідентифікації венедів та походження цієї назви дослідники постійно зіштовхуються з проблемою поширення цього етноніма в різних місцях Європейського континенту. Так, аналізуючи етнічну ситуацію, що склалася на рубежі старої і нової ер на території між балтійським узбережжям та Одрою і Віслою, Пліній Старший згадує про венедів (Уепесії). Розмістивши їх між сарматами та германцями, він указав на окремішність цих трьох етнічних груп. Його сучасник Корнелій Тацит також відокремлює венедів від сарматів, які «все життя проводять на возі й коні», але цей автор фактично ототожнив венедів з германцями, бо як перші, так і другі «споруджують собі будинки, носять щити й пересуваються пішки». До речі, залишені Тацитом чи не єдині в давній літературі подробиці про життя і побут венедів свідчать, що вони були осілими хліборобами. Грек Клавдій Птолемей розмістив венедів — це «найбільше плем'я» європейської Сарматії — між певкінами та феннами, тобто десь на південно-балтському узбережжі, на схід від Вісли. До речі, він перший ужив назву «ставани» (можливо локальна самоназва слов'янських племен), яких локалізує на тих же територіях, де Пліній і Тацит розміщували венедів. На згадуваних Певтінгерових таблицях венеди взагалі позначені два рази — на південь від Балтійського моря та у Південній Молдові, що навіть породило версії про помилковість однієї з цих локалізацій.

Незважаючи на невиразність і суперечливість, давні писемні джерела все-таки дають важливе підґрунтя для вирішення «венедської проблеми». Першим і найважчим кроком на цьому шляху є виокремлення венедів-слов'ян від венедів іншоетнічного походження. Хоча названі найбільш ранні писемні джерела ще прямо не засвідчували слов'янської етнічної належності венедів, але

е, що одна їхня частина все-таки була слов'янською, підтверджують вже автори VII—IX ст. (наприклад, Фредегар, Алкуїн та ін.).

У другій половині XX ст. зарубіжні та вітчизняні вчені значно просунулись у вирішенні «венедської проблеми». Вже у 60-х роках відомий російський славіст П. Третьяков звертав увагу, що на величезному поліетнічному просторі між Балтійським морем, Віслою, Карпатами і Дніпром серед племен, які фігурують під назвою венеди, розміщувалися не лише ранні слов'яни, але й різні іншоетнічні групи. Назва «венеди» до індоєвропейських народів, імовірно, перейшла від корінного населення Європи. Отже, головна проблема полягає в тому, яку з частин венедів слід пов'язувати зі слов'янами (Г. Ловмянський). Незаперечним є й те, що венеди були окремою від інших етнічною групою, зокрема й сусідніх племен сарматів, фракійців, германців, балтів (В. Баран).

Неслов'янське походження етноніма *венеди* обумовило появу численних версій, які претендують на пояснення цієї назви. Наприклад, вона виводилася від давньогерманського «vand» — вода, від німецьких слів «Wandereg» — мандрівник чи «Weide» — пасовище, від кельтського «Vindos» — світлий, білий тощо. Проте жодна з названих й інших гіпотез не має достатнього обґрунтування, тому загалом це питання залишається відкритим. Вірогідно, що слов'ян називали венетами їхні сусіди германці, а, можливо, й інші народи Європи.

Дані писемних джерел із проблеми слов'янського етногенезу, зокрема його «венедського періоду», розширюються і доповнюються результатами археологічних досліджень. На рубежі старої і нової ер у головному ареалі етнічного формування слов'янства, що охоплює дніпро-віслянське межиріччя, вирізняються *три основні масиви археологічних культур* — зарубинецька, пшеворська і зубрицька, які сформувалися на основі змішування прийшлого і місцевого населення. Вони відіграли важливу роль в етногенезі українців. Утім цей аспект проблеми ще не до кінця досліджений.

Зарубинецька культура* існувала з кінця III ст. до Н. Х. — до початку II ст, охоплюючи Верхнє і Середнє Подніпров'я та Прип'ятське Полісся. Це поліетнічне утворення ввібрало в себе багато рис, притаманних попереднім існуючим у цьому регіоні племенним культурам — милоградській, скіфській, лісостеповій, поморській. На цій основі в зарубинецькому етнокультурному масиві вирізняються окремі, хоча й споріднені за характером життєдіяльності племенні групи: західна (поліська), середньодніпровська (лісостепова), верхньодніпровська (стєпова), що мають відмінні локальні риси побутового та іншого характеру.

Інтерес до вивчення зарубинецької культури особливо посилювався в 1950—70-х роках у зв'язку з активізацією дискусії з проблеми раннього етапу формування слов'янства. Вона спричинила появу різних гіпотез щодо зародження та напрямів розповсюдження цього важливого етнокультурного явища. Одні вчені його виникнення пов'язували із Середнім Подніпров'ям, звідки воно ширилося на Полісся (П. Третьяков), інші ці процеси трактували в діаметрально протилежному напрямі (Ю. Кухаренко). Висувалася версія поморського походження зарубинецької культури (Д. Мачинський) та ін.

Характер і напрями розвитку етнічних процесів в ареалі зарубинецької культури відображає домінування відповідних компонентів попередніх культур на різних етапах її розвитку. Зокрема на ранній стадії у поховальних обрядах, будівництві жител і керамічних виробів спостерігається зменшення присутності скіфо-сарматських та фракійських елементів, а натомість посилюються західні (поморсько-балтські) і північні компоненти. На пізньому етапі, коли в Південно-Східній Європі активізувалися процеси етнічної міксації та виникнення на цій основі нових етнічних спільнот, в зарубинецькому

*Назва «зарубинецька культура» походить від села Зарубинці, де її першовідкривач — український археолог В. Хвойко в 1899 р. розкопав кілька поховань. Важливий внесок у пошуки та вивчення зарубинецьких пам'яток зробили Є. Максимов, Ю. Кухаренко, Л. Поболь та ін. Насьогодні відкрито близько 500 поселень і могильників зарубинецької культури, а також понад тисячу поховань, що пов'язуються з її носіями.

етнокультурному ареалі під впливом сарматської експансії, що рухалася із причорноморських степів на північ, виразнішими стають праслов'янські елементи (волинсько-подільська та подніпровська групи). В результаті цих процесів зарубинецьке населення Середнього Подніпров'я переміщувалося на Південний Буг і Десну, а населення волино-подільської групи — на Верхнє Подніпров'я.

Важливо відзначити, що слов'янський субстрат, який далі посилювався в ареалі поширення зарубинецької культури, охоплював території, що згодом стали етнічним ядром

Племена Східної та Центральної Європи на рубежі ер

формування українців. Одночасно тут творився східнослов'янський діалектний та етнокультурний комплекс, відмінний від західнослов'янського. Вчені звертають увагу на виникнення в цьому ареалі таких специфічних етнографічних рис, які, зберігшись до нашого часу, вважаються самотніми етнокультурними ознаками українського народу. Йдеться, наприклад, про звичай білити вапном зовнішні та внутрішні стіни

житла, що стало найхарактернішою прикметою класичної української хати.

Своєрідний поліетнокультурний характер має *пшеворська культура* (II ст. до Н. Х. — IV ст), поширена в межиріччі Вісли та Одери. Її південно-східний ареал становили Західна Волинь і Поділля (верхньодністровський варіант), де відбувалася інфільтрація германського елемента в місцеву праслов'янську основу. Змішування верхньодністровського населення із зарубинецькими та липецькими племенами обумовило виникнення волино-подільської групи, яка, асимілюючи дакійські племена, просувалася на південь, у Середнє Подністров'я. Більшість польських та українських учених аргументовано заперечує гіпотези, згідно з якими пшеворська культура належала кельтам чи германцям, потверджуючи її слов'янське походження. Цю культуру часто називають «венедською», бо її старожитності також засвідчують характер і напрями культурного розвитку слов'ян.

Описані Тацитом войовничі племена венедів дослідники ототожнюють з носіями *зубрицької культури*, яка в другій половині I ст. поширилася на Середнє Подністров'я, витісняючи звідти пшеворські племена. Характерно, що в західному ареалі зубрицької культури (Люблінщина, Посяння) цей процес відбувався досить мирно, а в східному (середньодністровському) доходило до гострого протистояння з дакійцями та бастарнами (Тацит назвав їх «певкінами»), яких грабували венеди.

Виникнення *нової етнічної ситуації* в Україні у I—II ст. було спричинене змінами в історичному розвитку всієї Європи. Її суть полягає у переході від внутрішньої етноплемінної замкненості до активних етнокультурних взаємозв'язків та інтеграційних процесів. Важливою передумовою для цього став початок широкомасштабного розселення слов'ян, що був складовою Великого переселення народів (див. докладніше 4.3.1). Воно було викликане зовнішніми та внутрішніми факторами. Під тиском пшеворських племен та гето-гепідів частина венедів зарубинецької культури просувається на південний схід уздовж Західного Бугу, через Волинь, Галичину до верхів'я Дністра і на Південний Буг. Тут виник локальний пізньозарубинецький варіант зарубинець-

кої культури, в якому поряд зі слов'янським були дуже виражені сарматський та фракійський компоненти. На перешкоді подальшому просуванню зарубинецького населення на чорноземі Середньої Наддніпряниці стали сармати. Специфіка міграційних процесів в Україні порівняно з Європою полягає в тому, що їхньою основною рушійною силою виступили осілі землеробські племена, які просувалися у пошуках кращих екологічних умов для ведення господарства, а також під тиском ґотів.

Внаслідок цих переміщень та інфільтрації прийшлого і місцевого населення у межиріччі Дніпра, Дністра та Верхньої Вісли виникла нова етнокультурна спільність з чітко вираженими рисами матеріальної культури. Вона отримала назву *черняхівсько-Г* та існувала у III—V ст, переживши етапи становлення, розквіту і занепаду. Проблема етнічної ідентифікації цього визначного і самобутнього явища етнічного розвитку не лише України, але й Центральної та Західної Європи є предметом столітньої наукової дискусії. Більшість українських дослідників (В. Хвойко, М. Біляшівський, В. Баран, А. Пономарьов, інші) й іноземних учених її носіїв вважають автохтонами і прямими спадкоємцями зарубинецьких старожитностей. Існує думка, що це була перша етнокультурна спільнота, яка сформувалася на власне праукраїнському етнічному ґрунті. Водночас вона мала поліетнічний характер, бо до її складу входили також германські, скіфські, сарматські, фракійські племена.

В ареалі поширення черняхівської культури вирізняють три зони, де відбувалися специфічні міжетнічні процеси:

1. У лісостеповій зоні поряд зі слов'янським переважав ґотський елемент. Отже, Середня Наддніпрянина стала тим етногенетичним ядром, довкола якого «інфільтраційні кола» розходилися на периферію (А. Пономарьов), де поряд з доміную-

*Назва «черняхівська культура» походить від розкопаного В. Хвойком у 1900 р. могильника в с. Черняхіві на Київщині. Серед її відомих дослідників відзначмо М. Сміленка, Є. Махна, М. Брайчевського, М. Смішка, В. Барана та ін. Насьогодні відомо понад 3 тис. пам'яток черняхівських старожитностей.

чою слов'янською основою зростали іншоетнічні елементи. Слов'яни Верхнього і Середнього Подністров'я перебували у тісних зв'язках із германськими племенами вандалів, межа між ними проходила приблизно по Сяну.

2. У північно-східній частині черняхівської спільноти — Північному Причорномор'ї — домінував скіфо-сарматський елемент.

3. У прудо-дністровському межиріччі переважали гето-дакійські племена, які активно проникали в середовище дністровських слов'ян.

Значний вплив на етнічну ситуацію в Україні мала міграція готів та інших різноетнічних суспільностей, про що мова піде окремо.

Усі вищеназвані компоненти визначили характер і спрямованість міжетнічної інтеграції, суть якої ще недостатньо вивчена. Розташоване на півдні України скіфо-сарматське і фракійське населення сприяло поширенню здобутків античної цивілізації. Вона помітно вплинула на розвиток матеріальної культури черняхівців, що проявилось у вдосконаленні гончарних і металевих виробів, поширенні нових продуктивних ремісничих і землеробських технологій. Готи займали важливе місце в поліетнічній управлінській структурі черняхівських племінних об'єднань, тому слов'янські етнокультурні традиції краще збереглися у Верхньому Подніпров'ї, яке залишилося осторонь від їхніх впливів.

У процесах міжетнічної інтеграції простежується одна важлива закономірність: слов'янські племінні об'єднання втрачали особливості первісного етнографічного забарвлення в міру віддалення від свого умовного «етнічного ядра» — Середньої Наддніпряни. Чимало сучасних учених підтримують думку, що завдяки консолідаційним процесам надетнічна черняхівська спільнота вже мала ознаки ранньої держави*.

На основі зарубинецької (слов'янської, скіфо-сарматської, гето-дакійської) та пшеворської (германо-слов'янської) культур сформувалося ще одне самобутнє і складне поліетнічне явище —

*Див.: Давня історія України. — В трьох томах. — К.: Інститут археології НАН України, 2000. — Т. 3. — С. 197.

київська культура, що охоплює порубіжжя лісової та лісостепової зони і датується III — першою половиною V ст. Навколо проблеми її етнічної належності та ролі у слов'янському етногенезі тривають дискусії. Більшість учених не поділяє спроб ототожнити київські племена, що мешкали у північній частині дніпровського басейну з балтськими, хоча присутність балтського елемента в київській культурі також не заперечується. Переважає думка, що вона все-таки мала домінуючий слов'янський характер, відігравши роль своєрідного «містка» міжзарубинецькою та ранньосередньовічними колочинською і пенківською культурами. Водночас твердження багатьох українських і зарубіжних дослідників, нібито київська культура стала чи не єдиним джерелом витоків усіх інших слов'янських культур раннього Середньовіччя, потребує подальшого наукового опрацювання.

Ще одним самобутнім етнічним явищем на території України стала культура *карпатських курганів*, яка в кінці II—IV ст. охоплювала передгір'я українських Карпат — Буковину, Покуття, Гуцульщину, Закарпаття. Головна тенденція її розвитку полягає в тому, що внаслідок міжетнічних контактів слов'янський субстрат тут поступово поступився домінуючому гето-дакійському компонентів. Вчені не можуть однозначно ідентифікувати носіїв цієї культури з будь-якою етнічною групою, чия назва зафіксована в античних писемних джерелах. Частина дослідників отожднює їх із дакійським племенем *карпів*, яке під впливом слов'ян згодом трансформувалося у літописне плем'я хорватів. Проте новітні дані дозволяють ідентифікувати карпів зі спільнотою, що проживала в межиріччі середньої течії Пруту і Серету та переважно займалася скотарством і посередницькою торгівлею зерном із римськими провінціями.

Таким чином, у венедський період на території України відбувалися досить складні й динамічні етнічні процеси. Хоча, як уже відзначалося, до V ст. не існувало культур, які б мали праслов'янський чи слов'янський характер, домінуючою тенденцією стало збільшення слов'янського субстрату в процесі поетапного етнокультурного розвитку. В найбільш ранніх — зарубинецькій та пшеворській — культурах слов'янський елемент був основ-

ним поряд з відповідно балто-германським та германо-кельтським. Уніфікація і консолідація різних етнокультурних груп у напрямі формування єдиного етносу розпочалися в межах поліетнічної черняхівської культури, але поглибленню цих процесів перешкодило нашествя Готів. Синхронна з нею київська культура в Середньому та Верхньому Подніпров'ї покрила балтський субстрат і стала найбільш моноетнічним і самобутнім явищем. У ході безперервного етнокультурного розвитку слов'яно-венедське населення поступово витісняло або асимілювало іраномовні, фракійські, германські, балтські племена, які прибували ззовні. На цій основі створювалися передумови для формування слов'янських культур в добу раннього Середньовіччя.

У середині I тис. завершується процес загальнослов'янського етногенезу і розпочинається формування окремих східних, західних і південних слов'янських народів.

Антсько-склавинський (V—VII ст.)

У середині I тис. розпочинається новий період етнічного розвитку Європи, де після краху в 476 р. останнього бастиону рабовласництва — Римської імперії розгортаються активні процеси державотворення та формування модерних народів. На такому тлі на зміну венедським етнокультурним утворенням приходять ранньосередньовічні — антські та склавинські. Більшість сучасних учених погоджується зі свідченнями Йордане, що це були племінні утворення, які виникли внаслідок поділу венедів на дві частини, тим більше, що терен їхнього розташування співпадає з результатами археологічних досліджень.

Анти. Великий обсяг літератури про антів дає підставу виокремити у слов'янознавстві окремих *«антознавчий» напрям*. Він охоплює низку складних питань, серед яких найголовнішими є етнічна ідентифікація та локалізація антів, з'ясування походження їхньої назви та багато інших. Вирішення цієї проблеми наближає до розв'язання одного з наріжних питань українського етногенезу: чи можна від антів безпосередньо простежити етнічну спадкоємність населення на території сучасної України

і чи лише на антській основі сформувався український етнос, як уважав М. Грушевський, чи в цьому процесі брали участь й інші етнічні компоненти, зокрема склавини та ін.

Яку літературі радянського періоду, так і в сучасних історичних та етнологічних дослідженнях анти фактично ототожнюється зі слов'янами, отже, питання про можливість існування під цією назвою якихось неслов'янських етнічних груп практично не ставиться. За таких обставин, покликаючись на твори Помпея Мели, Плінія, Птолемея та інших античних авторів, робляться спроби пов'язати антів-слов'ян з кассіантами, що проживали над Каспійською затокою. Перші згадки про них відносять до I—II ст, але існування в той час у цьому регіоні будь-яких слов'янських племен виключається. Вже згадувалося про існування в різних місцях європейського континенту етнічних спільнот, що носили ім'я «венеди», які, проте, не мали нічого спільного зі слов'янами-венедями. Схожа ситуація існувала і з антами, адже тотожність етнонімів не завжди свідчить про етнічну спорідненість їхніх носіїв.

До вирішення проблеми етнічної ідентифікації антів повинен наблизити розгляд питання про походження цього етноніма, що також сприятиме визначенню їхньої ролі в слов'янському етногенезі. Слово «анти» має неслов'янське коріння, тож напевно чи воно було самоназвою. Отже, поява цього поняття була зумовлена якимись зовнішніми впливами. Ці два незаперечні моменти є вихідними при з'ясуванні основних версій походження етноніма *«анти»*.

Слов'янські мови не знають твірної основи, з якою можна було б пов'язати етнонім «анти». Тому пошук відповідників праслов'янському «oiu», яке із носовим голосним мало б звучати як «онти», а також його прив'язка до топонімів та гідронімів «Ути», «Утинка» можуть бути лише штучними конструкціями. Це ж стосується і намагань пов'язати походження слова «анти» зі згаданим у «Повісті минулих літ» під 945 р. антропонімом Утина.

Висувались оригінальні, але не підтверджені ні часовими, ні територіальними координатами версії, які ототожнювали антів із германськими племенами готів або ж з угро-фінськими племенами хантів. О. Шахматов намагався вивести етнонім «анти»

від кельтського «antana» — зірка. Можливо, на цій основі деякі дослідники припускали, що термін «antana» означав птаха-то-тема, яким могли називатися слов'янські племена.

Виходячи з традиції, коли власне ім'я переростало в етнонім, напис «Антас Пап» на мармуровому постаменті, встановленому на Керчинському півострові за часів володаря Боспорського царства Тиберія (275—279 рр.), чимало авторів подавало як першу згадку про антів. Насправді ж це ім'я було поширене в Малій Азії, тому не має нічого спільного з антами.

Вдаючись до різних етимологічних конструкцій, етнонім «анти» намагалися вивести з різних мов: Готської «and» (у значенні «над»); литовської «ant» чи «anta» (поруч, навпроти); угорської «Antus» і «Ont» (форми імені Антин); етрусської «ant» (північ) та ін. До речі, етнологія насправді знає багато фактів походження етнонімів від власних імен, але вони майже ніколи не утворювалися від прийменників і префіксів. Мали місце спроби вивести слово «ант» від схожих за звучанням слів грецького і латинського походження: «анти» (проти), «anticus» (стародавній), «antae» (архітектурний термін) та ін. Ще більше прихильників мав погляд, що слово «ант» є звукозміною етноніма «венед» — «вінід», «венд», «вінд».

Пов'язуючи походження етноніма «анти» зі словом «великий», багато дослідників покликалися на свідчення візантійських авторів і давньоруських літописів, а також шукало відповідники в інших мовах. Так, П. Шафарикта М. Костомаров виводили назву «анти» від германського поняття «велетень». Свою версію вони підтверджували літописною і фольклорною традиціями: «Велика Скіфія»; існуванням племен волинян («велиняни» — великі люди) та в'ятичів (праслов'янське «vet» означало «більший»); популярністю в Україні епосу про велетів і т. ін. Окремі дослідники (М. Аркас та ін.) слово «анти» пов'язували з кабардинською та балканською мовними традиціями, де воно асоціюється з поняттями «велетень», «герой» і т. ін. Прихильники цієї точки зору покликалися на свідчення Прокопія Кесарійського про антів як людей, що вирізнялися «дуже великим зростом» і величезною силою, а також на гіперболізовані перекази Псевдо-Захарія про

те, що на захід від Дону жили такі високі і важкі люди, що їх коні не могли носити.

Багато прихильників, зокрема й серед сучасних учених (О. Трубачов, Ф. Філін, В. Баран та ін.), має *«іранський» етимологічний напрямок*. Вони вважають, що зафіксоване у візантійських хроніках ім'я анти має іраномовне походження, бо так їх називало кочове населення Степу. Таким чином, генеза етноніма анти пов'язується з інтеграційними процесами між скіфо-сарматською і праслов'янською спільнотами. Згідно з думкою цих дослідників слов'янізований скіфо-сарматський термін «анти» означає *«окраїну», прикордонні землі* і т. ін. Цю ідею поділяють й інші представники цього напрямку, виводячи його походження від давньоіндійського слова «*anīaB*» (кінець, край) або «*anīyap*» — «той, що на краю». Через скіфів і сарматів цей етнонім могли перейняти візантійські автори, для яких анти також були *«окраїнним народом»* щодо античної цивілізації.

Такий підхід відповідає принципам етнолінгвістичних досліджень, а, крім того, дає вагомні аргументи для пояснення у відповідному контексті назви «Україна». Проте зауважмо, що в традиціях античної топоніміки щодо Скіфії та довколишніх територій практично відсутні назви, які б на грецький кшталт передавалися у значенні *«окраїнний», «прикордонний»* і т. ін.

Багатовекторністю відзначається *«кавказький» напрям* з'ясування походження етноніма «анти». Зокрема словацький етнолог Н. Жупаніч та відомий дослідник із української діаспори В. Щербаківський, шукаючи прабатьківщину антів у пониззі Кубані та в Приазов'ї, виводять їх під ім'ям «антів-черкесів», що прийшли на Лівобережжя Дніпра, де вони ослов'янилися та «перетворилися на осілі українські племена». Аргументуючи цю версію, дослідники додають, що московити ще в XVII ст. називали українців «черкесами». Але в такому випадку бодай би в українській фольклорній традиції повинна була залишитися і назва «анти», чого, однак, ми не зустрічаємо. Представники «соціоетнічного напрямку» «кавказької» концепції обстоюють думку, що анти були правлячою кавказькою (черкеською) династією, яка, підкоривши причорноморські слов'янські племена, дала їм свою назву.

Окремої уваги заслуговує дослідження кабардинського історика першої половини XIX ст. Ш. Ногмова, який на основі фольклорного матеріалу показав, що адигейців та близьких до них кабардинців і черкесів у давнину називали «антами». Їхня самоназва «адиге» є зміненим терміном «ант», де закінчення «ге» означає множину. Ця точка зору підтверджується фольклорним матеріалом, наприклад, «антигишао» (антський юнак), «антигишу» (антський вершник), «нар ант лежако» (працелюбний ант) та ін. Адигейців та інших предків кавказьких народів називали антами в IV ст, але це не стосується антів-слов'ян, про яких тоді ще не було звісток. Важче знайти реальні історичні обставини, які б доводили, що назва «анти» вже у IV—V ст. з північно-східного (кавказького) узбережжя Чорного моря могла якимось чином потрапити і прищепитися на його південно-західному («слов'янському») березі.

Недостатня обґрунтованість наведених та інших гіпотез полягає у намаганні прив'язати антів до якоїсь однієї території та етнічної спільноти слов'янського чи неслов'янського походження. Це певною мірою стосується і «*тюркського*» *етимологічного напрямку*, який, можливо, найближче підводить до вирішення питання про походження назви «анти». На нього, до речі, звертав увагу ще М. Грушевський, який, однак, не запропонував своєї конкретної версії. Дослідники, що вели пошуки в цій площині (О. Попов, Ф. Філін, Є. Крамар*, А. Пономарьовта ін.), вважають, що в основі цієї проблеми лежить не суто етнічний, а етнополітичний фактор. Ідеться про союзницькі відносини, що могли скластися між антами та іншими спільнотами. Так, слово

*Дослідник з українського зарубіжжя Є. Крамар на основі докладного аналізу писемних джерел обґрунтував свою концепцію походження та етнічної історії антів. Не з усіма її положеннями можна погодитися, проте заслуговує на увагу нове трактування хрестоматійно відомого епізоду, переповіданого в багатьох підручниках з історії, про війну Готів з антами, в якій загинув їхній цар Бож. Дослідник Є. Крамар наводить вагомі аргументи, що заперечують слов'янське походження Божа та його співвітчизників, які могли бути пращурами кавказьких

«ант» виводиться як синонім тюркським поняттям «клятва», «присяга» або «побратим», «супутник», «друг», «брат» і т. ін. В епоху Великого переселення народів ворожі або союзницькі стосунки часто набирали вирішального значення для життєдіяльності етнічних спільнот, тому цілком закономірно, що вони могли дати назву одній із них. До речі, аналогічні явища мали місце і в більш пізні часи. Наприклад, скандинавський термін «файерінг» став відповідником давньоруського поняття «варяг», яке походить від слова «*варг*», тобто «віра», «угода», «дружба». Назву літописного племені тиверці іноді також тлумачать у значенні «союзники».

Складне і питання, яке стосується першої писемної згадки про антів-слов'ян. Посилаючись на «Гетику» Йордана, багато вчених відносять її до 551 р., хоча можна припустити, що вона з'явилася раніше. У працях візантійського імператора Юстиніана відзначається, що в 533 р. він носив титул «Антський», який можна пов'язати з антами-слов'янами. Вірогідно, він виник у результаті певних візантійсько-антських стосунків, зокрема, його могли присвоїти на знак якоїсь перемоги над антами. Якщо зважати, що на Юстиніана було автоматично перенесено ім'я його попередника Юстіна I, то дату першої писемної згадки про антів слід переносити десь до початку VI ст, коли вони стали здійснювати напади на Візантійську імперію. Про антів згадує і Прокопій Кесарійський у зв'язку з подіями Готської війни 539 року.

Отже, можемо припустити, що етнонім «анти» виник на межі V і VI ст. у зв'язку з їхнім перебуванням на прикордонні Візантійської імперії, а вже потім з'явився на сторінках писемної історії. Існує

адигейців. Доводячи це, він покликається на адигейський фольклор, де збереглися переспіви про загибель Баксанових (Божевих) братів та 80-х знатних осіб. Ці фольклорні дані можна ідентифікувати з Йордановим описом загибелі Божа, його синів та 70-х знатних антів. Якщо погодитися, що Божеві анти були неслов'янами, яких слід датувати III ст, тоді зникає хронологічна неузгодженість, що дозволяє виникнення антів-слов'ян датувати початком VI ст.

чимало версій про те, яким чином ім'я «анти» могло прищепитися слов'янам. Малоімовірно поширене твердження, що візантійці могли запозичити його від аварів, бо перша писемна згадка про них відноситься до 558 року. Прийнятнішим є припущення, що це ім'я могло потрапити через контригурів, які мають спільну мову з іншим тюрко-болгарським племенем утигурів — пращуром чувашів. У сучасній мові чувашів слова «ant» і «ant tu» збереглися у давньому значенні — «клятва», «клястися». Шлях контригурів на Візантію проходив якраз територією, де мешкали слов'янські племена, які згодом отримали назву «анти». Отже, цілком вірогідно, що вони могли вступити між собою у союзницькі зносини, можливо, це була якась військово-політична залежність осілого слов'янського племені від войовничих кочовиків контригурів. Слов'яни-анти спочатку могли складати клятву про дотримання певних союзницьких зобов'язань, а потім слово «ант» набрало відомого змісту.

Остання писемна згадка про антів у візантійській літературі відноситься до 602 року в зв'язку з наміром аварів знищити антів за їхні зносини з Візантією. Таким чином, назва «анти» менше століття фігурувала в писемній літературі, а відтак раптово зникла з її сторінок. Деякою мірою це можна пояснити тим, що античні автори різко змінили вектор уваги, спрямувавши її на події, пов'язані з перською війною, а далі — на експансію склавинів на землі Візантійської імперії. Той факт, що назва «анти», як і «венеди», не збереглася в етнічній пам'яті жодного зі слов'янських народів, свідчить, що вони не були їхніми самоназвами.

Не менш складним є комплекс проблем, пов'язаний із *територіальним розміщенням, визначенням періоду існування антів та їхньої кількості*. Це певним чином обумовлюється суперечливістю залишених античними авторами відомостей про них. Логічно і послідовно до вирішення цього питання підходять дослідники (Л. Шмідт, Ф. Дворнік, Н. Жупаніч, Г. Вернадський, Є. Крамар), які вважають, що існували дві окремі етнічні групи слов'янського і неслов'янського походження, які одночасно або ж десинхронно перебували в різних місцях під однією назвою — «анти».

Важливе підґрунтя для таких тверджень дає аналіз античних джерел. З територіальною прив'язкою Йордан згадував про антів

як про своїх сучасників (середина VI ст). Перераховуючи слов'янські спільноти, які виокремилися з венедів, він відзначає, що «Анти — найсильніші з них, розповсюдилися від Данастара [Дністра] до Данапра [Дніпра], там де Понтійське [Чорне] море утворює вигин. Ці ріки віддалені між собою на багато денних переходів». У той же час Прокопій Кесарійський і Птолемей згадували про антські племена, які перебували в районі Азовського моря та в басейні Дунаю. Щоб якось узгодити ці свідчення, чимало дослідників вдавалося до «розтягування» регіону проживання антів-слов'ян на територію, де мешкали анти неслов'янського походження, або просто не згадувало про останніх. З другого боку, мало місце невиправдане звуження території антів-слов'ян до західної частини чорноморського узбережжя між гирлами Дунаю і Дністра, де вони просто губилися в масі інших племен.

Писемні та археологічні джерела дозволяють стверджувати факт проживання антів-слов'ян на окремій від інших слов'янських і неслов'янських спільнот території між Дніпром і Дністром, причому їхні кордони залишалися відносно стабільними. У цьому регіоні мешкали різні за етнічним складом племена, серед яких були й неслов'янські. Залишений Прокопієм епізод про викуп анта Хільбудія зі склавинського полону дозволяє говорити про формування в антській спільноті елементів етнічної самосвідомості. Так, на допиті Хільбудій зізнався, що сам він «родом ант», чим підкреслив свій кровний (етнічний) зв'язок з усіма антами, які протиставляються іншим племенам, зокрема й склавинам. Серед антів існувало досить чітке уявлення про такі поняття, як «батьківщина» і «соплеменники», які вживалися не у вузькому розумінні (рідна оселя), а в широкому значенні: всі анти вважалися кровними родичами чи близькими сусідами. Зауважимо, що стосовно епохи раннього Середньовіччя рівень етнічної самосвідомості можна визначати не стільки належністю до конкретної етнічної спільноти, скільки її входженням до певного державно-політичного утворення, яке могло мати і поліетнічний характер. У той же час сучасні вчені вважають перебільшенням твердження про існування серед антів уже сформованої державницької організації з чітким централізованим управлінням.

Помітний слід в етнокультурному розвитку антів залишили тюркські племена гунів, з якими вони навіть спільно воювали проти готів. Так, до гунів потрапив популярний серед антів-слов'ян медовий напій «медас». З другого боку, «strava», що відбувалася під час похоронів гунських вождів, стала аналогом дохристиянської слов'янської тризни, яка супроводжувалася банкетами та молодецькими змаганнями. Старослов'янське слово «страва» тепер уживається в значенні їжа.

Існують певні розбіжності в з'ясуванні кількості антів-слов'ян, яку визначають на основі тодішніх методів ведення господарства, а також за іншими показниками. Частина дослідників суттєво применшує їхню чисельність, спрощено розуміючи свідчення Прокопія, що майже всі задунайські анти у призначений час могли зібратися на збори (куди, ймовірно, висилалися лише окремі їхні представники). Сучасні етнотомографічні дослідження поки що не проливають достатньо світла на цю проблему, тому поширеним залишається твердження Брайчевського, що слов'ян-антів нараховувалося «кілька мільйонів».

Незаперечний факт, що анти були численною і сильною спільнотою. Античні автори відразу звернули увагу на те, що вони «великим військом» почали нападати на задунайські землі Візантійської імперії. Анти-слов'яни могли нагромадити таку силу тільки за умови, що їхня територія насправді поширювалася на Правобережну Україну і частину сучасної Молдови. Не виключено, що вона охоплювала й Прикарпаття. До такого висновку дослідників наштовхує свідчення античних джерел про те, що, перебуваючи в ролі найманців у візантійському війську, анти «краще, ніж інші вмели воювати в гористій місцевості». Цього досвіду вони могли набути лише в підгір'ях Карпат.

В адигейському фольклорі також збереглися відомості про гунського царя Атіллу (під іменем Аділ), який виступив на боці антів і розбив готів. У фольклорі слов'янських народів, й українців зокрема, подібних епізодів не зустрічаємо. Частина дослідників отожднює антського Божа із легендарним Бусом («время Бусово»), що згадується у «Слові про Ігорів похід». З цим важко погодитися, бо існують вагомні докази на користь того, що саме поняття «вре-

мя Бусово» слід розуміти не як похідну від особи Буса, а як часи лихоліття і поневолення — «время бусово», тобто словосполученням не зовсім зрозумілого значення. Безумовно, що ці версії потребують подальшого вивчення та обґрунтування. Водночас варто критичніше ставитися і до свідчень Йордана, який, досліджуючи історію антів, міг не побачити, що кавказько-адигейські та слов'янські анти — це дві окремі етнічні спільноти, які майже одночасно, проте в різних місцях виступили на історичну арену.

Для вивчення українського етногенезу важливо є й інтерпретація процесу і наслідків розпаду антської спільноти*, зокрема того, з якими її частинами слід ідентифікувати ті чи інші літописні племена. П. Шафарик, В. Соловйов, І. Срезневський та чимало сучасних славістів на основі локалізації антів, про яку писав Йордан, їхніми нащадками вважають тиверців і уличів, що також «сиділи» десь у межиріччі Дністра, Дніпра та Бугу.

У період новітнього відродження української державності серед науковців і громадськості зросло число прихильників концепції М. Грушевського, який бачив в антах прямих пращурів українського народу. Він доводив, що вже в IV—VI ст. серед слов'янських племен існували дві «осібні» групи: першу становили анти, що жили в межиріччі Дністра і Дону і стали основними предками українців, а певною мірою й інших слов'янських народів; другу — слов'яни (власне склавини. — авт), що мешка-

*Дискусійними залишаються питання про подальшу долю антів, а також одна з центральних проблем україногенезу, що стосується їхніх нащадків. Передусім слід відкинути твердження, нібито вони були повністю знищені аварами. З цього приводу одні дослідники висувають припущення, що авари ліквідували тільки племінну антську верхівку, інші вважають, що вони знищили лише частину численної антської спільноти, а решта залишилася на старих місцях (В. Петров). Більш обґрунтована думка, що війна з аварами обумовила активну міграцію антів, які у процесі розселення на Балканах змішалися з племенами склавинів і прийняли загальну назву «слов'яни» (В. Баран та ін.).

ли на захід від Дністра і стали основою південних слов'ян. М. Грушевський заперечував, що такий поділ є географічним чи політичним, та переконував, що він відповідає «двом особливим етнографічним слов'янським галузям [гілкам]».

Такий підхід імпонує національній гордості українців, бо синхронізує їхні витоки з виникненням інших слов'янських народів. Радянська академічна наука гостро критикувала цю «буржуазно-націоналістичну теорію», яка нащадками антської спадщини оголошувала лише українців. На противагу теорії М. Грушевського і його послідовників нав'язувалася теза, що анти були спільними предками російського, українського та білоруського народів. На цій основі будувалася штучна конструкція про т. зв. давньоруську народність (див. докл.: 4.3). Високорозвинуте мистецтво антів у радянській науці прямолінійно переносилося на культуру Київської Русі, а їхні вірування, звичаї і побут механічно пов'язувалися з усіма східнослов'янськими народами.

Таким чином, утворювалося замкнене коло суперечностей, бо, виходячи з етнополітичних реалій IV—VI ст, частина дослідників вбачала в антах лише південну (або південно-західну) частину східнослов'янського масиву, отже, фактично ототожнювала їх з українцями. Певні труднощі в намаганнях показати антську культуру як частину «загальної східнослов'янської традиції» зумовлювалися тим, що про неї не було відомостей у фольклорній та літературній спадщині Давньоруської держави. За таких умов у радянській науці посилювалася тенденція, коли антів почали взагалі виключати з процесів східнослов'янського етногенезу.

Склавини. Протягом XX ст. наука нагромадила нові археологічні й лінгвістичні дані, які не були відомі М. Грушевському, тому, спираючись на них і не відкидаючи концепції визначного історика, багато сучасних учених схильні шукати етнічні витоки українців не лише серед антів Подніпров'я, але й серед склавинів, що проживали на Волині та Прикарпатті.

Вже в V—VI ст. склавини займали південні межі венедських земель. Попри суперечливість відомостей про слов'янські племена античні автори завжди досить чітко вирізняли дві їхні групи — антів і склавинів. Згадуючи про існування цих племен

у «давнині», Прокопій Кесарійський називає їх «одним народом», але, говорячи про свій час (середина VI ст), він уже розглядає антів і склавинів як дві окремі спільноти. Йордан також відзначає, що слов'яни походять від «одного коріння», хоча «зараз» виступають під різними назвами.

Склавинів вважають вихідцями з повіслянського басейну, звідки, ймовірно, вони прийшли на Дунай. Етнонім «склавини» (vcaiaŋ) — це латинізований відповідник самоназви «слов'яни», яка виникла спочатку в слов'янському середовищі, а потім потрапила на сторінки античної літератури. Відсутність літери «к» у слові «слов'яни» пояснюється тим, що в грецькій та латинській мовах немає звукосполучення «сл». Отже, «склавини» — це назва однієї зі слов'янських груп, а поняття «слов'яни» значно ширше: в часи раннього Середньовіччя ним позначалися нащадки венедів, антів і склавинів, а тепер усі слов'яномовні народи Європи.

Матеріальні старожитності склавинів визначаються *празькою культурою**, яка існувала в період V—VII ст, простягаючись на південному заході до Ельби і Дунаю. Україна становила її східний ареал, що охоплював територію від Дніпра до Західного Бугу. Таким чином, на сході та півдні вона межувала з антсько-пеньківським і кочовим населенням, а на заході та півночі — з фракійськими, романськими, германськими племенами.

Поліетнічна відмінність між антами і склавинами мала не лише територіально-родовий, але й значно глибший — генетичний характер, що було закладено їхніми предками. Анти ніколи не вважали себе склавинами і навпаки: склави-

*Перші пам'ятки празької (або празько-корчацької) культури наприкінці XIX ст. вивчав український археолог С. Гамченко. Празький археолог українського походження І. Борковський здійснив її першу систематизацію, тому і назву вона отримала від пам'яток, досліджених у Празі. На кінець 1990-х років в Україні було виявлено понад 350 поселень празької культури, майже половина з яких розташована Прикарпатті.

ни не називали себе антами. Це були не племінні, а значно ширші етнічні спільноти. Писемні джерела не засвідчили назв дрібніших (субетнічних) груп, що існували в антському етнічному масиві, а в склавинському середовищі вони згадуються як драгунити, тимочани, смоляни та ін. Анти і склавини мали окремі адміністративний провід та військо і ніколи не виступали спільно, зокрема проти Візантії. Ба більше, вони проводили різну зовнішньополітичну політику: анти певний час виступали у союзницьких зносинах з Візантією, яка підбурювала їх до нападу на склавинів, а останні виступали проти них спільно з аварами. У згаданій Йорданом анто-склавинській війні 540 року значно хоробріших антів перемогли численніші склавини. Після цього конфлікту анти припинили походи на Візантію, можливо, віддавши це пріоритетне право склавинам. Із виникненням у Паннонії Аварського каганату значна частина склавинів потрапила до нього у пряму залежність.

Антів, на відміну від склавинів, не приваблювали візантійські задунайські землі, тому їхня участь у слов'янській колонізації VII ст. Балканського півострова була зовсім незначна. Серед створених на Балканах слов'янських етнічних анклавів у писемних джерелах згадується про «Склавинії» (Склавії).

Античні автори залишили різні й не завжди об'єктивні відомості про антів і склавинів:

«І колись навіть назва у слов'ян та антів була одна й та ж. У давнину обидва ці народи називалися спорами, думаю, тому, що жили, займаючи країну розсіяно, окремими поселеннями. Тому-то їм і землі доводилося займати багато».

«Цими народами, слов'янами й антами, не управляє одна людина, а вони здавна живуть у демократи, тому у них і щастя, і нещастя в житті вважаються спільною справою. І в усьому іншому в обох цих варварських народів усе життя й узаконення однакові. Вони вважають, що тільки один бог, творець блискавок, є володарем над усім, і йому приносять у жертву биків та виконують інші священні обряди. Вони вшановують ріки, і німф, і всяких інших демонів, усім їм прино-

сять жертву і за допомогою цих жертв вони ворожать. Живуть вони у жалюгідних умовах, на значній відстані один від одного, і всі вони здебільшого міняють місце проживання. Розпочинаючи бій, більшість з них іде на ворогів зі щитами і дротиками в руках, панцерів же вони ніколи не надягають і декотрі не носять ні сорочок, ні плащів, а лише штани, підперезані на бедрах широким поясом, і в такому вигляді йдуть на бій з ворогами. В тих і інших одна й та ж сама мова, досить варварська, і зовнішньо вони не відрізняються один від одного. Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри й волосся в них не дуже білий або золотистий і не зовсім темний. Спосіб життя в них, як і в массагетів, грубий, без усіляких зручностей, вони вічно вкриті брудом, та по суті вони непогані люди і зовсім незлі, однак цілковито зберігають гунські звичаї».

Прокопій з Кесаріу «Історія війн Юстиніана з персами, вандалами і готами».

«Місцевості, зайняті склавинами та антами, розташовані вздовж рік, і вони так співпадають між собою, що між ними немає такої великої відстані, щоб про неї варто було згадувати. Племена склавинів і антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі. Їх ніяким чином не можна схилити до рабства».

*Свод древнейших письменных известий о славянах.
— Т. I. — М., 1991.*

Намагання показати схожість між антами й склавинами пояснюється спрощеним ставленням візантійських авторів до всіх «варварських народів», яких вони часто не виокремлювали в етнографічному відношенні. При цьому всі слов'янські племена вони прагнули звести до якоїсь однієї етногенетичної основи. Проте робилося це, виходячи з розуміння єдності, що існувала серед самих слов'ян.

До середини I тис. всі культурні старожитності на території України мали поліетнічний характер, де слов'янський субстрат був лише одним з їхніх елементів. У культурах періоду раннього Середньовіччя — праській, пеньківській, колочинській — сло-

в'янський елемент уже був домінуючим, що й відзначає їхню етнографічну самотність. Зокрема поселення розташовувалися переважно в низинних, придатних для землеробства місцевостях, а також на берегах річок і водоймищ. Вони мали по 20—30 жител, групове розміщення яких свідчить про общинний устрій. Основною суспільною ланкою були великі патрілокальні сім'ї, поділені на малі парні сім'ї. Могильники, що є важливим джерелом етнічної атрибуції та вивчення духовного життя, звичаїв, соціальної організації давніх народів, у носіїв цих культур поділялися на такі два типи: курганні та плоскі без насипів. Трупоспалення здійснювалися в «урнах», роль яких виконували глиняні горщики, куди складалися кістки «кремованих» померлих. Поруч із ними часто зустрічаються деякі побутові речі, іноді зброя.

Сучасний рівень наукових досліджень дозволяє стверджувати, що саме антсько-пеньківська та склавино-празька спільноти в V—VII ст. стали тією етнічною основою, від якої можна простежити безперервність подальших етногенетичних процесів формування українців на їхній етнічній території. Таким чином, на самих початках становлення східнослов'янського етнічного масиву відбувся його поділ на окремі частини, що стали підґрунтям для подальшої кристалізації етнічної самотності окремих народів. Зважаючи на глибoku інтегрованість південно-західної групи східнослов'янських племен на межі VII—VIII ст, багато українських учених (В. Баран та інші) вважає, що згодом саме вони стали основою формування українського етносу.

Союзи слов'янських племен (VIII—IX ст.)

Новий етап слов'яногенезу в VIII—IX ст. більшість учених визначає як переддержавний період в історії східних слов'ян. Його головний смисл полягає у виникненні племінних союзів, що поглинають сусідні етнографічно близькі племена. В античних джерелах такі племінні союзи називалися «склавоніями». Вони переживали своєрідні й динамічні процеси розкладу родових відносин, майнового розшарування, виокремлення знаті

та формування на цій основі самотнього суспільного устрою — військової демократії.

Проблема етнічної ідентифікації. Основою етнічної ідентифікації союзів слов'янських племен стали їхні назви, зафіксовані у «Повісті минулих літ» (далі називаємо «Літопис»), Відомості про них суттєво конкретизують і доповнюють результати археологічних досліджень. Їхній суспільний устрій та організація достеменно не відомі, тому й етногенетичні процеси формування часто розглядаються досить спрощено. Як наслідок — ці суспільності фігурують у літературі під різними назвами: «східнослов'янські племена», «територіальні об'єднання», «етнографічні об'єднання», «етнічні об'єднання» або ж як «політично-географічні союзи», «політично-племінні союзи» тощо. Такі відмінності у дефініціях мають принциповий характер, оскільки відображають різний рівень їхньої внутрішньої етнополітичної інтеграції та зрілості. Зважаючи на те, що всередині цих великих спільнот існували численні локальні групи зі специфічними етнографічними рисами, для їхнього означення найдоцільнішими є назви «союзи племен» або «племінні об'єднання».

Отже, йдеться про 14 великих племінних об'єднань, з яких сім — дуліби (волиняни, бужани), деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни і частково радимичі — проживали на території України. Вони своєю чергою поділялися на понад сто дрібніших слов'янських племен, самоназви яких здебільшого не збереглися.

При вивченні проблеми слов'яногенезу в VIII—IX ст. одне з головних завдань полягає в ідентифікації та визначенні наступності процесу формування попередніх і теперішніх етнічних спільнот, що загалом є ариадниною ниткою дослідження україногенезу.

При з'ясуванні цього питання знову необхідно головну увагу зосередити на нащадках склавино-празької та антсько-пеньківської культур, які не взяли участі у великому розселенні слов'ян (докладніше у розд. 4.3.1), а, залишившись на своїй території, продовжили етногенетичну традицію, з якою пов'язують формування українського етносу. Більшість сучасних українсь-

ких учених стоїть на позиції, що празько-склавинське населення асимілювало залишки носіїв антсько-пеньківської культури і на цій основі у VIII—IX ст. виникли три нові етно-археологічні утворення: луко-райковецька, волинцівська, роменська культури, які існували майже синхронно, фактично переростаючи одна в одну.

У VIII ст. відбулася природна трансформація склавино-празької культури в *луко-райковецьку*, яка до початку X ст. існувала на більшості території України — від Дніпра до Закарпаття. З району Подніпров'я вона поступово перейшла на Лівобережжя, де раніше проживали антсько-пеньківські племена. Таким чином, у результаті інтеграції правобережного населення та спільнот, що входили до складу Хозарського каганату, на лівому боці Дніпра сформувалися *волинцівська* (VII—VIII ст.) та *роменська* (VIII—IX ст.) культури.

В літературі широко дискутується проблема ідентифікації цих трьох культур із відповідними літописними союзами племен. Найприйнятніша, імовірно, позиція, згідно з якою деревляни, дуліби (бужани, волиняни), хорвати, тиверці й уличі проживали в межах луко-райковецької і частково волинцівсько-роменської культур, а в ареалі останньої також мешкали сіверяни та більшість полян.

Дуліби. Одним з найдавніших племінних об'єднань, яке становило ядро склавинів, були *дуліби*. Перші літописні згадки про них відносяться до часу правління візантійського імператора Іраклія (610—641 рр.), коли у війні зі слов'янами авари «примучили дулібів». Учені й досі ламають списи над визначенням території дулібів, яку не можна окреслити лише на основі топонімів, бо їхнє поширення не завжди відповідає даним археології. Головною територією розселення дулібів було верхів'я Південного і Західного Бугу, але їхні топонімічні назви виходять далеко за її межі. Отже, цілком вірогідно, що вони також проживали на Західній Волині та в межиріччі Середнього Дніпра і Західного Бугу, де існує багато гідронімів і топонімів, що походять від назви «дуліби». Це дозволяє сучасним дослідникам стверджувати, що дуліби становили ядро склавинської, а не антської спільноти, як

Насильство аварів над дулібськими жонами (мініатюра з Радзивілівського літопису)

вважалося раніше. Разом з тим не відповідають етноісторичним реаліям тенденційні інсинуації польських дослідників (Р. Якимович, Ф. Персовський та інші), які намагаються взагалі викреслити дулібів з історії східних слов'ян та Волині зокрема. Натомість вони висувають штучний

термін «бужанські племена», яких включають до складу лендзянської спільноти, що жила над Верхньою і Середньою Віслою.

Багато поколінь дослідників услід за В. Ключевським поділяє думку, що дуліби виступили першим великим територіально-політичним об'єднанням, яке заклало основи східнослов'янської державності. Його першим центром стало Зимненське городище (біля сучасного Володимира-Волинського), яке зруйнували авари в кінці VII ст, а далі таку роль могли виконувати міста Волинь, Бузькта Луцьк. Водночас не слід перебільшувати рівень внутрішньої інтегрованості дулібської «конфедерації», до якої входили етнічно близькі слов'янські племена, взаємини між якими будувалися на родоплемінних зв'язках.

Дулібське племінне об'єднання виявилось нетривалим і розпалося у другій половині VII ст. Крім того, частина дулібів влилася у процес великого слов'янського розселення, тому писемні джерела фіксують племена під такою назвою на Подунав'ї і Балканах. Зважаючи на літописне повідомлення: «і примучиша дулебьї, суцая словеньї, и насилье творяху женамь дулебскимь», — серед учених поширена думка, що дулібський союз племен розпався через напад аварів (обрів). Проте частина дослідників вважає, що ця згадка стосується не волинських, а паннонських дулібів, тому, спираючись на свідчення арабського географа X ст. Аль-Масуді, вона доводить, що

причиною розпаду союзу місцевих (волинських) дулібів став внутрішній розбрат.

Етнонім «дуліби», ймовірно, був самоназвою, від якої походить багато гідронімів і топонімів. Услід за Л. Нідерле та Б. Трековим серед учених утвердився погляд, що дуліби поділилися на дві групи — волинян та бужан, отже, всі ці три назви означають одне й те ж плем'я. Така позиція обґрунтовується літописним рядком, що «дуліби живяху, где нині вельїняни». Проте слід мати на увазі, що, зважаючи на однорідність старожитностей луко-райковецької культури, крім волинян і бужан, до нащадків історичних дулібів також можна віднести деревлян, полян та деякою мірою дреговичів.

Походження етнонімів «бужани» і «волиняни» частково виводиться з писемних джерел, але здебільшого пов'язується з топонімами та гідронімами. Ще за часів існування дулібського племінного союзу західна частина цього населення називалася «бужанами». Говорячи про них як про слов'янське населення, що «живяху по Богу», київський літописець зафіксував те сприйняття, що існувало раніше і закріпилося у відповідній назві.

Походження назви «волиняни» чимало сучасних дослідників пов'язує з «країною волинок», що існувала в перших століттях після Н. Х. на території, де згодом проживало черняхівське населення. Вони вважають, що ця самоназва була запозичена германцями, які в II—IV ст. передали її готам (для них «велинь» означало те саме, що германське слово «дулеба»). За такою логікою у часи Київської Русі, коли назва «бужани» стала недостатньою для окреслення території колишнього племінного об'єднання, відродилася традиційна — «волиняни». Ця версія з численними варіантами потребує подальшого дослідження, яке б підтвердило факт відновлення етноніма «волиняни» чи його появи десь у VII ст, бо, наприклад, ще в 873 р. у нотатках невідомого баварського географа вживалася назва «бужани».

Деревляни. До великого волинського об'єднання входило населення, відоме під назвою «*дерева*», а край, де воно жило, називався «Дерева» — «край лісів». Про це засвідчує Літопис, переповідаючи події 945 року, пов'язані з походом київського

князя Ігоря за даниною: «Йде в Дерева в дань» та ін. У процесі розпаду родо-племінних й утворення територіально-політичних союзів із волинського об'єднання виокремилася Деревлянська земля («а в Деревехъ свое княжение»), що простягалася на схід від волинян, у Східній Волині (від Прип'яті на півночі до Тетерева на півдні, від Случі на заході до Дніпра на сході). Її мешканці називалися «деревлянами», бо «седоша а лесахъ». Вони мали розвинену державно-племінну організацію зі своїм князем, знаттю та військовою дружиною.

Дреговичі. Спочатку найближче до волинян і деревлян проживали дреговичі, назва яких походить від слова «*дрезва*» — болото. У VI ст. їхні пращури заселяли невелику смугу прип'ятського Полісся між нижніми течіями Стиру та Горині. Вчені звертають увагу на одну важливу особливість східнослов'янського етногенезу, що виявилася на території південно-західної України. Населяючи тривалий час правобережну частину прип'ятського басейну, слов'яни ніколи не переходили його північної межі на територію, де мешкали аборигенні балтські племена. Лише у VIII ст. дреговичі просунулися в північному напрямі і, як зазначає Літопис, «сіли межі Прип'яттю і Двіною», тобто опанували частину сучасної Білорусі. Асимілювавши протягом двох прийдешніх століть місцеве балтське населення, вони набули специфічних етнографічних рис, а також створили власну етно-племінну організацію з центром у Турові.

Поляни. Особливе місце в етнічній історії України належить племені полян. Їхню назву переважно виводять від слова «поле», яке тлумачать у прямому значенні — рівнина, степ. Версії, що пов'язують походження цього етноніма від слова «полювати», та інші не мають реального підґрунтя. Літопис подає досить абстрактні дані про місце їхнього проживання: «сіли по Дніпру і називалися полянами», в «поле середяху» та ін. Це породило тривалу дискусію щодо локалізації полян, яких розміщували на правому чи лівому берегах Дніпра або ж навіть відсували на схід від Києва, де знаходився Хозарський каганат (О. Прицак). М. Грушевський свого часу вказував, що територія проживання слов'ян не велика. Уточнюючи цю позицію, сучасні вчені (В. Баран, інші) так визначають

регіон їхнього проживання: на заході пограничними містами були Білгород і Вишгорсд, на півдні — гирло Росі, на сході — смуга лівого берега Дніпра. Отже, це був терен, де в VI ст. жили анти — носії пеньківської культури, а у два наступні століття — склавини — носії празької і луко-райковецької культур.

Нестор-літописець

Автор Літопису з особливою прихильністю ставився до полян, підкреслюючи, що це були «мужи мудри й смислені». Він протиставляє їх іншим східнослов'янським племенам, які мали «свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норів». Так, поляни мали звичай «тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть». На відміну від

них деревляни «жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали один одного, [і] їли все нечисте і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води», а радимичі, в'ятичі, сіверяни «жили в лісі, як ото всякий звір, їли всяке нечисте, і срамослів'я [було] в них і всякі бісівські пісні».

Якщо в VII—VIII ст. південну групу східних слов'ян очолювали дулібські князі, то в прийдешньому столітті ця провідна роль перейшла до полян. У районі їхнього проживання знайдено велику кількість скарбів, більшість з яких відносяться до т. зв. європейської дружинної культури. Це свідчить про концентрацію у полянській землі (Київщина) заможної верстви князів, дружинників і купців, які відігравали провідну роль у процесах етнопо-

літичної та державної консолідації. Багато сучасних українських учених схиляється до думки, що поляни були не стільки політично-територіальним, скільки соціальним об'єднанням дніпровських слов'ян. Згідно з Літописом полянська верхівка проявляла велику зовнішньополітичну активність, особливо у зносінах із хозарами і норманами. Поляни спричинилися до розбудови Києва, де сходилися племінні території антів і склавинів, а також сіверян, деревлян, волинян, уличів. Із полян вишли і перші київські князі — Кий, Щек, Хорив.

Спираючись на літописну фразу: «поляни еже ныни зовомая русь», в наукових колах тривалий час побувала думка, що етнонімові поляни відповідає синонімічна назва «русь». Проте сучасні дослідження не виявили існування до другої половини IX ст. на території Середнього Подніпров'я племінного утворення, яке б поглинуло всі інші, згадані Літописом, слов'янські племена, на основі яких могла сформуватися східнослов'янська етнічна спільність. Отже, середньодніпровські поляни отримали назву русів лише в період виникнення Київської Русі, про що мова піде згодом.

Уличі, тиверці, хорвати. Від антсько-пеньківської спільноти походять племінні об'єднання уличів, тиверців і хорватів. Поліетнічний характер регіонів їхнього розташування ускладнює проблему ідентифікації слов'янських та іншоетнічних угруповань.

За *уличами* визнається слов'янська основа, хоча писемні чи археологічні дані не дозволяють чітко локалізувати основний район їхнього розселення. Зважаючи на це, заслуговує на увагу спроба А. Пономарьова простежити шлях просування цього угруповання на основі трансформації етноніма «уличі» в часі та просторі, що зафіксовано в різних джерелах. Так, на ранній стадії етимологія «оуличі», «улучі» пов'язується з термінами «лука» або «закрут», «затока», що мало вказувати на їхнє проживання біля помор'я чи на заломі річок. Подальша зміна назв «уличі» на «угличі» прив'язує їхнє розселення до географічного поняття «угол (кут)». Таким прикладом є місцевість Буджак, що з тюркського перекладається як «кут», утворений на перетині узбережжя Чорного моря і Дунаю. Наступні літописні назви «суличі», «посуличі» вказують на зв'язок із

Наддніпряниною: «И беша седяша Улиць по Днепру внизъ, и по сем приидоша межи Буг и Днестр». Зі сказаного випливає висновок, що, сформувавшись у Наддніпрянщині, улличі мігрували на південь до Причорномор'я, потім на Нижню Наддністрянину, до зламу річок Бугу і Дністра. Таке динамічне просування цього великого угруповання спочатку обумовлювалося внутрішньою потребою опанувати великий життєвий простір, а згодом, у IX ст., на них почали тиснути печеніги, тому частина улличів подалася за Дунай.

На межі VII—VIII ст. у дністрово-прутському межиріччі та Середньому Подністров'ї зі східнослов'янського масиву виокремилася етнічно відмінна група *тиверців*. У Літописі вони постійно згадуються поруч з улличами, які «седяху по Бугу і по Днепру, шли до моря», де стоять «суть гради их до сего дне». Існує чимало версій щодо походження етноніма тиверці, який часто

Східні слов'яни та їхні сусіди

виводиться від слова Тіраса — грецького найменування ріки Дністер, від тюркського «tiv-ar» — перекладач, від імені римсько-візантійських правителів Тиверіїв та ін.

Населення Середньої і Верхньої Наддністрянини піддавалося постійним набігам тюркських племен, частина з яких за-

лишалася в цьому регіоні та асимілювалася слов'янською більшістю. Саме тому етнографічні та антропологічні особливості улличів, особливо тиверців, помітно вирізняє тюркський компонент.

Предків *хорватів*, ще однієї племінної групи, що виокремилася з антської спільноти, одні вчені шукають серед згаданого Птолемеєм племені карпінів (*carpi*), інші вважають, що їхніми пращурами були носії культури карпатських курганів. Під тиском аварів у 560-х роках велике хорватське об'єднання розпалося, в результаті чого одна його частина переселилася на Балкани та до Середньої Європи, а друга, залишившись на Прикарпатті, згодом опанувала Північну Буковину і Закарпаття. У VII—IX ст. внаслідок зближення з північними сусідами — волинянами та деревлянами хорвати зазнали потужної асиміляції, втративши свої етнографічні особливості.

Сіверяни. На межі VII—VIII ст. від великої антської спільноти Правобережжя відкололося плем'я сіверян, яке осіло на схід від полян, опанувавши значну частину дніпровського Лівобережжя. їхня локалізація у Літописі («седоша по Десне и по Сейми, по Суле») відповідає археологічним старожитностям роменської культури. Пояснення назви «сіверяни» часто подається як зразок поширеного в період Середньовіччя походження етнонімів від різних частин світу. Через те, що вони населяли північну частину України, їх згідно з давньоруською лексикою «нарекошася северь», тобто назвали сіверянами. У їхньому формуванні брали участь правобережні племена, що несли ранньополянські (слов'янські) елементи, а також алани.

Радимичі. Новітні дослідження не підтверджують літописної версії походження радимичів як таких, що прийшли «от ляхов». Сформувавшись у Верхньому Подністров'ї у VIII ст., вони переселилися в басейн Дніпра і Сожі, тому поряд зі слов'янським тут був дуже виражений балтський елемент. Походження цього етноніма виводять від родового імені Радим (Радимир). Порівняно з вищеназваними слов'янськими об'єднаннями племен радимичі відіграли значно меншу роль

в україногенезі, головним чином вплинувши на формування балтських племен.

Сім вищеназваних племінних об'єднань — дуліби (волиняни, бужани), деревляни, поляни, уличі, тиверці, сіверяни і деякою мірою радимичі у VIII—IX ст. проживали на території України. Ця *південна група* східнослов'янського етнічного масиву найстаріша, її коріння сягає ранньосередньовічної доби, яка відіграла визначальну роль в україногенезі. Крім названих племен, у Літописі згадуються *північна та північно-східна* групи східнослов'янських племен, куди входили радимичі, в'ятичі, кривичі, ільменські слов'яни, частина дреговичів. Їхнє становлення відбувалося в процесі тривалого поширення на угро-фінській та балтській територіях, де, таким чином, перемішувалося слов'янське та місцеве населення. Важливо підкреслити, що вже в цей час ці три названі слов'янські групи становили окремі етнокультурні масиви, які згодом стали основою утворення Київської (Давньоруської) держави, а після її розпаду сформувалися у три окремі східнослов'янські народи.

У процесах формування слов'янських племінних об'єднань, що протікали на території України в V—VII та VIII—IX ст, важко провести чітку розмежувальну лінію. Але саме на основі поступального характеру етнокультурного процесу у VIII—IX ст. викристалізувалися такі основоположні та специфічні риси українського народу, які стали підґрунтям для збереження та поглиблення його етнічної самобутності в прийдешні часи.

Україна в процесах євразійської етнічної пертурбації

Протягом I—IX ст. українська етнічна територія залишалася ареною масштабних етнічних пертурбацій. Головними струменями цього процесу, з одного боку, стало велике слов'янське переселення на Балкани та інші терени, що дало основу для зародження нових слов'янських народів. З другого боку, Україна, особливо її причорноморські степи, стала свого роду «коридором», через який зі сходу та півночі в Європу (і навпаки, із заходу в Україну) безперервним потоком тятися кочові та інші

різноетнічні спільноти, кожна з яких залишала свій слід в «етногенетичному стовбурі» українського етносу.

Велике розселення слов'ян

У результаті демографічного вибуху та під натиском кочовиків у середині I тис. розпочинається новий динамічний період етнічної історії Євразійського континенту, головний зміст якого відображає явище, відоме під назвою «Велике переселення народів». Невід'ємною важливою складовою цього процесу стало велике розселення слов'ян. Характер його раннього етапу був зумовлений зовнішніми чинниками. Він припадає на I—II ст, коли під тиском ґото-гепідів із північного сходу та зустрічного потоку сарматів з південного сходу частина зарубинецького населення переміщується з Середнього Дніпра у верхів'я Десни, а з Волині — у верхів'я Дністра. У наступному столітті один зі струменів вехньодністровського населення відходить на Лівобережжя, де розміщується посмужно з носіями київської культури, а другий струмінь спрямовується на територію Молдови.

Основний етап великого розселення слов'ян припадає на V—VII ст, коли вони перебували на завершальній стадії етнічного самоутвердження. Одним із головних теренів, звідки розгортався цей процес, було дніпрово-дністрянське межиріччя. У цьому регіоні, що становив порубіжну зону між лісостеповою і степовою частинами Європи, відбувалася інтенсивна слов'янська інтеграція. Отже, закономірно, що активну участь у переселенських рухах передусім взяло празько-склавинське, а також пеньківсько-антське населення, об'єднане у великі етноплемінні союзи. Їхнє переміщення розгорталось у двох головних напрямках: південно-східному — на Балкани та північному і північно-східному — на балтійське узбережжя й одеро-ельбське межиріччя.

Найпотужніший потік переселення слов'ян спрямовувався у *південному напрямі*, на Подунав'є, до кордонів Візантійської імперії. Вони просувалися під тиском гунів шляхом,

який дещо повторював маршрут ґотів. Склавини Прикарпаття та анти Північного Бугу і Середнього Дніпра, спускаючись уздовж Пруту і Серету, займали Подунав'я. Питання щодо періодизації цього процесу залишається дискусійним, хоча Йордан та Прокопій Кесарійський зафіксували, що анти і склавини вже у 520—60-х роках перебували в Північному Подунав'ї, звідки робили набіги на Візантійську імперію. Її правителі не змогли стримати нашествя слов'ян, тому дозволили їм селитися на Балканах, а згодом вони з'явилися і в Малій Азії. Їхнє розселення в цьому регіоні було тривалим та супроводжувалося як військовими сутичками, так і мирною інфільтрацією. Античні автори залишили про це різні відомості. Зокрема Йордан (VI ст.) відзначав: «Зараз через гріхи наші вони [склавини, анти] бушують повсюдно». А візантійський імператор Костянтин писав, що «зіслов'янилася земля наша і стала варварською».

Антська і склавинська групи просувалися в балканському напрямі кожна окремо, а з Подунав'я вони пішли в різні сторони: антське населення — вглиб балканського півострова, а склавинське, піднімаючись угору Дунаєм, з'явилося на території Моравії та Словаччини. Потім, можливо, через сутички з аварами склавини повернули на захід й опинилися у верхів'ях Ельби, де вони зустрілися з іншим слов'янським потоком — носіями дзедзіцької культури, що рухалися з території Польщі. На цій основі під впливом германського населення у Південно-Східній Європі починають формуватися нові слов'янські угруповання, в яких виразно збереглися склавино-празькі етнокультурні риси.

Внаслідок розселення слов'ян на Балканському півострові виникали етнокультурні ареали, які являли різні комбінації синтезу слов'янських і місцевих традицій, що відображає перемішування прийшлого і тубільного населення. Так, у Придунайській долині досліджено старожитності, які ввібрали елементи празько-склавинської, гето-дакійської та візантійської культур. Зумовлені цими переселенськими процесами взаємозв'язки слов'ян із фракійськими і східнороманськими народами, які тоді жили на території сучасної Молдови і Східної Румунії, знайшли прояв як

у мовних діалектах карпатських українців, так і в румунській мові й топоніміці.

Цей процес мав надзвичайно важливе значення для україно-генезу, оскільки саме тоді *зароджується український етнос*. З явищем великого розселення слов'ян більшість сучасних дослідників пов'язує остаточний розпад слов'янського суперетнічного масиву (який ніколи не був монолітним) та виникнення на цій основі окремих слов'янських народів. Перемістившись у VI—VII ст. з українського Лісостепу на Балкани й Подунав'я та в ельбсько-одерське межиріччя, склавини й анти започаткували процеси становлення в цьому регіоні південної і західної гілок слов'янського світу. Міграційний рух слов'янських груп у VIII ст. в північному та північно-східному напрямках, у басейн Оки, де проживали балтські та угро-фінські племена, згодом став основою формування російського етносу, яке розпочалося на кілька століть пізніше.

Шляхи великого слов'янського переселення визначаються на основі античних писемних джерел і результатів археологічних досліджень, тому, крім уточнення і конкретизації окремих аспектів

Розселення слов'ян за малюнком чеського археолога Зденека Вана

цієї проблеми, вона фактично вже не може піддаватися докорінному перегляду. Реконструкція цього процесу засвідчує безпідставність згадуваної Дунайської концепції про те, що слов'яни нібито були вигнані волохами зі своєї прабать-

ківщини — Придунав'я. Важливо зауважити, що більшість населення празької, особливо пеньківської та колочинської культур, залишилася на старих місцях, де внаслідок внутрішнього пере-

групування розпочався новий етап слов'яногенезу, який полягав у формуванні вже відомих з Літопису союзів племен.

Таким чином, територія України, де проходила найінтенсивніша інтеграція слов'ян, стала основним регіоном, звідки розпочалося їхнє велике розселення. Цей процес прискорив етнічну диференціацію слов'янства на східну, західну і південну групи. Зокрема празько-склавинська людність стала етнічною основою для формування не лише українців, але й словаків, моравів, чехів та українсько-польського населення Верхньої Вісли. Антсько-склавинське населення стало предками лівобережних українців, а та його частина, що опинилася на Балканах, взяла участь в етногенезі південних слов'янських груп (болгар, сербів, хорватів та ін.). Верхньодніпровське населення (київська і колочинська культури), займаючи області, де проживали балтські та угро-фінські племена, внаслідок змішування з ними взяло участь в етногенезі білорусів і росіян.

Внаслідок великого розселення слов'ян на території Південної, Центральної та Східної Європи у VIII—X ст. також відбулися процеси зародження і формування нових слов'янських етнічних спільнот. Окреслені явища дозволяють спростувати одну парадоксальну історичну несправедливість, яка вже багато століть фатально тяжіє над українським етносом. Факт етнічної окремішності та самостійного розвитку різних слов'янських народів, що формувалися у повіслянському та південно-карпатському регіонах, не піддається сумнівам у наукових чи суспільних колах. Натомість всупереч літописним свідченням та незважаючи на результати науково-історичних й археологічних досліджень, не припиняються намагання «злучити» численні східно-слов'янські племінні союзи в єдину, причому доволі монолітну етнічну суспільність. Такі шовіністичні підходи переважали в офіційній великодержавній думці як в Російській імперії, так і в Радянському Союзі до кінця 1980-х років.

У 1990-х роках через повільну відмову від цих стереотипів почало формуватися розуміння, що як усе слов'янство, так і його східна гілка ніколи не були єдиним монолітом. Від самих початків зародження і протягом подальшого становлення східнослов'янсь-

кий масив не був цілісним. Хоча, як побачимо далі, процес виникнення українського, білоруського та російського етносів мав деяку спільну етногенетичну основу, але їхнє зародження та формування відбувалося десинхронно і на різних територіях.

Іноетнічні впливи у слов'яногенезі

Свого роду «зустрічним потоком» великого переселення слов'ян із заходу, півночі та сходу в Україну почергово були спільноти, які «розмивали» та етнічно збагачували слов'янський масив своїми впливами. Всі вони залишили той чи інший помітний слід у формуванні українського етносу.

Кельти. Одним із перших іноетнічних елементів, що вплинув на ранній етап слов'яногенезу, стали племена кельтів, які на межі VI—V ст. до Н. Х. мешкали у верхів'ях Дунаю і Рейну. Сформований тоді на основі синтезу кельтського та місцевого субстратів *латенський культурний тип* (назва походить від поселення Ла-Тен у Швейцарії) завдяки військовій експансії кельтів розповсюдився від Британії до Карпат. Дослідники ще не дійшли одностайності в питанні, наскільки глибоко кельти безпосередньо проникли на територію України, бо поширення тут латенського стилю виходило далеко за межі їхнього проживання. Загалом роль кельтів в етнокультурному розвитку європейських спільнот можна порівняти лише з впливом на них античного світу. Існує думка, що вони просунулися від Карпат до Середнього Подніпров'я. Хоча кельтських старожитностей тут знайдено небагато, елементи латенського стилю присутні в ремісничих виробках деяких місцевих культур. Виразніше простежується присутність кельтів на українському Закарпатті.

Ґоти. Важливий вплив на етнічний розвиток України відіграла міграція ґотів. Вона стала частиною широкомасштабної експансії германських народів, які з Центральної Європи, з її прохолодним кліматом і піщаними ґрунтами, в пошуку кращих екологічних ніш просувалися в південному (на Балкани), південно-східному та південно-західному (до Італії) напрямках. Серед численних гіпотез щодо етнічної належності ґотів дотримуємося

традиційної для сучасної науки точки зору, що вони були германським народом, який прийшов з північного заходу, з пониззя Вісли. Імовірно, що прабатьківщиною Готів була Скандинавія, зокрема легендарний острів Скандза в південній Швеції. Це відобразилося в поширеній тут топоніміці: острів Готланд; міста Готеборг і Хотем, ріка Готемс, озеро Готен та ін. Звідси Готи розселилися на балтійському узбережжі, де, змішавшись у I—II ст. з гепідами (тому часто вживається назва «*romo-gepidi*»), посунули до гирла Вісли.

Основним писемним джерелом з історії Готів є праця «Про походження і діяння Готів». Її автор Йордан, будучи придворним історіографом Готських королів, наповнив цей твір не лише реальними подіями, але й домислами та містифікаціями. Оголосивши сучасних Готських правителів наступниками держави Германаріха, він ідеалізував ті часи, зображаючи Готів як високоорганізований, войовничий народ із сильною централізованою владою.

Об'єднавши різні германські племена (вандалів, гепідів, бургундів), в останній чверті II ст. Готи рушили на землі України, що стала лівим флангом експансії германських племен. Проїшовши вздовж Прип'яті через Волинь, Готи наблизилися до Дніпра, де виник центр Готського міжплемінного державного союзу, що складався з *ocmromie* (племена грейтунгів, терувінгів та ін.) та *vescmromie* (тайфали, ін.). Досягнувши Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму, Готи змішалися зі скіфо-сарматськими племенами.

Нашестя Готів поклало кінець венедексько-зарубинецькому етапові розвитку раннього слов'янства. Внаслідок військового протистояння, що тривало півтора століття, в IV ст. венедеків були підкорені. Порівняно з більш мобільними скіфо-сарматськими кочівниками просування осілих Готських племен, які рухалися пішки чи на кибитках з усім майном, відбувалося повільніше. Готська навала, як відзначалося, перервала процеси етнічної інтеграції ранньослов'янського масиву, розколовши його приблизно по лінії Південного Бугу на дві частини, що стали розвиватися відносно самостійно. У східній частині — Подніпров'ї на зміну київській

прийшла пеньківська культура антів, у західній — на Подністров'ї черняхівська змінилася празькою культурою склавинів.

Існує широкий спектр часто діаметрально протилежних думок щодо оцінки Готів в етнічній історії України. Серед українських дослідників зустрічаються твердження, нібито вони не відіграли «ніякої ролі» в україногенезі. З другого боку, обстоюючи так звану *готську теорію*, німецькі дослідники намагаються довести, що вже черняхівська культура була за своєю суттю «Готською». Ключ до з'ясування цієї проблеми дає аналіз *вельбарської (германської) культури*, основний ареал якої охоплював Північно-Східну Польщу. Її головними носіями були германські племена, передусім готів-гепідів. На території України найбільш компактний масив вельбарських старожитностей виявлено на Волині та в Південному Побужжі, де в кінці II ст. Готи дещо потіснили слов'ян.

Археологічні дослідження спростовують дані античних авторів (насамперед Йордана), які перебільшують Готські впливи на розвиток Східної Європи і України зокрема. Хоча черняхівська і вельбарська культури існували паралельно у часі, вони є окремими самотніми явищами. Їхнє взаємопроникнення головню обмежується Волинню, межиріччям Південного Бугу і Дніпра та подальшою південною смугою, куди Готи привнесли свою культуру, просуваючись у II—III ст. до Північного Причорномор'я. Це простежується в появі на території України таких вельбарських старожитностей, як дво- або трикамерні глинобитні житла, низький мископодібний посуд тощо. Загалом Готські елементи в матеріальній культурі черняхівського населення були незначні, домінуючими в цій сфері залишалися впливи античної цивілізації, що привносилися скіфо-сарматськими і фракійськими племенами. Змішування Готів із місцевим населенням впливало на етнополітичну ситуацію, що, зокрема, проявлялося у формуванні нових племінних союзів. Готи очолювали військово-політичні союзи черняхівських племен, що виникали в ході т. зв. скіфських воєн з Римською імперією. Отже, можемо говорити не про якусь заміну черняхівської культури вельбарською, а лише про вкраплення окремих елементів другої в першу.

Готських впливів фактично не зазнало Верхнє Подністрів'я, а в масиві слов'янських культур Середнього Подністрів'я відомо лише кілька пам'яток вельбарського типу. Процеси активного змішування Готів із місцевими дакійськими та скіфо-сарматськими племенами відбувалися в межиріччі Дністра і Пруту.

В процесі свого просування готи більшою мірою самі зазнавали асиміляції з боку аборигенного населення, аніж впливали на етнічну ситуацію теренів, через які пролягав маршрут їхньої міграції. Відірвавшись від основного масиву германських племен, вони проходили територіями, де проживала більш-менш компактна й однорідна маса місцевих литовських і слов'янських племен. Асимілюючись з місцевою людністю, готи часто одружувалися, втрачаючи своє етнічне обличчя. Таку тенденцію засвідчують як дані археології, так і античні автори, які чимдалі частіше називали Готів то «гетами», то «скіфами» або й просто «варварами», тобто вже не вирізняли їх серед маси інших слов'янських племен.

Поширене в історичній та етнологічній літературі твердження про витіснення в 375 р. Готів гунами слід сприймати умовно, бо це є спрощенням складних етногенетичних процесів та перебільшенням ролі Готів в українській історії. Готи вже давно перестали бути суто германськими племенами, ввібравши в себе різноетнічні елементи. Швидко зникнення Готів з етнополітичної мапи Східної Європи, зокрема й України, означало, що одна їхня частина розчинилася в масі місцевої людності, а друга під тиском гунів із кінця IV ст. до першої третини V ст. покинула ці терени. Нечисленні групи Готів залишилися лише в Криму, де сліди їхньої мови були зафіксовані ще в XVI ст.

Гуни. Нові масштабні зрушення в Європі були спричинені нашествиям гунів. Походження цих тюркомовних племен губиться на безкраїх далекосхідних просторах. Згідно з найпоширенішою версією родовід гунів виводиться від кочових племен хунну, які протягом трьох століть перед Н. Х. вели постійні грабіжницькі війни у Китаї. Зазнавши внутрішнього розколу в сере-

дині I ст. після Н. Х., південна частина хунну витіснила північне угруповання своїх кровних братів на захід. У два наступні століття вони пройшли через Середню Азію, Нижню Волгу, Дон та опанували північнопричорноморські степи і Крим. Багато дослідників вважає, що власне та спільнота, яка під іменем «гунів» у другій половині IV ст. кардинально змінила етнічну ситуацію східноєвропейської степової зони, виникла в результаті змішання тюркомовних племен хунну з угорськими племенами Приуралля та Поволжя.

На шляху свого просування гуни прилучали до себе племена остготів, аланів, роксоланів, герулів, гепідів і, ймовірно, слов'янських антів. Дійшовши до кордонів Римської імперії, ця багатоетнічна маса зупинилася між Тисою і Дунаєм. Тут виникло могутнє державне утворення *Хунгарія*, яке досягло найвищого розквіту за правління вождя (короля) *Аттіли* (443—453 рр.). Звідси гуни, названі європейськими хроністами «бичем Богом», здійснювали постійні нищівні походи в західному напрямі. Вони ледве не здобули Риму, але «зварваризували» Європу, завдавши остаточного удару античній цивілізації. Проте в 469 р. гуни зазнали поразки від Візантії, хоча окремі їхні племена — акатирі і кидарити продовжували кочувати південно-західними причорноморськими степами. У IV ст. гуни зникають з античних джерел. Відійшовши на північ, залишки гунської спільноти взяли участь у формуванні чувашів.

Визначення ролі гунів, як і Готів, в українському етногенезі є доволі складною проблемою. При її вирішенні слід відмовитися і від полярно протилежних поглядів. З одного боку, вони проявляються у намаганні ототожнити гунів зі слов'янами, найвиразнішим виявом чого є спроби видати гунського короля Аттіли за «слов'яно-українського вождя Гатиллу». З другого боку, має місце невинувдане применшення або повне заперечення впливу гунів на етнічну історію України.

Протягом другої половини IV ст. — першої половини V ст. гуни панували в українському Надчорномор'ї. Старожитності, що відносяться до того періоду, свідчать про присутність у гунському середовищі різноетнічних елементів. Найяскравішою оз-

накою гунської культури, що поширилася не лише в Україні, але й у Європі, є *поліхромний стиль* виготовлення прикрас, зброї і навіть побутових речей. Серед них неповторною своєрідністю відзначалися діадеми, прикрашені геометричними фігурами із зображенням чоловічого обличчя. Мали місце контакти між гуннами та слов'янами в ареалі розташування антсько-пеньківської культури, де знаходили кочові юртоподібні житла та пояси аксесуари. Але, крім цих окремих проявів, важко віднайти інші вагоміші гунські впливи в україногенезі. Отже, немає жодних реальних підстав для якихось прямих паралелей, а тим більше для ототожнення гунів зі «слов'янами-праукраїнцями». Інша справа, що зникнення гунської загрози створило нову етнополітичну ситуацію, яка відкрила шлях уже відомому великому слов'янському переселенню.

Болгари і хозари. Розпад Тюркського каганату зняв перешкоду для проникнення тюркомовних кочовиків, у тому числі й належних до каганату етнічно близьких до них болгар і хозар, у Східну Європу. Перейшовши Дон у кінці V ст, болгар опанували Приазов'я, звідки разом зі слов'янами здійснювали балканські походи. Проте в VI—VII ст. авари та хозари витіснили звідси частину болгар на Середню Волгу, де виникла Волзька Булгарія. Інша частина болгар переселилася на правий берег Дунаю, у Добруджу, а також у межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю.

У середині VII ст. виникло перше державно-політичне об'єднання Східної Європи — Хозарський каганат, який поширив свою владу на величезну територію Азово-Каспійських і Причорноморських степів, до Дніпра. Це надзвичайно строкате етнічне утворення залишило численні варіанти поширеної у Південно-Східній Європі у VIII—X ст. *салтівської культури*. До складу каганату, крім хозарів, входили також чорні болгари, алани, угорські та інші племена, які по-різному вплинули на етнокультурний розвиток слов'янства. Перебування аланів у дніпровському Надпоріжжі сприяло розвитку там гончарної справи. Про відносно стале проживання угорців на теренах сучасних Дніпропетровщини та Кіровоградщини свідчать відкриті

там поховання, що належали окремим сім'ям. У VIII ст. у залежність від хозар потрапили сіверяни і поляни, які платили їм данину. Подальший етап хозарсько-слов'янських стосунків пов'язаний із виникненням Київської Русі.

Гето-дакійці. Невід'ємною складовою етногенетичних процесів, що відбувалися в Україні у перших століттях після Н. Х., стали гето-дакійці — племена фракійського походження (їх також називають «*гето-фракійцями*»). У другій половині I тис. до Н. Х. вони населяли Балканський півострів та межиріччя Дунаю і Дністра, де зазнали відчутного впливу грецької, скіфської, кельтської цивілізацій. На рубежі старої і нової ери через Північне Причорномор'я окремі гето-дакійські племена дісталися до Нижнього Подніпров'я, де розчинилися серед місцевого населення, залишивши реальний слід у його етнокультурному розвитку.

Під впливом переселень гето-фракійців у частині Верхнього Подністров'я виникла унікальна *липецька культура*, яка існувала в I — на початку III ст. Спроби довести її слов'янське походження не поділяє більшість сучасних учених. Своєрідність липецьких старожитностей проявляється у характері відкритих поселень, дуже заглиблених напівземлянках прямокутної чи овальної форм, а особливо в могильниках (ямні трупопокладення з нечисленним інвентарем та зброєю) та в гончарній кераміці (кружки із великими ручками, що мають багато аналогів на території Румунії та Закарпаття). Внаслідок активних етноінтеграційних процесів, що охопили все Верхнє Подністров'я, слов'янські племена пшеворської та зарубинецької культур поступово асимілювали локальну липецько-дакійську групу, яка опинилася відірваною від основного фракійського етнічного масиву.

Скіфо-сармати. Не припинялися контакти праслов'ян з іраномовними племенами сарматів та пізніх скіфів, які протягом першої половини I тис. залишалися основною масою населення південної України. У I—III ст. вони просунулися на північ, у степове Подніпров'я, а окремі скіфо-сарматські родини навіть переселилися на Середнє та Нижнє Подніпро-

в'я. Таким чином, скіфо-сарматська спільнота стала невід'ємною складовою черняхівського населення, збагативши його етнокультурний розвиток здобутками античного світу. Свідченням цього є особливі форми ліпного посуду та поховальних споруд, а також залишки селищ із кам'яними будинками на Нижньому Дніпрі. Антропологічні дослідження підтверджують факт існування шлюбних стосунків між слов'янами та скіфо-сарматами, а також засвідчують, що пізні скіфи впливали на процес природного відтворення нижньодніпровського населення, на основі якого формувалися полянські племена.

Авари. У середині VI ст. в Північному Причорномор'ї з'явився тюркомовне плем'я аварів. Після цього тут на уламках гунського союзу виникло нове більш монолітне поліетнічне об'єднання, основу якого становили тюркомовні племена аварів, контригурів, унтригурів, а також слов'янські племена склавинів. Незначна роль аварів в україногенезі зумовлювалася конфронтаційним характером стосунків зі слов'янами, які сплачували їм данину продуктами рільництва. Слов'яни нерідко служили аварам як раби, а також становили близько половини аварського війська. Після столітнього перебування в причорноморських степах у 560-х роках авари перейшли в Паннонію, де заснували свій каганат, який після низки внутрішніх потрясінь розпався у кінці VIII ст.

Таврика. Окреме місце в розвитку причорноморського регіону належить Тавриці (Кримський півострів з прибережними районами). Етнічні процеси у цьому регіоні в епоху Середньовіччя визначалися, з одного боку, боротьбою за впливи між Візантією, Хозарією, Османською імперією, Молдовою, а, з другого, пануванням у степовій частині півострова кочових племен гунів, аланів, болгар, печенігів, половців, монголів. Під їхнім впливом перебувало осіле населення гірських долин та прибережних територій Кримського півострова. Римляни в II—III ст. та візантійці у трьох прийдешніх століттях шляхом зведення оборонних споруд безуспішно намагалися спинити проникнення сюди варварських племен. Розгром гунами у 370-х

роках германських племен викликав міграційну хвилю Готів, які стали компактно розселитися в гірських та південноприбережних районах Таврики, в VII ст. вони були асимільовані сармато-аланами.

З середини VII ст. розпочинається активна хозарська експансія в Крим, а на Керченський півострів та узбережжя Таврики водночас переселяються болгари й алани з Приазов'я та Північного Кавказу. Під тиском хозар у другій половині VIII ст. болгари й алани почали проникати в глибинні райони гірського Криму, де змішувалися з місцевим осілим населенням. У той же час внаслідок іконоборчих гонінь у Візантії на узбережжі Таврики з'являються малоазійські греки, засновуючи тут свої поселення і монастирі.

Етнічний розвиток Таврики у VIII—IX ст. чергувався періодами стабільності та загострення напруженості. На такому тлі продовжувала зростати загальна чисельність населення. Послаблення Візантії зумовило зміцнення позицій у цьому регіоні хозар, але вони не змогли перешкодити експансії печенігів, які, перервавши зв'язок Хозарії з Кримом, опанували західну частину півострова. Отже, у другій половині I тис. у Тавриці відбувалися надзвичайно складні й динамічні міжетнічні процеси, але слов'янський елемент у них був представлений чи не найслабше порівняно з іншими регіонами української етнічної території.

Балти. Активні міжетнічні зв'язки слов'ян із балтськими племенами склалися в межиріччі Західної Двіни, Десни та Прип'яті. Згідно з думкою багатьох учених, у I тис. до Н. Х. — середині I тис. після Н. Х. на основі периферійних протобалтських діалектів у цьому регіоні йшов процес формування праслов'янської мови. Найтіснішими слов'яно-балтські стосунки були в ареалі поширення київської культури (III—V ст.). Асиміляція балтів у дніпровському регіоні завершилася у VIII—X ст., хоча тут збереглося чимало балтських етнокультурних елементів. У третій чверті I тис. відбувся й зворотний процес слов'янської колонізації балтсько-етнічної лісової смуги. В ній брало участь населення колочинської та празької культур.

Таким чином, слов'янство розвивалося у тісних взаємозв'язках з іншими народами. Найбільший вплив на україногенез мали германські, фракійські, кельтські, балтські, а також іраномовні кочові племена. Своєю присутністю вони розширювали етнокультурну мозаїчність окремих регіонів із переважаючим слов'янським субстратом. Конфронтаційні стосунки, особливо з германськими і тюркськими народами, суттєво гальмували внутрішню етнокультурну та етнополітичну консолідацію слов'янських племен. Це реально позначилося на визріванні у VIII—IX ст. передумов для появи ранньодержавних утворень, що, зрештою, призвело до виникнення першого з них — Київської Русі.

Література: Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981; Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998; Брайтчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. I. — К., 1991; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. — Л., 1989; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этническое развитие украинского народа. — К., 1953; Державин Н. С. Славяне в древности. — М., 1946; Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. — Вип. 1. — К., 1997; Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997; Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1999; Залізняк Л. Л. Проблеми етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. — Археологічні студії. — Вип. 6. — К., 2001; Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991; Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960; Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры. — М., 1987; Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. — Львів, 1999; Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996; Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I тис. до н. е.). — К., 1991; Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу. — Українське Наукове видавництво. — 1964; Історія України. — Львів, 1998; Патк В. Корінь Безсмертної України і українського народу. — Львів, 1995; Петров В. Етногенез слов'ян. — К., 1972; Півторак Г. Українці: звідки

ми і наша мова. — К., 1993; Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979; Тацит Корнелий. Сочинения. — Т. 1. — Ленинград, 1969; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — Л., 1979; Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. — М., 1991; Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л., 1972.

Тема 5.

Етнічний розвиток в Давньоруській державі

Комплекс питань, пов'язаних з етнічним розвитком Київської Русі, має не лише наукове, але й величезне національно-політичне значення, тому навколо цієї проблеми вже багато століть ламають списи вітчизняні та зарубіжні дослідники. Для з'ясування основних концепцій і теорій, що пропонують свої шляхи її вирішення, слід передусім звернути увагу на праці В. Барана, М. Брайчевського, В. Борисенко, М. Грушевського, Л. Гумільова, К. Гуслистого, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, Л. Залізняка, В. Ключевського, М. Костомарова, М. Котляра, О. Моці, В. Мавродіна, Г. Півторака, М. Покровського, О. Прицака, Б. Рибаківа, П. Раппопорта, А. Робінсона, В. Русанівського, С. Соловйова, О. Толочка, П. Толочка, О. Шахматова та ін.

Концепції походження Русі та її назви

У вітчизняній науці утвердилася теза, що Давньоруська держава виникла внаслідок об'єднання у кінці IX ст. (882 р.) Південної Київської та Північної Новгородської Русі. Ця символічна дата започаткувала новий період етнічного розвитку східнослов'янського масиву, який приблизно до середини XIII ст. розвивався в межах одного державного та етнополітичного утворення—Давньоруської держави. За формою політичного устрою вона пройшла два головні етапи: ранньофеодальна монархія (кінець IX ст. — 30-ті роки XII ст.) та федерація відносно самостійних земель-князівств на чолі з Києвом (до 40-х років XIII ст.). Це була найбільша європейська держава, що простягалася від Чорного моря до Балтійського та від Карпат до волго-окського межиріччя.

Проблема етнокультурного та етнополітичного розвитку Давньоруської держави* є однією з найбільш складних і супереч-

*Цей політонім доцільно вживати після 882 р., коли відбулося об'єднання Київської та Новгородської Русі, хоча в літературі він здебільшого застосовується як тотожний назві «Київська Русь».

ливих в історичній та етнологічній науці. Її переосмисленню перешкоджає інертність старих догм і стереотипів, тож одним із перших кроків, що наближає до вирішення цього питання, є з'ясування проблеми походження Русі та її назви.

Назва «Русь» має особливе значення для етнічної історії українців, бо вона є поєднальною ланкою між давнім слов'янством і сучасним українством, між Київською Руссю і модерною Україною та, врешті, й між окремими українськими етнічними (етнографічними) землями. Це виразно проявляється в генетичній наступності таких етнополітонімів: Русь — Київська Русь — Мала Русь — Малоросія — Україна — Україна-Русь — Україна. Так само не можна заперечити, що внаслідок тісних економічних, культурних, політичних взаємозв'язків східнослов'янського світу назва «Русь» стала і його етнічним символом: Київська Русь, Сіверська Русь, Біла Русь, Червона Русь, Чорна Русь, Угорська Русь, Підкарпатська Русь, Мала Русь та ін. Водночас слід підкреслити, що етнічним ядром Русі була Київщина (Середня Наддніпрянина), де у VIII ст. виникла назва «Русь», а у XII ст. і назва «Україна».

Походження Русі та її назви — це два аспекти однієї проблеми, тому їх необхідно розглядати в тісному взаємозв'язку. Виходячи з того, що це питання має не лише теоретичну, але й суспільно-політичну значущість і турбує не одне покоління дослідників, у процесі пошуку шляхів його розв'язання окреслилася низка теорій та концепцій. Їхнє виникнення зумовлювалося не тільки різним прочитанням джерел та відмінними науково-теоретичними інтерпретаціями, але й політичними мотивами. Численні гіпотези і теорії виникнення Русі та походження її назви можна умовно поділити на кілька головних груп, кожна з яких водночас відзначається внутрішньою багатоваріативністю.

Як і в пошуках прабатьківщини слов'ян, вирішення цієї проблеми також передусім зводиться до визначення часу і місця, з якими можна пов'язати виникнення етноніма «Русь», що може дати ключ до з'ясування питання про її походження. Зупинімося на двох основних наукових напрямках — «північному» та

«південному», що репрезентують різноманітні теорії і версії, прихильники яких пропонують свої підходи та шляхи його вирішення.

У першому — *«північному»* — напрямі вирізняються три головні варіанти: «норманський» (балтійський), «північноруський» та «хозарський».

Прихильники найстаршої *«норманської»* (балтійської) теорії доводять північне походження назви «Русь» та виняткову роль північних прибульців у виникненні й становленні давньоруської державності. Її основи заклали німці Байєр і Міллер у стінах Петербурзької академії наук ще у XVIII ст. Поява цієї теорії зумовлювалася насамперед політичними мотивами, а етнічні аргументи відігравали допоміжну роль. Суть таких конструкцій вдало передає вислів одного з неонорманістів Р. Пертнера: східні слов'яни були нездатні до створення власного державного ладу й управління, тому нормани змушені були «організувати ці джунглі й дисциплінувати їхніх жителів».

Протягом XIX—XX ст. норманська теорія «обросла» новими аргументами, що черпалися з літописної літератури, топоніміки та інших джерел. Її прихильники передусім прагнуть довести, що «Руссю» звалося одне з варязьких племен, а серед слов'янських племен такої назви не було. Як відправний аргумент для цього часто береться рядок із «Повісті минулих літ» про те, що на службі у князя Олега були варяги та слов'яни, які «прозвашася [називалися] Руссю».

Крім Літопису, неонорманісти активно використовують дані інших стародавніх писемних джерел, зокрема Бертинську хроніку (839 р.), вдаючись до їх суб'єктивного тлумачення. З покликанням на оповідання про висилання варягів за море вони доводять, що це слово тотожне поняттю «чужинець». Звідси робиться висновок, що назва «Русь» не може мати слов'янського походження. Для підтвердження такої тези беруться на озброєння лінгвістичні й топонімічні дані, пов'язані з північними країнами. Зокрема у всіх балто-фінських народів, що не зазнали ослов'янення, зберігається етнонім «Рчюізі» для означення саме слов'ян, а не шведів. Живуча і версія, яка походження

назви «Русь» пов'язує з фінським поняттям **«Рчюіві»** у значенні Швеція та ін.

Противники норманської теорії насамперед доводять, що згідно з тим же Літописом північні прибульці обернулися на русів лише після того, як опинилися в Києві. Це аргументується тим, що варяги й слов'яни тут фігурують як етнічні назви, а «Русь» — як етнополітонім. Зрештою, саме Київ, а не якесь північне місто, був оголошений «матір'ю городів руських». Із таких позицій пояснюються й епізоди, пов'язані з іноземними місіями, що в літописних творах часто згадуються під назвою «русів-шведів»: за своїм етнічним походженням руси насправді були шведами, але звалися вони так тому, що, перебуваючи на службі у Русі, служили їй володарям. Отже, етнічне походження варягів не можна прямо ототожнювати з державою, яку вони представляли. В давній літературі, крім того, назва «русь» застосовувалась як відмінна й навіть протилежна назвам «варяги» та «слов'яни».

У «північному» напрямі з'ясування проблеми походження держави Русь та її назви важливе місце посідає ще одна шовіністична за характером *«північноруська»* версія, висунута М. Погодіним. Він стверджував, що етнічною основою Русі були лише «великороси» — предки російського народу. Згідно з погодинською теорією після монголо-татарської навали Середнє Подніпров'я повністю обезлюдніло через те, що одна частина населення була знищена фізично, а решта — переселилася на північні та північно-східні землі. Демографічний вакуум у цьому регіоні лише через якийсь час заповнила українська людність, яка сюди переселилася з Карпат, Поділля та Волині. Звідси робиться висновок, що українці зовсім не причетні до Давньоруської держави, яка є лише спадщиною росіян.

Даючи свого часу наукову критику цим абстрактно-шовіністичним конструкціям, М. Максимович наголошував: «У нас в Києві розпочалось і від нас розійшлося в усі кінці Руського світу життя. Коли великокнязівська Київська Русь, відживши свій квітучий вік, змаліла, тоді новим зосередженням руського світу стала Москва. Ми, малоросіяни, залишилися на своїй рідній

Київській стороні. Ми zostались на корінні, з якого не в змозі були нас зірвати ніякі бурі».

Цей «північноруський» напрям наукових пошукувань із різних позицій підтримували та розвивали інші російські історики. Виходячи з імперських інтересів, С. Соловйов історію східних слов'ян і Русі прямо ототожнював з історією Росії, а підтвердження літописної норманської теорії він шукав в іноземних джерелах. Його учень В. Ключевський запровадив в історичну лексику такі словосполучення, як «русские славяне», «русские купцы», «Южная Русь». Згодом вони активно використовувалися і в радянській історіографії, хоча спотворювали суть і характер процесів, пов'язаних зі слов'яногенезом загалом та формуванням українського етносу зокрема.

Пошуки витоків русів на території сучасної Росії не припинялися протягом другої половини ХХ ст., а в 90-х роках вони навіть дещо активізувалися. Показовою у цьому відношенні є праця О. Смирнова «Волзький шлях і стародавні Руси», ідеї якої тривалий час були поширені не лише в науковій, але й у навчальній літературі. Покликаючись на «карту Росії XII ст.», її автор доводив, що в давнину Волга звалася «Рус». Згідно з його твердженням із VI ст. Русь розташовувалася між Волгою і Окою, а для її означення назва «Рос-Рус» від V до XVI ст. вживалася багатьма народами Східної Європи. Проте всі ці територіальні прив'язки та аргументи побудовані на штучних припущеннях і абстрактних конструкціях, тому не витримують сучасної наукової критики. Це ж стосується й тих версій, де назва «Русь» пов'язується з якимось міфічним островом Русів, розташованим між Новгородом і Старою Ладогою.

Третя — «хозарська» — версія «північного» наукового напрямку знайшла найповніший виклад у книзі О. Прицака «Походження Русі» (1997 р.). Передбачаючи, що вона викличе неоднозначну реакцію в наукових колах, сам автор попереджає, що до обґрунтування своєї «нової» і «незалежної» версії він підходить без емоцій та патріотичних і хуторянських амбіцій. У пошуках витоків Русі Прицак звертає погляд на північно-східну периферію східно-слов'янського світу, зокрема межиріччя Волги, Которослі і Трубе-

жа — регіону, який входив до складу Хозарського каганату. Прицак вважає, що державність не твориться спонтанно, а переноситься з одного місця на інше. Руська держава згідно з його теорією виникла на Волзі, де зустрілися дві сили, що несли державницьку ідею. Ними були торговельне об'єднання «Русь», що виникло в Галлії та спрямувало інтереси на схід, та східні купці, які поширювали сферу впливів на захід. До свого об'єднання Руська держава буцімто складалася з північної частини (венеди, ґоти) та південної (хозари, болгари, авари).

Отже, з цієї теоретичної конструкції повністю «випали» слов'яни. Це пояснюється етнічним ототожненням полян і хозар. Спираючись на аналіз літописної літератури, О. Прицак стверджує, що Київ був збудований не раніше ніж у першій половині IX ст, причому як хозарське місто, а його назва походить від імені хозарського «князя» за іменем «Куя». При цьому дослідник не зважає на історично доведений факт данинної залежності полян від хозарів (бо не могли ж вони самі собі сплачувати данину). При створенні своєї теорії Прицак зовсім не враховував даних археології, які, зокрема, проливають достатньо світла на проблему заснування Києва. Отже, не заперечуючи факту етнокультурних взаємозв'язків між хозарами та слов'янами-полянами, не допустимі ніякі їхні ототожнення, що, врешті, тягне за собою фальсифікацію всього процесу україногенезу.

Другий — «південний» (або середньодніпровський чи автохтонний) — напрям наукових пошуків розв'язання проблеми походження Русі та її назви також має численні варіації. Навколо нього переважно гуртуються українські вчені, хоча, слід визнати, що з відповідним ідеологічним забарвленням він переважав і в радянській історичній науці. Прихильники цього напрямку, започаткованого М. Грушевським і М. Брайчевським, прагнуть довести, що назва «Русь» пов'язана з полянами, що спочатку вона обмежувалася територією полянської землі, а згодом протягом чотирьох століть поширилася на майже всю українську етнічну територію.

У давньоруській літературі поняття «Русь», «Руська земля» зустрічаються в двох значеннях: у «широкому» воно охоплює

лює всі слов'янські землі, які входили до складу Київської Русі; у «вузькому» — обмежується лише їх південною частиною (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина). Вживання цих назв змінювалося під впливом багатьох факторів, але вони завжди стосувалися теренів, окреслених у «вузькому» значенні. Літописні джерела засвідчують, що для новгородців «Руссю» передусім вважалася Київська земля. Саме тут збереглося найбільше топонімів і гідронімів, пов'язаних із назвою «Русь».

З такою позицією погоджується більшість представників «південного» наукового напрямку, але серед них немає єдності в питанні походження назви «Русь» та шляхів її поширення.

У радянський період роль «офіційної наукової доктрини», по суті, виконувала концепція Б. Рибаківа, викладена в книзі «Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.» (1982 р.) та інших працях. Відповідно до її положень полянський союз племен, що склався у Середньому Подніпров'ї, взяв ім'я народу рос чи рус, відомого в VI ст. далеко за межами слов'янського світу. У VI—VII ст. етнонім «роси» (руси) почав витісняти імена давніх слов'янських племен — полян, деревлян, полочан, сіверян та інших, а самі руси-роси стали поглинати ці племінні союзи. Внаслідок таких процесів виник «сильний союз східнослов'янських племен», який за іменем головного племені отримав назву «Русь». При цьому визнавалося, що ядром Руської землі в XII ст. було Середнє Подніпров'я. Саме ім'я народу під назвою «росів» Б. Рибаків виводив з етноніма «росомони» (ймовірно, це було одне із сарматських племен або ж родове ім'я), яке, проте, фактично ототожнювалося з поняттям «русские люди». Відтак етнонім «русь» тлумачився на основі довільної інтерпретації слова «росомони», де перша частина «рос» буцімто означала назву племені, а друга — «мони» за аналогом з осетинським «мойне», — певну людину, особу.

Таке історико-лінгвістичне трактування походження поняття «Русь» («Руська земля») мало дати наукове підґрунтя для тлумачення іншої ще більш складної проблеми, пов'язаної з т. зв. давньоруською народністю, що нібито існувала на величезно-

му просторі від Карпат до Дону та від Ладоги до Чорного моря. Штучність і надуманість подібних теоретичних конструкцій очевидна. Достатньо лише згадати, що в античних писемних джерелах не знаходимо жодних відомостей про перебування на цій території у VI—VII ст. племен під назвою «руси» («роси»), хоча в них досить докладно зафіксований факт перебування тут племен антів і склавинів.

Багатьом сучасним українським дослідникам імпонує версія, згідно з якою назва «рос» означає землю на пограниччі з амазонками, що була відома з VI ст. Далі вона начебто трансформувалася в етнонім «рус», який має географічну прив'язку до узбережжя ріки Рути у Середній Наддніпрянщині, де проживали поляни. Підтвердження цього шукалося у вже згаданому літописному рядку: «поляни, аже нине зовомая Русь», а також у збереженні в цьому регіоні найбільшої кількості гідронімів і топонімів з коренем «рус» — «рос»: Рось, Росава, Ростяниця, Ростовець та ін. До речі, на вірогідність походження назви Русь від найменування річки вказував ще Густинський літопис: «от реки глаголемая Рось».

Найдавніші писемні згадки назви «Русь» зафіксовано в арабській літературі кінця VIII — першої половини IX ст. Її автори також писали про русів десь у районі Середньої Наддніпрянщини у зв'язку з їхньою торговельною та військовою діяльністю. Наприклад, Ал Хорезмі у «Книзі картин землі» (між 836—847 рр.) згадує про ріку Друс (Дніпро), що бере початок з Руської гори. Інший його співвітчизник говорив про купців слов'янського походження, яких називали «ар-Рус».

Деякі вчені-лінгвісти припускають можливість існування десь у Північному Причорномор'ї або Приазов'ї чи Тавриді племені з іменем «роси», яке згодом якимось чином могло поширитися на весь східнослов'янський масив. Інші вважають, що таку роль міг відіграти напівлегендарний народ «грос» («гіпл/з»), що також мешкав у Північному Причорномор'ї. Етнонім «грус» («гігиз») для означення племені, що проживало у цьому регіоні, згадується в сирійській хроніці VI ст. Проте якщо якась численна етнічна спільнота зі схожою назвою тут й існувала,

то вона могла бути лише іраномовною, а не слов'янського походження, бо ні письмові, ні археологічні джерела не дають підтвердження такого факту.

Слід згадати і про версію «південного» (сарматського) походження етноніма «Русь». Одним із перших її висунув М. Брайчевський, зазначивши, що у VII ст. ця назва одного із сарматських племен почала поширюватися на середньодніпровську групу племен і згодом стала їхньою самоназвою. Для доведення цієї та інших подібних версій шукаються аналогі у світовій історії, наприклад, коли назва «болгари» була запозичена від тюркської орди або ж назва «французи» від германського племені франків та ін. Авторитетний сучасний етнолінгвіст Г. Півторак вважає, що роси (руси) були одним з іраномовних сарматоаланських племен, яке в середині I тис. могло входити до антського племінного союзу. Відтак у процесі слов'янізації іраномовного населення цей етнонім разом з іншими мовними елементами був сприйнятий слов'янами.

Сучасний стан опрацювання цієї проблеми поки що не дозволяє віддати перевагу тій чи іншій гіпотезі щодо місця виникнення та шляхів поширення назви «Русь». Але поряд з цим маємо підстави стверджувати, що вона не була чужа східнослов'янському світові. Етнонім швидко поширився в його середовищі і став самоназвою лише завдяки тому, що мав глибоке місцеве етноісторичне коріння, яке, найвірогідніше, знаходиться у Середній Наддніпрянщині. Шукати його десь на півночі, на території Скандинавії чи Росії, справа безперспективна, адже, наприклад, Новгородські літописи різних редакцій для означення Новгородщини ніколи не застосовували назву «Русь», яка, навпаки, жила лише стосовно Наддніпрянщини.

«Наша держава зветь ся в свійських і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX — X в., Візантіїці (Константин Порфирородний). Вони знають, що Русь — се загальна назва і zarazом центр всієї держави, головний нарід, нарід-володар; се ім'я переносить ся й на той елемент, що передовсім звязував тоді собою сю державну організацію, —

на дружинну верстеу, так що імя Руси пристає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі, і вони з сим іменем ідуть потім далі] хоч перед тим сі назви не мають. Але разом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею: се Русь, Руська земля, і під сим іменем вона протиставляєть ся всім іншим, як «муж руський» (Киянин) протиставляєть ся під сим іменем людям з інших країв. Сю спеціалізацію руського імені на Київ на Киянах з одного боку і на її державі з другого найпоширеніше можна пояснити тим, що імя Руси, яке б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі тоді, коли вона стала центром тої ширшої Руської держави і йдучи з Києва, як з племінного центра, ся назва обіймала де далі ширші круги. Уже з того одного виходило б, що й ся державна організація мусіла вийти з Києва, коли імя руське перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Києва».

Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т.1.

В останні роки деякі дослідники намагаються дедалі активніше обґрунтувати різні компромісні версії, згідно з якими етнонім «Русь» міг «одночасно» з'явитися в «різних місцях», зокрема на «півдні» та «півночі» східнослов'янського масиву або й навіть ще десь у причорноморських степах. Такими припущеннями не можна нехтувати, проте при вирішенні цієї проблеми слід відштовхуватися від того, що етнонім «Русь», який був сприйнятий східними слов'янами та став їхньою самоназвою, повинен мати глибоке місцеве етногенетичне коріння. Найвірогідніше він виник у Середній Наддніпрянщині, що відігравала важливу ґенеруючу роль у слов'яногенезі.

Етнічні процеси в Давньоруській державі

Протягом VII — першої половини X ст. поглиблювалися два полярні процеси етнокультурної консолідації та дезінтеґрації окремих східнослов'янських племінних об'єднань. Таким чином, на основі політичної та економічної інтеґрації племен дулібів

(бужан-волинян), деревлян, хорватів, сіверян, полян, уличів, тиверців сформувалося етнополітичне ядро, на основі якого постала могутня держава Русь.

Вже йшлося про проблему виникнення та вживання етнополітонімів Київська Русь і Давньоруська держава. Чимало сучасних учених услід за М. Грушевським і М. Брайчевським початки Київської Русі відносять до рубежу VI—VII ст, пов'язуючи це з виникненням Києва та з існуванням у надрах полянського союзу племені, що називалося «русами» («русью»). Внаслідок подальшого розширення володінь нащадки Кия створили Київську державу у формі федерації племінних земель, що сплачували Києву данину та виставляли військо на вимогу київського князя.

Згідно з арабськими джерелами в середині IX ст. у Східній Європі вже склалися три великі східнослов'янські політичні утворення: у південній частині це була Куявія — Київська Русь, до складу якої входили поляни, деревляни, дреговичі, частина сіверян; у північній частині — Славія зі столицею Ладога, куди, крім ільменських слов'ян, входили землі неслов'янських племен (чудь, меря, весь та ін.); на південно-східному відтинку — Артанія — територія обабіч Керченської протоки.

Виходячи з такого перебігу подій, 882 рік слід трактувати не лише як символічний початок виникнення Київської Русі, але й як державний переворот у вигляді зміни правлячої династії. Для означення нового державно-політичного утворення, що почало формуватися з кінця IX ст, доцільно вживати назву «Давньоруська держава». Проте й поширене в науковій та суспільній практиці використання тотожного їй етнополітоніма «Київська Русь» також не суперечить історичним реаліям, бо саме колишня Куявія відігравала провідну роль у всіх державотворчих процесах. Отже, у «вузькому» розумінні поняття Київська Русь можна умовно ототожнювати з Куявією, а в «широкому» — з Давньоруською східнослов'янською державою. Після вбивства новгородським ватажком Олегом київського князя Аскольда до Київської Русі (Куявії) була приєднана Славія, де раніше, близько 870 року, утвердилася правляча дина-

стія Рюриковичів*. Ставши володарем об'єднаної Русі, Олег не започаткував, а лише продовжив державотворчу діяльність Аскольда — останнього прямого нащадка заснованої Києм київської династії. Таке трактування політичної історії Давньоруської держави має принципове значення при з'ясуванні проблеми її етнічного розвитку.

Етнотворчі процеси у Давньоруській державі розгорталися під впливом і майже паралельно з одержавленням Руської землі, яку через приєднання окраїнних слов'янських територій та через придушення сепаратизму місцевої племінної знаті силовими й мирними методами проводили її володарі. При дослідженні цих процесів учені вирізняють чотири напрями етнополітики, які реалізовувалися відповідно у північному, поволзькому, центральному та південноруському регіонах.

Південноруський регіон охоплював дніпровське Лівобережжя, яке двома шляхами — через Чернігів — Стародуб та Переяслав — Курськ було планомірно взяте у лещата і приєднане до Київської держави. На Прикарпатті влада Києва утверджувалася через здолання спротиву Чеської та Польської держав. Щоб ліквідувати опір місцевих племінних об'єднань, в їхніх центрах розміщувалися великокняжі військові сили, які переважно складалися з іншоетнічного елемента. Вони, як правило, не перевищували п'ятої частини населення відповідних «мікрорегіонів», що, напевно, дозволяло зберігати в них етнічну стабільність. Прикладом для ілюстрації цього явища може бути

Той факт, що Рюрик був реальною історичною особою, вже не піддається сумніву, але багато дослідників небезпідставно ставить питання про необхідність доведення його етнічного, зокрема норманського чи слов'янського походження. У такому ж ракурсі дискусійною залишається проблема етнічної ідентифікації князя Олега. Версії і твердження, що стали з'являтися в 1990-х роках у публіцистичній та науково-історичній літературі, згідно з якими Кий ототожнюється з гунським вождем Аттілою, не мають жодних реальних підстав. Його походження з полянської верхівки визнає більшість авторитетних учених.

Чернігів, де в околицях поруч із місцевим населенням проживали вихідці зі Скандинавії, Правобережжя та фіно-угорського середовища.

Князь Олег став творцем Київської Русі як *поліетнічної держави*, поширивши свою владу не лише на полян, деревлян, сіверян, але й на новгородських словен, кривичів, радимичів, уличів, хорватів та неслов'янські племена чудь і меря. Його наступник Ігор (912—945 рр.) знову був змушений підкорити деревлян та уличів, а також організувати відсіч печенігам. Етнополітичну ситуацію на східному державному кордоні суттєво змінив похід войовничого князя Святослава (964—971 рр.) проти Хозарського каганату. Просування на Оку і Волгу супроводжувалося міжетнічним зіткненням з ясами, касогами, волзькими булгарами, бургасами та іншими племенами. Подальші стосунки між ними та Києвом будувалися на різних засадах, а в'ятичі визнали його протекторат. За князювання Володимира (980—1015 рр.) на півночі та північному сході до складу Русі ввійшла частина фіно-угорських племен (чудь, весь, меря, мурома).

Таким чином, на межі X—XI ст. в основному завершився процес формування Давньоруської держави, кордони якої простягалися від верхів'я Оки і Волги на сході до Сули, Сіверського Дінця, Росі — на південному сході, від Дністра, Пруту, Західного Бугу, Карпат — на заході до Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер — на півночі.

З розширенням державної території дедалі строкатішою стала *етнічна мозаїчність Київської Русі*. Її можна уявити у вигляді своєрідних «концентричних кіл», де центр становили території східних слов'ян, етнополітичним ядром яких була Київська, Чернігівська, Переяславська землі. На окраїнах розташовувалися іншоетнічні племена: на півдні — тюркські (половці, торки, печеніги, чорні клобуки); на півночі та північному сході — фіно-угорські (чудь, меря, весь); на північному заході — балтійські. З віддаленням від центру слов'янський субстрат зменшувався. Додавши до цього «варязький» фактор, у загальних рисах отримаємо етнічну ситуацію, що склалася в Києворуській державі, яку також слід докладніше розглянути за окремими складовими.

Вихідці зі скандинавських країн у літературі зустрічаються під різними, майже синонімічними назвами: «*північні люди*», «*нормани*», «*варяги*», «*вікінги*». Вони відіграли певну роль у розвитку політичної, особливо військової, організації Київської Русі, але їхній вплив на етнічні процеси був незначний. Основна експансія норманів спрямовувалася у західноєвропейські прибережні райони, а на слов'янські землі спочатку була нечисленною. Внаслідок цього в балтійському регіоні у VIII—IX ст. на основі змішування норманів, слов'ян, саксів, каролінгів склалася самобутня поліетнічна спільнота, представники якої, власне, і прибували на

Русь у 945 р.

Русь, *передусім* у її північний регіон. Згідно з результатами археологічних досліджень у південній частині (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) Давньоруської держави, на відміну від північної (Новгородщина, Смоленщина), не виявлено даних, які б свідчили про існування скандинавських поселень до X ст.

Таким чином, по-перше, «норманський фактор» на Русі був етнічно неоднорідний, бо включав у себе не лише шведів і данців, але й західних слов'ян, балтів, угро-фінів. По-друге, північний етнічний субстрат у південній частині Давньоруської

держави був значно менший, аніж у північній. Незалежно від того, чи мала київська княжа династія слов'яно-скандинавське чи лише слов'янське походження, вона швидко «ослов'янилася», тому надавати норманам якогось особливого статусу не було потреби. Київські володарі ставилися до вікінгів передусім як до тимчасових найманців, а коли ті осідали в руських містах на постійне проживання, то протягом одного—двох поколінь зазнавали такої цілковитої асиміляції, що серед місцевого населення часто вирізнялися лише за старими родовими іменами.

Другий неслов'янський іншоетнічний елемент, який був складовою етнічної структури Давньоруської держави, являли *жителі південно-руських степів* — печеніги, торки, половці, яких згідно з сучасними даними у східноєвропейських степах нараховувалося близько 500—600 тис. Стабільні контакти слов'ян із печенігами розпочалися в кінці IX ст, коли вони почали перекочувати до кордонів Київської Русі. Спочатку ці стосунки мали здебільшого військовий характер, що проявлявся у русько-печенізькому військовому протистоянні та перебуванні печенігів у руському війську, звідки в XI ст. вони поступово витіснили варягів. Після розгрому печенігів Ярославом Мудрим у 1036 р. головне місце в українських степах зайняли торки.

Схожий характер мали зносини русичів із *половцями (кипчаками)*, які в давньоруській літературі зустрічаються під назвою «світло-жовті». Вперше біля кордонів Русі вони з'явилися в 1055 р. і стали розселятися на територіях на схід від Дніпра, а етнічно близькі до половців кумани займали простір на захід від Дніпра. Захопивши найкращі донецькі, приазовські та нижньодонські степи, половці здійснили 46 великих грабіжницьких походів на Русь. Але поступово військово-конфронтаційні стосунки змінюються на добросусідські, у XII ст. половці витісняють норманів із княжого війська на південноруському порубіжжі. У той же час вони почали осідати у Середньому Подніпров'ї. Про тісні слов'яно-печенізькі контакти свідчить обопільне володіння мовами представників цих спільнот. З іншого боку, безсумнівним перебільшенням є припущення Л. Гумільова, нібито

Русь і Половецька земля у XII — першій половині XIII ст. могли становити єдину поліцентричну державу. Під тиском монгольської навали основна частина половців переселилася у Поволжя.

У писемних пам'ятках із прив'язкою до певних місцевостей зустрічається поняття «*свої погани*», яке застосовувалося до дружніх слов'янам степовиків. Це може свідчити про суцільне проживання останніх на території Наддніпрящини. Зокрема степовики фігурують під назвами «ковуї» чернігівські, «торки переяславські», чорні клобуки на Правобережжі тощо. Археологічні дані свідчать, що кочівників на Правобережжі було приблизно у 18 разів більше, ніж на Лівобережжі, де вони постійно мешкали лише в окремих місцевостях, переважно перебуваючи на тимчасовій службі.

Найскладнішою етнічна ситуація була на південноруському порубіжжі, де за динамікою руху різноетнічних елементів вирізняється Поросся (територія вздовж ріки Рось). Тюркомовне населення створило тут досить оригінальний союз *Чорних клобуків* (під такою назвою він уперше зафіксований у Літописі під 1146 р.). Крім торків і печенігів, до нього входили берендеї, турпеї, коуї, каєпичі та ін. Услід за головним містом Торчиськом уздовж Росі закладалися міста-фортеці Дверен, Боровий, Чурнаєв та ін. На Пороссі тюркомовні племена спочатку становили п'яту частину населення регіону, але згодом вони зазнали потужної асиміляції, сприйнявши давньоруську мову, культуру, билинний епос тощо. Після монгольського нашестя чорні клобуки не зберегли етнічної єдності. Більша їхня частина, як і половці, переселилася до Поволжя, а решта — на Подністров'я. Вчені припускають, що нащадками останніх є сучасні аґаузи.

Союз Чорних клобуків не домігся права на рівноправні федеративні зносини з Київською Руссю, тому перебував у васальній залежності від неї. Тут звернімо увагу на одне цікаве явище. Належні до Чорних клобуків племена перебували на стадії переходу від кочівництва до пастухування, тому за певних умов серед них почали складатися своєрідні елементи субкультури і побуту, багато з яких згодом прижилося в українському козацтві. Найприкметнішими рисами цього явища є постійна участь або

ж готовність чоловіків до військових походів та ведення жінками основної господарської діяльності. Важливим свідченням тісних стосунків між слов'янським і чорнокобучьким населенням є близьке розташування їхніх могильників. Представників цих етнічних спільнот нерідко ховали на одному цвинтарі, що свідчить про їхнє спільне проживання. Під впливом слов'ян серед кочовиків поширився звичай ховати померлих чоловіків без захоронення коня.

Окреслені явища, що існували в Пороссі, були значною мірою властиві всьому південноруському порубіжжю, де у симбіозі культур тюркомовних кочовиків і слов'янського населення домінуючі впливи мала вища за рівнем землеробська культура.

Поглибленню міжетнічної міксації сприяли процеси міграції та пертурбації населення, які на відміну від попередніх періодів відбувалися не стільки через пошук сприятливих екологічно-господарських ніш, скільки з політичних мотивів. Літопис під 980 роком засвідчив, що для захисту південної Русі від кочовиків із північних земель були переселені «мужи лучшиє від слов'ян, і від кривичів, і від чуді, і від в'ятичю». Такі акції проводили і пізніше. Наприклад, Ярослав Мудрий в 1031 р. переселив «ляхів» на правий берег р. Рось, де, ймовірно, вже також проживали алано-яські племена, що виокремилися з половецького степу.

Динамізації і розширенню етнічного вектора переселенського руху в Південну Русь у X ст. сприяла фортифікаційна та містобудівна діяльність князів. Для зведення фортець на Десні, Трубежі, Сулі залучалося населення з північних і північно-східних земель — кривичі, в'ятичі, чудь, меря та ін. В результаті подібних переміщень у багатьох місцевостях Чернігово-Сіверщини та Переяславщини проживали вихідці з Поволжя. Серед населення Поросся мешкали деревляни Східної Волині, а серед новгородських словен — вихідці з Подністров'я. Сліди проживання представників балтських племен чітко простежуються у прип'ятському Поліссі, а фіно-угорських — на Київщині. Зважаючи на всі ці переміщення, підкреслимо, що основна маса населення племінних об'єднань, безумовно, продовжувала збе-

рігати свої етнографічні та мовно-діалектичні відмінності від прибульців. Отже, про процеси суцільної етнічної міксації в Київській Русі, які могли б суттєво нівелювати етнокультурні особливості колишніх союзів племен (полян, деревлян та інших), не може йти і мови.

З другого боку, переселенці зі слов'янської ойкумени мешкали у причорноморських степах, на які не поширювалася влада Давньоруської держави. Один із таких найбільших міграційних струменів тягнувся у Степ з Чернігівської землі через Курське князівство. Цей *етнікос*, що не входив до складу східнослов'янської спільноти, був представлений бродниками і берладниками, які займалися землеробством і ремісництвом, їх часто вважають предтечею майбутніх козаків.

Етнічному змішуванню населення сприяв пануючий у Київській Русі складний і суперечливий механізм престолонаслідування. Не заглиблюючись у його суть, відзначмо, що нащадки великокняжого роду в призначену для правління іншоетнічну область, як правило, прибували зі своїм численним оточенням і військовою дружиною, які згодом тією чи іншою мірою перемішувалися з «тубільцями». Проте така інфільтрація у місцеве середовище не завжди завершувалася асиміляцією чужинців. Наприклад, під час князювання у Києві Юрія Довгорукого (1155—1157 рр.) на Середнє Подніпров'я потрапило багато суздальців, які так і не змогли примиритися з місцевим населенням, тому після смерті князя їх почали повсюдно бити і грабувати. Цей епізод красномовно засвідчує, що в межах єдиного державно-політичного простору між населенням південної та північної частин Київської Русі зберігалися суттєві етнокультурні та етнопсихологічні відмінності, які сформувалися раніше, але так і не змогли стертися протягом X—XII ст.

Найбільшої *деетнізації* зазнала київська княжа династія, що перебувала у родинних стосунках з більшістю правлячих кланів Європи. Починаючи з Володимира та Ярослава Мудрого, великі князі, їхні діти та представники родини були у шлюбах (які нерідко укладалися двічі) з членами сімей норвезької, шведської, данської, французької, німецької, польської, угорської, чесь-

кої авґустійших осіб. Літописи зафіксували численні шлюбні зв'язки між руськими князями та грузинськими, абхазькими, осетинськими князівнами і царівнами. Києворуські князі одружувалися також з доньками половецької знаті. Про загальні наслідки цього явища певною мірою можуть свідчити дані істориків, які, зокрема, вивчали русько-половецькі шлюби, укладені відомими князями. Зважаючи на явище багатодітності, вже у другому поколінні ці шлюби давали близько 200 «напівполовців». Таке споріднення скріплювалося повторними шлюбами між князичами і князівнами як змішаного, так і винятково руського чи половецького походження.

Мала місце тенденція, коли поліетнічність певного мікрореґіону зростала майже пропорційно до збільшення загальної чисельності його населення. Для етнічної ідентифікації цього процесу найдостовірнішу інформацію дають поховальні пам'ятки та залишки житлових конструкцій. Речі побутового вжитку в цій справі мають меншу значущість, бо вони переміщувалися не лише разом зі своїми власниками, але й шляхом торгових операцій.

Найстрокатішим в етнічному відношенні був Київ, що як один із найбільших політичних та економічних центрів Європи притягав до себе вихідців із різних руських земель та інших країн. Його околиці стали місцем збору різноплеми́нних військових дружин. Тут перебували полонені ляхи, поселені князями найманці-варяги, словени, чудь, кривичі, данці, торки, а також ірландські монахи, арабські купці тощо. Про високу концентрацію хозарів у самому Києві свідчить існування урочища Козари, де, ймовірно, була їхня торгова колонія. Один іноземний мандрівник зафіксував факт проживання у столиці тисячі «маґрабінців», тобто печенігів.

Досить складною є проблема етнічного розвитку Київської Русі у XII — першій половині XIII ст. — епоху, яка в науковій літературі визначається як період «феодальної роздробленості». Протягом XI—XII ст. на політичній мапі Русі з'явилося п'ятнадцять великих князівств, п'ять з них — Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське, Галицьке перебували в ме-

жах сучасної території України. Етнотериторіальну основу Київського і частково Переяславського князівств становили давні землі полян, деревлян, дреговичів і уличів, Волинського та Галицького — дулібів, тиверців, хорватів, бужан, Чернігівського — радимичів, в'ятичів, а також Муромська волость і Тмутаракань (сучасна Тамань). Ці князівства, що мали найбільшу густоту населення, переживали складні специфічні етнічні процеси, які зумовлювалися взаємовпливами слов'янських та іноземних елементів.

Притаманні епосі феодальної роздробленості порушення політичних, економічних, культурних зв'язків, міжусобні війни та інші фактори поглиблювали й прискорювали етнічну дезінтеграцію східнослов'янського масиву. Це проявилось і в давньоруських літописах, де на рубежі XI—XII ст. зустрічаємо згадки про «киян», «чернігівців», «галичан», «новгородців», «рязанців», «ростовців», а також про інші етнореґіональні назви, що свідчить про формування етнічної самосвідомості на рівні окремих земель-князівств.

Існує й інша точка зору, прибічники якої вважають, що і в часи роздробленості зв'язки між землями-князівствами залишалися сталі та інтенсивні, тому цей період став лише одним з етапів розвитку т. зв. східнослов'янської народності. Це часто аргументується фактом збереження етнічної спільності країн Західної Європи за відповідної доби. Проте Русь пережила зовсім відмінні етнічні процеси, суть яких полягає в тому, що ареали нових самостійних князівств фактично співпадали з давнім племи́нним поділом. Отже, як побачимо далі, саме поняття «східнослов'янська народність» є штучним й ефемерним.

Новий етап етнополітичного розвитку Київської Русі відкрила *монгольська навала*. Передусім вкажімо на наукову необґрунтованість вживання терміну «монголо-татари», який в історичній літературі почав використовуватися з 20-х років XIX ст. й лише нещодавно став переосмислюватися у наукових колах. Коріння появи такого словосполучення слід шукати в традиції руських літописів та китайських і європейських хронік, які свідчать, що у завойованих країнах, починаючи з XIII ст., орди Чинґісхана

стали називати «татарами». Головний парадокс цього явища полягає в тому, що назва підкорених татар перейшла на завойовників монголів, тому в літературі з'явилася подвійна назва «монголо-татари».

На висвітлення етноісторичних процесів у період т. зв. монгольського іґа значний вплив мала винайдена представниками великоросійської історичної школи (М. Погодін, О. Соболевський та інші) у середині XIX ст. «теорія пустелі». Вона доводила, що під час навали Батия більшість населення Русі була знищена, а решта людності втекла на південно-східні руські землі. Згідно з цією теорією Київ буцімто відродився з руїни лише у XVII ст, тому населення України не має ніякого стосунку до Київської Русі. До речі, незалежно від російської історіографії подібну думку проводили польські і деякі українські історики, які, таким чином, прагнули довести цивілізаційну місію польської шляхти у відродженні українських земель.

Українські вчені, починаючи з М. Максимовича та В. Антоновича, дали обґрунтовану критику таким псевдотеоріям. У 1990-х роках серед дослідників став переважати погляд, що монгольська навала була перманентним процесом, який протягом другої половини XIII—XIV ст. виснажував людський і матеріальний потенціал українських земель. Чисельність русько-українського населення Середньої Наддніпрянщини суттєво зменшилася внаслідок кривавої боротьби та вивезення в полон, а також масової міграції на захід та в глибину лісових районів. Проте українські землі ніколи не перетворювалися на пустелю, на них ніколи не зникла тубільна людність, яка забезпечувала безперервність процесів етногенетичного розвитку. Формально визнавши зверхність монголів, Галицько-Волинська Русь протягом століття, до середини XIV ст, залишалася головним резервуаром, де зберігався генофонд і продовжувався розвиток українського етносу.

Таким чином, Київська Русь виникла як ранньоукраїнська держава, що згодом перетворилася на величезну імперію, яка простягалася від Сяну до Волги. Головним етноконсолідуючим чинником цього поліетнічного об'єднання виступили слов'яни

Середньої Наддніпрянщини. Як і всі середньовічні та **ПІЗНІШІ** імперії, Давньоруська держава була «скроєна» і значною мірою трималася завдяки військовій силі. Виходячи з характеру та рівня внутрішніх інтеграційних факторів, можемо стверджувати, що вони не призвели до такої етнічної консолідації, яка б дозволила говорити про виникнення якоїсь конкретної суспільності на кшталт давньоруської народності. Зберігаючи етногенетичну окремішність, людність Середньої Наддніпрянщини за своїм етнокультурним характером і рівнем самосвідомості продовжувала суттєво відрізнятися від північноруських земель. Важливим чинником, що поглиблював етнічну дезінтеграцію та посилював етнокультурний регіоналізм, були численні неслов'янські спільноти. Ці процеси ще більше загострила монгольська навала, що стала реальною загрозою для збереження генофонду українського етносу, який, перебувши часи лихоліття, вступив у новий період свого розвитку.

Проблема давньоруської народності

Посилення уваги до проблеми етнічного розвитку Київської Русі наростало з розвитком процесів демократизації та гласності в Радянському Союзі. Після проголошення державної незалежності України в 1990-х роках вона набрала важливої державно-політичної значущості.

Протягом цього часу навколо даного питання загострювалася дискусія, головним аспектом якої стала теорія про т. зв. єдину давньоруську народність, що нібито була етнічною основою формування росіян, українців і білорусів. Низка українських учених (П. Толочко, М. Котляр, О. Моця та інші) у різних варіантах продовжують доводити її існування в Київській Русі. Друга група авторитетних науковців (М. Брайтчевський, Я. Ісаєвич, Г. Півторак, Я. Дашкевич, Л. Залізник, В. Борисенкота багато інших) з різних позицій відстоює тезу, що в поліетнічній Давньоруській державі українці виступали як окрема спільнота, що творила її етнічне ядро. Невід'ємною складовою теорії давньоруської народності є проблема історичної спадщини Київської Русі. Прагнення сучасної Росії довести, що вона

є правонаступницею Давньоруської держави, пов'язане не тільки з науково-теоретичними інтересами, але й із претензіями на свою виняткову роль у східнослов'янському світі.

Полеміка про державно-династичного спадкоємця Київської Русі розпочалася ще в XIII ст., коли укладачі Галицько-Волинського літопису визначали Галич «другим Києвом». Така ж думка проводилася у складених на Волині збірниках літописів на кшталт Іпатіївського, куди ввійшли найдавніші редакції «Повісті минулих літ», Київського літопису XII ст. і Галицько-Волинського літопису. Першою спробою історико-теоретичного узагальнення цих ідей стала поява в кінці XVIII ст. «Історії русів» — високопатріотичного твору невідомого автора. Червоною ниткою тут проходить теза, що етнічну основу Русі становлять русини-українці, тож саме вони мають право на її державну спадщину. Серед сучасних українських дослідників глибоку та обґрунтовану критику теорії давньоруської народності дали Григорій Півторак, Ярослав Ісаєвич, Леонід Залізняк та ін*.

Протилежна точка зору була вперше викладена у складеному в Києві Інокентієм Гізелем «Синописі» (1674 р.), який фактично до початку XIX ст. вважався основним підручником з історії у Росії. Висловлена в цьому творі ідея, що Московія є спадкоємицею Києворуської держави, була взята на озброєння і розвинута російською імперською історичною школою. Один з її фундаторів М. Карамзін (1776—1826 рр.) проголосив Київ «матерью городов русских» (тобто російських), чим фактично заперечив права українців на свою батьківщину. Цей історик взагалі не вважав їх за окремий народ. Пізніше під впливом наукової полеміки з українськими дослідниками російська імперська наука все-таки визнала українців за один зі слов'янських народів, який, проте, несподівано і невідомо звідки з'явився лише в XIV—XVI ст.

*Див., напр.: Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К.: Академія, 2001. — О 48—68; Залізняк Л. Первісна історія України. — К.: Вища школа 1999 — С. 189—197.

Дослідження цієї проблеми представниками обох таборів відзначалося нечіткістю підходів до її висвітлення. Про це яскраво свідчать творчі пошуки М. Костомарова. В одному місці своєї праці «Исторические монографии и исследования» (1872 р.) він відзначав, що Київська Русь мала дві головні народності: південноруську, до якої належали племена полян, деревлян, уличів, волинян, хорватів, та великоруську — північно-східну (кривичі, радимичі, в'ятичі). В іншому місці, розвиваючи теорію федеративного устрою давньоруських земель, учений стверджував, що в етнічному відношенні вони базувалися вже на п'яти головних народностях — південноруській, північно-східній, білоруській, сіверській, псковській, новгородській. Вказуючи на етнічну єдність руських князівств (спільність походження, побуту, мови, християнської віри), дослідник не виключав самобутності розвитку їхніх окремих частин. Водночас у південноруській народності Костомаров бачив той першобраз українського народу, який зберігав у собі «головні риси, що складали незмінні ознаки, сутність народного типу».

Шовіністичні теорії великоросійської історіографії у дещо модифікованому вигляді були розвинуті офіційною радянською наукою. Слід, правда, зауважити, щодо розгрому в 1936 р. школи М. Покровського в ній домінувала концепція поліетнічного характеру Києворуської держави, що була викладена М. Грушевським у праці «Звичайна схема «русскої» історії» (1904 р.). Згідно з цією позицією період Київської Русі цілком справедливо не включався в російську історію, яка розпочиналася лише із Суздальсько-Володимирського князівства.

Концепція єдиної давньоруської народності як досить струнка історико-ідеологічна доктрина була створена після Другої світової війни на хвилі сталінської пропаганди про непереможну силу «братніх народів» Радянського Союзу. Вперше її сформулював М. Мавродін у книзі «Формирование русской нации» (1948 р.), де без належної наукової аргументації зазначалося, що через злиття у IX—X ст. східнослов'янських племен в єдиний етнічний масив виник один давньоруський народ, що став спільною основою формування російської, української та біло-

руської націй. Проте декларативна мавродінська теорія викликала негативну реакцію частини провідних радянських учених (В. Пашуто, Б. Рибаківа та ін.). Це зумовило проведення у 1951 р. в Інституті історії Академії наук СРСР наукової дискусії з проблеми існування давньоруської народності у Старокиївській державі. Її наслідком стало те, що більшість учених і сам В. Мавродін погодилися з тим, що в Київській Русі існували три окремі східнослов'янські спільноти, які в прийдешні століття дали початок російській, українській та білоруській народностям*.

Такий висновок академічної дискусії 1951 року чимало вчених згодом занадто оптимістично розцінило як перемогу поглядів щодо визнання «окремішного» розвитку трьох східнослов'янських народів. Проте в найкращому випадку це була компромісна платформа, бо виникнення української народності московські вчені переносили на період після занепаду Київської держави, а не до часу її виникнення. Водночас, на відміну від російської імперської історіографії, києворуська державна спадщина вже не віддавалася одному російському народові, а «ділилася» ще й між українцями та білорусами.

Таке «вчене вільнодумство» не влаштовувало радянських ідеологів. Кінець науковій полеміці поклали затверджені 1954 року ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Цей компартійний документ фактично визначив офіційну платформу щодо висвітлення проблеми етнополітичного розвитку українського та інших східнослов'янських народів, яка до кінця 80-х років залишалася панівною у радянській суспільній науці. Її суть полягала в тому, що Київська Русь проголошувалася «спільною колискою» «трьох братніх слов'янських народів» — росіян, українців, білорусів, які мають спільне коріння у вигляді давноруської («древнерусской») народності.

Ця ідеологічна за своєю суттю доктрина знайшла науково-теоретичне обґрунтування у працях того ж В. Мавродіна «Образование древнерусского государства и формирование древ-

*Перебіг дискусії докладно висвітлено у журналі «Вопросы истории», 1951, № 5.

нерусской народности» (1971 р.), «Происхождение русского народа» (1978 р.) та ін. У 50—80-х роках у радянській науці фактично не здійснювалося спроб творчо переосмислити проблему давньоруської народності, вчені не наважувалися критично підійти до викладених у «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654—1954 рр.» положень, тому розробляли і доповнювали аксіоматичну тезу про «колиску трьох братніх народів» (тепер часто вживається вираз «спільна купіль»).

У період новітнього відновлення української державності науковці здійснили значний поступ у вивченні етнічної історії України. Проте теорія давньоруської народності, або як вона нерідко стала називатися в академічних виданнях «давньоруська спільність» чи «давньоруська етнокультурна спільність», залишається доволі живучою, якщо не домінуючою, при висвітленні етнічних процесів у Київській Русі. Це яскраво засвідчила книга «Київська Русь» (1998 р.) — четвертий том серії «Україна крізь віки», яка значною мірою може претендувати на «офіційну» позицію української історіографії. Спрямувавши зусилля на показ факторів, що забезпечили внутрішню етнічну інтеграцію, її автори роблять такі висновки:

«Незважаючи на певну розбіжність думок істориків радянської доби щодо етнічного розвитку Русі IX—XII ст, загалом усі вони обстоювали тезу спільності походження трьох східнослов'янських народів, що мали єдиного попередника.

У наш час, особливо у радянській історіографії, цей висновок зазнає неабиякого випробовування. Колись нас (українських дослідників) не задовольняло становище «молодшого» брата. Нам хотілося бути коли не «старшим», то принаймні «рівним» братом. У багатьох працях останніх років концепція єдиної давньоруської народності, як «колиски трьох братніх східнослов'янських народів», оголошується витвором офіційної радянської історичної науки і на цій основі відкидається. Крім «революційної доцільності» і образи за минулі «етнічні приниження», жодні інші аргументи щодо неспроможності концепції спільного походження східнослов'янських народів не наводяться» (С. 295).

«Аналіз етнічного розвитку Русі XII—XIII ст. показує, що саме давньоруський народ був одним із елементів єдності давньо-

руських земель XII—XIII ст. Усвідомлення спільності походження й розвитку, почуття територіальної цілісності, єдність мови, культури, віри, наявність єдиної економічної системи — все це неможливе в умовах ізольованого існування багатьох незалежних князівств» (С. 308).

Така ж категоричність у судженнях присутня в навчальному посібнику «Історія України» (К., 1997 р.), підготовленому вченими установ НАН України. У підрозділі «Зародження передумов складання української народності» після зауваження, що «не варто перебільшувати етнокультурної єдності давньоруської народності», категорично стверджується таке: «залишається безсумнівним науковим фактом походження українців, росіян, білорусів від народу Київської Русі, як би його не називати: давньоруською народністю чи слов'янською етнокультурною спільністю» (С. 47).

З'ясуємо погляди й аргументи прихильників і противників існування давньоруської народності за головними ознаками — мовною, територіальною, економічною та культурною (релігійною), що загалом важливо для визначення характеру етнічного розвитку Київської Русі.

Мова. З'ясовуючи проблему мови як головної етновизначальної ознаки прихильники існування єдиної давньоруської народності (суспільності) вже здебільшого визнають, що «мовна спільність на Русі не була абсолютною». Проте вони вважають, що існуванню «єдиної давньоруської мови» не суперечить наявність близько десяти діалектів, які не були настільки відмінними, щоб виключити можливість спілкування киянина з новгородцем, суздальця з галичанином і т. ін. Для підтвердження цієї тези наводяться морфологічні ознаки та приклади, які нібито свідчать про «надзвичайну близькість» давньоруських діалектів що на відміну від західно- і південнослов'янських мов, стали спільними для всіх східнослов'янських мов.

Сьогодні прибічники цієї точки зору, як правило, вже не обмежуються покликанням на мовну однотипність, що впливає з офіційних документів і літературних творів. Спираючись на аналіз побутових джерел (берестяних грамот, ґрафіті на стінах

соборів тощо), вони прагнуть довести, що літературна мова буцімто стояла надзвичайно близько до народної, тому на цій основі можна вирізняти лише окремі діалектні зони. Таким чином, «грамоти новгородських чи київських купців і ремісників могли бути прочитані й зрозумілі в усіх землях Русі».

Заперечуючи існування давньоруської народності, українські етнолінгвісти наголошують, що єдиною давньоруською мовою можна вважати лише тодішню писемно-літературну (церковно-слов'янську) мову, яка виконувала державні функції, тому вона справді була спільною для всієї Києворуської держави. Але давньоруська літературна мова — це явище значною мірою штучне і наддіалектне, для більшості простого люду вона була далека і чужа. Побутово-юридичні документи і художні твори, які дійсно дещо наближені до простонародного мовлення, загалом не можна ототожнювати з давньоруською мовою. Спираючись на писемні пам'ятки, про давньоруське народомовлення можна судити лише гіпотетично, бо його основним носієм було сільське населення, а не урядовці, адміністратори чи купці. Через усталеність і консервативність орфографічних норм жива народна мова не могла достатньою мірою відобразитися в письмі. Хоча суть і динаміка цього процесу ще недостатньо вивчені, при фронтальному обстеженні писемних пам'яток другої половини XI ст. виявляється багато діалектних мовних особливостей, які, безумовно, виникли значно раніше і стали настільки звичними для мовлення книжників, що всупереч усім канонам почали мимоволі проникати в писемність (Г. Півторак).

З другого боку, слід пам'ятати, що спільні риси споріднених мовних груп не обов'язково успадковуються від якоїсь однієї прамови, але й у процесі міжетнічного спілкування. Зокрема західнослов'янські чи південнослов'янські мови мають багато спільних фонетичних, лексичних і граматичних рис, проте вчені не намагаються доводити, що їхні носії, тобто народи західної та південної фупи слов'ян, мали колись спільні міфічні прамови.

Отже, головна суть мовного аспекту у визначенні етнічного характеру Київської Русі полягає в тому, що сформовані ще до

виникнення Давньоруської держави східнослов'янські діалекти мали не менше відмінностей, ніж сучасні українська, російська та білоруська мови, які почали формуватися не в XIV ст, а значно раніше, принаймні до другої половини X ст.

Територія. Важливий аргумент на користь існування давньоруської народності вбачається у факторі територіальної цілісності Київської Русі. Абсолютизація етнотериторіальної єдності часто доводиться покликанням на пам'ятки історичної писемності («Повчання Мономаха», «Слово про полк Ігорів», «Слово про загибель землі Руської» та інші), які, мовляв, завжди відображали настрої широких верств давньоруського населення. Збереження та поглиблення територіальної цілісності, крім того, аргументується згадуваними пертурбаційними людськими потоками, що відбувалися всередині Русі, а також ідеалізацією процесів об'єднання давньоруських сил для боротьби із зовнішньою безпекою й іншими факторами.

В усіх цих випадках фактично маємо справу з ототожненням понять «етнотериторіальна» і «державнотериторіальна» єдність. Київська Русь як одна з найбільших у середньовічній Європі держав-імперій, була «скроєна» і трималася силою меча. Як і всі імперії — Римська, Російська чи радянська — вона стала штучним і нетривким конгломератом різних племен і народів. За умов нерозвинутості засобів комунікації та інформації єдність велетенської давньоруської території могла усвідомлюватися тільки на державному рівні, тобто урядовцями і представниками вищих верств населення. Нерівномірно розселені на ній різноетнічні племена, які до того ж були відгороджені одне від одного природними бар'єрами, могли усвідомлювати належність лише до «своєї малої батьківщини».

Як слушно зауважує дослідниця В. Борисенко, у світовій історії немає аналогів, щоб на такій безмежно величезній території, яку охоплювала Київська Русь, при наявності тогочасних комунікацій міг сформуватися єдиний етнос. Навпаки, етнічні спільноти, які виробляли ідентичні й близькі форми культурної взаємодії, формувалися за принципом сусідсько-територіальної спільності й контактів. Саме тому в світі нараховується нині понад 2 тис. етнічних спільнот.

Етнотериторіальну інтеграцію, безумовно, не могли забезпечити й динамічні переселенські процеси. Абсолютна більшість людної Давньоруської держави залишалася прив'язаною до своїх споконвічних субетнічних територій, як, наприклад, поляни до Середньої Наддніпряни. Саме в цих відносно локальних регіонах відбувалася природна зміна поколінь, зберігалися давні традиції й звичаї та формувалася народна духовна культура. Величезна територія держави й існування в її межах природних бар'єрів, нерозвиненість транспортних засобів й панування натурального господарства та інші фактори робили безперспективним і непотрібним налагодження сталих зносин між окремими племінними територіями, що продовжували зберігати свої давні етнографічні кордони.

Економіка. Економічна інтеграція насправді мала місце, але це було результатом державотворчих процесів. Формування спільного ринку зумовлювалося інтересами держави, отже, не визначалося її поліетнічним чи моноетнічним характером.

Культура і самосвідомість. Дослідники різних напрямів визнають існування в Давньоруській державі двох культур: першої — офіційної, надетнічної, що створювалася державними і церковними ідеологічними структурами, та другої — народної, творцем якої виступала проста людинність.

Теза про панування «культурної єдності», яка буцімто сформувалася на основі спільної християнської віри та схожих рис у письменстві, архітектурі, мистецтві, також не може бути використана як «незаперечний аргумент» на користь існування єдиної давньоруської народності. По-перше, християнська віра і культура прийшли з Візантії, отже, вони були спільною не лише для Русі, але й для Болгарії, Моравії, Словаччини, Румунії. Така іншоетнічна (а згодом надетнічна) за своєю природою духовна основа не могла стати придатним тлом для формування моноетнокультурної спільності. По-друге, у творенні державної культури Київської Русі не могли брати участь усі племінні об'єднання, що входили до її складу, бо вона формувалася в центрі, передусім у Києві та на Середній Наддніпряниці, звідки через колонізаційні потоки й іншими шляхами поширювалася на значно відсталішу північну та північно-східну периферію.

До формування гіпотетичної давньоруської народності більшою мірою могла спричинитися народна культура, основою якої було спільне для всіх східнослов'янських племен язичництво. Однак вона складалася на основі самобутніх традицій, звичаїв і обрядів, які, як відзначалося, формувалися та передавалися з покоління в покоління у локальних відносно замкнених етнокультурних ареалах.

Радянські й деякі сучасні дослідники існування етнокультурної єдності у Київській Русі часто підкріплюють тезою про спільну «етнічну самосвідомість» давньоруського народу. При цьому, як правило, повторюється вислів великоруського імперського історика В. Ключевського, що киянин усе частіше думав про чернігівця, чернігівець — про новгородця, рязанця, псковця, ростовця, а всі разом вони думали про Руську землю. Проте важко погодитися з тим, що це могло стосуватися простого люду—хліборобів і скотарів, які становили абсолютну більшість населення. Отже, єдність такого мислення та етнічної свідомості могла існувати лише на рівні князів або ж літописців (Нестора, Іларіона, Никона та інших), які в умовах хиткої конфедерації повинні були формувати і поширювати імперську ідеологію. Лише виходячи з таких позицій, можна зрозуміти, чому «мужі державні» відстоювали державну та етнополітичну цілісність Русі, вважаючи однаково «своїми» як Київ, Чернігів, Галич, Переяслав, так і Новгород, Смоленськ, Суздаль, Рязань, Ростов і, зрештою, всю людність від Карпат до Волги і Дону.

Твердження про існування якоїсь спільної етнічної самосвідомості серед розпорошеної на величезній території людності Давньоруської держави є свідченням живучості стереотипів імперського мислення, коли у намаганні видати бажане за дійсне ментальність і світоглядні риси правлячих кіл автоматично переносяться на широкі верстви народу. Засаду «в одній державі — один народ» також намагалися реалізувати в Російській імперії шляхом денаціоналізації «іногородців». Це ж було і в Радянському Союзі, де компартійні ідеологи формували «нову історичну спільність — радянський народ».

У Давньоруській державі не існувало якихось інститутів на зразок системи загальної освіти чи засобів масової інформації,

які б могли формувати спільні етнокультурні цінності в усього населення, отже, можемо говорити про існування не загальнодержавного, а лише певних «етнорегіональних» світобачення і мислення. Зокрема людність Середньої Наддніпрянщини усвідомлювала себе спадкоємцем Київської Русі і наступність такої ментальності не змогли перервати ні монгольське нашествя, ні подальші важкі випробування, якими супроводжувався етноісторичний розвиток українців.

Таким чином, історичною реальністю була лише давньоруська державність, а зовсім не тотожна цьому поняттю давньоруська народність, котра за пануючих тоді суспільно-політичних умов взагалі не могла скластися. Продовжуючи слушну думку Г. Півторака, про давньоруське суспільство слід говорити не як про єдину народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов'янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією.

Формування східнослов'янських народів

Вже зазначалося, що східнослов'янські народи справді мали деяку спільну етногенетичну основу. Але вона склалася значно раніше за києворуський період, а тим більше за післямонгольську добу. Отже, магістральні процеси їхнього формування були різні. Оскільки цей посібник присвячений проблемам етногенезу українців, у цьому підрозділі в загальних рисах зупинимося лише на питаннях зародження і становлення білоруської та російської етнічних спільнот. Це необхідно для того, щоб виокремити та порівняти характер різних етногенетичних процесів, що протікали всередині східнослов'янського етнічного масиву.

Виходячи з такої постановки питання, зробимо принципове зауваження щодо формування українського етносу. Багато вчених вказує на те, що у XII—XIII ст. він нібито мав дві «гілки» (ареали): наддніпрянську та галицько-волинську. Такий підхід побудований на концепції розвитку української державницької традиції, тому, якщо з ним погоджуватися, то ці «гілки» ні в якому разі не слід якоюсь виокремлювати, бо між ними існувала пря-

ма як етнополітична, так і етногенетична наступність, це були невід'ємні складові одного цілого. Внаслідок занепаду Києва у другій половині XII ст. серед українських князівств зростало значення Галича. Галицько-Волинська держава на ціле століття продовжила традицію української державності, ставши визначним центром України-Русі. Важливо відзначити, що вона об'єднувала лише українські етнографічні землі, тому була більш монолітним в етнічному відношенні утворенням, аніж Київська Русь. У цьому проявляються наступність, послідовність і неперервність україногенезу, а становлення двох інших східнослов'янських етносів — білоруського та російського — відбувалося у зовсім інших умовах.

Етногенез білоруського народу визначається тією головною особливістю, що на території сучасної Білорусі споконвіку жили балти (прямі нащадки литовців і латишів). Білоруський етнос сформувався на основі переселення сюди двох великих і різних за походженням племінних об'єднань — дреговичів і кривичів та змішування їх з балтськими тубільцями. *Дреговичі* сформувалися в результаті міграції частини волинян і деревлян на північні території за Прип'яттю, де вони змішалися з давніми балтськими племенами, причому їхній вплив виявився настільки сильним, що змінив слов'янський антропологічний тип: дреговичі, як і давні балти, належали до одного валдайського типу. Його антропологічні риси властиві сучасним білорусам.

Друге слов'янське племінне об'єднання — *кривичі* почало розселятися з басейну р. Великої і протягом VIII—X ст. опанувало залюднені балтами Вітебсько-Полоцьке Наддвіння, а також Смоленську Наддніпрянщину, де виникла окрема полоцько-смоленська етнографічна група. Полоцьке князівство, що існувало з середини IX до кінця XIII ст. у межиріччі Західної Двіни, Березини і Німану, одне з перших серед давньоруських князівств здобуло незалежність від Києва. Серед сучасних білоруських учених поширена думка, що саме Полоцька земля стала основним осередком етнічного формування білорусів та їхньої державності.

Етногенез росіян. Формування третьої, наймолодшої східнослов'янської етнічної спільноти — російської мало най-

складніший і найбільш суперечливий характер. Їхню сучасну етнічну територію у середині I тис. населяли фіно-угорські та частково балтські племена, тому основні етногенетичні процеси розгорталися через їхнє змішування зі слов'янським субстратом. Вони відбувалися майже окремо у трьох основних центрах, які згодом окреслилися як Новгородська, Рязанська та Ростово-Суздальська землі. Ця глуха провінція Давньоруської держави відділялася від її київського центру масивом непрохідних хащів, тому в літописній літературі аж до XV ст. територію сучасної Європейської Росії називали «*Заліссям*», тобто землею, що міститься за лісом. Етнічна консолідація розпорошеної по лісах і болотах місцевої людності протікала повільно і мляво.

у VI—VII ст. слов'янські племена кривичів та ільменських слов'ян опанували територію майбутньої *Новгородської землі*, де асимілювали фіно-балтські племена — весь, водь, іжору. Новгород, що в писемних джерелах уперше згадується під 859 р., став центром літописного племінного об'єднання під іменем «словени», у IX—X ст. кривичі та ільменські слов'яни просунулися в північному та південному напрямках, досягнувши відповідно Поволжя та волго-окського межиріччя. Новгород став другим після Києва етнополітичним і культурним центром Давньоруської держави. До середини XV ст. на Новгородській землі відбувалося формування окремого етносу, але цей процес перервався після її включення в 1478 р. до складу Московської централізованої держави.

У *другому регіоні* між Середньою Окою та верхів'ями Волги і Дону слов'янські племена у VIII ст. почали змішуватися з фіно-балтськими (меря, водь, мурома, весь) та балтськими (голядь) племенами. На цій основі виникли літописні в'ятичі, які, просуваючись по Оці до Рязані, створили етнічну основу Рязанського князівства. Імовірно, до нього вливалось і середньодніпровське населення, яке, рятуючись від набігів кочовиків, мігрувало з південного приграниччя Київської держави.

Під впливом двох вищеназваних масивів за подібним сценарієм розгорталися етнічні процеси в третьому регіоні формування російської народності — в межиріччі Оки і Волги, де згодом виникло Ростово-Суздальське князівство. Воно осво-

увалося двома колонізаційними потоками. У X ст. з Новгородщини рухалися ільменські словени та псковські кривичі, які згодом освоїли північні Муромські землі. Другий струмінь складався зі смоленських кривичів, які розселилися волго-клязьмінським межиріччям. Після перемішування з фіно-угорським субстратом у XII ст. населення цього регіону почало зростати завдяки напливові людності з центральної частини Давньоруської держави. Саме Суздальське князівство очолило коаліцію Новгорода, Полоцька і Смоленська за відокремлення від Києва. Остаточний розрив відбувся за князювання корінного суздальця Андрія Боголюбського (1157—1174 рр.), якого можна вважати засновником російської державності. Перенісши столицю князівства із Суздаля до Володимира (після чого воно стало називатися «Володимиро-Суздальським»), він повів самостійну політику. Жорстоке зруйнування у 1169 р. суздальськими військами Києва, що супроводжувалося не тільки пограбуванням, але й безжалісним винищенням місцевого населення, свідчить, що цей конфлікт мав характер не лише міжусобної, але й передусім міжетнічної боротьби.

Внаслідок монгольського нашествия російське Залісся та українська Русь почали розвиватися окремими самостійними шляхами. На справедливу думку російського дослідника М. Трубецького, Московська держава походила від татарської імперії, московський цар був спадкоємцем монгольського хана, а значний відсоток московського боярства являла татарська знать. Звернімо увагу на те, що впродовж багатьох століть простий люд Московії не мав власного етноніма. Він самоідентифікувався не за етнічною, а за релігійною ознакою, тому російське селянство отримало назву «крестияне», що була похідною від слова «хрестияне». Офіційні назви «Московія», «Московское государство» походять від села Москви, що згадується в літописі під 1147 р. В країнах Європи та Сходу її мешканців називали «московитами», «московитянами», а в Україні від XV ст. — «москалями».

Духовна і матеріальна культура різних «гілок» східнослов'янського етнічного масиву формувалася у зовсім інших умо-

вах. Про це яскраво свідчать приклади, які яскраво відображають загальний характер цього процесу. Вже в XI—XIII ст. культура праукраїнців суттєво відрізнялася від культури праросіян, що формувалися під впливом фіно-угорських і балтських традицій. Саме з фінської етнокультури росіяни запозичили популярні й до сьогодні пельмені, лапті, сорочку-косоворотку, жіночий кокошник, «російську» лазню та інші. Це ж стосується і священної тварини фінів ведмедя, який став народним символом росіян, що втілюється в образі «косолапого Мишки» та в культурі «Русского Медведя».

Таким чином, процес формування трьох східнослов'янських спільностей відбувався неодноразово і на різних територіальних ареалах, тому теорії єдиної давньоруської народності та «спільної коліски» є ефемерними теоретичними конструкціями, які виникли з відомих ідеологічних мотивів, а тепер підтримуються через нездатність позбутися стереотипів імперського мислення. Російський етнос наймолодший порівняно з українським і білоруським. Формування російської народності розтяглося на три століття і відбувалося на північній та північно-східній периферіях Давньоруської держави, тому претендувати на її спадщину сучасні росіяни мають якнайменше підстав, на відміну від українців та білорусів. Лише виходячи з таких реалій, слід підходити до вивчення самотнього етнокультурного і мовного розвитку та формування антропологічних особливостей трьох окремих народів, яких об'єднує спільна назва — східні слов'яни.

Література: Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этническое развитие украинского народа. — К., 1953; Борисенко В. Політична міфологізація проблем дерусифікації України // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. — 1 1. Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993; Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968; Грушевський М. О Історія України-Руси. Т. 1. — К., 1991; Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. — Л., 1989; Давня історія України. — Слов'яно-Руська доба. — Т. 3. — К., 2000; Дашкевич Я. Основні етапи історії української нації. Міфологізація і деміфологізація // Родовід. —

1991. — Ч. 2; Залізник Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997; Залізник Л. Де і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. — 1998. — Ч. 6; Залізник Л. Л. Проблеми етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. — Археологічні студії. — Вип. 6. — К., 2001; Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996; Ключевский В. О. Курс русской истории. — Ч. 1 - М., 1987; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998; Левчук Д. Заснування Московії та шляхи утворення деспотичної імперії. — Філадельфія, 1979; Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971; Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу. — Українське Наукове видавництво. — 1964; Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001; Пріцак О. Походження Русі. — К., 1997; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982; Толочко О. П., "Голочко П. П. Київська Русь. — Україна крізь віки. — Т. 4. — К., 1998; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности — Л., 1979.

Тема 6. **Етноісторичний розвиток українців** **у XIV—XX ст.**

Різні аспекти, пов'язані з етноісторичним розвитком українців у XIV—XX ст, знайшли висвітлення у працях І. Винниченка, В. Даниленка, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Ісаєвича, В. Литвина, М. Коваля, В. Кубійовича, М. Кугутяка, О. Кульчицького, І. Кураса, С. Макарчука, В. Наулка, В. Пашуто, О. Реєнта, О. Рудницької, О. Русиної, В. Сарбея, В. Сергійчука, В. Смоля, В. Солдатенка, В. Степанкова, Т. Чухліба, Ю. Шаповала, Н. Яковенка та багатьох інших учених.

Етнонаціональні процеси в Україні **у XIV – першій половині XVII ст.**

У суспільній свідомості поступово зникає погляд на трьохсотлітню епоху в історії України, що тривала від післямонгольської навали до Хмельниччини, як на період якоїсь порожнечі, «історичного вакууму». Таке становище зумовлювалося перерваною традицією літописання, глибокими змінами у традиційному укладі життя, порушенням етнокультурних зв'язків між східнослов'янськими регіонами та іншими факторами. Багато поколінь дослідників поступово заповнювало прогалини у висвітленні розвитку русько-українських земель між 1340 та 1648 роками, хоча у вивченні цього періоду чимало проблем ще й досі залишається дискусійними. Це, зокрема, стосується визначення їхнього етнополітичного статусу: «Литовсько-Руська держава» чи «литовська провінція» та ін.

Поряд із внутрішніми суспільними чинниками складні й суперечливі процеси формування українського етносу в другій половині XIV — першій половині XVII ст. значною мірою зумовлювалися чотирма зовнішніми *«іншоетнічними» факторами* — литовським, польським, татарським, московським (російським). На такому тлі чисельність населення на українській етнічній те-

риторії зростає з близько 3,2 млн. на початок XIV ст. до 3,7 млн. у XV ст. і 6,5 млн. в XVII ст.

Швидке «мирно-оксамитове» *проникнення литовців* на руські землі та етнополітичний характер створеного тут державного об'єднання з першого погляду видається парадоксальним явищем. Князі Київської Русі здійснювали успішні походи проти литовських племен, яких обкладали даниною. Але часи, коли «Литва з болота не показувалася», канули в Лету, після того як під протекторатом князя Міндовґа (1230—1263 рр.) відбулося з'єднання литовських племен в єдине державно-політичне утворення. За його наступника князя Ольґерда (1345—1377 р.) Литва інкорпоровала більшість руських земель — Київщину, Чернігівщину, Сіверщину, Переяславщину, Волинь, Поділля. Цей процес відбувся за згодою із Золотою Ордою, тож силове протистояння (битва на Синій Воді 1363 р. та інші) не було домінуючою тенденцією розвитку литовсько-татарських стосунків. Як наслідок фактично до кінця XIV ст. татари продовжували збирати податки з руських земель-князівств, що вже були повноцінними суб'єктами федерації Великого князівства Литовського.

Велике Литовське князівство мало поліетнічний характер, русини-українці та білоруси становили в ньому близько 90% населення, а етнічні землі самих литовців — лише десятку частину державної території. Процес «ослов'янення» литовської верхівки можна порівняти з асиміляцією варягів на Русі. Руська правляча династія змінилася на литовську, а її князі стали титулуватися як «Великий князь Литовський і Руський». Опинившись у слов'янському етнічному масиві, литовська знать прийняла християнство, а також руську мову, право, військову організацію тощо. Однак ці процеси не слід абсолютизувати, адже вони стосувалися лише соціальної верхівки. Руське та литовське селянство як основний носій етнічності продовжувало зберігати свої самобутні етнокультурні риси.

З другого боку, русини-українці опинилися перед реальною загрозою деетнізації через *окатоличення та колонізацію*. Зміни в їхньому етнічному розвитку зумовлювалися двома головними подіями. У 1387 р. Галичина була включена до складу Польщі,

де на її основі виникло Руське воєводство з двохсоттисячним населенням. У 1569 р. внаслідок об'єднання Польщі та Литовського князівства (Люблінська унія) виникла Річ Посполита, яка інкорпоровала більшість українських земель. Цей акт запрограмував подальшу етнічну дезінтеґрацію русинів на релігійному та соціальному ґрунті, що поглиблювалася у такому «трикутнику»: окатоличена еліта, православна еліта, православні народні маси.

З останньої третини XV ст. на етнічний розвиток русько-української суспільності зростає *вплив Московського царства*, яке прагнуло встановити верховенство над усіма східнослов'янськими землями. Загострення протистояння між ним і Литвою на рубежі XV—XVI ст. завершилося передачею Московії сіверських земель.

Характерно, що своїм претензіям на руські землі різні іншоетнічні державно-політичні чинники прагнули надати історичного обґрунтування. З одного боку, присвоюючи титул «государь вся Русі», московські володарі апелювали до прадідівських традицій, намагаючись таким шляхом монополізувати право на всю «руську спадщину». З другого боку, на тлі протистояння, яке розгорілося навколо укладання Люблінської унії, виникла ціла теорія, яка доводила, що завдяки таким факторам, як «давні завоювання», «спадкові відносини» та «добровільне визнання», Русь вже віддавна належить Польській короні. Отже, «відновлення» її влади над русько-українськими територіями ставало лише актом історичної справедливості.

На етнодемографічний розвиток руських земель продовжував впливати *«татарський фактор»*. У XIV—XVI ст. він отожднювався з Кримським ханством, яке 1449 року виокремилася із Золотої Орди, а згодом стало васалом Туреччини. Протягом XVII ст. татари здійснили 86 великих грабіжницьких походів на українські землі. Поширений в етнічній пам'яті українського народу стереотип про «татарську неволю і знуцання» почав формуватися у кінці XIII ст, а під впливом нападів кримських татар зберігався в етнічній свідомості ще й у XVI—XVII ст. Втрати від татарської експансії становили щонайменше 2,5 млн. вби-

тими і полоненими (О. Русина). В результаті цього центральна і південна частини України майже обезлюдніли, виникла реальна загроза самого існування українського етносу. Литовський посол Литвин у 1548 р. писав, що, здавалося, в Україні незабаром не залишиться ніякого населення.

Русько-татарські міжетнічні стосунки розвивалися в руслі не тільки силового протистояння, але й мирного співіснування. На це вказує збереження груп руського населення, що «сиділи за татарами», тобто добровільно визнавали їхню зверхність. Таке тривале співжиття відповідним чином позначалося на побуті та звичаях українського народу, хоча шлюбні стосунки (кровне змішування) між представниками двох спільнот зустрічалися рідко. Виходячи передусім з етноконфесійних критеріїв, в етнічній самосвідомості русин-християнин завжди чітко відрізнявся й навіть протиставлявся татариніві-поганину.

Зовнішні фактори значною мірою зумовили такі полярні й суперечливі тенденції розвитку українських земель у XV—XVI ст, як внутрішня дезінтеграція та консолідація, поглиблення етнічної окремішності русинів-українців тощо. Зокрема Люблінська унія, з одного боку, спричинила дезінтеграцію українських етнічних земель, основна частина яких відійшла до Речі Посполитої, Сіверська земля — до Московії, а Буковина і Пониззя опинилися під протекторатом Молдавії. З другого боку, той факт, що в складі Речі Посполитої опинилася більшість української суспільності, сприяв його внутрішній етнокультурній консолідації. Етнічну інтеграцію посилювали також економічні зв'язки та пертурбації й міграції населення. Найпомітнішим у цьому процесі стало просування в другій половині XVI ст. великого потоку населення з Волині на Брацлавщину та Київщину.

Проте внутрішньоетнічна міксація ще не могла ліквідувати етнотериторіального партикуляризму, одним із проявів якого було існування таких, згадуваних у літописах, окремих груп населення, як «кияни», «подоляни», «волиняни» та ін. До XVI ст, коли Московія розпочала колонізацію Сіверської землі, свої етнографічні особливості тут зберігали сіврюки — нащадки давніх сіверян.

Багато українських учених (М. Кордуба, І. Лисяк-Рудницький та інші) вважало, що литовська доба мала вирішальне значення для етнонаціональної диференціації між Україною, Білоруссю та Московією. Скрystalізовані в цей час полярно протилежні орієнтації русинів-українців на Захід, насамперед на Польщу, а московитів-росіян — на Схід міцно вкорінилися в ментальності цих народів.

Поглибленню внутрішньої дезінтеграції сприяла специфіка соціальної стратифікації, яка полягала в тому, що поділові на стани відповідала паралельна етнічна та релігійна диференціація. Становий поділ був важливим критерієм самоідентифікації особи в суспільстві. Пройшовши динамічну еволюцію, шляхта, по суті, перетворилася на внутрішньо сконсолідовану, привілейовану касту, на чолі якої стояло близько 30 давньоруських княжих родів. За ними у становій піраміді перебувала відносно невелика група князів і панів, а далі — чисельніший прошарок дрібнопомісної шляхти. Внаслідок глибокого внутрішнього розколу значна частина української еліти зазнала денаціоналізації шляхом ополячення та окатоличення.

На етнонаціональний розвиток другого стану — міщанства значний вплив мало запровадження в українських містах, де у XVII ст. проживало 46% населення, магдебурзького права (самоврядування). Це сприяло формуванню громадянського суспільства, а також нової ментальності з рисами демократизму і самостійності мислення. З іншого боку, посилювався наплив у міста іншоетнічного елемента: поляки і німці почали займати провідне становище в органах самоуправління, а вірмени та євреї — в економічній сфері. На такому тлі через накладання німецької жорсткої системи самоуправління на більш м'які місцеві звичаєві норми і традиції сформувалася своєрідна «руська» модель магдебурзького права, яка порівняно із Західною Європою розширювала можливості для втручання центральної влади в життя міст.

У збереженні української етнічності істотну роль відігравали братства. Завдяки своєму загальнонародному й водночас «етнокорпоративному» характерові вони сприяли внутрішній кон-

солідації міщанства, нагромадженню його етнокультурного потенціалу, а також захищали народ від окатоличення та ополячення.

Важливим фактором не лише соціального й політичного життя, але й етнічного розвитку України стала поява козацтва. Його виникнення зумовлювалося передусім прагненням людини до економічної і духовної свободи, а також загостренням татарської загрози. *Роль козацтва як етнозберігаючого й етнотворчого чинника* виявляється у двох основних аспектах. Покликане захистити українську суспільність від реальної загрози фізичного винищення, воно виступило як унікальна етнонаціональна військова формація. Згодом завдяки своєму впливові на суспільне життя козацтво стало уособленням, навіть своєрідним маркером української етнічності. Це доволі парадоксальне явище, оскільки на таку роль найбільше надавалося *селянство* як основний стабільний носій етнічних традицій і цінностей. Окрім того, козацтво як маргінальний (окраїнний) прошарок населення у свій побут, традиції та звичаї вносило багато іншоетнічних елементів. Воно формувалося під впливом слов'янського землеробського та тюркського кочового етнічних масивів, так що навіть турки називали козаків «буткалами», тобто мішаним народом. Тюркомовні поняття або ж різні татарські впливи прослідковуються в усіх сферах життєдіяльності козацтва: у військовій організації (булава, кіш, табір, бунчук та інші); в озброєнні (крива шабля); в одязі тощо.

Етнічний аспект займає одне з головних місць у численних версіях щодо походження *назви «козацтво»*. В сучасній науці переважає погляд, що слово «козак» тюркського походження і вперше було зафіксоване у 1240 р. У турецькій, половецькій, татарській та інших мовах воно вживалося у багатьох значеннях: страж і розбійник; вільна і незалежна людина; особа, що несе сторожову службу на кордоні; людина, схильна до завоювання, та ін. До середини XV ст. козаками називали татарських вершників, що перебували на Кафі, а з 1489 р. (згідно з писемними джерелами) поняття «козаки» почали застосовувати щодо українських збройних загонів. Поступово як у повсякденному

житті, так і в писемній літературі козак став уособлювати вільнолюбну особу, мужнього воїна, захисника народу і православної віри та інші чесноти, що в українській ментальності асоціювалися з найкращими людськими рисами.

Іноземні та вітчизняні автори висували різні теорії про *походження козаків*. Одні дослідники їхнє виникнення та формування пов'язували з неукраїнськими різноетнічними елементами — хозарами, чорними клобуками, татарами, інші — генетичні витоки козацтва шукали в демократичних вічових традиціях Київської Русі; треті його праобразом вважали т. зв. болохівців (групи населення, що добровільно визнавали татарський протекторат), або ж бродників — степове населення, яке у давньоруський період мешкало на Подунайщині, та ін. Кожній окремо взятій версії важко претендувати на істину, але в комплексі вони показують, що поява і розвиток козацтва були результатом складного синтезу глибинних українських етнічних традицій та життєдіяльності різноетнічних, особливо кочових, спільнот, які тією чи іншою мірою впливали на хід української історії.

На формування етнічної ментальності українців значний вплив мали козацькі війни, які, поглиблюючи нег'ативне ставлення до татар, поляків та московитів, водночас сприяли консолідації української суспільності, зміцнювали і загартували її дух. Військові походи останньої чверті XVI — першої третини XVII ст. проти Кримського ханства та Османської імперії створили навколо козацтва ореол захисника не лише України, а й усього східнослов'янського світу. Протистояння з Польщею мало як соціальні, так і етніонаціональні причини, і своєю чергою спричиняло хвилі масового покаяння селянства.

Українське козацтво неоднозначно ставилося до московитів. З одного боку, їх пов'язували спільне слов'янське походження, єдина віра, а також необхідність захисту від турецько-татарської експансії. Але, з другого боку, просякнуте вільнолюбством і демократичними традиціями, козацтво вороже ставилося до відверто деспотичних домагань московитів. Зважаючи, крім того, на безліч інших етнокультурних відмінностей між русинами-українцями та

московитами, в козацькій ментальності формувалося упереджене й недовірливе ставлення до останніх як до чужинців, з якими слід поводитися залежно від обставин та зважаючи на власну вигоду. Виходячи з таких настроїв, в останній чверті XVI ст. козаки активно воювали проти Московії у складі військових сил Речі Посполитої. До речі, й «смутні часи», що охопили Московію у 1605—1618 рр., треба розглядати не тільки в площині польсько-московських, але й українсько-московських стосунків, бо однією з вирішальних сил, що визначила хід цих подій, виступило українське козацтво.

Таким чином, у XIV — першій половині XVII ст. етнічний розвиток українських земель значною мірою визначався впливами зовнішніх іншоетнічних факторів. Якщо Польща і Московія загрожували українцям етнокультурною асиміляцією та намагалися включити їхню територію до складу своїх державно-політичних утворень, то татари прямо загрожували фізичним винищенням. Ці обставини значною мірою пояснюють той феномен, що основним маркером української етнічності виступило козацтво, яке ввібрало різноетнічні елементи, а не селянство, що залишалося основним носієм етніонаціональних цінностей. Завдяки тому, що козацтво виступило мілітарною силою, здатною захистити віру та волю українського народу, стало вагомим чинником внутрішньої та міжнародної політики, створило самобутню етнокультуру, воно почало репрезентувати українську етнічність як серед власного народу, так і серед чужинців. Ця традиція зберігалася й у прийдешніх століттях.

Походження назв «Україна», «Малоросія», «Великоросія», «Росія»

Проблема східнослов'янської етніміки, важливою складовою якої є з'ясування походження таких наріжних понять, як «Україна», «Малоросія», «Великоросія», «Росія», не лише викликає науково-теоретичний інтерес, але й має величезну державно-політичну значущість. Її актуальність і злободенність стають особливо виразними на сучасному етапі переосмислення етністоричного минулого трьох східнослов'янських народів та

перебудови стосунків на засадах рівності і взаємоповаги. Хоча проблемі походження й еволюції цих назв присвячена значна кількість літератури, вона ще остаточно не вирішена. У процесі вивчення східнослов'янської етніміки нагромаджено безліч поглядів і підходів. Поряд із цим її об'єктивному і неупередженому висвітленню перешкоджають як національно-патріотичні почуття, що переносяться у сферу наукових досліджень, так і стереотипи старого імперського мислення.

Походження назви «Україна». Для означення якоїсь частини Руської землі назва «Україна» («Украина»), ймовірно, існувала вже в X—XI ст., а то й раніше. Підстави для такого твердження дає та закономірність, що спочатку будь-яка давня самоназва народу вживалася в його розмовній мові, а вже потім вона потрапляла на сторінки писемної літератури. У літописах XII—XIII ст. зафіксовано три назви території, які тією чи іншою мірою співпадають із сучасними етнічними теренами, де проживає український народ. Це «Країна», «Вкраїна», «Україна». Вони синонімічні за змістом і походять від слів «країна», «Вкраїна», «україна». Зміна початкових літер «У» і «В» є характерною особливістю української мови, тож свідчить про місцеве походження цих слів. Усі названі слова мають спільну морфему «край». У грецькій мові таке сполучення вживається на означення таких дій, як краяти, усікти, обрубати, урізати, утяти, а також у розумінні відрізок, одрізаний шматок землі, уділ, самостійна земля тощо. Кінцеві морфеми «їни» означають результат здійсненого акту, наприклад, краяти — країна, вкраяти — вкраїна, украяти — україна.

Отже, поняття краяти пов'язане з певною площею, землею та володінням нею. Земля, «україна» силою меча, ділилася на княжі уділи або ж розподілялася поміж народом; з нею була пов'язана уява про багатство, що приносять хліборобство і скотарство. Фактично у такому розумінні в «Повісті минулих літ» вже під 1189 р. зустрічаємо назви «Галицька Україна», «Країна Галицька». До речі, весільний коровай також символізує багату землю, яку «крають» на шматки і роздають кожному з гостей. Коренева морфема «край», що вживається у цьому ж значенні,

поширена і в інших слов'янських мовах — «kraiat», «kraj», «krajina», «krajan» та ін. У Сербії, Боснії, Далмації є міста та окремі місцевості, що зветься «Країною».

Проте окреслена етимологічна конструкція не стільки наближає, скільки ускладнює з'ясування проблеми походження назви «Україна». Згідно з двома поширеними в літературі основними версіями вона вживається у значеннях «окраїна» та «країна». Поняття «окраїна» переважно пояснюється, як «земля, що лежить скраю», а в найбільш широкому розумінні — як пограниччя двох етнокультурних світів: слов'янського землеробського та кочового степового. У значенні «країна» назва «Україна» вживається на означення якоїсь конкретної території — краю, країни.

Продовжуючи традицію, що утвердилася завдяки науковій школі М. Грушевського, багато сучасних дослідників продовжує тлумачити поняття «Україна» у значенні «окраїнної» в географічному розумінні землі. Обґрунтування такої позиції передусім шукається у характері її стосунків з іншими сусідніми державами. Перша з них Польща. Після Люблінської унії Україна ввійшла до складу Речі Посполитої як її периферійна (окраїнна) частина. Прихильники цієї точки зору стверджують, що саме за схемою «окраїнних земель» з другої половини XVII ст. почалися географічні локалізація та окреслення кордонів України. Одну з перших таких спроб у 1651 р. зробив французький інженер і визначний картограф Боплан, розташувавши «велике пограниччя — Україну» між Московією і Трансильванією.

Для доведення «окраїнної» версії походження назви «Україна» дослідники часто шукають аргументи у великодержавній ідеологічній доктрині Московії. Підстави для цього дають схожі за звучанням українські та російські слова «україна» та «у края», а також похідні від них. У правових московських актах 1650-х років на означення «государевих» окраїн та розташованих там міст уживалися назви «україни» та «україниє». У такому ж значенні, починаючи від Адрусівського договору (1667 р.) і до останнього розділу Польщі (1795 р.), в офіційному лексиконі застосовувалися поняття «Малоросійська Україна», «Польська Україна» та ін.

Вищеназвані та інші позиції дозволяють погодитися з тим, що у великодержавній політиці Московії та Польщі Україна насправді подавалася як їхня «окраїна». Але при визначенні походження тієї чи іншої назви етноніміка надає перевагу не позиції, яку виказували сусідні, причому далеко не доброзичливі народи й держави до певної етнічної спільноти, а передусім її власному сприйняттю і ставленню до терену, де вона проживає. З'ясовуючи другу версію, яка походження назви «Україна» пов'язує з поняттям «країна-територія», звернімо погляд до більш ранніх часів.

У писемних джерелах слово «Україна» вперше зустрічається в Іпатіївському літописі під 1187 р. Переповідаючи події, пов'язані зі смертю князя Володимира Глібовича, який боровся з половцями, його автор зазначив: «плакашесь по нем всі переяславці. О нем же Україна [Оукраина] много постона». Виходячи з того, що назва «Україна» ввійшла до цього твору поряд із багатьма прикладами усної словесності, український дослідник С. Шелухін уважав, що за тогочасними уявленнями під Україною розумілася вся руська етнічна територія з її населенням. Тотожність понять «Русь» і «Україна» цей дослідник аргументував ще одним рядком Іпатіївського літопису, де під 1185 р. з нагоди загибелі того ж князя було записано, що по ньому «Русь затужила».

У давній літературі існувала традиція, коли на означення володінь окремих народів застосовувалися терміни «земля», «страна», «переділи», «часть» та ін. Зокрема «Повість минулих літ» починається запозиченим із хронографа Арматола оповідання про те, як Ноєві сини поділили між собою землю на «часті», так що кожному дісталися «стриани», тобто окремі володіння. Про вживання слова «Оукраина» в такому ж розумінні засвідчує Пересопницьке Євангеліє (1651 р.), в якому вперше на письмі утвердилася жива українська мова. У вступній статті до цієї книги відзначалося, що вона є перекладом «з язика болгарського [церковнослов'янського] на мову руску», здійсненим для кращого розуміння тексту простим, не книжним людом. У процесі перекладу такі вжиті в ній церковнослов'янські тер-

міни на означення земельних володінь, як «страна», «земля», «область» та інші, були замінені словом «україна» в значенні певної території.

Літописна література XII—XIII ст. засвідчує, що як поняття Русь, так і термін Україна вживалися на означення окремих частин етнічної території з відповідними «додатками». Наприклад: «Київська Русь», «Переяславська Русь», «Чорна Русь», «Біла Русь», «Червона Русь», «Галицька Русь», а також «Волинська Україна», «Подільська Україна», «Холмська Україна», «Галицька Україна» та ін. До речі, для окреслення кордонних земель (пограниччя) у давніх писемних пам'ятках застосовувалися слова «сумежье», «на межах», «границя», «рубеж» тощо.

З другої половини XVII ст. писемні джерела починають чітко і недвозначно передавати етнополітичний зміст етноніма «Україна». Зокрема Літопис Самовидця, описуючи події, пов'язані з визвольною боротьбою під проводом Б. Хмельницького, поняття «Україна» прямо протиставляє різним землям, передусім «Москові» (Московії). У той же час воно мало постійну прив'язку до південно-східної території Русі та використовувалося при описах подій, пов'язаних із Києвом, Переяславом, Черкасами, Білою Церквою, Каневом, Чигирином та іншими містами.

Загальнонародне розуміння поняття «Україна» у значенні «країна-територія» простежується і у фольклорній традиції. Наприклад, у славнозвісній думі про Байду турецький султан за зраду християнській вірі обіцяв зробити його «паном [володарем] на всю Україну». У чумацьких піснях надibuємо таке явище, як прохання героя насипати високу могилу, звідки було б видно всю Україну. Воно також яскраво розкривається в популярній народній пісні, де Сокіл каже Орлові: «Даю тобі, брате, всі області мої, а сам я долину в чужу україну, в чужу вкраїноньку, в чужу сторононьку». Отже, в етнічній пам'яті та світобаченні українського народу поняття «Україна» ототожнювалося із самостійною окремою землею або країною.

У складеному на основі давніх джерел Густинському літописі (1670 р.) чи не вперше в українській суспільній думці було прямо і конкретно поставлено питання: «Чесо ради наш народ

Русью наречеса». У пошуках відповіді на нього автор твору вдається до глибокого історичного екскурсу. Спочатку він згадує численні спільноти, які перебували на українській території (від венеців, антів, аланів, роксоланів та інших до полян, деревлян, кривичів тощо), а відтак вказує, що «нині» існують такі окремі землі, як Москва [Московія], Біла Русь, Волинь, Поділля, Україна та ін. Всі ці назви, в тому числі й Україна, в цьому літописі вживалися на означення рівноправних і самостійних історико-етнографічних територій.

У XIV—XV ст. відбувається поширення терміну «Україна», який починає застосовуватися на означення території від Сіверщини і Переяславщини до Белзчини, Холмщини, Закарпаття. Отримавши загальне визнання у XVI—XVII ст, назва «Україна» вже зустрічається в іноземних джерелах. Зокрема на географічній мапі, складеній 1572 р. для Генріха Анжуйського, землі по обидвох боках Дніпра були позначені написом «Ukraine». Приблизно ці ж терени помічені словом «Uckrania» і на мапі Мотієля, виготовленій 1580 року. У літописах Самовидця та Самійла Величка, що переповідають події, які відбулися з 1648 по 1720 роки, повсюдно вживаються назви «Україна», «народ український», а також прикметник «українські» до співвідносних йому іменників «люди», «духівництво», «права і вольності», «станції», «города й села» тощо. Свого часу Б. Хмельницький іменувався як «Гетьман всея по обоїх сторонах суцєя України Малоросійської» або просто — «Гетьман Український». До речі, атрибут «малоросійський» тут означав православну належність однієї частини населення України, яка таким чином відрізнялася від уніатської частини українства, що перебувало під Польщею.

Утвердження в XVI—XVII ст. назви «українець», «українці» на означення всієї людності, що проживала на території України, значною мірою завдячується зростанню впливів та авторитету козацтва, яке у XVI ст. асоціювалося з назвою «руські люди». Самоназви «козак» та «українець» в етнічній свідомості сприймалися майже як тотожні. У тогочасній літературі Україну іменували «Країною козаків», а українців — «українською ко-

зацькою нацією» чи «нацією козаків». Густинський літопис свідчить, що в уяві польських королів «люд», який проживав в Україні, асоціювався з козаками: «цей нарід козаками нарикошася», а живе він «по своєму древнему обичаю». Але поряд з утвердженням самоназв «козаки» та «українці» не переривалася традиція вживання давніших етнонімів «руси», «русичі», «руські», «русини» на означення населення окремих етнічних земель. У літописних творах етноніми «українець» і «русин» вживалися як синонімічні.

На хвилі національного відродження першої половини XVIII ст. у зв'язку з активізацією етнографічних і фольклорних досліджень виникає явище, яке можна назвати «першим ренесансом» назви «український». Про це свідчить поява низки періодичних видань, де слово «український» вміщувалося у назвах збірок українських народних пісень та інших явищ культурного життя. Щоб підкреслити зв'язки «нової України» з давньоруською традицією, тоді ж стали вживати такі складні форми самоназв, як «Україна-Русь», «українсько-руський» та інші. За кордоном Україну продовжували називати «Руссю» або ж у латинському варіанті «Рутенією». На межі XIX—XX ст. набувають поширення самоназви «Україна», «українці», що витісняють всі інші. У Західній Україні назва «українці» до суспільного вжитку почала входити після російської революції 1905—1907 рр., а її остаточне утвердження тут відбулося після національно-визвольної боротьби 1917—1920 років.

Малоросія. У суспільній літературі ще й досьгодні переважає підхід, згідно з яким утвердження назви «Малоросія» пов'язується із входженням України до складу Московської держави. Таким чином, іменуючи її мешканців «малоросіянами», «малоросами», «хохлами», царат підкреслював їхню меншовартість і декларував свою зневагу до України та українців. Такий підхід відповідає українським національно-патріотичним почуттям, але не відображає тих історичних реалій, які, власне, й зумовили появу назв «Мала Русь», «Велика Русь» та похідних від них.

Тут маємо справу з унікальним у світовій історії випадком, коли одна держава без жодних об'єктивних підстав присвоїла

собі назву іншого етнополітичного утворення, багатомільйонне населення якого мало значно глибше етнічне коріння. Суть цього багатоетапного і складного процесу досліджував львівський учений Є. Наконечний.

Спочатку, в XIV—XV ст., у великодержавних інтересах володарі Московії присвоїли ім'я Русь—давню назву України. В своїй основі це явище мало церковне підґрунтя. Після прийняття християнства на Русі константинопольський патріарх спершу особисто призначав архіпастирів руської православної церкви, які носили титул «митрополит Київський і вся Русі». До XV ст. всі вони, за кількома винятками, були греками, але, маючи за собою міцну церковну організацію, часто виявляли непослух Константинополеві. За таких обставин вселенський патріарх, як, до речі, і «поганський» хан Золотої Орди, прихильно поставився до перенесення у 1299 р. резиденції київських митрополитів на Суздальщину, де вони також стали називатися «руськими». З утворенням 1303 року на константинопольському Синоді Галицько-Волинської митрополії, що поширила своє управління на Київське та Галицько-Волинське князівства, на означення цих територій тоді прийняли назву «Мікра Росія», тобто «Мала Росія» в розумінні давніша, старша, головна. Одночасно Залісся і Новгородщина, що підпорядковувалися суздальському ієрархові, стали називатися «Мегале Росія» — «Велика Росія» (тобто пізніша, новостворена). Зауважмо, що утвердження назва «Росія» зумовлювалося візантійською традицією іменувати наддніпрянських слов'ян словами, похідними від кореня «рос» — «народ рос».

Спочатку цими поняттями оперували лише в церковній практиці, де назва «Русь» застосовувалася у зв'язку з розвитком православної церкви. Це, до речі, відобразилося у присвоєному золотоординським ханом Узбеком у 1328 р. Іванові Калиті титулі великого князя «вся Русі», який передусім означав, що в «Русі татарській» існує православна «руська» церква. Після створення московської митрополії поняття «Мала Росія» та «Велика Росія» почали дедалі активніше використовувати у світському житті. В 1331 р. володар Галицько-Волинської дер-

жави Юрій Болеслав узяв собі титул «князь усієї Малої Росії», а далі вона так стала називатися у листуванні з Константинополем.

У кінці XV ст. московські володарі також абсолютно безпідставно почали використовувати титул «Государь і самодержець всея Руси». З кінця XVI ст. на означення Московії поряд з терміном Росія стали вживати назву «Великая Росія». У зв'язку з претензіями цієї держави на роль «Третього Риму» поняття «Мала Росія» та «Великая Росія» вже вживалися не у первісному церковному, а в прямому значенні слів «мала» (менша) і «велика» (більша). Після Переяславського договору 1654 р. московські правителі взяли собі титул «вся Великая, Малая и Белая Руси самодержець».

Протягом XVIII ст. за Гетьманщиною, куди ввійшла значна частина українських етнічних земель, в російському діловодстві закріпилися офіційні назви «Мала Росія» та «Малоросія». Вони також стали поширюватися і на правобережні українські землі, приєднані до Російської імперії після поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.). Важливо відзначити, що спочатку, у XIV—XV ст., назва «Мала Росія» навіть дещо імпонувала українцям. Вона вказувала на зв'язок зі стародавньою Руссю, тому на побутовому рівні часто вживали назву «Мала Русь». Становище кардинально змінилося у XVIII ст., особливо в XIX ст., коли назви «Малая Росія» та «Малоросія» набрали відверто колоніального забарвлення. Слова «малорос», «малороси» тепер уже прямо вказували на людей «другого сорту» порівняно з великоросами.

Московські правителі вважали українські землі «окраїнними», тому на їхнє означення, крім термінів «Малая Росія» та «Малоросія», застосовувалися й інші назви. Зокрема у другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст. на означення українських етнічних територій вживалися назви «Україна», «Черкаси». За новоприєднаними правобережними землями після 1832 року закріпилася офіційна назва «Юго-Западный край», що мала географічний характер. Таким шляхом пішли і представники української культурної еліти, які в XIX ст. замість принизливого термі-

ну «Малоросія» намагалися прищепити назви «Южная Русь», «Южнорусский край» та ін.

Росія. На тлі такого поширення похідних від етнополітоніма «Русь» Московія остаточно привласнила собі це історичне ім'я, правда, у дещо трансформованій (порівняно з першоцерковною) називній формі — «Росія» — «Россия». До речі, в Україні ці поняття довгий час плутали навіть книжники, а у світському лексиконі назва «Росія» фактично не вживалася. Як свідчать джерела, русини-українці навпаки часто називали себе «роським народом», щоб таким чином свідомо підкреслити свою відмінність від «русских», тобто від московитів. Назви «Росія», «Россия» набули широкого вжитку в XVI ст. на означення територій, що входили до складу Московської держави. У тому ж та наступному столітті почали застосовувати похідні від них етноніми.

Остаточне привласнення Московією назви «Русь» відбулося шляхом прийняття на офіційному державному рівні церковнослов'янського терміну «Росія». Це явище мало глибокі національно-політичні причини. У XVII—XVIII ст. Україна мала потужніший науковий та інтелектуальний потенціал, аніж Московія, а також суттєво відрізнялася від неї за характером побутових і суспільних стосунків. Україна жила культурними здобутками Європи, а її найкращі культурні сили європеїзували та «окультурювали варварську Росію». Не випадково Петро I будував плани перенесення столиці Московії до Києва, щоб таким чином наблизитися до Заходу, а головне остаточно знищити самобутність українців, які ставили себе вище за московитів.

Як привід для реалізації таких намірів Петро I використав перемогу під Полтавою та «зраду» гетьмана Івана Мазепи в 1709 р. Згідно з його наказом 1713 року московські послі отримали розпорядження, щоб в усіх іноземних часописах «государство наше» друкували [називали] «Російським», а не «Московським». Відповідні заходи в цьому напрямі було вжито і в межах Московської держави. Спочатку такі дії викликали відкритий протест закордонної дипломатії й громадськості, але поступово в публічному лексиконі за Московією почала утверд-

жуватися назва «Россия», «Русское государство». У 1721 р. вона отримала офіційну назву «Російська імперія».

Принципове значення має питання, чому московські правителі для назви своєї держави взяли не стародавнє поняття «Русь», а дещо штучний грецький термін «Россия». Це головним чином пояснюється тим, що, по-перше, він мав церковний характер і був поширений серед московського люду, тоді як назва «Русь» для нього залишалася майже невідомою. По-друге, в усій Європі назва Русь ототожнювалася з територією, розташованою між Чорним морем, Дніпром, Дністром і Бугом, отже, якби Московія присвоїла її у первісному варіанті, то це могло б сприйматися так, що вона перетворилася на складову частину історичної Русі — України.

Отже, розвиток етноніміки засвідчує тяглість і поступальність процесів формування українського етносу, а також є важливим показником еволюції етнічної самосвідомості. У становленні самоназв яскраво відобразилися етапи етнонаціональної зрілості тієї чи іншої спільноти. Пройшовши складний і суперечливий шлях розвитку, кожен зі східнослов'янських етносів здобув свою самоназву, яка тепер репрезентує його перед усім світом.

Збереження української етнічності у другій половині XVII—XIX ст.

В літературі поширене твердження, начебто Національна революція 1648—1676 рр. під проводом Богдана Хмельницького стала «завершальним рубежем становлення українського етносу». З цим важко повністю погодитися, бо його етногенез завершився значно раніше, а процеси етнотворення, як відзначалося, продовжуються й до сьогодні. Беззастережно можна констатувати лише те, що ця доленосна подія відкрила новий складний етап української етнічної історії.

Хмельниччина стала масштабним міжетнічним зіткненням української суспільності, причому не лише з Польщею, як це вважалося принаймні останніх півтора століття, але й з Моско-

вією та Кримським ханством. Поряд з нездоланими етносоціальними суперечностями, в основі цього конфлікту лежав цілий комплекс етнокультурних й етноконфесійних чинників. Це була запекла боротьба за утвердження українством свого етнічного і національного «Я», що означало здобуття незалежного й рівноправного місця серед сусідніх та інших європейських народів. Утворена Українська козацька держава, що отримала назву «Військо Запорозьке», охоплювала більшість етнічної території (Лівобережжя, частину Правобережжя, Степ) з понад 3 млн. населення. В його ментальності вона вважалася наступницею Київської Русі, будувалася на основі «давніх» традицій і засадах звичаєвого права українського народу, а передусім Запорізької Січі.

Створивши власну державність та усвідомивши свою самобутність, українська етнічна суспільність перетворюється в націю. (Слушна і думка Я. Дашкевича, що виникнення козацько-гетьманської держави започаткувало другий етап націотворення в Україні). На цій основі починає формуватися українська національна ідея, що стає «аріадниною ниткою» у подальшій визвольній боротьбі. Зростання національної свідомості та почуття патріотизму актуалізувало необхідність виразнішої самоідентифікації українства. Її важливим проявом стали вже згадана зміна у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. назви «руський народ» на «український народ» та поширення етнополітоніма «Україна».

Українцям не вдалося зберегти своєї державності, за прагнення до національно-політичної самостійності вони заплатили доволі високу ціну. Вдруге після монгольської навали українська суспільність зазнала таких кількісних втрат, що знову опинилася на межі знищення свого етнічного генотипу. Втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в ясир, переселень до Московії та Молдавії становили близько 615—70 % усього населення України, яке на 1648 р. сягало 4—5 млн. осіб (В. Смолій, В. Степанков). Зокрема внаслідок вторгнення польсько-татарських військ 1654 року майже обезлюдніла Брацлавщина, де вирізали 10 тис. немовлят та забрали в полон

200 тис. населення. Етнокультурний розвиток українства загальмувало суцільне руйнування міст і сіл.

«Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пошесті вони не знали, але в ці роки вона з'явилася у них, забравши з них сотні тисяч у сади блаженства».

*Арабський мандрівник П. Алепський
«Подорож патріярха Макарія».*

Наслідки Національної революції окреслили низку тенденцій, які великою мірою визначали етнічний розвиток українців у кінці XVII—XIX ст.:

1) динамізуються процеси перманентного перерозподілу української етнічної території між сусідніми державами;

2) змінюється основний вектор асиміляторського наступу супроти українського народу, більша частина якого замість колонізації й окатоличення починає піддаватися омосковленню, а згодом т. зв. русифікації;

3) поглиблюється внутрішня поляризація між окремими елементами української етносоціальної структури — селянством, козацтвом, шляхтою (панством, дворянством);

4) відбувся територіальний розкол України, що почала розвиватися в межах різних державно-політичних систем. Це мало фатальні наслідки для подальшого розвитку українського етносу, єдність якого була скристалізована спільним історичним минулим, єдиною мовою, територією, культурною традицією тощо.

Початок розчленування українського етносу поклав трагічний внутрішній розкол, спричинений явищем, відомим в історії під назвою «доба Руїни» (1660—80-ті роки). Його головним наслідком став поділ України на *Правобережну (Правобережжя) та Лівобережну (Лівобережжя)*. До Правобережжя входили споконвічні українські етнічні землі на захід від Дніпра (Волинь, Київщина, Поділля). Більша їхня частина до кінця XVIII ст. пе-

ребувала під протекторатом Речі Посполитої, тому в тогочасній літературі цей регіон часто зустрічається під назвою «польська область», «польська сторона Дніпра» та ін. Лівобережжя опинилося у складі Московії, а відтак — Російської імперії. На цій, розташованій на схід від Дніпра, частині української етнічної території, що отримала назву «Гетьманщина», до початку 80-х років XVIII ст. зберігалася українська державотворча традиція.

У кінці XVII ст. розпочався і на початку XIX ст. в основному завершився процес формування національної території українців, який супроводжувався її історико-етнографічною регіоналізацією. Приєднані в різний час до Російської імперії історико-географічні регіони — Лівобережжя (Лівобережна Україна, Гетьманщина), більшість Правобережжя, Слобідська Україна (Слобожанщина), Південна Україна (Степ, Новоросія) становили 90 % української етнічної території. У вітчизняній суспільній думці за цими теренами утвердилася назва «Наддніпрянина» («Наддніпряньська Україна»). У XIX — на початку XX ст., як і протягом попереднього півторатисячолітнього періоду, тут протікали основні процеси становлення українського етносу. Таку ж повноцінну роль у його формуванні відігравала Західна Україна, до якої за традицією відносять такі історико-географічні й етнографічні землі, як Східна Галичина, Закарпаття, Західна Волинь, Західне Поділля, Північна і Південна Буковина, Прикарпаття (Передкарпаття), Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Надсяння, а також Бойківщина і Гуцульщина.

Три поділи Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) головним чином визначили черговий перерозподіл української етнічної території, яка у XIX — на початку XX ст. була поділена між двома імперіями. До Росії, поряд із уже інкорпорованою Наддніпряниною, відійшли Київщина, Поділля, Волинь, до Австро-Угорщини — Галичина, Буковина, а також Закарпаття, яке ще XVII ст. було включене до Угорського королівства. Ріка Збруч майже на півтора століття стала символом розчленування єдиного українського етносу.

В імперських інтересах українські етнічні території зазнавали постійного розчленування та насильного адміністративного приєднання до іншоетнічних регіонів. Так, перебуваючи у складі

Австро-Угорської монархії, Галичина разом із польськими етнічними землями була виокремлена в самостійний коронний край під назвою «Королівство Галичини і Володимирі!» (це була перекручена на латинський кшталт назва Галицько-Волинського князівства). У 1847 р. Галичину офіційно поділили на Західну (польську) та Східну (українську) частини. Приєднані 1795 року до Австро-Угорщини Холмщина та частини Берестейщини і Підляшшя у 1815 р. знову перейшли під протекторат Росії.

В таких геополітичних умовах на всій території споконвічного проживання українського етносу відбувалися об'єктивні національні процеси. Зникнення української етнічності хоча б в одній з її частин — «підросійській» чи «підавстрійській» — загрожувало існуванню всього етнонаціонального організму. В той же час учені вказують, що саме розривання внутрішніх економічних і торговельних зв'язків стало чи не найістотношою причиною відставання України від цивілізованого поступу багатьох європейських країн. Досліджуючи це явище, І. Франко особливу увагу звертав на його духовний аспект. Крім асиміляторської політики панівних державно-політичних режимів, український народ зазнавав непоправних втрат через знищення величезної кількості створених багатьма поколіннями культурних цінностей (бібліотек, архівів, картинних галерей тощо), які найвиразніше засвідчували його окремішність та етнічну самобутність⁴

Етнічний розвиток Лівобережжя визначався насамперед нарощуванням тут московської присутності та обмеженням автономних прав Гетьманщини. Ці процеси виразно окреслилися вже за гетьманування Івана Мазепи (1687—1708 рр.), у два прийдешні десятиліття вони набрали форсованого характеру, а знищення Запорізької Січі (1775 р.) та місцевої полкової системи (1781 р.) поставило останню крапку у ліквідації української автономії. Впродовж століття, на кінець XVIII ст., чисельність людності на Лівобережжі зросла у три—чотири рази, досягнувши 2,4 млн. душ. За цей же час питома вага українців збільшилася з 15 до 17% від загального числа населення Російської імперії.

Протягом XIX ст. чисельність людності Наддніпряньської України зросла з 7,7 до 23,4 млн. Вона збільшувалася завдяки

природному приростові, а також напливу іншоетнічного елементу. Серед 21 етнічної групи, що тут проживали, найчисельніше були представлені росіяни, поляки, білоруси, серби, болгари, чехи; за ними йшли німці, євреї, молдавани, волохи, литовці, угорці. Цей процес, з одного боку, зменшував питому вагу українців на своїй етнічній території — Наддніпрянщині, а, з другого, загострював соціальні суперечності, бо іншоетнічні прибульці (росіяни, білоруси, серби, чехи) переважно осідали на родючих українських ґрунтах. Передусім євреї, частково й німці, претендували на провідне становище в містах, витісняючи українців спочатку з торгівлі й ремесла, а згодом з промисловості, транспорту, сфери обслуговування тощо.

На такому тлі поглиблювалася дезінтеґрація в етносоціальній структурі української суспільності. Наприкінці XVIII ст. більшість українського населення Лівобережжя становили селяни (близько 60%), які, залишаючись головними носіями етнічності, постійно обмежувалися в особистих правах і свободах, що, врешті, призвело до остаточного запровадження кріпосного права (1783 р.). Поступове скасування «прав і вольностей» козацької верстви (31%) призводило до її «переливання» в ряди селянства, питома вага якого на кінець XIX ст. зросла до 84%. З другого боку, отримавши у 1785 р. права російського дворянства, українська старшина (у Гетьманщині до неї належало 25 тис. родин) зазнала суцільної денационалізації. На такому тлі всередині української суспільності фактично виник розкол на мовній основі: еліта, що переважно розмовляла російською мовою, стала протиставляти себе нижчим прошаркам населення, серед яких панувала українська «мужича» мова. Тогочасний автор писав, що українське панство «заради користі, заради чинів відреклося від своїх братів».

Питома вага українського міщанства й купецтва в другій половині XVIII ст. становила 3% від загального числа населення, що відповідало загальноросійським показникам. Суттєві зрушення в етносоціальній структурі Наддніпрянської України відбулися впродовж XIX ст. По-перше, тут сформувався новий стан — робітництво (1,5 млн.), більшість яко-

Українські землі в 50-х — на початку 70-х років XIX ст.

го (77%) мало місцеве коріння. По-друге, на межі XIX—XX ст. тут налічувалося понад 100 тис. представників дрібної та середньої буржуазії, що розмовляла українською мовою. По-третє, її ряди, а також лави української інтеліґенції поповнювали вихідці з дворянсько-поміщицького стану (разом із сім'ями 275 тис. осіб).

На тлі окреслених процесів упродовж XIX ст. відсоток українців у Наддніпрянщині зменшився з 90 до 80, а частка росіян натомість зросла до 12%. Така тенденція поряд із відверто шовіністичною політикою російського царату посилювала загрозу збереження етнічності українців на власних етнічних землях. Це проявлялося у багатьох аспектах, серед яких немало важне значення відігравав «армійський фактор». Після вторгнення 1659 року стотисячного московського війська на Лівобережжя кількість його ґарнізонів протягом двох прийдешніх століть тут неухильно зростала. Чимало російських солдат залишалося в Україні після демобілізації. З другого боку, рекруту-

вання українців в імперську армію оберталось для них тотальним зросійщенням. Російська присутність на Лівобережній Україні нарощувалася також через розширення великих землеволодінь російських бояр, заохочування до шлюбів між ними та українською козацькою верхівкою тощо.

Значні демографічні втрати зумовлювалися колоніальною експлуатацією людського потенціалу України. Зокрема лише протягом 1688—1700 рр. десятки тисяч українців двічі на рік брали участь у московських військових походах, в яких гинуло 50—70% учасників. Ця політика продовжувалася і в подальші роки. Наприклад, тільки з Перського походу 1721 року із 6800 українських козаків повернулося 646. В ході російсько-турецької війни 1735—1739 рр. загинуло 35 тис. української людності. Говорячи про викликане нею спустошення і обезлюднення краю, очевидець відзначав, що селянство опинилося на межі фізичного вимирання, тому «нікому було хліб засівати». Існують обґрунтовані дані, згідно з якими на фортифікаційних роботах, що впродовж 1720—40-х років проводилися у різних частинах Російської імперії, через хвороби та важкі умови існування загинуло близько 300 тис. українців.

Відмінні від Гетьманщини, але не менш складні та суперечливі етносоціальні процеси відбувалися на Правобережній Україні. Внаслідок соціальних катаклізмів на середину 1670-х років чисельність української людності тут зменшилася наполовину, а після колонізаційних і міграційних потоків на кінець XVIII ст. вона становила близько 3 млн. осіб. У результаті окатоличення (ополячення) та переходу на Гетьманщину на Правобережжі фактично зникла українська шляхта. Українські міщани становили доволі слабкий і нечисленний прошарок населення, а головні носії етнічності — селяни піддавалися соціальному визиску та закріпаченню. З другого боку, в поліетнічній палітрі регіону поступово зростала вага поляків (близько 270 тис), євреїв (220 тис), а також громад вірменів, молдаван, татар, волохів, росіян, німців, караїмів, греків.

Важливим зрізом етнічної ситуації, що склалася на Правобережжі в XVIII ст., є топографічний опис Подільської губернії.

У ньому, зокрема, відзначається, що народ Поділля «складається з древніх племен слов'янських русів, сарматів і поляків, між якими, особливо по містах, багато є євреїв, при ріці ж Дністрі багато поселилось волохів і молдаван, а в містах Кам'янець і Могилів армянів і греків. Дворянство розмовляє по-польськи, у простого ж народу в повітах вимова українська, малоросійська, в інших повітах змішана з польською і мазурською, євреї говорять зіпсованою німецькою, молдавани — молдавською».

Впродовж XIX ст. завдяки природному приростові та міграціям чисельність людності на західноукраїнських землях зростала приблизно з 2,5 до 5,9 млн. осіб. Незважаючи на стабільну тенденцію щодо зменшення частки українців, питома вага різноетнічного елемента тут була у два—три рази більша, ніж у Наддніпрянщині. Це відповідним чином позначилося на зміцненні української етнічності. Так, з кінця XVIII ст. до початку XX ст. відсоток українців серед населення Східної Галичини скоротився з приблизно 72 до 63%, а поляків натомість зріс майже удвічі, досягнувши 23%. Схожі процеси відбувалися і в Північній Буковині та на Закарпатті, де, з одного боку, зменшувалася питома вага українців, а, з другого, збільшувалася кількість румунів та угорців. У період перебування західноукраїнського регіону в складі Австро-Угорщини зростала частка й представників інших етнічних груп, передусім євреїв (10—14%), а також німців, чехів, вірменів та ін.

На формування українського етносу продовжували впливати масштабні *переселенські та пертурбаційні рухи*, які здійснювалися насамперед в інтересах Російської імперії. Перша такого роду масова акція згідно з царським указом відбулася у 1711—1714 рр., коли кілька тисяч українців із семи правобережних полків примусово переселили на Лівобережну Україну. Протягом 30—60-х років XVIII ст. розгортаються зворотні процеси: спочатку на обезлюднені землі Правобережжя потяглися маґнати, за ними дрібна польська шляхта та євреї. Згодом основу колонізації Правобережжя стала становити українська людність, передусім уродженці Галичини. Частину прибульців також становили вихідці з Росії, зокрема старообрядці, що втікали від цер-

ковних переслідувань. На Поділлі та південній Київщині у кінці XVIII ст. з'явилися досить численні молдавські поселення. Таким чином зростала поліетнічність Правобережжя, хоча основне місце в структурі її населення займали представники корінного етносу. З другого боку, через збільшення податкового тягара наростав переселенський потік люду з Правобережжя до Новоросії.

Упродовж XIX — на початку XX ст. не припинялися потужні пертурбаційні рухи, які, з одного боку, розмивали етнічну структуру українських земель внаслідок напливу іншоетнічного елементу, а, з другого, завдяки масовим переселенням, посилювали українську присутність у різних частинах Російської імперії. Першим масовим виселенням українців з їхніх прабатьківських земель стало спрямування на межі XVIII—XIX ст. т. зв. Чорноморського козацького війська, що складалося з близько 25 тис. колишніх запорожців, на Північний Кавказ, у безлюдну долину ріки Кубань. Далі у примусовому або добровільному порядку сюди спрямовували інших українських переселенців, серед них було багато дівчат, щоб через шлюби з козаками прив'язати їх до нового місця проживання. Водночас для того, щоб зменшити та розчинити українську етнічність у 1860-х роках царат включив російських козаків до складу цього регіону, який, таким чином, став називатися «Кубанським козацьким військом».

Переселенський рух української люду в південні та східні окраїни Російської імперії й надалі носив як примусовий (здебільшого організований), так і добровільний (стихийний) характер. Як наслідок — протягом другої половини XIX ст. чисельність українців на Кавказі зросла до 1,3 млн. осіб (з них 80 % мешкали в його північній частині), у Нижньому Поволжі — до 400 тис., а в Казахстані та Середній Азії — до 100 тис. Другий широкомасштабний потік українців спрямовувався до Сибіру і Далекого Сходу, де на кінець XIX ст. їхня чисельність зросла до 225 тис. Відтак питома вага осіб українського походження серед населення Північного Кавказу, Приамур'я та Примор'я досягла 22—20 % від загального числа населення цих регіонів.

На місце українських переселенців в Україну рухався зустрічний не менш чисельний потік росіян. Після поділів Польщі 1793 і 1795 років та внаслідок поразок польських повстань 1830—1831 і 1863—1864 років росіяни почали масово прибувати на Правобережжя, де, за винятком Києва, раніше їх майже не було. Наплив російської люду на Лівобережжя різко збільшився після скасування Гетьманщини та запровадження тут загальноімперського територіально-адміністративного устрою. В кінці XIX ст. на належних до Росії українських етнічних землях проживало 3,8 млн. росіян.

За умов зросійщення соціальної верхівки української суспільності основним охоронцем та носієм її етнічних цінностей залишалось *селянство*. У повсякденному житті воно продовжувало керуватися нормами звичаєвого народного права, а також зберігало давні традиції, звичаї, обряди й патріархальні риси у побуті. Окремі дрібні групи російських селян, яких було найбільше в Новоросії, доволі швидко асимілювалися домінуючим українським середовищем. У місцях компактного проживання росіяни тривалий час зберігали свою етнічність. Характерно, що на всьому Лівобережжі було вкрай мало мішаних українсько-російських сіл. За устроєм, побутом та іншими ознаками українські села виразно відрізнялися від російських, стосунки між їхніми мешканцями були стриманими, навіть прохолодними. Рідкісним явищем були мішані шлюби між представниками двох етнічних суспільностей. Цілком відокремлено від перших і других жили російські старовіри. У той же час під впливом офіційної ідеології та через свою ментальність російські селяни трактували українців як «російське плем'я» («русских крестьян»); їхню мову вони вважали «російською говіркою», а прагнення до збереження своєї етнічності — недопустимим відокремленням від «російського пня».

У сучасній науковій та суспільно-політичній літературі продовжує зберігатися стереотип, начебто в XVIII—XIX ст. українська суспільність втратила своє значення як самостійний геополітичний фактор, тому європейці буцімто дивилися на неї лише з позицій перебування в складі Австро-Угорщини та Росії. Насправді це пережиток імперського мислення, який важко до-

лається не лише в російській, але й в українській ментальності. Проголошений московськими правителями курс на етнокультурну та мовну асиміляцію українців зовсім не означає, що він досягнув повного успіху, а українська людність зазнала суцільної русифікації. Міністр внутрішніх справ Росії Валуєв своїм сумнозвісним циркуляром (1863 р.) міг заперечити факт існування української мови, мовляв, її «не було, немає і не може бути», а також заборонити друкувати нею навчальну літературу. Але це не може означати, що він знищив українську мову, якою продовжував розмовляти народ. Зрештою, високоосвічені європейці добре пам'ятали, де і коли існувала Київська Русь, та знали, через які історичні обставини русько-український етнос утратив свою назву і тепер перебуває у складі різних державно-політичних систем. Про це, зокрема, яскраво свідчить промова 1869 року депутата Каміла Делямари у сенаті Франції:

«У Європі існує народ, забутий істориками, — народ русинів. 12,5 млн. — під російським царем і 2,5 млн. — під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний за кількістю підданам корони Святого Стефана (Угорського королівства. — Авт). Цей народ існує, має свою історію, відмінну від московської і польської, має виразну індивідуальність, за яку бореться. Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми називаємо рутенами, називався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині називаємо руським, називався москвинами, а їхня земля — Московією. Наприкінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізнити Русь від Московії».

Отже, український народ у своїй основі ніколи не втрачав власної етнічності. Саме вона стала наріжним фундаментом для українського національного відродження кінця XVIII — початку ХХ ст. У цьому процесі, як і в розвитку національних рухів Східної Європи, умовно вирізняють три етапи. Завдання першого — фольклорно-етнографічного полягало у ствердженні самобутності українського народу шляхом збирання історичних, етнографічних та фольклорних пам'яток. Його репрезентативними досягненнями

стала поява «Опису весільних українських простонародних обрядів» (1777 р.) Г. Калиновського, який започаткував становлення української етнографії, а також збірників українських (малоросійських) пісень М. Максимовича. Такий «музицький етнографізм» мав стати основою формування національної свідомості у першій половині ХІХ ст.

На другому — культурницькому (літературному) етапі національного відродження, спираючись передусім на етнолінгвістичну базу, вчена еліта головні зусилля спрямувала на відстоювання прав української мови та розширення сфери її вжитку. Граматики, словники і наукові праці О. Павловського, І. Войцеховича, І. Срезневського, І. Могильницького яскраво доводили самобутність та окремішність української мови. Синтезувавши діалекти та говірки різних регіонів України, перша збірка поезій Т. Шевченка «Кобзар» (1840 р.) демонструвала єдність її народу. На «підняття народного духу» спрямовувалася діяльність славетної галицької «Руської трійці».

На третьому — політичному етапі українського національного відродження розпочалося вироблення етнополітичних доктрин, які б забезпечували вільний самобутній розвиток не лише українського, але й інших слов'янських народів. У програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства (1846—1847 рр.) — «Книзі буття українського народу» шляхом синтезу ідей українського відродження та панславізму на поневолений, але на нескорений український народ покладалася роль месії у визволенні братів-слов'ян: росіян — від царату, поляків — від шляхетського аристократизму.

На такому тлі розгорталися націотворчі процеси, суть яких, за висловом І. Лисяка-Рудницького, полягає у перетворенні аморфної етнографічної маси на самосвідому політичну й культурну спільноту. Перебування українців у межах того чи іншого державно-політичного утворення зумовлювало розмивання їхньої самосвідомості, що, зокрема, знаходить відображення в оригінальних виявах національної ідентифікації. Так, мешканці Лівобережжя чи Слобожанщини часто називали себе «росіянами», згодом «малоросами», а корінні жителі Правобережжя — малоросіянами «польської природи» (тобто польської

нації). Вживання у розмовній та писемній мові термінів «нація», «національний» на означення української належності розпочалося ще в кінці XVII ст. Корінних жителів України називали «нацією русинів», «малоросійською нацією», «українською нацією».

Таким чином, незважаючи на складні державно-політичні умови розвитку, в другій половині XVII—XIX ст. українці зберегли свою етнічність, яка мала специфічні форми прояву. Важливим фактором, що забезпечував їхню окремішність і самобутність, стало завершення процесу формування української етнічної території, всередині якої, водночас, окреслилася субетнічна (етнографічна) регіоналізація. Посилення міграційних і пертурбаційних процесів зумовило, з одного боку, посилення поліетнічності України, а, з другого, збільшення української присутності за межами етнічної території, що передусім проявилось у виникненні «українських анклавів» на окраїнах Російської імперії. Ці явища і тенденції вагомо вплинули на формування українського етносу в XX ст.

Етнодемографічний розвиток України в XX ст.

Протягом XX ст. українці пережили складні й трагічні процеси етнодемографічного розвитку. Їхній характер і спрямованість, як і раніше, значною мірою визначалися політикою іноземних державно-політичних систем, у межах яких перебував український етнос, а також подіями загальноєвропейського масштабу, передусім світовими війнами. Ці та інші фактори спричиняли масові переселення, еміграції, терор та різні випробування, що випали на долю українців.

Основним джерелом вивчення цієї проблеми є *переписи населення*, що проводилися в царській Росії, Австро-Угорщині, Польщі та СРСР. Необхідність глибокого критичного аналізу їхніх результатів зумовлюється двома головними причинами: 1) критерії, які використовувалися для національної ідентифікації (мова, віросповідання тощо), далеко не завжди адекватно відображали етнічне походження особи; 2) підсумки переписів в офіційних документах часто подавалися однобічно; окремі їхні показники замовчувалися, а нерідко свідомо чи несвідомо фаль-

сифікувалися. Переписи та інші документальні матеріали досить повно фіксують прямі втрати, що зазнавав український етнос унаслідок військових подій чи різних насильницьких акцій, проте при визначенні характеру етнодемографічних процесів слід також враховувати показники природного приросту населення та комплекс інших факторів.

В етнодемографічному розвитку українців у XX ст. можна умовно вирізнити такі основні етапи: 1) початок XX ст. (до 1914 р.), коли українські етнічні землі перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій; 2) 1914—1925 роки, коли український етнос зазнав відчутних людських втрат та етнотериторіальних змін, спричинених Першою світовою війною та національно-визвольними змаганнями; 3) 1926—1939 рр., коли почалася чергова стабілізація життєдіяльності українського етносу в межах чужих держав; 4) 1939 р. — перша половина 50-х років, коли його розвиток був перерваний Другою світовою війною і трагічними повоєнними подіями; 5) друга половина 1950-х — 80-ті роки, коли більшість українців опинилася в межах СРСР; 6) 1990-ті роки, коли з відновленням Української держави розпочалися глибокі зрушення в етнічній свідомості українства. Ця схема стосується лише українців, що проживали на власній етнічній території, про тих, які перебували поза її межами (діаспора), мова піде в окремому розділі.

До вибуху Першої світової війни більшість українців проживала в межах Російської імперії, де згідно з офіційними даними з 1897 р. протягом двох десятиліть їхня кількість зросла приблизно з 22,4 до 31 млн. осіб, тобто майже на 38,6%. Проте наведені цифри, ймовірно, занижені, оскільки при проведенні переписів багато етнічних українців зараховували до росіян, оскільки вони своєю «рідною» мовою називали російську. Загальне зростання чисельності українців відбулося головним чином завдяки високому рівневі природного приросту населення.

У той же час посилювалася тенденція щодо розпорошення українського етносу по безкраїх просторах Російської імперії, яка збільшувала загрозу його асиміляції. Активізація переселенської політики московського уряду на початку XX ст. досяг-

ла найвищого піку в 1907—1910 рр. Таким чином, починаючи з другої половини XIX ст., на 1917 р. у Сибіру й Далекому Сході опинилося майже 900 тис. осіб українського походження, а їхня частка в цьому регіоні зросла до 8,4% від усієї кількості населення. Довоєнна еміграція українців за межі Російської імперії була незначною, вона охопила голівно Холмщину, Волинь, Полісся, звідки до 1914 р. виїхало до 50 тис. осіб.

У межах своєї етнічної території українці становили абсолютну більшість: понад 80% вони становили у Полтавській, Харківській, Подільській губерніях, 75,5% — у Київській, близько 60% — у Волинській, Чернігівській, Катеринославській, а в Херсонській — 52,2%, у Таврійській — 47,1%.

На початку XX ст. характер етнодемографічних процесів у Східній Україні суттєво відрізнявся від тих, що відбувалися на *західноукраїнських землях*. За 1900—1910 рр. людність Східної Галичини збільшилася з 4,7 до 5,25 млн. осіб. Проте відносна кількість українців у краї за цей час зменшилася з 63,5 до 62,4%, а поляків, натомість, зросла з 22,7 до 24,6%; євреї становили приблизно 12% населення, решту становили німці, вірмени та представники інших етносів. Схожа ситуація була на Буковині, де на 1910 р. число українців досягло 305 тис, а їхня відносна частка серед населення краю з 40,8% зменшилася майже на три відсотки. З другого боку, тут швидко зростала кількість румунів (235 тис), німців (161,5 тис), євреїв (98 тис). Подібне явище мало місце й на Закарпатті, де чисельність українського населення на 1910 р. досягла 447 тис, але відносний приріст словаків та угорців тут був значно вищий.

Таке розмивання етнічної структури західноукраїнських земель, коли відносна кількість українців зменшувалася на користь іншоетнічного населення, тривало до кінця 30-х років XX ст. Цей процес зумовлювався низкою суб'єктивних і об'єктивних факторів, передусім низьким природним приростом українців, який становив близько 2,5%, а також зростанням темпів еміграції. На початку XX ст. в Галичині на 1 кв. км припадало 67 сільських жителів. Це свідчило про аграрне перенаселення: за підрахунками вчених, у краї нараховувалося 1,2 млн. зайвої робочої сили.

У науковій літературі існують суттєві розбіжності у визначенні масштабів еміграції, що зумовлюється різними підходами до вивчення проблеми. Стверджуючи, що до Першої світової війни із західноукраїнських земель виїхало 700—800 тис. українців, В. Кубійович виходив із даних про їхню чисельність у США, Канаді та інших країнах світу. Сучасні вчені такі дані вважають перебільшеними, бо вони включають молодь, народжену на чужині. З другого боку, цифра 370 тис, що впливає з офіційної статистики, занижена, бо тут не враховано безліч «нелегалів». Найвірогіднішою є думка, що у вказаний період західноукраїнські землі покинуло близько 500—600 тис. осіб українського походження, що суттєво вплинуло на їхню етнічну структуру.

Відносно спокійний період етнодемографічного розвитку українського етносу на початку XX ст. змінився *добою трагічних потрясінь*, спричинених війнами, терором, голодом. Найтрагічнішою за таких обставин видається Перша світова війна, що мала братовбивчий характер: у складі ворогуючих російської та австрійської армій перебувало відповідно 3,5 млн. і 250 тис. українців. Саме тоді російська влада вперше в добу новітньої історії вдалася до масового етноциду українського народу. Про її характер свідчить видана в липні 1914 р. під ґрифом «таємно» брошура «Современная Галичина. Етнографическое и культурно-политическое состояние ея, в связи с национально-общественными настроениями». Замість слова «українець» у ній уживався термін «русский элемент», що в кількості чверть мільйона осіб «страждає в усіх відносинах» від засилля поляків та євреїв. У цьому документі стверджувалося, що український табір як «своєрідна течія російського [русского] національного життя» відомий під назвою «українофільства», насправді є «мазепинством», бо він зрадив споконвічні російські витоки.

Керуючись такими настановами, російська адміністрація почала суцільне викорінення «українського духу» в Галичині шляхом ліквідації культурно-освітніх установ, репресій проти національних діячів тощо. За цим наступили дві хвилі депортації, які вчені порівнюють із «великим згоном» 1670-х років. Спочатку українське населення виселяли за «австрофільські настрої»

(лише через Київ углиб Росії відправили 12 тис. осіб), а потім разом із відступаючою російською армією на схід були евакуйовані десятки тисяч українців Галичини, Холмщини, Волині, Поділля.

Політика етноциду українського народу продовжилася на початку 20-х років. Із переходом Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя під владу Польщі десятки тисяч українців були піддані жорсткому теророві, багато з них пережили страхіття таборів полонених та інтернованих. На Радянській Україні в 1921—1922 рр. більшовицька влада спровокувала перший масовий голод, викликаний не стільки неврожаєм, скільки вивозом зерна до Поволжя, а також за кордон. Згідно з новітніми даними, які також фіксують й опосередковані втрати (збільшення смертності, зменшення народжуваності тощо), суспільні катаклізми 1914—1922 рр. спричинили зменшення українського етносу на 6—7 млн. осіб.

За міжвоєнного періоду, розвиваючись у межах різних тоталітарних режимів, український етнос не отримав можливості для поновлення свого потенціалу. Проте західні українці все-таки перебували у кращих етнополітичних умовах, аніж їхні кровні брати в СРСР які, крім тотальної денаціоналізації, зазнали ще й масового фізичного винищення.

На початку 30-х років у *західноукраїнському регіоні* проживало понад 10,6 млн. населення, де українці становили майже 62%, поляки — 21,2%, євреї — 10,4%, румуни — 2,1%, німці й угорці — по 1,2%, а решту — чехи, словаки та представники інших національностей. Перебуваючи на власній прадідівській території, українська етнічна більшість, однак, не отримала можливості для вільного розвитку і реалізації своїх етнокультурних прагнень, а зазнавала гострої та безкомпромісної асиміляції з боку польського, румунського й угорського державно-політичних режимів. Були сфальсифіковані та заборонені самі поняття, що визначали етнічну ідентичність українців. Зокрема для Східної Галичини польський уряд запровадив офіційну назву «Малопольська Виходня» («Л/зсігоспіа Маґороізка»). Терміни «Західна Україна», «Західна Волинь» також набирали політичного змісту,

тому на офіційному рівні ця українська етнічна територія визначалася як «креси» (пол. «кгезу» — окраїни, прикордонні землі).

Маємо безпрецедентне в європейській історії ХХ ст. явище, коли не визнавався сам факт існування багатомільйонної етнічної спільноти, а її самоназва підмінялася різними штучними термінами. Так, польські кола, перебуваючи при владі в першій половині 20-х років, трактували українців як «бунтівників», вважаючи їх за «руську гілку польського дерева». Тоді ж до рангу офіційної етнополітичної доктрини возвели реакційну псевдонаукову теорію, згідно з якою частина українського народу, що опинилася у складі Польської держави, класифікувалася не інакше, як скупчення відсталих «племенних культур» — гуцулів, бойків, лемків, подолян, поліщуків, що мали стати складником єдиної польської етнокультури. Волинські та галицькі українці називалися «русинами» або «руськими» («гизіпі», «гивкі»), буковинські українці — «гуцунами» (гуцулами), а для ідентифікації корінного населення Полісся запровадили таке відверто зневажливе поняття як «тутешня народність».

На такому тлі у Східній Галичині та на Західній Волині розгорталися безпрецедентні за характером і масштабами процеси пертурбації населення. Протягом 1920—30-х років звідси емігрувало щонайменше 250 тис. українців, які через перенаселення та погані соціальні умови не могли забезпечити собі пристойного життя на рідній землі. У той же час із центральних польських земель сюди прибуло понад 100 тис. колоністів, які у 692 селах створили 22,6 тис. нових господарств. Хоча польські колоністи становили лише 1,2% населення Західної України, вони суттєво посилювали етнічну та соціальну напруженість у регіоні. Таким чином, продовжувалося розмивання етнічної структури західноукраїнських земель: корінне українське населення ще зберігало тут етнічну більшість, але домінуючою тенденцією було зростання питомої ваги поляків і євреїв. Останні особливо активно нарощували свою присутність у містах, що неґативно позначалося на етнокультурному розвитку українців. У цих умовах західноукраїнське селянство, яке становило абсолютну більшість населення, продовжувало зберігати свої са-

мобутні риси, відіграючи роль головного носія етнічних цінностей.

Водночас над етнічними українцями, що проживали в межах Радянського Союзу, нависла загроза не лише етнокультурної асиміляції, але й фізичного винищення. На 1926 р. в УРСР проживало 23,3 млн. осіб українського походження, що, до речі, тоді становило 80% від їх загальної чисельності у світі. За винятком Одещини українці переважали в усіх інших регіонах республіки: на більшій частині Лівобережжя (близько 90%), на Правобережжі (біля 80%), на Східній Волині (66,8%) та ін. Отже, тут їхня питома вага була більша, ніж на західноукраїнських землях.

Реальною загрозою для збереження генофонду українського етносу став *голодомор 1932—1933 рр.* Багато дослідників звертає увагу на те, що він мав не стільки соціальні, скільки етнонаціональні причини. З першого погляду видається, що населення України гинуло залежно від місця свого проживання, а не від національної належності. Насправді ж порівняно з українцями росіяни майже не постраждали від голоду. Цей факт пояснюється тим, що останні перебували в містах, де смертність у 1932—1933 рр. фактично не зросла, а українці помирали лише тому, що мешкали на селі, де вони становили абсолютну більшість людності.

Отже, *голодомор став формою етноциду*, вістря якого сталінське керівництво спрямувало саме проти українців. Це яскраво доводять ще й такі порівняння. На Поволжі після хлібозаготівель 1932 р. зерна залишилося приблизно стільки ж, скільки в Україні після хлібозаготівель 1931 р., але смертність у цьому російському регіоні була значно менша, бо там не застосовували заходів, які заздальгидь прирікали людей на голодну смерть. Завдяки «особливій політиці» голод обминув німецькі та грецькі поселення в Україні. У той же час «український сценарій» етноциду був повторений на Північному Кавказі, де проживало 3 млн. українців, передусім на Кубані, де вони становили 62% всього населення. На Північному Кавказі від голоду помер 1 млн. осіб, що остаточно спиноло українізацію цього регіону.

Прямі й опосередковані втрати населення України від голодомору за різними даними становили від 5 до 17 млн. осіб. До них слід додати винищення українського народу внаслідок сталінських репресій, заслань, насильних чи «добровільних» переселень. Становище, що склалося в республіці в 1932—1934 рр., В. Кубійович визначив як *«найтрагічніше з погляду популяції України»*. Отже, розмивання етнічної структури у Східній Україні відбувалося значно трагічнішим шляхом, аніж на західноукраїнських землях. У 1932—1935 рр. чи не вперше за кілька останніх століть

Жертви голодомору - етноциду проти українського народу

приріст українців Наддніпрянщини майже припинився, хоча серед росіян і німців, що проживали у цей час в УРСР він становив по 15%, а серед греків — майже 41%. За 1926—1939 роки населення Радянської України зросло з понад 29 млн. усього на 526 тис, причому відносна частка українців у ньому дещо зменшилася, а питома вага росіян завдяки природному ростові та переселенню збільшилася з понад 7% до 10,4%.

Щойно намітилися ознаки стабілізації етнодемографічної ситуації в Україні, як український етнос зазнав нового духовного і фізичного потрясіння, спричиненого Другою світовою війною.

Прямі й опосередковані воєнні жертви, втрати внаслідок репресій і депортацій 1939—1948 років черговий раз поставили на порядок денний питання про збереження генофонду українського народу. Цей процес надзвичайно складний і багатогранний, тому відзначмо лише його основні аспекти:

напередодні угорської окупації Закарпаття у березні 1939 р. край залишили 30 тис. чехів і багато українців, натомість сюди почали переселятися угорці;

напередодні вступу Радянської Армії в Західну Україну (весень 1939 р.) понад 10 тис. осіб емігрувало на Захід;

з осені 1939 р. до червня 1941 р. із Західної України без суду і слідства вглиб СРСР депортували близько 1,2 млн. осіб, з яких майже третину становили поляки, а решту — українці;

до червня 1941 р. близько 266 тис. німців переселилися із Західної України та Західної Білорусі до Німеччини, а 10 тис. українців із німецької зони окупації «повернулися» до Радянської України, куди також прибуло 5 тис. українців із польської Лемківщини;

за роки війни з України мобілізували на фронт 4,5 млн. чоловік, з яких загинуло щонайменше 1,3 млн.;

під час німецької окупації на території України було знищено понад 4,6 млн. осіб — мирних жителів (70%) і військовополонених (30%);

на роботи до Німеччини з України вивезли близько 2,1 млн. молодих людей; чимало з них померло або добровільно залишилося на чужині, проте більшість повернулася додому;

в 1941—1943 рр. углиб СРСР вивезли понад 1,9 млн. українських робітників і службовців для праці в тилу; багато з них померло або з різних причин не повернулося назад;

внаслідок зменшення народжуваності та підвищення смертності (через хвороби, голод тощо) у 1941—1944 рр. природний приріст населення України мав негативний баланс, який становив майже 1,5 млн. осіб;

близько 220 тис. українців у 1945 р. опинилися у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині та Австрії (американська, британська, французька зони окупації). Майже всі вони відмовилися повертатися додому, тому виїхали на постійне проживання до західних країн, передусім до США і Канади;

внаслідок польсько-української міжурядової угоди у 1945—1946 рр. з території Польської держави (українських етнічних земель — Холмщини і Перемищини, а також Любачівщини і Ярославщини) було переселено в Україну майже 482 тис. осіб, а з України до Польщі — 810 тис. осіб польської та єврейської національності;

у ході операції «Вісла» у квітні—серпні 1947 р. 150 тис. українців та членів мішаних польсько-українських родин були насильно переселені зі східних до західних областей Польщі з метою їхньої «асиміляції у польському середовищі»;

за 1944—1952 рр. із Західної України насильно вивезли близько 200 тис. українських родин загальною кількістю 800 тис. осіб, серед яких були вояки УПА і «куркулі», члени їхніх сімей та інший «антирадянський елемент». В урядовій постанові відзначалося, що вони направляються у «віддалені райони СРСР (Омську, Кемеровську, Карагандинську області, Красноярський край) навечно і поверненню до місць попереднього проживання не підлягають»;

внаслідок голоду 1946—1947 рр. в Україні було зареєстровано 802 тис. смертей та 900 тис. хворих на дистрофію. Крім того, тисячі людей загинули дорогою до Закавказзя, Середньої Азії, на Кубань, куди вони втікали, рятуючи життя.

Друга світова війна і подальші події суттєво вплинули на розвиток українського етносу. Характер нової етнічної ситуації в Україні визначався такими трьома основними факторами: 1) масштабна пертурбація населення (вивезення чи втеча українського й іншоетнічного населення за межі республіки та в'їзд до неї частини етнічних українців і великої кількості росіян); 2) фізичне знищення людей (загибель на фронті, німецький і більшовицький терор, голод тощо); 3) зменшення природного приросту населення. Згідно з офіційними даними за 1940—1959 рр. людність України зросла всього на 800 тис, досягнувши чисельності 41,8 млн. осіб. Проте ця остання цифра включає мешканців Криму (1,2 млн. осіб) та Закарпаття (920 тис), які до війни не входили до складу УРСР. Зважаючи на цю обставину, можна стверджувати, що за два десятиліття населення України зменшилося приблизно на 1,25 млн. осіб.

Зміни в етнічній структурі України не були також на користь збереження української етнічності. За 1926—1959 рр. відносна частка українців серед її населення збільшилася всього з 75,4 до 76,8% (на 1,4%), причому цей показник зумовлювався суттєвим скороченням чисельності поляків, євреїв та німців. Натомість відносна частка росіян зросла з 8,1 до 16,9%, а пред-

ставників інших етнічних груп зменшилася з 16,5 до 6,3%. Кількість росіян на 1000 українців за вказаний період зросла зі 106 до 220 осіб. Таке становище В. Кубійович назвав «*демографічною катастрофою*», бо втрати українців на їхній етнічній території компенсовувалися росіянами, відносна чисельність яких зростала вдвічі швидше, ніж представників корінного етносу, які й без того піддавалися цілеспрямованій русифікації.

Схожі тенденції етнічного розвитку України зберігалися та поглиблювалися і в прийдешні десятиліття. За 1970—1980 рр. кількість населення УРСР зросла з 47,1 млн. до 49,6 млн., але відносна частка українців зменшилася з 74,9% до 73,6%. Це ж стосується і представників інших етнічних меншин (євреїв, білорусів, молдаван, поляків, болгар, угорців, румунів, греків та ін.), їхня питома вага скоротилася з 5,7 до 5,2%. А кількість росіян за цей час, навпаки, зросла з 19,4% до 21,1%. Це явище передусім зумовлювалося тим, що українці, порівняно з іншими народами СРСР, мали чи не найменший показник природного приросту. Зокрема в УРСР серед українців він становив 10%, а серед інших національностей — 13%. До речі, в інших республіках природний приріст населення становив 15—17%.

Зі стабілізацією суспільно-політичної, ситуації в СРСР знову розпочалася масштабна пертурбація людності подібно до тієї, що мала місце в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. У 1960—70-х роках її специфіка полягала в тому, що українці виїжджали на схід з відносно перенаселених і слабо індустріалізованих, але найбільш українізованих в етнічному відношенні районів, їх зазвичай відправляли на цілинні землі та новобудови. Зустрічний потік являли головню росіяни, що прибували до промислових областей України. Вони спрямовувалися на новозбудовані фабрики та заводи, а також займали привілейовані посади державних і партійних службовців. Загальний баланс був не на користь збереження української етнічності, бо на п'ять виїжджаючих українців припадало приблизно шість прибулих росіян.

Це своєю чергою вплинуло на природний приріст населення, бо як у першому, так і в другому випадках головну частку переселенців становили молоді люди віком до 30 років. Відтак наплив

іншоетнічного елементу становив пряму загрозу порушенню етнологічності та внутрішньої однорідності українського етносу через міжетнічні шлюби, кількість яких почала сягати 15—20%. Потомки етнозмішаних шлюбів — поліетнічні маргінали — мали змінений антропологічний тип, а головню легше піддавалися денационалізації, причому не з боку титульного етносу, а у формі русифікації, яку нав'язувала радянська ідеологічна система.

У 1950—70-х роках визначилися та поглибилися такі дві *тенденції етнічного розвитку окремих регіонів України*. Чим більший відсоток становили українці у західній, центральній і північно-східній частинах республіки, тим менше там було росіян. У південній та південно-східній частині спостерігалися зворотні процеси. На зростанні частки українців у західному регіоні вплинуло виселення звідти у воєнні та повоєнні роки поляків, євреїв і німців. З другого боку, важливою передумовою прискореної русифікації Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Одеської областей було те, що відносний приріст росіян тут у 1,5—2 рази переважав приріст українців. Як наслідок—у 70-х роках частка росіян у цих областях коливалася від 43 до 25%. Крим став єдиним регіоном, де на тлі найдинамічнішого зростання загальної чисельності населення (1959 р. — 1,2 млн., 1970 р. — 1,8 млн.) кількість росіян (67,3%) перевищила число українців (26,5%). Негативні наслідки для етнокультурного розвитку українців мало зменшення їхньої питомих ваги у містах.

Внаслідок «інтернаціоналістської» політики представники інших етнічних меншин піддавалися асиміляції не з боку титульного етносу у вигляді українізації, а зазнавали русифікації. За 1959—1979 рр. кількість євреїв зменшилася з 840 тис. у 1,3 раза, з них близько 60% проживали в чотирьох містах — Києві, Харкові, Одесі, Чернівцях. Число поляків за вказані роки зменшилося з 363 тис. у 1,4 раза, найбільше їх мешкало у Житомирській і Хмельницькій областях. Виїзд представників цих етнічних груп за межі УРСР був незначний, отже, вони зазнавали потужної денационалізації головню чином через відсутність можливостей для вільного мовного, релігійного та етнокультурного розвитку.

Збільшення у 60—70-х роках загальної чисельності білорусів (з 291 до 406 тис.) зумовлювалося їхнім напливом до промис-

лових центрів. Завдяки природному приростові та протистоянню асиміляції також зросли громади молдаван (з 242 тис. на 18%), румунів (зі 101 тис. на 18%), угорців (з 149 тис. на 10%), болгар (з 219 тис. на 8%). Значна частина цих етнічних груп проживала досить компактно і часто на своїх етнічних територіях, які згідно з тогочасним адміністративним поділом входили до Одеської (Акерманщина — південна Бессарабія), Чернівецької та Закарпатської областей.

Політика штучного переміщення і перемішування етнічних груп населення за допомогою авторитарних методів стала однією зі складових загальної етнонаціональної доктрини СРСР щодо створення нової спільності «радянський народ».

Таким чином, незважаючи на труднощі розвитку та етнологічні втрати, український етнос у ХХ ст. зберіг свою внутрішню цілісність та самобутню ідентичність, що в 1991 р. стало однією з найважливіших передумов для відновлення самостійної і соборної Української держави.

Література: Вівчарик М. М., Падалка С. О Україна в етнонаціональному вимірі. — К., 1999; Гуржій Q.I.; Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — К., 1999; Етнографія України. — Львів, 1994; Коралов В. В. Этнокультурные процессы новейшего времени. — М., 1995; Кубійович В. Наукові праці. — Т. 1. — Париж—Львів, 1996; Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999; Мала енциклопедія етнології. — К., 1996; Народы Европейской части СССР / Под ред. С. П. Толстова. — М., 1964; Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965; Наулко В. І. Развитие межэтнических связей в Украине. — К., 1975; Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів. — 1994; Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000; Сарбей В. Г. Національне відродження України. — К., 1999; Смолій В. А., Степанков В. О Українська національна революція XVII ст. (1648 — 1676 рр.). — К., 1999; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999.

Тема 7. Українці за межами етнічної території (діаспора)

В основу підготовки цього розділу були покладені теоретичні положення та фактологічний матеріал, викладені в книзі В. Трошинського, А. Шевченка «Українці в світі» (К., 1999), в «Енциклопедії української діаспори» (К., 1995), а також у працях В. Євтуха, В. Кубійовича, А. Шлепакова, І. Буркута, Л. Васильєвої, Ф. Заставного та ін.

Структура кожного етносу визначається певною територіально-просторовою цілісністю, що має свої особливості. Українці в цьому відношенні вирізняються специфічним характером розміщення у світі, адже поряд з «територіальним ядром» — Україною значна частина їх постійно проживає в межах інших держав. Незважаючи на це, більшість українців усвідомлює (самоідентифікує) свою належність до українського етносу, виокремлюючи себе серед інших етнічних спільнот.

Поняття «еміграція» і «діаспора»

З різних причин протягом тривалого часу українці залишали свою Батьківщину та опинялися на короткий час або ж оселялися на постійне проживання поза межами материнського етнічного регіону. Головна суть цих процесів, які значною мірою впливали на формування українського етносу, визначається двома основними поняттями: «еміграція» та «діаспора». Зважаючи на складність і суперечливість визначення суті цих термінів, навколо цієї проблеми тривалий час точаться наукові дискусії.

Поняття еміграція, емігрант (від лат. *immigro* — в'їжджаю, вселяюся) вказують на тимчасовість виїзду та короткочасність перебування особи за межами своєї рідної землі (держави). У сучасній україністиці визначаються *три масові хвилі емігрантського (переселенського) руху*.

Перша з них (охоплює період з останньої третини XIX ст. до 1914 р.) мала соціально-економічні причини і відбувалася у двох формах: внутрішнє переміщення в межах Російської імперії та еміграція до заокеанських і європейських країн, що переважно охопила західноукраїнські землі. Друга хвиля припадає на період між двома світовими війнами, в її основі також лежали соціально-економічні мотиви. Третя хвиля відбулася після Другої світової війни і мала політичний характер. Слід зважати на умовність цієї схеми, бо, з одного боку, значні еміграційні потоки мали місце й раніше, зокрема після невдалого виступу гетьмана І. Мазепи в 1709 р., після скасування Гетьманщини і Запорізької Січі тощо. З другого боку, маємо підстави говорити про «четверту хвилю еміграції», що відбувається в Україні з початку 1990-х років.

Від поняття «еміграція» вчені відрізняють термін «втеча». Історичні причини, що породжують еміграцію, органічно пов'язані з характером попереднього розвитку певної суспільності, її минулим та планами на майбутнє. А втечу, як правило, спричиняли події стихійно-епізодичного характеру — погроми, етнічні ворожнечі тощо. В той же час три названі хвилі українського переселенського руху відносяться до т. зв. розливних або дифузних, що за своїм характером близькі до втечі. Суть цих двох форм еміграцій полягає в тому, що вони викликані такими потужними колективними страхіттями й переживаннями, які примушували широкі маси населення залишати рідні терени і рухатися лінією найменшого спротиву в пошуках сприятливіших місць проживання.

Терміни «еміграція», «емігрант» дедалі менше відображали характер життєдіяльності осіб українського походження на чужині, бо країни, куди вони прибували, ставали не тимчасовим, а постійним осідком їхнього проживання. Ці поняття були тим більше не прийнятними стосовно дітей та онуків емігрантів, які самі себе вже не вважали за емігрантів. Для окреслення процесів розвитку зарубіжних українців сьогодні використовується поняття «діаспора», яке, напевно, також не може повною мірою відобразити всю багатогранність цього явища.

Навколо терміну «діаспора» завжди точилися дискусії. Зокрема поняттям «українська діаспора» для означення всіх осіб українського походження, що перебувають на «чужині», послуговувався відомий етнолог і соціолог Ю. Старосольський ще в 1920—30-х роках. У 1960—70-х роках воно зустрічається в україномовній зарубіжній літературі, а його остаточне утвердження в науковій термінології пов'язують з появою в «Енциклопедії українознавства» окремої статті «Українська діаспора». З відновленням української державності це поняття поступово здобуло визнання як в наукових колах, так і серед широкої громадськості.

Існують погляди, згідно з якими поняття діаспора (грец. *diaspora* — розсіяння, розпорошення) має конкретно-історичний характер, тому воно буцімто може пов'язуватися лише з євреями, які після вавилонського полону опинилися поза межами своєї батьківщини і розпорошилися по світі. В радянській суспільній літературі термін «діаспора» вживався у винятково негативному значенні щодо людей одного етнічного походження (представників етносів, що входили до складу СРСР), які, перебуваючи на Заході, об'єднувалися та виробляли ідеологію з метою утворення власних національних держав, що загрожувало ліквідації СРСР.

Упродовж 1990-х років в українській науці окреслилися такі основні підходи до трактування терміну діаспора. Прихильники однієї точки зору відносять до неї всіх осіб українського походження, що перебувають за межами України, другі вважають, що до діаспори не слід включати українців, які проживають на споконвічних етнічних територіях у складі інших держав, треті доводять, що до діаспори варто зараховувати лише зарубіжних українців, які не втратили зв'язків зі своїми кровними братами, а четверті, навпаки, відносять до неї лише розсіяну в іншоетнічному середовищі диспенсію, яка не становить етнічної спільності, тощо.

Зважаючи на таке розмаїття думок, при з'ясуванні сутності явища української діаспори варто враховувати таку *групу критеріїв*:

1. *Територія*. Сучасні кордони України є етноісторичною реальністю. Перебуваючи поза її межами, українська діаспора в зарубіжних країнах існує у вигляді різних за розмірами етно-ареальних вкраплень в іншоетнічному середовищі. Діаспорна етнічна група (громада), що перебуває поза територією проживання домінуючого етносу, визначається поняттям «етнічна меншина». Цей термін також стосується осіб українського походження, що автохтонно проживають на теренах інших, суміжних з Україною держав — Польщі, Словаччини, Румунії, Росії. Проте їх не можна відносити до української діаспори, бо вони не емігрували, а споконвічно населяли ці землі. Але до діаспори належать емігранти та їхні нащадки, що в різний час переселилися і розпорошено живуть у названих країнах.

З територіальним аспектом пов'язана проблема *типологізації діаспорних поселень українців*. Суттєві корективи в осмислення цього феномену внесло виникнення на місці колишнього СРСР нових суверенних держав. Виходячи передусім з географічного, а також часового принципів, учені вирізняють два основні ареали української діаспори: 1) західна («давня»), яка відображає етноукраїнську присутність у країнах Європи, Америки й Австралії; 2) східна, що охоплює нові країни пострадянського простору.

2. *Зв'язки та спільність інтересів*. Діаспора — це окреме суспільство, яке не замкнене у собі, а живе і розвивається в тісних зв'язках, що проявляються на двох основних рівнях. На першому рівні особи українського походження підтримують між собою внутрішні стабільні культурні, релігійно-церковні та економічні стосунки. Надзвичайно важливу роль у консолідації зарубіжних українців відіграє прабатьківська мова, хоча чисельність осіб, що володіють нею, неухильно зменшується. Другий рівень зв'язків — це моральний зв'язок з Україною. Виходячи зі своєї духовної потреби та природного сентиментального ставлення до «старого краю», діаспора надає моральну, політичну й економічну допомогу Україні, що сприяє реалізації культурного й інтелектуального потенціалу обидвох сторін.

Діаспора розширює українську присутність у світі, а також сприяє налагодженню стосунків України з державами свого по-

стійного місця проживання. Водночас вона існує не для країни, з якої вийшла, а передусім для самої себе і в цьому вбачає головну мету свого збереження. З відновленням незалежної України діаспора не втрачає сенс існування, а може паралельно розвиватися стільки часу, наскільки вистачить її власного потенціалу. Завдяки глибокій інтегрованості діаспорних українців у суспільне життя країни постійного проживання вони майже не виявляють бажання пов'язати своє життя з Україною — державою свого етносу.

3. *Самосвідомість і самоідентифікація*. Самосвідомість, як відомо, є головним фактором, що забезпечує збереження будь-якої етнічної спільноти. Для діаспори як маргінального прошарку українського етносу властива подвійна або й навіть потрійна етнічна самосвідомість, що формується внаслідок постійного проживання в іншоетнічному середовищі. Таким чином, вона постійно балансує на межі асиміляції та перебуває в стані одночасної ідентифікації себе з багатьма етносами. Внутрішньо-інформаційні зв'язки діаспори значно слабші за ті, що здійснюються в країні її постійного проживання через систему освіти, засоби масової інформації тощо. Діаспорні групи вкорінені в політичне і соціально-економічне середовище країни постійного проживання та адаптовані до місцевих етнокультурних норм і правил поведінки. Ці обставини пояснюють цілком природний факт асиміляції нащадків емігрантів уже в другому—третьому поколіннях: їм легше засвоїти культуру і мову свого оточення, тобто титульного етносу, ніж зберігати традиції далекої батьківщини, своїх дідів.

Отже, діаспорні групи є невід'ємною органічною частиною українського етносу, але водночас вони входять до складу націй країн постійного проживання, а не до національного організму країни свого походження — України. Наприклад, українці, що проживають в США чи Канаді, належать до українського етносу, проте вони входять не до складу української, а відповідно американської та канадської націй. Проблема співвідношення етнічної та національної належності, як уже відзначалося, має складне і суперечливе термінологічне тлумачення. Виходячи

з принципів власної самоідентифікації, українці діаспори самі себе називають такими словосполученнями, як «американські українці», «канадійські українці» і т. ін. У випадках, коли робиться ухил на ототожнення з країною проживання та підкреслюється правовий громадянський статус, вживаються самоназви на кшталт «українські аргентинці», «українські парагвайці» або ж «бразильці українського походження» і т. ін. За такою ж логікою визначається і належність до окремих діаспорних спільнот — канадсько-української, чесько-української та ін.

Глибокі причини має різний рівень свідомості й самоідентифікації західної та східної частин української діаспори. Українці західної діаспори, незважаючи на цілковиту інтегрованість у середовище країни проживання, мають розгалужену мережу своїх етнічних асоціацій, які є важливою передумовою для збереження їхньої етнічної ідентичності. Українці східної діаспори, що проживали в межах республік колишнього СРСР, фактично не мали можливостей для проявів своєї етнонаціональної свідомості та вільної самоідентифікації. Навпаки, побоюючись різних форм дискримінації, вони були змушені приховувати такого роду почування, що своєю чергою зумовило нерозвинутість чи відсутність власних організацій. Отже, перед східною діаспорою стоїть складне першочергове завдання щодо відновлення етнічної самосвідомості та ідентичності.

Існують суттєві труднощі у вивченні загальної чисельності та розміщення українців у світі. Це зумовлюється як суб'єктивними, так і багатьма об'єктивними факторами: не в усіх західних державах вівся облік даних про етнічне походження громадян; у багатьох із них етнічність емігрантів визначалася за країною, з якої вони прибували (наприклад, українців, що в 1920—30-х роках приїжджали з Польщі, часто записували як поляків) тощо. Чималі труднощі у вирішенні цієї проблеми вносять розбіжності статистики, яку ведуть офіційні державні структури, церкви, громадські об'єднання.

Хоча в українських і зарубіжних академічних виданнях при вивченні діаспорної проблеми віддається перевага офіційній статистиці, слід мати на увазі, що навіть урядові чинники виз-

нають її неточність і упередженість. Про суперечності у вирішенні цього питання красномовно свідчать такі факти. Згідно з даними офіційної статистики, 1996 року в Російській Федерації проживало 6 млн. українців. У той же час українська, а подекуди й російська преса визначали цей показник у межах від 10 до 20 млн. У сучасній літературі розбіжності у з'ясуванні кількості етнічних українців в Аргентині коливаються в межах від 100 до 500 тис. осіб, у Бразилії — від 180 до 400 тис., у Польщі — від 250 до 500 тис. та ін. За даними перепису 1989 р., в Україні проживало понад 37 млн. українців, а за її межами — 10—13 млн. Офіційна статистика чисельність українського етносу на межі ХХ—ХХІ ст. визначає 47—50-ма мільйонами. Проте, враховуючи т. зв. прихованих українців, тобто осіб, які не лише ідентифікують себе з українством, але й мають українське коріння, деякі фахівці вважають, що чисельність українського етносу сягає 60—80 млн. З цього випливає, що кожен четвертий, а, можливо, й третій українець проживає поза межами своєї етноісторичної території.

Таким чином, емігрантські хвилі останньої третини ХІХ—ХХ ст. створили основи для виникнення діаспори, яка завдяки природному відтворенню та етнокультурному самозбереженню є важливою і невід'ємною частиною українського етносу. Проблема, пов'язана з її ідентифікацією та визначенням чисельності зарубіжних українців, складна й суперечлива, вона потребує подальшого вивчення. Завдяки системі внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків діаспора сприяє поширенню української присутності у світі та збереженню української етнічності не тільки в країнах постійного проживання, а й на своїй етноісторичній батьківщині — в Україні.

Західна діаспора

Життєдіяльність українців західної діаспори зумовлюється як характером загального переселенського руху, так і особливостями природних і суспільних умов країни постійного проживання. У її понад столітній історії можна виокремити три основні етапи етносоціального розвитку: на першому, що тривав

до 1914 р., визначилися основні ареали розселення та відбулися складні процеси етнонаціональної ідентифікації; на другому (1920—40-ві роки) завдяки розгалуженій мережі культурно-освітніх закладів зростала етнічна свідомість та налагоджувалися зв'язки діаспори з Україною; на третьому (друга половина ХХ ст.) поряд з активною інтеграцією в місцеве середовище не припинялися пошуки шляхів збереження української етнічності.

Хоча в кожній країні названі процеси і явища проявлялися по-різному, мали свої особливості, основними загальними чинниками збереження етнічної самобутності та формування самосвідомості західної діаспори стали система освіти, мережа культурно-освітніх організацій та музеїв, україномовна преса і видавництва тощо. Саме вони забезпечували тісну інтеграцію на різних етносоціальних рівнях — особистому, сімейному, професійному. Незважаючи на різний суспільний статус, зарубіжні українці в іншоетнічному середовищі скрізь і завжди вирізнялися високою працелюбністю, моральністю, релігійністю, терпимістю, демократизмом, жертвовністю та іншими чеснотами, що були споконвіків притаманні українцям.

США. Показову для західної діаспори еволюцію пройшла українська громада США. Відсутність чіткої етнічної самоідентифікації ускладнює визначення кількості українських емігрантів першої хвилі в цій країні. З урахуванням народжених у США дослідники вважають, що в 1914 р. тут проживало від 500 до 700 тис. етнічних українців. Багато новоприбулих переселенців реєструвалося як росіяни, поляки, австрійці, угорці, а щодо самоідентифікації, то з них лише 40% називали себе «українцями», стільки ж — «русинами», а 20% — «росіянами». Саме на тлі проблеми русинсько-українського самовизначення відбувся перший розкол в українській громаді США. Емігранти із західноукраїнських земель, головно із Закарпаття, не сприйняли відносно нову для них назву «українець», тому вважали себе «русинами». Крім цього «русинського» осередку, оформився ще й «український», в якому об'єдналися вихідці з Наддніпрянщини та більшість переселенців із Галичини.

Прибулі до США за міжвоєнних років емігранти дали поштовх розбудові широкої мережі культурно-освітніх установ, що стали основою подальшого формування етнічної свідомості діаспори. Таке ж значення мала нова хвиля переселенців, що переїхали до цієї країни у другій половині 40-х років із таборів переміщених осіб. Зростанню етнічної самосвідомості українців у 60—70-х роках сприяло піднесення в США руху за громадські права.

Проте вже на межі 70—80-х років проблема етнічного самозбереження американських українців досягла критичної межі. Причина такого становища полягала в тому, що після зміни поколінь старша Генерація почала відходити від активної громадської праці, а нових емігрантів, що традиційно підсилювали українську етнічність, не прибувало. Проте, мобілізувавши весь творчий потенціал, завдяки низці масштабних тривалих акцій (відзначення тисячоліття Хрещення Русі, сторіччя організованого українського життя в Америці та ін.) українська діаспора США черговий раз довела свою життєздатність. У той же час серед американських українців окреслилися різні погляди на власну етнічну ідентифікацію. Так представники русинської громади не визнають своєї належності до українського етносу. Нечітку двоїсту етнічну самосвідомість виявляє група українців, що приєдналися до Російської православної церкви, а також ті, що поділяли прокомуністичні погляди.

У 1990-х роках з урахуванням осіб, що народилися в США, та новоприбулих емігрантів чисельність українців у цій країні досягла близько 910 тис. Інтегрувавши українську культуру в місцеве середовище, значна частина американських українців змогла зберегти свою етнічну самобутність. Цей процес мав характер не асиміляції, а культурної трансформації завдяки тому, що другому поколінню українців вдалося поєднати та гармонізувати українську традицію з американськими духовними цінностями і способом життя. У той же час зберігалися етнографічні традиції тих теренів, звідки прибували українці.

Канада. З безліччю проблем, спричинених адаптацією в нових умовах, зіткнулися перші українські переселенці до Канади

(нараховувалося близько 170 тис. осіб, з яких майже 95% становили вихідці з Галичини і Буковини). Вони зустрілися з упередженням, навіть ворожим ставленням до них англосаксонського середовища. Українців уважали за «найнижчу расу», прирівнюючи їх навіть до російських сектантів духоборів. Щоб ці чужинці не стали на перешкоді розвитку прогресу та цивілізації, висувалися проекти щодо прискорення їхньої асиміляції шляхом розпорошення між канадцами.

Відчувши відчуженість нового іншоетнічного середовища, українці стали осідати у степових провінціях (Альберта, Саскачевань і Манітоба), створивши відокремлені від нього і водночас однорідні в українському відношенні колонії. Не знаючи мови, емігранти будували свою життєдіяльність за принесеними з України зразками. У межах своїх поселень вони підтримували українські народно-звичаєві традиції та плекали етнокультурну самобутність. Це проявлялося по-різному: в побудові глинобитних хат під стріхою в «галицькому» чи «буковинському» стилях; обладнанні інтер'єрів кімнат; збереженні дідівських звичаїв та обрядів тощо.

Переселенці до Канади спочатку ще не вважали себе українцями, тому майже три десятиліття вони визначали одні одних переважно за регіональними самоназвами: «русини», «галичани», «буковинці» або й навіть «австрійці», «поляки» тощо. Проте поступово у відносно локальному українському етнічному середовищі почав переважати етнонім «українці». Ще й досьгодні близько 180 поселень, залізничних станцій та поштових відділень Канади зберігають українські назви. До речі, зважаючи на той величезний внесок, який зробили українці в освоєння степової частини Західної Канади (у 30-х роках вони становили 86% її населення), правомірним є перегляд теорії про народизасновники цієї країни, до яких досі офіційно відносять лише англійців і французів.

Завдяки самодостатності колонії степових провінцій, де за міжвоєнного періоду зосередилася більшість старих і новоприбулих поселенців, великою мірою зберігали свою окремішність і самостійність. Це явище дозволяє говорити про виникнення

такого самобутнього явища, як *українсько-канадське поселення-містечко*, прикметними рисами якого були власна церква, продуктова чи господарська крамниця, будинок-читальня, спортивний майданчик. Але в той же час частина українців уже починала переміщуватися до міста, де піддавалася активній асиміляції.

У 1990-х роках в Канаді проживало понад мільйон осіб українського походження, з яких майже 61% походив від поліетнічних, а решта — від моноетнічних шлюбів. Водночас тут було всього 8% українців, що народилися за межами Канади. Поряд із розбудовою шкільних та різних етнічних (освітніх, молодіжних, жіночих, мистецьких) організацій канадські українці приділяють надзвичайно велику увагу збереженню мовних традицій, що вважається найголовнішим критерієм етнічної ідентифікації та самосвідомості. Близько 19% їх представників вважають рідною мовою українську, причому цей показник у 20 разів вищий серед тієї категорії осіб, що мають тільки українське, а не поліетнічне походження.

Українські поселенці провінції Альберта (Канада). 1910 р.

І. БЕРЄЖЕННЯ етнокультурної самобутності українців відчутний вплив мають конфесійний фактор, а також політика багатокультурності Канади, в розвитку якої вони беруть дійову участь. Починаючи з 30-х років, відбулося суттєве зменшення прихожан-українців греко-католицького (з 58 до 33%) та православного (з 25 до 18%) віросповідань. Натомість зростало число вірних протестантських і римо-католицьких церков. Зменшення ваги двох конфесій, які вважаються «традиційно українськи-

ми», — один із реальних показників падіння рівня етнічної самосвідомості, що є важливою проблемою подальшого розвитку канадської діаспори.

«Ми прагнули бути двокультурними та двомовними, сполучаючи в собі стільки культурного дуалізму в єдиній лояльності до Канади, скільки дозволяли обставини. В результаті етнічність та індивідуальна й групова належність, що сягають корінням в етнічну свідомість, належали до наших головних турбот. Просто кажучи, ми зробили набагато більшу ставку на етнічність, ніж більшість інших народів, які приїхали до Канади».

Зі звіту Комітету українців Канади за 1986 р.

Південна і Центральна Америка. Порівняно з українцями США і Канади, які, переживши етап самовідокремлення, почали досить швидко інтегруватися у місцеве середовище, українські колонії в країнах Південної і Центральної Америки довгий час перебували в самоізоляції. Вже згадувані істотні розбіжності у визначенні кількості українців в *Аргентині та Бразилії* зумовлювалися тим, що при офіційних переписах населення тут за основний показник бралася країна походження переселенців, а не їхня етнонаціональна належність. Окрім того, дітей емігрантів реєстрували вже як аргентинців і бразильців. Зважаючи на ці та інші обставини як найбільш реальні цифри щодо кількісного вираження української етнічної присутності в цих країнах, дослідники називають 250 тис. аргентинських і 350 тис. бразильських українців. Нині це здебільшого нащадки емігрантів у третьому-четвертому поколіннях, лише 7—8% з них народжені в Україні.

Важливий вплив на етнічний розвиток українців Аргентини та Бразилії мав соціальний характер еміграції. Її першу хвилю становило селянство, яке у вкрай важких умовах окультурювало цілині лісисті землі аргентинських провінцій Місьйонес і Чако. До речі, й нині етнічні українці становлять тут більшість сільсько-господарського населення, вирощуючи бавовник, чай, тютюн, зернові. Осво-

юючи цілині землі штатів Парана та Санта-Катаріна, де сьогодні проживає понад 90% українців Бразилії, піонери-поселенці відчували гострий опір з боку індіанських племен. До речі, українці перші на латиноамериканському континенті почали культивувати гречку, а також завезли сюди з Галичини буряк, капусту, коноплі, соняшник, тютюн.

Українці, що становили другу, особливо третю хвилю еміграції до Аргентини мали доволі високий освітній рівень, тому вони швидше, ніж їхні попередники, інтегрувалися у місцеве середовище, часто здобуваючи високий соціальний статус. Через змішані шлюби та іншими шляхами потужної асиміляції зазнали й урбанізовані українці Бразилії, які становлять майже третину різноетнічної діаспори цієї держави. У той же час бразильські українці, що проживають у селі, завдяки своїй консервативній ментальності чи не найкраще з-поміж країн західної діаспори зберегли прадідівські традиції та звичаї, а особливо українську мову, якою в місцях компактного проживання спілкуються в сімейному та громадському житті. Навіть при змішаних шлюбах тут переважно розмовляють українською мовою. Це доволі феноменальне етнокультурне явище в середовищі українців, що перебувають за межами свого етнічного ядра.

Поряд із розвинутою мережею національних культурно-освітніх установ важливу роль у збереженні етнічних звичаїв і традицій серед аргентинських і бразильських українців відіграли православні та греко-католицькі священники. Плеканню тут етнокультурної самобутності сприяє та обставина, що абсолютна їхня більшість належить до українських католицької та автокефальної православної церков.

Подібні тенденції розвитку переживає нечисленна українська діаспора інших країн латиноамериканського континенту — Парагваю, Уругваю, Венесуели та ін.

Австралія. Чимало характерних рис, пов'язаних із труднощами адаптації українців у заокіанських країнах, виразно виявив розвиток їхньої етнічної громади в Австралії, яка, до речі, є наймолодшою в західній діаспорі. Після Другої світової війни

сюди почала масово прибувати українська молодь зі згадуваних таборів для переміщених осіб. Проте багато її представників визначало своє громадянство за країною народження — Польщею, Угорщиною, Румунією, тому за ними автоматично «записувалася» національність цих країн. Багато українських дітей, що народилися в таборах переселенців, австралійські органи також реєстрували як німців, австралійців, італійців тощо. Крім того, як у цих таборах, так і в самій Австралії українці часто надавали перевагу поліетнічним шлюбом. Як наслідок — у 1960-х роках із близько 30 тис. українців Австралії 27% визначалися як «мішані», а решта — як «чисті» українці. Тривалий час українців називали «новими австралійцями», лише нещодавно цей термін, що фактично підкреслював їхню «другосортність», зник з ужитку.

Західна Європа. За рівнем етнічної самосвідомості та самоорганізації західноєвропейська діаспора поступається за океанській. Серед основних причин цього явища є її розпорошеність і відносна нечисельність. Нині у Великобританії проживає до 35 тис. осіб українського походження, в Німеччині — близько 20 тис., у Франції — до 30 тис., в Австрії і Бельгії — відповідно 5 і 2 тис. та ін. Українська етнічність тут формувалася завдяки другій, а головню третій, еміграційним хвилям, проте вона швидко втрачалася через змішані шлюби і всеохоплюючу інтеграцію у місцеве середовище. Зокрема більшість українських емігрантів Великобританії після Другої світової війни становили молоді неодружені чоловіки, які уклали шлюби з ірландками, шотландками, валійками, а також зі щойноприбулими італійками, німкенями, австрійками, іноді з англійками тощо. Таким чином, у другому і третьому поколіннях українці зберегли лише деякі елементи етнічної самосвідомості, незначний відсоток із них володів українською мовою, тому в переважній більшості вони ідентифікують свою етнічну належність лише з титульним етносом відповідної країни проживання. Одним із факторів, що зумовив це явище, стало різке зменшення активності українських етнічних організацій серед молоді генації.

«Українська громада намагається зберегти свою національну першооснову, передаючи новим поколінням українську мову, знання про Україну та її історію, українські релігійні та культурні традиції. Асиміляції запобігти неможливо, але схоже на те, що ця спільнота буде існувати в нашій країні як певна етнічна група у ближчому майбутньому».

*З доповіді лорда Свонна у парламенті Великобританії.
1985 р.*

Про українську присутність в країнах Азії та Африки у кількісних показниках говорити важко, бо в них здебільшого не фіксується етнічна належність населення. У першій половині ХХ ст. найбільш чітко вона прослідковувалася в Китаї, де місцями компактного проживання українців стали колонії у Маньчжурії (Харбін), а також Шанхаї, Тяньцзіні, Ціндао. Разом у них мешкало 35—50 тис. осіб українського походження. Перші українські поселенці тут мали досить високий статус і, перебуваючи на вищому культурному рівні, ніж місцеве населення, значно впливали на його розвиток. Проте незабаром частина української діаспори під впливом російської еміграції стала втрачати свою етнічну ідентичність (соромилися називати себе українцями, вживати рідну мову), щоб таким чином зберегти попереднє професійне та соціальне становище. У тяжких умовах перебували кілька десятків тисяч українців, що волею долі за міжвоєнних років опинилися в Туреччині. Але вже в другому поколінні нащадки українських емігрантів у Китаї і Туреччині зазнали повної асиміляції.

Своєрідний прояв української етнічності зустрічаємо в Ізраїлі, де нині проживає близько 400 тис. осіб, які є вихідцями з України. У 1990-х роках багато їх представників стали ідентифікувати себе як «українські євреї». Вони часто зберігають українську мову в побуті, а також популяризують українські страви, фольклор, музику тощо. Загалом стосовно більшості країн Азії та Африки можна говорити, що тут мають місце лише окремі вкраплення української етнічності. Її несли селяни, комерсанти, відомі митці та письменники, які через свою працю знайомили чужинців

із способом життя, культурою та психологією українського народу.

Результати новітніх зарубіжних і вітчизняних досліджень дозволяють стверджувати, що етнічність ще довгий час залишатиметься важливим фактором життєдіяльності високорозвинених індустріальних західних суспільств. Цей факт стверджує реальні перспективи подальшого існування окремих етнічних груп. Самозбереження кожної з них, зокрема й української діаспори, буде значною мірою залежати від таких головних факторів, як адаптованість до нових загальносуспільних змін, поглиблення внутрішніх комунікативних стосунків, а також утримання стабільних зв'язків з етнічним ядром в Україні. Все це повинно обов'язково сприяти збереженню етнічності та етнокультурному взаємозбагаченню.

Українське автохтонне населення і діаспорні групи в Східній і Центральній Європі

Складною і багатогранною є проблема розвитку українців, що проживають на своїх етнічних землях, які, перебуваючи поза межами української державної території, переважно входять до складу держав Східної та Центральної Європи. Ця автохтонна українська людність, як відзначалося, не вважається діаспорою, але до неї належать пізніші українські емігранти та їхні нащадки. Українські автохтони тут проживають в поліетнічних ареалах, куди часто прибували й українські емігранти, які водночас також живуть розпорошено в країнах названого регіону. Ці та інші обставини зумовлювали специфічні прояви етнонаціональної ідентифікації та свідомості серед цієї частини українського етносу.

Румунія. Неофіційна статистика нараховує в Румунії близько 200 тис. осіб українського походження, а офіційна — до 66 тис. Основна їхня частина досить компактно проживає у Південній Буковині, на Мараморощині, у Східному Бататі, Північній Добруджі. Безперервна слов'яно-руська (українська) етногенетична лінія у Східному Бататі і Північній Добруджі про-

слідковується з XV ст, а на Буковині й Мараморощині, що є українськими етнічними теренами, — з XII ст, тобто часів, коли ще не було ні Румунії, ні її попередників Валахії та Молдови.

У чотирьох названих регіонах — Південній Буковині, на Мараморощині, у Східному Бататі, Північній Добруджі існує 16 сіл, де українці становлять 90% населення, 13 сіл, де вони становлять від 50 до 90% людності, а в 30 селах — 20—50% мешканців. З етноісторичного погляду цих українців можна умовно поділити на три основні групи: 1) автохтонне населення; 2) нащадки запорозьких козаків, які в останній чверті XVIII ст. заснували Задунайську Січ у Північній Добруджі. Поряд із пізнішими українськими переселенцями тут нині вони мешкають у 30 т. зв. слободах; 3) вихідці із Закарпаття, які в другій половині XVIII ст. заселили Східний Батат.

Етнокультурний розвиток українців Румунії супроводжувався хвилями почергового посилення етнічності, яке змінювалося наступом асиміляції. У 1920—30-х роках згідно з урядовою етнополітичною доктриною українці були оголошені «рутенізованими румунами, які втратили рідну мову». Післявоєнний спалах етнокультурного відродження, досягнувши свого апогею на межі 1950—60-х років, знову змінився асиміляційним тиском, коли під пресом політики гомогенізації нації українці були змушені відмовлятися від своєї етнічної самоідентифікації. Активні процеси відновлення етнічної свідомості у 1990-х роках принесли вражаючі успіхи — нині близько 90% українців Румунії вважають українську мову своєю рідною.

Словаччина. Суперечливі процеси відновлення етнічної ідентичності українців Словаччини зумовлені комплексом складних причин етноісторичного характеру. На перешкоді їхній інтеграції передусім став внутрішній розкол, який проявляється в наявності *двох самоназв.* Із 32 тис. осіб українського походження, які нині проживають у цій країні, 54% вважають себе русинами, а решта — українцями. Русини (тотожні назви «руснаки», «угророси», «карпатороси») не визнають своєї належності до українського етносу, доводячи, що вони є окремим слов'янським народом.

Та частина українців Словаччини, що ототожнює себе з українським етносом, виступає за рівноправність застосування обох назв: «русини» — як історичної та «українці» — як сучасної, тому вони переважно іменують себе «русино-українцями». Певну плутанину в це питання вносить ще й той факт, що в офіційному мовленні та в науковій літературі русинами-українцями часто називають все українське населення Словаччини. Починаючи з 1920-х років, поглибленню такого розколу певною мірою сприяли державно-політичні чинники. Уряд офіційно визнав існування відмінної від українців етнічної групи русинів і здійснює окреме фінансування їхніх громадських інституцій.

Внутрієтнічний розкол серед українців Словаччини має глибоке історичне коріння. До русинів насамперед зараховує себе автохтонне українське населення Пряшівщини — північно-східної частини Словаччини, яку вчені вважають «найзахіднішим відтинком» української етнічної території. Етногенетичні процеси в цьому регіоні простежуються з другої половини I тис, а на їхній розвиток активно впливали угорські племена та інші спільноти. Русинами також частково вважають себе потомки прибулих за міжвоєнних років емігрантів із Закарпаття, яке тоді було автономним краєм у складі Чехо-Словаччини під назвою «Закарпатська Русь». З другого боку, нащадки прибулих тоді ж галичан разом із переселенцями середини 40-х років ідентифікують себе з українцями.

Важливою підставою для внутрішньої інтеграції українського населення Словаччини є його компактне проживання — 96% русинів і 90% українців мешкають у Пряшівщині. Але через внутрішній розкол та зовнішньополітичні обставини воно зазнало потужної асиміляції. Мова словацьких українців (русинів) належить до лемківської (русинської) говірки південно-західної групи, яка має багато запозичень з угорської, словацької та німецької мов. На побутовому рівні лемківською говіркою розмовляють 87% русинів та українців, словацькою мовою — 6%, а українською літературною мовою — лише 2%. Багато сіл, що колись мали український характер, внаслідок напливу іншоет-

нічного елемента перетворилося на українсько-словацькі. На зміну етнічної самоідентифікації впливала офіційна пропаганда, що сіяла почуття постійного страху перед можливою депортацією українського населення зі своїх осель, як це трапилося з українськими лемками Польщі.

Багато угорських дослідників вважає, що характер міжетнічних відносин на Пряшівщині визначає не стільки етнічна, скільки релігійна належність. Підстави для таких тверджень дає напруженість у стосунках між греко-католиками (українцями) та православними (русинами), тоді як взаємини цих двох етноконфесійних груп із римо-католиками (словаками) здебільшого є добросусідськими.

Незважаючи на таке складне становище, українське населення Словаччини має значні потенційні можливості для збереження та посилення своєї етнічності. Абсолютна його більшість виступає за необхідність розвитку власних етнокультурних традицій та мови. Важливою запорукою для досягнення єдності серед словацьких українців є зміцнення їхніх стосунків з Україною.

Колишня Югославія. Етнічний розвиток українсько-русинської спільноти в колишній Югославії має багато специфічних рис, що вирізняють її серед усієї української діаспори. Українська присутність на Балканах формувалася в результаті трьох міграційних хвиль другої половини XIX — початку XX ст. та четвертої хвилі, щй відбулася після Першої світової війни. Спочатку основну масу переселенців становили вихідці із Закарпаття, в 1890-х роках до них приєдналися галичани, а в 1920-х роках ще й наддніпрянці та кубанці. Все це зумовило особливості етнічної ідентифікації українців, які в цьому регіоні не є автохтонним населенням, а діаспорною групою. За характером збереження своєї самобутності вона багато в чому нагадує українських бразильців.

Із 36 тис. (за церковною статистикою 45 тис.) осіб українського походження, що проживають на теренах колишньої Югославії, дві третини називають себе «русинами», а решта — «українцями». Існування цих двох груп визнано на офіційному рівні.

Хоча кожна з них окремо розвиває своє культурне життя, проте, на відміну від українців Словаччини, всі вони визнають спільне етнічне походження та свою належність до українського етносу. Поряд з румунами, сербами, хорватами й представниками інших спільнот русини-українці компактно проживали в 150 місцевостях Югославії. Після її розпаду 67% русино-українців мешкають в автономному краї Воеводина (Республіка Сербія), понад 16% — у Хорватії, майже 13% — у Боснії та Герцеговині.

Два такі головні фактори, як відірваність від основного етнічного масиву та фактичне збереження до середини ХХ ст. внутрішньої ендогамії (українських моноетнічних шлюбів), зумовили перетворення української діаспори на Балканах у своєрідну замкнену й доволі консервативну субетнічну групу. Але з цих же причин вона має доволі низький та розмитий рівень етнонаціональної свідомості. Не змогла позитивно вплинути на її піднесення і політична еміґрація 20-х років, бо, прибувши у складі білогвардійської армії Врангеля, більшість її представників залишилася в російському емігрантському середовищі.

Самобутність русинів-українців найвиразніше збереглася у т. зв. Бачці — Бачванській долині, розташованій у межиріччі Тиси і Дунаю, де через плекання давніх традицій в умовах тривалої ізоляції сформувалася своєрідна регіональна субкультура. Це виразно проявляється в бачвансько-русинській говірці, а спроби її стандартизації розглядаються як створення мовного варіанта української літературної мови.

Угорщина. Незважаючи на тривалу асиміляцію, свої етнокультурні риси зберегла нечисленна (за неофіційними даними, 4 тис. осіб) автохтонна група українців Угорщини, яка проживає в басейні середньої течії р. Тиси. Її представники називають себе «русинами» і на побутовому рівні спілкуються русинським діалектом, в основі якого лежать лемківські говірки південно-західної групи української мови. Окрім цього, молода і нечисленна українська діаспорна група проживає в Будапешті.

Польща. Близько 300—350-тисячна громада українців Польщі складається з автохтонного населення та діаспорної

групи. Їхня етнічна самоідентифікація доволі прозора, проте на характері етнокультурного розвитку українців особливо негативно позначилися складні й драматичні стосунки з представниками титульного етносу.

У межах сучасних кордонів Південно-Східної Польщі проживає автохтонне українське населення Бойківщини, Лемківщини, Підляшшя, Холмщини, Надсяння, яке в 1945—1947 рр. зазнало масових переселень і депортацій. Після 1956 р. на ці етнічні землі повернулося лише 20 тис. українців, а близько 200 тис. осіб залишилися розкиданими в північних і північно-західних областях держави з переважаючою польською більшістю. Нетривале відродження української етнічності в Польщі в 60-х роках уже в наступному десятилітті змінилося її черговим занепадом, спричиненим реалізацією етнополітичної доктрини щодо створення однонаціональної держави. Відсутність етнічної толерантності титульного етносу, а також слабкість зв'язків з Україною зумовлювали прискорену асиміляцію розпорочених на території держави українців. Лише в 90-х роках зусиллями громадських об'єднань почалося поступове відновлення їхньої етнічної самосвідомості.

Проблема етнокультурного розвитку українського автохтонного населення і діаспорних груп у країнах Східної та Центральної Європи потребує подальшого глибокого неупередженого вивчення. При цьому слід враховувати особливості їхнього етногенетичного становлення, а також суспільно-політичні фактори, що впливали на характер самоідентифікації та формування етнічної свідомості цієї численної частини українського етносу.

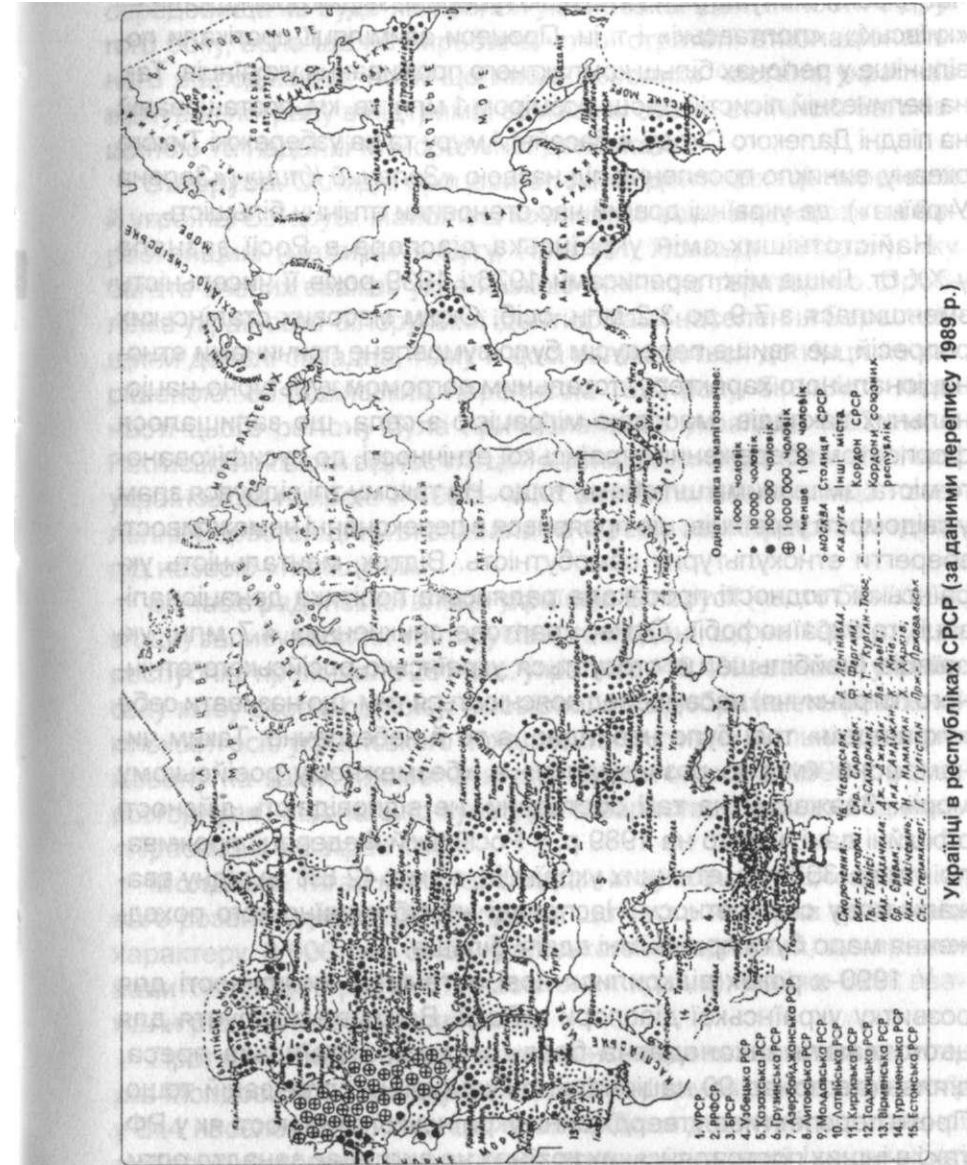
Східна діаспора

Особливості етнічного розвитку східної діаспори зумовлені такими головними факторами. На основі трьох вищезгаданих еміґраційних хвиль сформувалася західна діаспора, а переселенський рух українців на схід, передусім углиб Російської імперії, мав значно ширші хронологічні межі, що суттєво впли-

нуло на їхню подальшу долю. Протягом десятиліть перебування на спільному пострадянському просторі відбувалася прискорена інтеграція українців у місцеве іншоетнічне середовище. Як наслідок — після проголошення Української держави українська діаспора в Російській Федерації (РФ) та інших пострадянських країнах переживає доволі складні процеси відновлення своєї етнічності. Це, зокрема, проявляється в характері асиміляції, що здійснювалася не стільки титульними етносами, скільки радянською ідеологічною машиною у формі тотальної русифікації. Зрештою, у багатьох пострадянських країнах, передусім у РФ, українці є автохтонним населенням, що споконвіку проживає на власних теренах, плекаючи самотутні етнокультурні традиції.

Росія. Українська діаспора в Російській Федерації найчисленніша в світі, на її формуванні позначилася вся складність і трагічність багатовікових українсько-російських стосунків. З одного боку, східнослов'янська спорідненість і конфесійна єдність, що були основними елементами етнічної ідентифікації, сприяли збереженню окремішності від поляків, турків та різних іншоетнічних спільнот. Але, з другого, постійні суперечності з Польщею, Туреччиною та іншими державами, що зазіхали на українські території протягом XIV—XIX ст, посилювали симпатії українського населення до «єдиновірної» Московії. На такому тлі, як уже показувалося, не припинялися міграційні потоки українського селянства та козацтва, які, заселяючи безкраї простори Російської імперії, формували українську діаспору.

Взаємозв'язки українців із різноетнічним субстратом Російської імперії обопільно позначалися на їхній культурі, ментальності, побуті. Таким чином, у Тобольсько-іртиському межиріччі, де проживало 100 тис. українців, виник самотутній етнографічний і господарсько-культурний комплекс т. зв. *сибірських українців*. Водночас тривалі контакти з російським етносом, з одного боку, та майже повна відсутність зв'язків із батьківщиною, з другого, ускладнювали етнічну консолідацію українців, що так і не набула конкретних завершених форм. Невизначеність етнічної самоідентифікації українців яскраво проявилася в поширенні таких регіональних назв,

Українці в республіках СРСР (за даними перепису 1989 р.)

як «черкеси» (Курщина, Вороніжчина), «хохли», «малороси» та ін. Часто вони іменувалися за назвою губерній, звідки приїжджали — «київські», «полтавські» і т. ін. Процеси асиміляції протікали повільніше у регіонах більш компактного проживання українців. Так, на величезній лісистій площі розміром 1 млн. кв. км, розташованій на півдні Далекого Сходу, в басейні Амуру та на узбережжі Тихого океану, виникло поселення під назвою «*Зелений Клин*» («Зелена Україна»), де українці довгий час становили етнічну більшість.

Найістотніших змін українська діаспора в Росії зазнала у ХХ ст. Лише між переписами 1926 і 1939 років її чисельність зменшилася з 7,9 до 3,2 млн. осіб. Окрім масових сталінських репресій, це явище передусім було зумовлене причинами етнонаціонального характеру: тотальним погромом культурно-національних закладів, масовою міграцією з села, що залишалося форпостом збереження української етнічності, до русифікованого міста; змішаними шлюбами тощо. На такому тлі відбувся злам у свідомості українців, що проявився в переконанні неможливості зберегти етнокультурну самобутність. Відтак, ментальність української людності просякала радянська політика денационалізації та українофобії. Отже, «раптове зникнення» 4,7 млн. українців (найбільше це стосується українсько-російського етнічного пограниччя) насамперед пояснюється тим, що називати себе «українцем» тоді було не вигідно, а то й небезпечно. Таким чином, вони «мирно розчинялися» в «безмежному російському морі». Зважаючи на такі обставини, не відповідають дійсності офіційні дані, нібито на 1989 р. у Російській Федерації проживало 4 млн. 363 тис. етнічних українців, з яких 42,8% за рідну вважали мову свого етносу. Насправді ж осіб українського походження мало бути принаймні вдвічі більше.

У 1990-х роках відкрилися нові потенційні можливості для розвитку української діаспори в Росії. Важливе підґрунтя для цього дають законодавча база, а також українська преса, діяльність понад 90 національно-культурних організацій тощо. Проте перспектива утвердження української етнічності як у РФ, так і в інших пострадянських країнах не виглядає занадто оптимістично. На відміну від більшості західних країн, східна діас-

пора здебільшого відчуває негативну реакцію етносоціального середовища на будь-які прояви української ідентичності. З другого боку, вона ще не виробила чіткої стратегії етнонаціонального відродження; поки що лише невелика частина українців відчуває потребу в підтримці зв'язків зі своєю етнічною батьківщиною та наданні їй моральної допомоги.

Білорусь. Складні процеси етнічної ідентифікації пережили й українці Білорусі. Найбільш компактно вони мешкають на Берестейщині (межіриччя Бугу, Прип'яті, Ясельди і Нарви), яку багато вчених вважає українською етнічною територією. Проблема українсько-білоруської ідентифікації населення Берестейщини доволі складна, тому й досі залишається до кінця не вирішеною. За російським переписом 1897 року, більшість людності цього регіону була причислена до українців (407 тис.). Російські лінгвісти відносять цей мовний масив до групи північно-українських говірок. У 1920—30-х роках польська влада населення Берестейщини визнавала за окрему «етнографічну» групу під назвою «поліщуки».

За часів радянської влади українців Білорусії (часто без їхньої згоди) записували як «білорусів», тому дані, що на 1989 р. у цій республіці проживало 291 тис. українців (45,4% вважали українську мову своєю рідною), ймовірно, не відображають реальної кількості осіб українського походження. Активну діяльність, спрямовану на захист їхньої етнічної ідентичності, в 1990-х роках розгорнули національно-культурні товариства «Берестейщина», «Просвіта», «Ватра» та ін.

Молдова. Тягар минулої спадщини зумовив труднощі етнічного розвитку українців Молдови, що часто набирав трагічного характеру. З 600 тис. осіб українського походження, що проживали тут у 1989 р. (13,8% населення країни), майже 62% вважали рідною мовою українську.

Протягом XVII—XIX ст. переселенськими хвилями на територію Молдови прибували українці, які нині компактно проживають у 344 населених пунктах цієї країни. Після десятиліть тотальної русифікації процес відновлення етнонаціональної ідентичності українців Молдови перервав конфлікт 1991—1992 рр. Протесту-

ючи проти урядової політики форсованого переходу на молдавську мову та намагань з'єднатися з Румунією, українська і російська етнічна більшість, що проживала на лівобережжі Дністра, проголосила створення тут Придністровської Молдавської Республіки. Ця проблема досі залишається невирішеною. У 90-х роках українці Молдови зробили значний поступ у відродженні свого етнокультурного життя, а багато з них повернулося в Україну.

Країни Середньої Азії. Порівняно з вищеназваними державами специфічні процеси етнічного розвитку переживає українська діаспора у країнах центральноазійського регіону — Казахстані (896 тис. українців), Киргизстані (71,2 тис.), Таджикистані (11 тис.), а також Узбекистані і Туркменистані, де, за даними на 1989 р., зафіксовано відповідно 153 і 35,6 тис. осіб українського походження. Низький рівень знання мови титульних етносів, етнорелігійні відмінності, певна ізольованість від корінного населення та інші фактори обумовили слабку інтегрованість українців у місцеве середовище. Рідкісними (у середньому 3%) були їхні шлюби з представниками титульного етносу, а натомість переважали моноетнічні та міжетнічні російсько-українські (40—48%) шлюби. На такому тлі більшість українців постійно відчуває «етнічний дискомфорт», третину з них не покидають еміграційні настрої: вони не відкидають можливості виникнення етнічних конфліктів.

Значна частина української діаспори пострадянських азіатських держав доволі зрусифікована: близько 44—60% її представників удома спілкуються російською мовою. Зберігаючи культурну дистанцію щодо титульних етносів, українці разом з іншими «російськомовними етнічними групами» становлять відокремлену самодостатню соціокультурну групу з розмитою етнічною свідомістю. У той же час чималий відсоток представників української діаспори розуміє необхідність зміцнення етнічної самосвідомості, що проявляється у зацікавленні вивчення їхніми дітьми української мови, підтримці розвитку українських товариств і преси тощо.

Схожі процеси і явища переживає українська діаспора країн Закавказзя — Азербайджану (на 1989 р. тут зафіксовано 32,4 тис. українців), Вірменії (8,3 тис.), Грузії (52,4 тис.). Протя-

гом 1990-х років унаслідок міграції та асиміляції українська присутність у пострадянських країнах середньоазійського та закавказької регіонів зменшилася на 10—35%.

Різне становище і перспективи розвитку має українська діаспора в країнах Балтії — Латвії (проживає 69,3 тис. осіб українського походження), Литві (44,8 тис.), Естонії (39,6 тис.). Втративши свою етнічність у радянський період, у 1990-х роках українці зустрілися зі значними труднощами щодо її відновлення в Естонії та Латвії. Цьому передусім перешкоджають офіційні етнополітичні доктрини, які відображають недостатньо лояльне ставлення до представників нетитульних етносів. Більшість українців не має громадянства цих держав, а може отримати це право лише в порядку натуралізації, який передбачає врахування цензу осілості, стабільного заробітку, знання мови тощо. Послабленню виразності етнічної ідентичності українців також сприяли міжетнічні шлюби, які становлять близько 88% від загальної кількості. Найкращі можливості для свого етнонаціонального відродження українці мають у Литві, де створено широку мережу національно-культурних установ. Важливим підґрунтям цього стало глибоке коріння українсько-литовських стосунків.

Таким чином, українська діаспора у пострадянських країнах відзначається доволі низьким рівнем етнічної ідентичності та самосвідомості, проте вона має своє майбутнє, якщо в процесі інтеграції у місцеве середовище зуміє зберегти ознаки власної етнічності, а також за умови утримання тісних зв'язків з Україною.

Література: Заставний Ф. Д. Українська діаспора. — Львів, 1991; Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993; Зберігаючи українську самобутність. — К., 1992; Енциклопедія української діаспори, в семи томах. — К., 1995; Мала енциклопедія етнотермінології. — К., 1996; Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. — К., 2000; Українська діаспора. — Київ — Чикаго, 1992; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Енциклопедія Українознавства. — Т. 1—10. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993—2001.

Розділ III

Антропологічні риси українського народу

В основу цього розділу покладені результати наукових досліджень В. Алексєєва, Т. Алексєєвої, Хв. Вовка, І. Гохмана, Г. Дебеця, В. Дяченка, Г. Зіневича, Т. Кондукторової, С. Круц, Р. Єндика, Р. Старовойтової, М. Чебоксарова, а також низка праць відомого сучасного антрополога С. Сегеди та ін.

Роль антропології у вивченні україногенезу

Важливим джерелом вивчення широкого комплексу проблем, пов'язаних із виникненням та формуванням українського етносу, є дані антропології (грец. *anthropos* — людина) — вчення про зміну та еволюцію фізичного типу людини. В сучасній науці переважає погляд, що людська популяція належить до єдиного біологічного виду, але фізична будова людей поліморфна, тобто характеризується різними, сформованими під впливом оточуючого середовища, варіантами. Отже, врахування морфологічно-фізіологічних ознак етнічної спільноти має важливе значення для з'ясування широкого спектру проблем щодо її життєдіяльності та взаємозв'язків з іншими народами.

Основними напрямками (розділами) традиційних антропологічних студій є краніологія (грец. *cranium* — череп), остеологія (грец. *os* — кістка) та соматологія (грец. *somatos* — тіло), які за спеціально розробленою методикою відповідно вивчають будову черепа та кісток давньої і сучасної людини, а також індивідуальну й групову мінливість будови людського тіла. При з'ясуванні різних аспектів етногенезу особливе значення мають дані палеоантропології, що досліджує віднайдені у похованнях кісткові рештки (передусім черепи і зуби) людей, які жили у тривалу добу від нижнього палеоліту до Середньовіччя. Отримані таким шляхом наукові матеріали активно використовуються

етнологами для визначення етногенетичної лінії розвитку та ідентифікації етнічних спільнот.

Серед найголовніших антропологічних (расових) ознак, що визначаються на генетичному рівні та передаються у спадок, є такі:

волосся — вирізняється за формою (жорстке, хвилясте) та кольором (чорне, темне чи світло-русяве, біляве, руде);

третинний волоссяний покрив, насамперед визначається у чоловіків за густотою волосся і площею бороди на обличчі та ін.; пігментація (колір) шкіри;

очі — визначаються за кольором і розміром;

зріст (високий, середній, низький);

пропорції тіла, вирізняються три головні типи: брахіморфний — довгий тулуб, короткі кінцівки, широкі плечі і таз; доліхоморфний — відносно довгі руки і ноги, короткий тулуб, вузькі плечі і таз; мезоморфний — проміжний варіант;

череп, його абсолютним параметром є відсоткове співвідношення ширини і довжини голови за поперечним та подовжнім діаметрами. Якщо цей «головний показник» нижче 75,9%, то це доліхокранія (грец. *κρανίον*—череп), якщо коливається в межах 76—80,9%, то це мезокранія; якщо перевищує 81% — брахікранія.

форма носа визначається за такими показниками: висота, ширина (відстань між виступаючими точками крил носа); висота перенісся (низьке, середнє, високе), спинка носа (ввігнута, пряма, звивиста, випукла), типи ніздів (круглі чи квадратні, трикутні, яйцеподібні, овальні), висота крил носа та ін.

Поряд із цими «традиційними» (зовнішніми) характеристиками антропологи приділяють велику увагу морфологічним і фізіологічним особливостям, пов'язаним з внутрішньою будовою різних тканин і органів. Цей відносно новий напрям антропології вивчає риси і властивості, сформовані на расово-генетичному рівні, тому вони не змінюються з віком, а також майже не залежать від соціальних умов життя. Найбільше значення тут мають такі три ознаки:

одонтологічні (грец. *οδοντο* — зуб), з-поміж яких завжди виокремлюються лопатоподібні різці, які антропологи порівнюють

із лопатою, бо їхня внутрішня поверхня обрамлена невисокими бортоподібними згинами;

гематологічні (грец. *haimatos* — кров) дозволяють встановити домінування окремих груп I (0), II (A), III (B) і факторів крові серед населення певних регіонів;

дерматогліфічні (лат. *dermatos* — шкіра та *glypho* — Гравірувати) — на основі шкірних візерунків на долонях і кінчиках пальців (дуги, петлі, завитки) вираховується «дельтовий індекс», що становить середню кількість дельт, властиву різним етнічним популяціям.

Вивчення ознак, сформованих на генетичному рівні, дає цінну інформацію для ідентифікації людських спільнот, визначення ступеня їхньої спорідненості. Завдяки таким важливим рисам і властивостям, як спадкова консервативність і водночас мінливість, вони відіграють роль своєрідних «маркерів», що позначають основні етапи і напрями україногенезу. Вчені з'ясували, що у відносно невеликих ізольованих людських популяціях перерозподіл фізичних людських рис відбувається протягом 50 поколінь (близько 1250 років), а в ширших спільнотах — завдяки внутрішній ендогамності цей процес протікає ще повільніше. Це дозволяє визначати ступінь морфологічно-фізіологічної спорідненості етнічних об'єднань, причому така реконструкція можлива, навіть незважаючи на прогалини в загальному етнологічному стовбурі.

При вивченні динаміки етнологічних процесів, напрямів розвитку етнічних взаємозв'язків та інших складних проблем етнології антропологічні дані мають істотні переваги над результатами досліджень лінгвістики, археології, етнографії та інших наук. Культурні й мовні запозичення можуть відбуватися різними шляхами, зокрема й без прямих зносин між їхніми носіями, що не дає чіткого уявлення про ступінь спорідненості різних етнічних груп. Проте зміна фізичного типу спільноти є незаперечним доказом безпосередніх контактів між народами, зокрема аборигенною та прибулою іноетнічною людністю. Значущість цього аспекту важко переоцінити при визначенні характеру напрямів міграції та пертурбації населення, які впродовж тися-

чолить безперервно протікали на території України. Це ж стосується і ролі морфологічно-фізіологічних даних у здійсненні ідентифікації етнічних спільнот. Зокрема, вони дають важливу інформацію для з'ясування різноетнічних компонентів у певному етнічному середовищі, присутності в ньому питомої ваги аборигенних та чужоземних компонентів, а також напрямів етнологічних зв'язків, висвітленні певних етнічних елементів у формуванні давніх і сучасних народів тощо.

Таким чином, комплексне поєднання визначених морфологічних і фізіологічних показників дозволяє вирізнити український етнос з-поміж інших етнічних спільнот, а також має важливе значення для вивчення процесу україногенезу. Спираючись на це, можна перейти до з'ясування проблеми антропологічної історії українців, а відтак і до визначення сучасного антропологічного складу українського народу.

Антропологічна історія українців

Антропологічну історію українців, як і інших європейських народів, учені влучно порівнюють з «генним потоком через століття», до якого час від часу вливалися окремі струмочки, струмки, а то й ріки (С. Сегеда). Більшість етнічних спільнот, що колись перебували на території України, тією чи іншою мірою залишала свою «мітку» в «антропогенетичному стовбурі» українського етносу. Отже, не вдаючись до поглибленого аналізу змін морфо-фізіологічних комплексів, що постійно змінювали один одного, спробуймо відтворити основні віхи процесу формування «магістральної етнологічної лінії», який відбувався через постійне змішування тубільної та прийшлої людності.

Згідно з новими науковими даними первісні люди на території України з'явилися близько 1 млн. років тому. Шляхи її первинного заселення найвірогідніше проходили через Балкани та Центральну Європу, охопивши Закарпаття, Прикарпаття, Полісся, Наддніпрянщину, Північнопричорноморські степи, Крим, Приазов'я. Протягом сотень тисяч років внаслідок чергових хвиль міграції відбувалося постійне змішування місцевої і прий-

шлої людності. Отже, процес антропогенезу протікав через виникнення безлічі морфо-фізіологічних варіантів, які після нетривалого існування зникали, щоб стати підосновою для зародження нових спільнот.

Більш-менш чітке уявлення про характер антропологічних процесів на території України можемо отримати, починаючи з доби мезоліту (IX—VI тис. до Н. Х.). В цей час серед населення Наддніпрянщини став переважати *протоєвропейський тип*, представлений північними європеїдами, які характеризуються високим зростом, високою мозковою коробкою, широким обличчям із носом середньої ширини. Найвірогідніше вони з'явилися тут внаслідок міграції балтських мисливсько-рибальських племен, які витіснили з наддніпрянського регіону носіїв сформованого у Передній Азії та Закавказзі *давньосередземноморського типу*, яких вирізняла довга й вузька мозкова коробка, високе вузьке обличчя з випнутим носом та високими очними орбітами, а також населення, що мало змішані риси цих двох антропологічних типів.

Подальший розвиток етнічних процесів на території України супроводжувався майже прямо пропорційним ускладненням антропологічної ситуації. Носії присутніх тут неолітичних культур, незважаючи на належність до протоєвропейського та давньосередземноморського антропологічних типів, що мали численні локальні варіанти, вирізнялися досить гармонійною будовою тіла, яка свідчить про чималу фізичну силу. За доби неоліту місцева мезолітична людність Подніпров'я була остаточно асимільована чи витіснена прибулими з півночі європеїдами, яких, крім високого зросту та сплющеного обличчя, також вирізняє гарна зубна система, чого, до речі, не зустрічаємо серед іншого європейського населення цієї епохи.

Ще розмаїтіше представлені антропологічні комплекси людності України енеолітичної доби, які до того ж зазнавали динамічніших видозмін. Зокрема морфологічні ознаки носіїв трипільської культури на ранньому та середньому етапах її розвитку належали до західного варіанту давньосередземноморського типу (середній зріст, грацильна будова тіла, середній за ши-

риною ніс виразно видається з гарно профільованого обличчя). Але на пізньому етапі внаслідок шлюбних стосунків із сусідніми скотарськими племенами у трипільців суттєво посилюються морфологічні ознаки, властиві масивним європеїдам. Така ж помірна масивність характерна для усатівців Північного Причорномор'я, які сформувалися на основі змішування трибульців-скотарів з пізньотрипільською людністю.

Притаманна протоєвропейцям масивна будова тіла із широким випуклим обличчям у цей період найвиразніше простежується серед північної групи племен ямної культури, які займали територію від Наддніпрянського Правобережжя до Сіверського Дінця. Різними варіантами *східносередземноморського антропологічного типу* (вузьке, високе, різкопрофільоване обличчя, середній зріст) були представлені племена північнокавказького походження, які у середині III тис. до Н. Х. поширилися в пониззі Дніпра, Південного Бугу та Криму (кемі-обинська культура). Загалом за доби енеоліту значною мірою під впливом трипільців в антропологічному складі людності України відбулося пом'якшення (грацилізація) масивного протоєвропейського типу.

Тенденція до взаємодії представників різних антропологічних типів, що належали до головних євразійських етнічних масивів, на території України ще більше поглиблюється у II тис. до Н. Х., в добу бронзи. Це викликало якісні зміни в складі населення її окремих областей. Людність Північного Причорномор'я (носії катакомбної культури) спочатку складалася з нащадків ямників та кемі-обинців, але їх поступово витіснили широколиці масивні прибульці з Північного Кавказу, що суттєво вплинули на загальну етнокультурну ситуацію у цьому регіоні. На Лівобережжі індоєвропейські племена, що належали до одного з варіантів *середземноморського типу* (середній зріст, вузький ніс на високому вузькому обличчі), в 16 ст. до Н. Х. змінили племена зрубної культури, які походили з Поволжя та камсько-окського межиріччя, але, поширившись у всьому східноєвропейському регіоні, зазнали чималих змін у своєму фізіологічному типі. Самі ж «українські зрубники» були людьми високого

зросту із середньою довжиною обличчя. На фізичному типі мешканців Подністров'я вже в цей час позначився зв'язок із фракійським світом (ця тенденція зберігалася і надалі), тож вони характеризуються як масивними, так і грацильними антропологічними ознаками. Людність Прикарпаття, Побужжя та суміжних з ними районів Волині і Поділля була одним з етнічних відламів північної групи індоєвропейців, що обіймали частину Центральної, Північної та Західної Європи. Ці давні пращури слов'ян, балтів, германців мали середній зріст, вузьке обличчя із різковипнутим носом.

Понад тисячолітня доба заліза залишила чимало «білих плям» на антропологічній мапі України, що передусім стосується протослов'янської етногенетичної лінії. Скіфи, які опанували Північне Причорномор'я, належать до типових європеоїдів, тож для них характерна видовжена черепна коробка, середнє за довжиною, добре профільоване обличчя із середніх розмірів носом. У сарматських племен, що прийшли їм на зміну, чітко простежуються морфологічні компоненти, властиві східним народам Поволжя та Казахстану.

Вчені вказують, що протягом перебування на теренах України скіфських племен іноетнічна домішка в їхньому морфологічному

Чоловік і жінка черняхівської культури (реконструкція Г. Лебединської)

типу була незначна (Т. Кондукторова). Це може опосередковано підтверджувати нерозвинутість (а то й повну відсутність) шлюбних стосунків скіфів з носіями чорноліської (між Дністром і Ворсклою), зарубинецької, пшеворської та липецької (Волинь, Закарпаття, Прикарпаття, Поділля) культур, що, як відомо, пов'язуються з протослов'янами. В останніх, як уже згадувалося, існував обряд тру-

попалення (зберігся до часу прийняття християнства), тому про їхню будову тіла майже не маємо відомостей. Ця причина також ускладнює антропологічну характеристику носіїв черняхівської (II — початок VI ст.) та празької (V—VII ст.) культур. Вони мали поліетнічний характер, отже, вплив сарматів і готів на їхній фізичний тип був зовсім незначний.

Багатосотлітню прогалину в антропологічній історії України можна прояснити, спираючись на аналіз спадковості морфологічних ознак, що дозволяє вченим простежити лінію етногенетичної наступності від населення бронзової і залізної доби через черняхівців до літописних племен та їхніх нащадків.

Праслов'янський етнічний масив, як і людність племінних об'єднань VIII—IX ст. та Київської Русі, не був однорідний в антропологічному відношенні, бо, розташовані на величезній території, вони тією чи іншою мірою були приречені на постійні контакти з іншоетнічними спільнотами. Таким чином, властива всьому східнослов'янському суперетнічному масивові відносна масивність будови тіла, однією з визначальних рис якої є широколицість, водночас передбачає наявність специфічних пропорцій його окремих частин, насамперед лицевого скелета.

Поляни мають найбільше схожих морфологічних рис із черняхівцями, хоча припущення вчених, буцімто вони прямі пращури полян, є перебільшенням, оскільки людність Середньої Наддніпрянщини також відчула вплив масивного компонента носіїв празької культури. Від грацильних високолицих і вузьконосих черняхівців полян та сіверян відрізняють відносно низьке середнього розміру обличчя з помірним виступанням досить широкого носа. Ці морфологічні ознаки властиві також населенню інших племінних об'єднань, а притаманна їм широколицість найвиразніше простежується у нащадків волинян і деревлян. За цією ознакою та великими розмірами черепа вони наближаються до масивних північних європеоїдів, зокрема балтських та західнослов'янських племен. Коріння такої балто-слов'янської етногенетичної спільності слід шукати серед неолітичних племен, що проживали у Східній Європі та Південній Бал-

тиці, а також у взаємозв'язках полян і деревлян з ятвігами на Правобережному Поліссі.

Антропологічні дані підтверджують свідчення літописних джерел про тісні стосунки слов'ян з представниками східних кочовиків на Середній Наддніпрянщині. Важко відстежити наслідки кровозмішування слов'ян з печенігами, бо останнім також були властиві риси південних європеоїдів. Проте серед русичів чітко простежується половецька домішка, яка найвиразніше проявляється у різко випненому носі на високому широкому сплющеному обличчі. Так само не викликає сумнівів присутність у давньоруському морфологічному комплексі і варязького (германського) компонента, який викликав тенденцію до зниження черепної кришки, звуження носа та видовження черепа з високими орбітами. Проте це явище ще не дозволяє робити якихось узагальнюючих висновків, адже у слов'янському етнічному масиві германські морфологічні риси проявляються надто спорадично, нерівномірно, тому ця проблема потребує додаткового вивчення.

Між черняхівцями та літописними уличами і тиверцями, що заселяли прутсько-дністровське межиріччя, відсутня будь-яка етногенетична спільність. Це вказує на інший вектор антропологічних зв'язків регіону, людність якого поєднала праслов'янський морфологічний комплекс з протоболгарським (тюркським) і деякою мірою аланським (іраномовним) компонентами. Характерно, що перший комплекс найбільше властивий жінкам (більш вузьке обличчя з ширшим носом), а два інші компоненти — чоловікам (високий зріст, вузький ніс на широкому лиці).

Розвиваючись у певному ідеологічному руслі, радянська наука була зорієнтована на всіляке доведення етнокультурної спільності східнослов'янських народів. Зокрема відсутність палеоантропологічного матеріалу ускладнювала реконструкцію антропологічного типу російського праєтносу до його зіткнення з фінськими народами, тому вчені намагалися штучно прив'язати його до гіпотетичного прототипу, що міг відповідати нащадкам усіх східнослов'янських народів. Проте побудовані на емпіричному матеріалі результати антропологічних досліджень було

найважче втиснути у прокрустове ложе таких ідейно-теоретичних догм. Радянські вчені були змушені констатувати, що «на жаль, походження основного типу східнослов'янського населення поки що залишається загадкою, і тут ми вступаємо в галузь гіпотез» (В. Алексєєв, 1969, с. 206). Утім вони визнали, що *етноантропологічний розвиток росіян і білорусів, а особливо українців, протікав у зовсім різних напрямках*. Це вагомий аргумент для підтвердження окремішності шляхів їхнього етногенезу.

Комбінації краніологічних ознак російського етносу свідчать про його відносну гомогенність на території від Архангельська до Курська та від Смоленська до Вологди і Пензи, що не суперечить існуванню тут окремих локальних груп. У властивих йому фізіологічних рисах досить чітко проявляються ознаки грацилізації: середньої ширини і довжини черепна коробка, мала ширина і середня висота обличчя, розміри носа не виходять за межі середніх величин тощо.

Антропологічні риси сучасних росіян суттєво відрізняються від рис, властивих пращурам — новгородським словенам, кривичам, в'ятичам, серед яких був яскраво виражений дослов'янський фінський субстрат (плосколиций, плосконосий морфологічний варіант). Починаючи з М. Карамзіна, його присутність у формуванні російського етносу всіляко заперечувалась, але згодом перемогла протилежна точка зору. Протягом другого тисячоліття після Н. Х. фінський субстрат у російському етносі став майже непомітний, оскільки він був «витіснений» шляхом перемішування з іншою слов'янською людністю (зокрема й українцями). У той же час між літописними полянами, деревлянами, сіверянами та сучасними українцями простежується пряма лінія етноантропогенетичної спадковості.

Як не парадоксально, але антропологія пізньосередньовічної України загалом досліджена досить погано, що зумовлюється багатьма об'єктивними та суб'єктивними причинами. Проте наявні дані дозволяють стверджувати, що більшість її населення належала до сформованого тоді єдиного антропологічного типу, який згодом отримав назву «центральноукраїнського»

(докл. розділ 4.3). Він залишався домінуючим упродовж подальших століть, незважаючи на те, що в окремі періоди в різних регіонах українська людність тією чи іншою мірою зазнавала кровозмішування з кочовим (монголоїдним), російським та іншими різноетнічними елементами.

В сучасному світі фактично не існує «чистих» у расовому відношенні етносів, що повною мірою стосується й українського. Проте антропологічна історія України засвідчує, що, починаючи з доби неоліту, більшість її людності, передусім Середньої Наддніпрянщини, відзначалася досить гомогенними морфологічними ознаками. Таку відносну етногенетичну цілісність не могли порушити різноетнічні домішки, які спричинили виникнення лише певних (більш виразних чи майже непомітних) регіональних відмінностей. Це дозволяє говорити про існування окремого «українського антропологічного типу», структура та головні характеристики якого потребують спеціального розгляду.

Антропологічний склад українського народу

Донедавна у вітчизняній науці найприйнятлівішою вважалася запропонована Василем Дяченком схема визначення антропологічного складу українського народу. Її суть полягала у поділі України на п'ять (або ж сім) областей, які відображали притаманні йому загальноетнічні та специфічно-регіональні фізичні риси. Концепція цього радянського дослідника у багатьох аспектах не співпадає з «українським антропологічним типом», визначеним Хведором Вовком. У той же час з різними положеннями теорії Дяченка не погоджувалася авторитетна дослідниця східнослов'янської антропології Тетяна Алексєєва. Заперечуючи його доводи про широку антропологічну схожість українців з росіянами і білорусами, вона доводила, що ці народи належать до різних європеїдних типів, відповідно — південного та північного. Отже, спираючись фактично на один і той же емпіричний матеріал, дослідники робили різні висновки, що, ймовірно, могло зумовлюватися як суто науково-теоретичними, так і ідеологічними мотивами.

Не заперечуючи в принципі названі та інші підходи, сучасний український учений Сергій Сегеда поставив питання про необхідність їх деякого перегляду і доповнення передусім на основі залучення даних нових морфологічних систем, які до програми і практики етнічної антропології ввійшли порівняно недавно. Це насамперед стосується результатів одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних досліджень. Отже, вважаємо, що з'ясування проблеми антропологічного складу українського народу найбільш доцільно здійснювати на основі антропогеографічної схеми, запропонованої В. Дяченком, із урахуванням наукових здобутків інших учених. Слід також мати на увазі, що у визначених ним антропологічних областях виокремлюються численні локальні варіанти, які виникли під впливом іншоетнічних компонентів.

Центральноукраїнська антропологічна область охоплює Середню Наддніпрянщину, більшість території Поділля, Слобожанщини та деяких районів Південної України. Її населенню притаманні високий зріст (майже 170 см), брахікранія, широке обличчя, перевага прямої форми носа, змішана пігментація (світлооких — 38%, темнооких — 6%. а темноволосих — 45—50%), середній рівень третинного волосяного покриву. Ці риси визначають центральноукраїнський антропологічний тип, до якого належить більшість сільських мешканців України. Досить високий рівень фізичної гомогенності цієї людності зумовлюється як характером давніх етногенетичних процесів, так і її міксацією з вихідцями з інших регіонів української території за доби Середньовіччя (Хмельниччина, доба «Руїни» тощо).

Незважаючи на безсумнівно європеїдний тип населення цієї області, тут простежуються локальні антропологічні особливості. На Лівобережжі це стосується присутності давньоіранського (скіфо-сарматського) південноєвропеїдного компонента, що проявляється у збільшенні порівнянно із середніми показниками темного кольору очей, а також третинного волосяного покриву. На Південній Київщині, Черкащині, Полтавщині існує помітний монголоїдний субстрат, поява якого пов'язана із монгольською навалою на Україну-Русь (умовно 1223—1362 рр.)

Серед населення цих теренів також спостерігається тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа, збільшення складки верхньої повіки тощо. Це явище пояснюється присутністю на Середній Наддніпрянщині поселень торків, чорних клобуків, половців та інших монголоїдних племен, що підтверджується відповідними археологічними і письмовими (літописними) джерелами. Разом з тим сучасні вчені (С. Сегеда та ін.) зауважують, що у формуванні середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати роль монголоїдного компонента, який можна виявити лише при зіставленні з якимось «еталоном» європеїдної раси, наприклад, вірменами.

У центральноукраїнській антропологічній області виокремлюються два варіанти. Перший — Волинський — охоплює Волинську, південь Рівненської, північні райони Львівської і Тернопільської областей. Властиві цій людності фізичні особливості передусім проявляються в масивніших формах обличчя, надбрів'я та підборіддя, чітко окресленій і опуклій формі носа тощо. На цій основі вчені висувають припущення про існування тут давніх протоевропейських антропологічних рис, які сягають корінням неолітичної доби. Таким чином, при відсутності монголоїдних елементів волинянам і поліщукам притаманні, за висловом В. Дяченка, «кроманоїдні ознаки», це, зокрема, масивне широке, низьке обличчя тощо. Ця риса певною мірою характерна і для населення Поліського варіанту, яке, крім того, від наддніпрянців відрізняється меншим зростом (167,5 см), збільшенням темної барви очей при відносно світлій барві волосся та зменшенням третинного волосяного покриву.

Властиві центральноукраїнській людності фізіологічні ознаки систематизував ще в кінці XIX — на початку XX ст. американський учений В. Ріплей, тож до світової антропологічної науки вони ввійшли під назвою «альпійська раса». Вона, крім того, поширена в північних частинах Німеччини, Італії і Балканського півострова, а також в Австрії, Угорщині, Швейцарії. Альпійський тип займає проміжне місце між північними і південними європеїдами, поділяючись на кілька варіантів, з яких «східноальпійський» найбільше відповідає українцям.

Складною залишається проблема присутності у людності центральноукраїнського типу південноєвропейського компонента. Позбавлені ідеологічних нашарувань наукові розвідки заперечують її штучну «прив'язку» до росіян і білорусів, які належать до іншого світлопігментованого антропологічного комплексу. Російська дослідниця Т. Алексєєва відзначала, що весь антропологічний вигляд українців свідчить про південні зв'язки і, ймовірно, немає підстав шукати його серед груп, які включаються до північних європеїдів. Але дані інших антропологічних систем не дають підстав для таких категоричних висновків. Зокрема С. Сегеда показав, що за дерматогліфічними ознаками мешканці Середньої Наддніпрянщини мають деякі спільні риси з аґаузами, болгарями, молдаванами, окремими групами південних росіян, а за одонтологічними ознаками — з представниками південних європеїдів Балкан і Кавказу.

Карпатська (західна) антропологічна область обіймає Закарпаття та північні схили Карпат. Її мешканцям притаманні такі загальні ознаки: відносна темноокість (15% темних і 58% змішаних відтінків райдужини); перевага темноволосих (58%); сильний третинний волосяний покрив; чи не найбільші в Україні параметри голови (85) та висоти обличчя (88—89); невисокий зріст (165 см); довгий вузький ніс тощо.

У цій області вирізняються східний і західний локальні варіанти. До першого належать гуцули Закарпаття і Буковини, які з-поміж українців мають найменший поздовжній діаметр голови (184 мм), найбільш виражену брахікранію, найбільш вузьке і високе обличчя, найбільш прямий лоб із найслабшим розвитком надбрів'я, найвищий відсоток темних очей, а також переважання дуже темного волосся і випуклих носів. Аналогічний комплекс ознак, що визначає антропологічний тип, відомий під назвою «динарський», також простежується серед боснійців, сербів, чорногорців та окремих груп словаків, румунів, греків, угорців. Мешканців західної частини Карпатського регіону (передусім Північне Прикарпаття) від них відрізняє ширше обличчя та більш виразна як світла, так і темна пігментація очей і волосся. Типовими представниками карпатської області вважаються бойки високогірно-

Узагальнюючий портрет українців Полісся та Волині

Узагальнюючий портрет українців Наддніпрянщини

Узагальнюючий портрет українців Карпат і Буковини

Узагальнюючий портрет українців степової зони

го району Сколівщини, а в Турківському районі проживають найбільш світловолосі мешканці України. Населення Східних Карпат Дяченко відніс до «дунайського типу», небезпідставно вказуючи на їхню схожість з етнічними групами Подунав'я (словенцями, хорватами, німцями, австрійцями), а також поляками.

Одонтологічні, гематологічні й дерматогліфічні дослідження засвідчують, що українці Карпатського регіону належать до яскраво вираженого європеїдного комплексу. Не маючи монголоїдних домішок, вони наближаються до східноєвропейських спільнот, а також мають морфо-фізіологічну схожість з етнічними групами Балканського півострова, з якими у минулому існували тісні етнологенетичні взаємозв'язки завдяки схожості ландшафтів. Карпатська антропологічна область вважається своєрідним «містком» між українською людністю та етнічними спільнотами Центральної і Південної Європи.

Південна (нижньодніпро-прутська) антропологічна область охоплює східну частину Буковини, Нижнє Подніпров'я, Північно-Західне Причорномор'я. Її людність характеризується темною пігментацією волосся та очей (світлооких—до 28%, темнооких—10%), прямим носом (80%), високим зростом (170 см), значним третинним волоссяним покривом. Присутність тут південноєвропеїдних рис пояснюється тим, що за неолітичної доби в цьому регіоні існували активні взаємозв'язки з праєвропейськими спільнотами, а на початку нової ери — з представниками іраномовних племен. Скіфо-сарматські антропологічні риси через сіверян увійшли до комплексу антропологічних ознак лівобережних українців, які за княжої доби також зазнали змішування з монголоїдними племенами.

Північна антропологічна область обіймає Волинь, Полісся, північні райони Чернігівщини, Київщини та Галичини. Вона ділиться на низку локальних варіантів, причому окремі з них деякі дослідники часто розглядають як самостійні антропологічні області. Людність валдайсько-дніпровського антропологічного комплексу (північно-західна Чернігівщина) з минулих часів відома під назвою «будаків». З-поміж інших груп українського етносу їх вирізняють найбільша депігментованість (55—60% світлооких, 3% темнооких) та мезокранія, а решта показників повторюється в різних місцевостях України (зріст—167 см; середній третинний волоссяний покрив та ін.). Вчені вважають, що за цими ознаками вони наближаються до північних поляків, росіян, білорусів і деяких груп естонців.

Починаючи з Хв. Вовка, дослідники звертали увагу на те, що мешканці Волині та Правобережного Полісся найбільше серед інших груп українського етносу зберегли архаїчні протоевропейські фізичні риси, які, за даними палеоантропології, були властиві мезолітичній та неолітичній людності. Ці спостереження підтверджують й одонтологічні дослідження, які до того ж дозволяють порушити питання про роль прадавнього фінського компонента в антропологічній історії Північної України, що майже не піддається фіксації на рівні «традиційних» систем фізіологічних ознак (О Сегеда). Зокрема за такою одонтологічною

ознакою, як високий рівень редукції зубів, населення окремих районів Київського та Житомирського Полісся також належить до північного грацильного типу, який найбільш яскраво представлений серед північносхідноєвропейських народів — карелів, фінів, мері, а також північних білорусів і росіян. Деяку морфологічну спільність з ними північних українців засвідчують і дерматогліфічні та гематологічні дані, що загалом підтверджує їхню своєрідність в «українському антропологічному типі».

Слід наголосити, що попри деякі фізіологічні відмінності між представниками вищезазначених областей і зон українці загалом досить гомогенна в антропологічному відношенні спільнота. Виходячи з цього, дослідники різних поколінь, хоча й під різними назвами, погоджувалися з фактом існування окремого «українського антропологічного типу», до якого зачислялася більшість людності України. Відсутність різких фізіологічних відмінностей між представниками її окремих регіонів також підтверджують одонтологічні та дерматогліфічні дані. Беручи до уваги весь комплекс фізіологічних ознак, учені визначають чітку тенденцію щодо посилення південноєвропеїдного компонента з центральноукраїнської області у південному та південно-західному і східному напрямках (С. Сегеда).

Великодержавні російські діячі висунули низку псевдонаукових теорій про те, що за доби Середньовіччя буцімто зовсім змінився антропологічний тип людності України. На основі цього робилися вже згадувані реакційні висновки. Насправді ж й у ХХ ст. в українському етносі чітко простежується генетична спорідненість зі своїми пращурами не лише з відстані одного тисячоліття, але й зі значно глибших історичних часів. Наприклад, стосовно сучасного населення Середньої Наддніпряни, незважаючи на присутність тут монголоїдного компонента, така лінія виразно проглядається ще від носіїв культур бронзової доби, а далі вона тягнеться через лісостепових скіфів, черняхівців і нащадків полян. З часу існування східнослов'янських союзів племен в антропологічному типі українців присутні масивний і грацильний морфологічні варіанти, властиві відповідно волинянам, деревлянам, уличам, тиверцям, а також поля-

нам і сіверянам. З другого боку, не слід забувати і про постійні впливи на формування «українського етноантропологічного стовбура» різноетнічних морфологічних компонентів, носіями яких виступали народи багатьох регіонів Євразії.

Насамкінець відтворимо «типовий фізіологічний портрет» сучасного українця, який передає такі ознаки: доволі високий зріст, масивна чи грацильна будова тіла; округлої форми голова з відносно широким обличчям, де має переважати темний колір

Волинські антропологічні риси українців

очей і волосся, та пряма спинка носа. Для людності, що проживає в різних регіонах нашої країни, можуть бути властиві вищезазначені особливості та «відхилення» від цього узагальнюючого портрета.

Література: Алексеев В. П. Историческая антропология. — М., 1979; Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. — М., 1989; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян поданным антропологии. — М., 1973; Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984; Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995; Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999; Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (антропологический очерк). — М., 1996; Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. — К., 1971; Дяченко В. Д. Антропологический склад українського народу. — К., 1965; Сегеда С. Антропологический склад українського народу: этногенетический аспект. — К., 2001; Сегеда С. Антропологический склад українського народу (спроба комплексного аналізу) // Народознавчі зо-

шити. — 1998. — Зош. 2; Сегеда С. Антропологічний склад українського народу: новий погляд // Народна творчість та етнографія. — 2001. — Ч. 4; Сегеда С. Антропологія. — К., 2001; Сегеда С. П. Українська антропологія. Курс лекцій. — К., 1995; Старовойтова Р. А. Этническая геногеография Украинской ССР. — К., 1979; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Украинцы: Этническая история. Антропологія. Язык. Расселение. — М., 1994. — Кн. 1.

Розділ IV. Мова та етнос

При вивченні складної і надзвичайно важливої теми, пов'язаної з мовою українського етносу, передусім слід звернутися до ґрунтовних академічних праць: Історія української мови (К., 1996), Українська мова. Енциклопедія (К., 2000), а також до наукової спадщини таких відомих українських і зарубіжних мовознавців, як С. Бевзенко, Л. Булаховський, П. Гриценко, Й. Гердер, В. Гумбольдт, Ф. Жилко, В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький, В. Кононенко, А. Кримський, І. Матвіяс, Г. Півторак, О. Потебня, В. Русанівський, В. Скляренко та ін.

Мова як ознака етносу та її етносоціальні функції

Мова є однією з найважливіших та найстабільніших ознак і властивостей етносу, вагомим фактором розвитку і критерієм ідентифікації етногенетичних й етнокультурних процесів. Мова — це явище суспільне, будучи головним способом передачі інформації за допомогою системи спеціально відтворюваних символів, вона розвивалася паралельно зі становленням людини та її культури. Вивчення етнічних проблем часто починається і завершується мовним аспектом, бо саме він дозволяє точніше й глибше з'ясувати комплекс питань, пов'язаних із формуванням різних народів, їхніми спільними і відмінними рисами тощо.

Взаємозв'язки між мовою та духовною і матеріальною культурою етносу вивчає *етнолінгвістика*. Як окремих напрям науки вона почала формуватися в другій половині XVIII — в першій половині XIX ст. Важливу роль у цьому процесі відіграли Й. Гердер і В. Гумбольдт, які визначили наріжні засади мовного світобачення та принципи поєднання мовознавчих досліджень з історичними, антропологічними, етнопсихологічними. Свій внесок у становлення етнолінгвістики зробили Ф. Боас та Е. Сапіра, вказавши на пріоритетність вивчення мови через призму духовної культури етносу. Українська етнолінгвістична традиція

значною мірою під впливом О. Потебні еволюціонізувала в напрямі вивчення слова як культурного феномену, що розкривається в побутовій і традиційно-ритуальній сферах. Нові перспективи у дослідженні мови етносу та його культури відкривають дані таких напрямів етнолінгвістики, як діалектологія культури та етнолінгвогеографія.

В європейській та українській суспільно-науковій думці порізнному розуміється значущість мови як ознаки (властивості) етносу, нації. Погляди однієї групи вчених у загальному вигляді передає думка В. Антоновича, який стверджував, що мова — це лише «зверхня ознака» національності, оскільки остання «охоплює всі функції душі чоловіка». Спираючись на факти світової історії та погляди багатьох західних діячів, Д. Донцов також доводив, що лише «духовна природа», а не мова чи будь-який інший чинник «єднає юрбу в націю». Друга група дослідників і мислителів стоїть на засаді, що мова — невід'ємний складник єства індивіда, а тим більше певної спільноти, об'єднаної мовною спорідненістю, бо, зрештою, саме мова найглибше поєднана із людською психікою, зі свідомим та несвідомим.

Вивчення кожної із цих позицій потребує конкретно-історичного підходу, але загальносвітовий етнокультурний процес переконує, що, будучи універсальною формою людського спілкування, мова виступає головним засобом передачі міжпоколінної інформації, без якої не може існувати етнос як цілісний, окремий, самобутній, самодостатній етнокультурний феномен. Тож якщо розкидані по світу євреї користувалися багатьма чужими мовами, то при цьому вони ніколи не відмовлялися від івриту — мови своєї релігії, яка стала головним чинником їхнього самозбереження. Коли ж ірландці були змушені відмовитися від своєї та перейти на англійську мову, то, залишаючись окремою етнічною групою, почали зазнавати культурної деградації, а після того, як знову домоглися незалежності, відразу оголошили свою мову державною.

Структурна специфіка мови формувалася історично, людство ніколи не становило і не становитиме суцільної етнічної єдності, а являтиме безліч відокремлених одна від одної етніч-

них груп, більшості з яких властивий свій різновид мови, відмінної від тих, якими говорять інші спільноти. В процесі етноісторичного розвитку склалося кілька тисяч «великих» і «малих» мов, належних різним типам етнічних спільнот. Мовна картина світу надзвичайно складна, розмаїта. Вчені поки що не можуть дійти спільної думки у визначенні кількості мов: одні стверджують, що їх існує близько 3 тис, інші, вважаючи деякі діалекти за самостійні мови, збільшують їхнє число до 6 тис. Невідповідність загальної кількості мов чисельності існуючих етнічних спільнот зумовлена тим, що одну мову можуть використовувати кілька народів і навпаки: якась спільнота часто говорить кількома мовами.

Кожна мова існує реально лише як мовна діяльність членів певної етнічної спільноти, яка передбачає застосування всіма її представниками певної (до кількох десятків тисяч) усталеної кількості слів для номінування конкретних явищ, процесів й ознак дійсності та їхнього відображення у свідомості через уявлення і поняття. Виходячи з цього, можна визначити такі *етносоціальні функції мови*, що відображають її завдання, роль і призначення у суспільному вжитку:

комунікативна — головна універсальна функція мови, що забезпечує зв'язок як між представниками однієї етнічної групи, так і між різними етнічними спільнотами. Всі інші способи передачі інформації є штучно створеними знаковими символами, бо тією чи іншою мірою похідні від мови, яку всі разом вони не здатні замінити. Мова, яка не використовується у спілкуванні, стає мертвою, етнос, що втрачає свою мову, як правило, зникає чи прирікається на асиміляцію. Утім комунікація є важливим чинником мовотворення, що протікає внаслідок внутрішніх суспільних змін та під впливом міжетнічних стосунків. Спілкування може відбуватися не лише у формі діалогу між реальними особами, але й у вигляді певного тексту, який також здатний передавати глибоку (часто закодовану) етногенетичну інформацію, адресовану своєму народові, всьому людству (згадаймо «Повчання дітям» Володимира Мономаха; послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм»).

Усі інші етнічні функції мови є тією чи іншою мірою похідними від її комунікативної функції;

номінативна і гносеологічна функції мови нерозривно взаємопов'язані між собою, що знаходить вираз у формулі: «не назване — не пізнане»; людина дає назву речі, щоб її пізнати. Пізнавальна функція мови активно діє як у філогенезі — розвитку народу як носія певної мови, так і в онтогенезі — розвитку окремої особи, що розуміє світ через засвоєння мови як засобу пізнання свого та інших народів. Будучи більш стійкими (консервативними) у часі та просторі, порівняно з різними елементами культури, мовні ознаки народної творчості, говорів, пам'яток писемності є важливим джерелом інформації у вивченні етногенезу та етнокультурного розвитку народу.

Забезпечуючи номінування (називання) предметів, процесів, якостей, ознак, мова, водночас, фіксує у свідомості людини, народу не лише буттєву реальність, але й спотворені, ірреальні, помилкові уявлення. Через номінативні одиниці — слова і словосполучення розкривається специфіка сприйняття та етнічного розуміння світу. Наприклад, на означення такого явища, як «сніг», у європейських народів, як правило, побутує лише одне слово-поняття, а в ескімосів їх є кілька десятків. Якщо ж в українській чи в будь-якій іншій мові існують прогалини у визначенні того чи іншого елемента людського буття, то це примушує використовувати для його означення іноетнічні поняття, а отже — сприймати і розуміти світ чужими очима, що порушує цілісність духовної етнокультури;

культуротворча і етнозберігаюча функції мови розкриваються у формулі: «Мова творить народ, а народ — мову». Мова — це першоелемент культури, джерело і засіб створення культурних цінностей, основа образотворення в художній літературі. Забезпечуючи цілісність і структурну гомогенність етнічної культури, високорозвинена мова створює підґрунтя для культурного піднесення народу. Зазіхання на мову чи культуру автоматично загрожує руйнуванням чи знищенням одного із цих феноменів. Будучи запорукою збереження чистоти і незнищеності культури етносу, мова виступає важливим чинником, що

забезпечує безперервність культурогенезу, нагромадження культурного досвіду, утримання в єдиному духовному полі національної культури представників певного етносу не лише на території його проживання, але й за її межами;

ідентифікуюча — це одна з найважливіших етнічних функцій мови, що забезпечує вираження етнонаціональної належності особи. Вона номінує й одночасно ідентифікує належну до народу особу (англійця, грека, українця, турка, росіянина тощо). Забезпечуючи функціонування соціального, культурного, економічного, політичного виявів етнонаціонального організму, мова, таким чином, виступає свого роду «етносоціальним паспортом», в якому відображені всі його основні параметри. З-поміж різних елементів духовної та матеріальної культури етносу мова чи не найбільшою мірою «етнічно маркована», бо вона не лише відтворює окремі сторони життєдіяльності народу, але й виступає однією із найсуттєвіших етнічних ознак. Разом з тим не можна повністю ототожнювати мовну ознаку (володіння мовою) з етнічною ідентифікацією, зокрема й з українськістю, оскільки людина через різні обставини може й не володіти рідною мовою, але при цьому самоідентифікуватися як українець;

інтегративна функція мови сприяє консолідації етносу, розділеного державними кордонами, поєднуючи його більшою мірою, ніж соціальна, релігійна, партійно-політична належність чи навіть спільність історії. За своєю значущістю для збереження людського суспільства вона поступається лише генній (кровній) спорідненості, адже після генетичного коду (генна пам'ять) найбільшу вагу для його єдності має мовний код, що забезпечує збереження етносоціальної пам'яті. Регулюючи життєдіяльність народу та посилюючи його прагнення до самозбереження, мова консолідує етнос, націю у часі й просторі, тому духовні поведирі постійно зверталися до неї як до животворного джерела повноцінного розвитку, основи духовного багатства;

дезінтегративна (розмежувальна) функція мови має як позитивний, так і нег'ативний вплив на етнокультурний розвиток. Нерозуміння одним народом (особою) мови іншого народу може

перешкоджати контактам між ними ще більшою мірою, ніж державно-політичні кордони. З іншого боку, мова виступає одним із головних захисних бар'єрів, що, стримуючи змішування етносів, запобігає виникненню «поліетнічних химер», в яких чужі, прийшли ззовні елементи «суть кров зі здорових етносів» (Л. Гумільов). Водночас незнання чи погане володіння мовою своєї нації посилює її внутрішню дезінтегрованість, часто спричиняючи поділ за мовною ознакою.

Важливі характеристики мови як властивості етносу розкриваються через низку понять і категорій. Серед них одне із найважливіших місць посідає поняття рідна мова, під яким розуміємо мову пращурів, мову нації, що пов'язує людину з минулим, сучасним і майбутнім свого народу та його культурним надбанням. У духовній спадщині всіх народів поняття рідна мова розуміється ширше, ніж просто засіб комунікації, йому надається особливого інтимно-емоційного змісту, воно розглядається як важливий засіб і джерело формування національно-патріотичних почуттів, відданості ідеалам нації та високих устремлінь. Саме тому в художній творчості рідна мова поетизується поряд із такими образами, як рідний край, материнська любов, батьківська хата тощо.

Від рідної мови слід відрізнити поняття національна мова, яке попри різні суперечливі тлумачення завжди означає мову як засіб усного та писемного спілкування нації, її єдину літературну мову. Ширшою історичною детермінованістю визначається поняття *державна мова*. Якщо в багатонаціональній країні статус державної закріплений за мовою більшості населення, то в такому випадку вона фактично виступає і національною мовою (мовою нації). Стосовно ж українського народу, який протягом багатовікової історії був позбавлений власної державності, зміст цих двох понять не завжди співпадав. Мова української нації не завжди функціонувала як державна, бо витіснялася мовами пануючих державно-політичних утворень, які таким чином домінували в органах управління, закладах освіти та культури.

Через ідеологічну заангажованість ще більш складним і заплутаним у вітчизняній науковій традиції є поняття *мова міжнаціо-*

пального спілкування. В умовах радянської дійсності її функції виконувала російська мова, яка, виступаючи мовою-посередником, домінувала над національними мовами, обмежуючи сферу їх застосування та загальну значущість. У такому розумінні вона, по суті, виконувала роль мови метрополії в колоніальній імперії. Нав'язувана за цих обставин *двомовність* була явищем неприродним, бо слугувала не покращенню комунікації між представниками різних етнічних спільнот, а була державною політикою, спрямованою на витіснення української мови як з публічної, так і з родинної сфер; у громадських закладах та сім'ї українець починав спілкуватися із українцем не рідною мовою, а російською. Це породило комплекс «мовної меншовартості», найвиразніше він проявляється в явищі, коли в процесі спілкування українці починають переходити на мову співрозмовника (наочний приклад цього подають диктори українського радіо і телебачення). Це також свідчить про «мовнопсихічну» слабкість й поступливість, низький рівень мовної культури і поведінки.

Творячи свою духовну культуру, кожна людина, етнічна спільнота, нація самовиражаються передусім у мові, тому слід дбати про рідну мову як засіб внутрішньої комунікації та консолідації, збереження внутрішньої цілісності, нагромадження знань і плекання культурних цінностей. Кожна спільнота у своєму розвитку повинна сповна використовувати всі названі етносоціальні функції мови. Нехтування хоча б однією із них зменшує престижність мови, а намагання надолужити цю прогалину призводить до використання чужих мов. Зневага рідномовних обов'язками послаблює живучість і опірність народу.

Проблема походження і становлення української мови

Долі етносу, нації та їхньої мови нерозривно взаємопов'язані. Процеси формування та розвитку народу і його мови настільки тісно взаємопереплетені, що зміна чи зникнення мови часто призводить до зникнення народу або ж спричиняє глибокі трансформації в його етносоціальному та етнокультурному **ЖИТТІ**.

Проблема походження та етапності розвитку української мови турбує не одне покоління зарубіжних і вітчизняних учених. Будучи тісно пов'язаною із *глотогенезом* (глотогонією) (грец. діюа — мова; походження та розвиток мови) слов'янських мов та маючи чималу суспільно-політичну значущість, вона «обросла» різними підходами та численним гіпотезами, що претендують на її вирішення. Така контроверсійність зумовлена як різним науково-теоретичним розумінням природи й суті процесу виокремлення мови, так і характером джерельної бази, на яку спираються дослідники. Зокрема неупереджене вивчення історії української мови стримують недостатнє опрацювання східнослов'янської діалектології, брак писемних пам'яток Х—ХІ ст, більшість з яких дійшла до нас не в оригіналах, а в пізніших копіях, та інші чинники суб'єктивного й об'єктивного порядку. Незважаючи на це, здобутки етнолінгвістики та інших наук дозволяють достатньо глибоко окреслити основні контури українського глотогенезу.

Вивчення цієї проблеми потребує з'ясування деяких загальнотеоретичних аспектів етнолінгвістичної класифікації. Покладений в її основу генеалогічний принцип дозволяє систематизувати близькі за лексичним фондом і граматичною будовою мови у сім'ї, які далі поділяються на гілки (підсім'ї), а ті — на групи та підгрупи. Така градація зумовлена географічними, соціально-історичними та іншими факторами.

У вітчизняній науковій традиції найбільш прийнятлива етнолінгвістична класифікація, розроблена Дж. Грінбергом, Н. Маккуаном та Е. Сепіром, в основу якої покладені такі критерії, як мовна спорідненість, етнокультурна схожість і територіальна близькість різних спільнот. Вона вирізняє 16 мовних сімей, найбільша серед яких індоєвропейська, що поділяється на 13 мовних груп. Одна з них слов'янська. В мовознавстві існують різні гіпотези, що визначають зміст і стадійність глотогенезу. Формування більшості мовних сімей розпочалося у пізньому палеоліті та мезоліті у зв'язку із розселенням людських спільнот, а подальше розширення ойкумени супроводжувалося їхнім дробленням та виникненням нових діалектів і само-

стійних мов. Паралельно із цим у ході міжетнічних стосунків відбувався процес мовного запозичення.

Розпад індоєвропейської прамови тривав у III—II тис. до Н. Х. Протягом двох наступних тисячоліть йшло формування слов'янської прамови. Одним із ареалів цього процесу стала лісостепова зона України з центром у Середньому Подніпров'ї. Слов'янські племена вели рухливий спосіб життя та не мали єдиної централізованої влади, тому вже до VI ст. їхня прामова розпалася на численні місцеві діалекти. У VI—X ст. на цій основі відбувалося творення окремих слов'янських мов, які сьогодні за територіальним принципом поділяються на три групи: східнослов'янську (українці, білоруси, росіяни), західнослов'янську (поляки, чехи, словаки та ін.), південнослов'янську (болгари, серби, хорвати, словенці, македонці). До речі, питання про спільність (єдність) мов, що належать до західнослов'янської групи, ніколи не ставилося, хоча їхня близькість, як і східнослов'янських мов, не заперечується.

Одним із центральних аспектів проблеми українського глотогенезу є з'ясування мовних процесів у Київській Русі. Так, одна група вчених, незважаючи на відчутну діалектичну диференціацію східнослов'янського мовного регіону, доводить існування на всій її території єдиної давньоруської мови. Зокрема згідно із офіційною радянською концепцією російська та українська мови почали формуватися у кінці XII ст, коли на північному сході виникає Володимиро-Суздальське князівство та південно-східна Русь (Україна) відокремлюється від нього. Відтак процес формування української мови відсувався аж до XIV ст, тобто часу стрімкого піднесення Московської держави.

Друга група дослідників, заперечуючи існування давньоруської народності, стоїть на позиції, яку свого часу чітко і ясно визначив І. Огієнко: «Три східнослов'янські мови: українська, білоруська й російська — зростали незалежно одна від одної як мови самостійні, і так званої «праруської» спільної мови ніколи не було». Сучасні етнолінгвістичні дослідження виявили такі самобутні мовні риси, які дозволяють стверджувати факт їхнього існування вже у протоукраїнських діалектах, а не кваліфікувати

їх як явища, що з'явилися внаслідок дивергенції вихідної мовної першооснови. Отже, в україномовному ареалі ще до XI ст. існували такі специфічні компоненти, що згодом стали визначати окремішність та самобутність української мови. Формування протоукраїнського та проторосійського мовних діалектів відбувалося не лише десинхронно (перший модернізувався швидше, ніж другий), але й в окремих ареальних зонах, зазнаючи різних іноетнічних впливів. Зазнаючи мовних впливів західно- і південнослов'янських зон, протоукраїнський діалект мав слабкий зв'язок із проторосійським, який своєю чергою тяжів до фіноугорського та балтського етномовних регіонів. Отже, як вихідні умови, так і весь подальший розвиток протоукраїнського, проторосійського та протобілоруського діалектів відбувався окремо, а відмінності між ними ставали дедалі виразніші.

Східнослов'янські племена (дуліби, поляни, деревляни, бужани (волиняни), тиверці, білі хорвати, сіверяни, дреговичі, кривичі, словени, в'ятичі, радимичі) розмовляли своїми діалектами, отже, не творили абсолютно цілісного (гомогенного) етномовного масиву. Вчені вирізняють кілька фонетичних рис, які чітко розділяють три східнослов'янські «гілки» одну від одної. До них, зокрема, належать наявність [д] на півночі, якому на півдні відповідав звук [д̥], протиставлення палаталізованих приголосних перед [e] на півночі та непалаталізованих — на півдні, а також існування на півночі так званого акання (заміна о, е на звук а в ненаголошеній позиції) та ін.

Еволюцію української мови у другому тисячолітті після Н. Х. можна розглядати у двох площинах: перша відображає зміни в її внутрішній організації, що визначають фонетичні, морфологічні, лексичні й синтаксичні особливості; друга — етносоціальна окреслює статус, значущість та можливості використання української мови в різних сферах людського буття.

У розвитку усно-діалектної та писемно-літературної форм української мови виокремлюються три періоди: давньоукраїнський (X—середина XIII ст.); староукраїнський (середина XIII—XIX ст.); новоукраїнський (кінець XVIII—XIX ст.). У кристалізації самобутніх рис давньоукраїнської мови особливу роль відігра-

ли зміни в її фонетичній структурі, які в живому мовленні утвердилися на одне—два століття раніше, ніж у писемній формі. Так, більшість протоукраїнських діалектів охопила зміна фонем «ьі» на «і» в напрямі їхнього злиття у звукотипи «и» середнє, а також перехід «е» в «о» та «а» в «е» після м'яких приголосних, що стало важливою диференційною ознакою сучасної української мови. Останнє також стосується появи такого явища, як укання, коли в ненаголошуваній позиції відбувається зміна звуків «о» на «оу» чи «о» на «у» (ко[у]жух, ко[у]пієчка). Важливі зміни у фонетиці пов'язані із втратою м'якості багатьма приголосними, а також ствердінням приголосних, що зумовило появу специфічного для розмовної та літературної мови подвоєння приголосних (буття, знання, вугілля).

Наявні у давньоукраїнській мові граматичні регіональні локалізми вирізняють її як у східнослов'янському, так і в загальнослов'янському мовних ареалах. Чимало сформованих у ній морфологічних рис стало визначальними в граматичній будові української мови. До них, наприклад, належать поширення відмінкового закінчення іменників -ови (-єви) у давальному відмінку однини чоловічого роду та ін. Вирізнення граматичної будови української мови також пов'язано зі збереженням в її діалектній, а згодом і літературній формах численних архаїзмів (наприклад, існування окремої форми кличного відмінка іменників — владико, княгине та ін.). Це ж стосується збереження в сучасній мові протоукраїнських синтаксичних конструкцій, зокрема багатьох лексем — гай (гай), глечик (глькь), криниця (криниця, джерело) тощо.

Основний лексичний фонд української мови був успадкований із праслов'янського мовного стану та розширювався й модернізувався завдяки різним іномовним впливам. Тому, попри свою схожість з іншими слов'янськими мовами, її лексика, за словами Л. Булаховського, «виступає з особливо виразними рисами своєї індивідуальності», наприклад: *плекати, хизуватися, лякати, глузд* та ін. Будучи вищою формою існування національної мови, українська літературна мова має свою розвинену функціонально-стильову диференціацію, її визначають

чітко оформлені художній, публіцистичний, конфесійний, науковий, епістолярний, діловий стилі, кожен з яких має свої витoki, етапи й особливості становлення, правила внутрітекстової організації тощо (П. Гриценко). При всій функціональній диференційованості українська літературна мова становить цілісний ідіом (грец. ісіюта — своєрідний вираз), інтегральний для її носіїв, представлених усіма соціальними і професійними верствами, що проживають у всіх регіонах України.

В Київській Русі, як і всій тогочасній Європі, мало місце явище «етномовного роздвоєння»: вищі верстви користувалися літературною мовою давньоболгарського походження, а основна маса народу — територіальними діалектами рідної руської мови. Мовна різниця зростала в міру віддалення однієї території від іншої. Так, незважаючи на фонетичні, лексичні та морфологічні відмінності, галичанин міг відносно легко порозумітися із наддніпрянцем, а волинянин — із переяславцем, але їхні мовні відмінності зі смоленцями, полочанами, новгородцями були ще виразнішими. Зважаючи на це, вчений Г. Півторак підкреслює, що саме в мові тогочасного селянства у різних діалектичних ареалах формувалися і розвивалися ті фонетичні й граматичні риси, які стали як спільним надбанням, так і розрізнявальними особливостями української, російської та білоруської мов.

Г. Півторак виявив, що в X—XI ст. вже існувала велика кількість українських діалектних особливостей, але вони ще не творили сучасної української мовної системи, якій бракувало низки специфічних фонетичних рис. *Часом завершення формування української мови умовно можна вважати рубіж XI—XII ст.*, коли з'явилися її нові визначальні фонетичні особливості (формування інших східнослов'янських діалектів завершилося пізніше). Зміст цього процесу полягає в тому, що в нових закритих складах зредуковані (дуже короткі) голосні о та е (на письмі позначалися відповідно через ь та ъ) перейшли в і (*воль* — *віл*, *конь* — *кінь*, *ночь* — *ніч*), замість давніх сполучень -рь-, -рѣ-, -ль- з'явилися сполучення -ри-, -ли- (*кръвавый* — *кривавий*), приголосний л у багатьох позиціях перейшов у короткий звук,

що на письмі позначається літерою в (*вовк*, *вовна*), відбулося пом'якшення суфікса -ский на -ський, а також подовження голосних у словах типу збіжжя, суддя тощо. Зважаючи на це, слід визнати правомірність позиції визначних українських мовознавців (П. Житецький, О. Потебня, А. Кримський та ін.), які вважали, що *українська мова існувала вже за часів Київської Русі та була «посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена»*.

Поряд із усним діалектним мовленням у Київській Русі існувало дві *писемно-літературні мови*. Перша — церковнослов'янська (інші назви старослов'янська, староболгарська) потрапила сюди після прийняття християнства разом зі священними книгами, ставши мовою церкви, освіти, культури. Друга — давньоруська (давньокиївська) мова сформувалася за моделлю та зразками старослов'янської на основі місцевих мовних традицій фольклору та суспільно-політичної практики. Ці дві писемно-літературні мови існували паралельно, але, зважаючи на впливи народних говорів, для всієї Давньокиївської держави залишилися спільними лише їх писемні тексти, бо їхня вимова (читання) була різною в окремих регіонах, на Київщині, Новгородщині тощо.

Збагатившись лексичними і стилістичними особливостями народного мовлення, давньокиївська мова незабаром стала основою формування писемно-літературних мов українців, білорусів і частково росіян. На основі проникнення до церковнослов'янської мови народних елементів (у східних слов'ян вона ніколи не вважалася рідною) виникло три її редакції — українська, білоруська, російська. Крім того, в Київській Русі, головню в її містах, існували так звані усно-літературні наддіалектні *койне* (грец. коіпе — спільне наріччя), які формувалися на основі якогось окремого місцевого діалекту та, вбираючи в себе елементи інших говорів, використовувалися здебільшого для професійного спілкування між купцями, дружинниками, представниками різних верств населення, а також племінних об'єднань.

Складні різнопланові зміни внутрішньої структури української мови відбувалися і в староукраїнському та новоукраїнському мовних періодах. Посилення протягом XIII—XIX ст. функціонально-

го навантаження її локальних інноваційних елементів стимулювало подальше увиразнення самобутності української мови з-поміж інших слов'янських мов.

Із занепадом Давньоруської держави у східнослов'янському світі втрачає престижність київське койне, згасає значущість Києва як центру книжності із самобутніми нормами літературної мови. Піднесення Галича лише на короткий час відновило давньоукраїнську мовну традицію. За литовсько-руської доби, XIV—XVI ст., давньоукраїнська мова набула статусу державної, книжно-писемної у Великому князівстві Литовському, до якого відійшла більшість української етнічної території. Згідно із державними законодавчими актами (статутами) все адміністративне діловодство мало вестися тільки «по-руську літерами і словами руськими», а не будь-якою іншою мовою. В цей же час на основі етнокультурної консолідації *посилювалися почуття й усвідомлення мовної єдності русько-українського народу*, чому не перешкоджало існування діалектів в окремих регіонах. Головним ядром цього процесу залишалася Середня Наддніпрянина, звідки новотвори поступово поширювалися на інші українські землі.

Неоднозначні наслідки для розвитку української мови мали позамовні фактори, що зумовлювали розширення чи звуження її функцій в життєдіяльності українського народу. Становлення української мови, як побачимо далі, визначається її співіснуванням у різний час на різних теренах із багатьма слов'янськими, європейськими та східними мовами. Важливий вплив на літературну мову, а через неї згодом і на усне мовлення мали церковнослов'янська, латинська та грецька книжно-писемні традиції. Це проявляється у збереженні в пізніших писемних пам'ятках та сучасних діалектах архаїзмів: буковина, вага, вбачати, зважати, веснина (збіжжя, посіяне навесні) та безліч інших.

Для номінування явищ, процесів і відносин, що з'явилися в українському суспільстві у XVI—XVII ст, швидко поширюються такі нові слова, як громада, козацтво, посполство (посполитий), гетьманство, гармата, штурм, сурма, старшина та ін. Виникнення на початку XIX ст. української літературної мови (пе-

реважно на народній основі) сприяє відборві виражальних засобів на всіх рівнях мовної структури (В. Русанівський). Відбиваючи деякі процеси живого усного мовлення, українська літературна мова водночас відображає постійні процеси словотворення, а також обмін лексикою різних діалектних масивів. У другій половині XIX ст. вже помітне явище протистояння літературної мови та народних говорів, що загалом властиве кожній розвиненій національній мові.

Неупереджене з'ясування проблеми виникнення та розвитку української мови засвідчує про її внутрішнє багатство, самобутність і окремішність серед інших слов'янських мов. Незважаючи на це, залишаються живучі стереотипи імперського мислення, прихильники яких, починаючи із середини XVIII ст. (М. Ломоносов) й досьогодні, прагнуть довести, нібито українська мова є «російсько-польським діалектом», що утворився після розпаду Київської Русі. Ці та подібні до них антиукраїнські сентенції побутують переважно на обивательському рівні або ж нав'язуються із певних політичних мотивів. Науковці-лінгвісти різних національностей, що не втратили професійної гідності, попри свої ідейні уподобання змушені відкидати теорії «гібридності» української мови, визначають її унікальність та кваліфікують як окреме мовне явище. З другого боку, пошуки історичних витоків українського народу та його мови, що активізувалися за останнє століття в Україні, не повинні спричиняти нову міфотворчість, яка часто мотивується намаганням позбутися комплексу меншовартості. Лише виважені, неупереджені дослідження здатні глибоко і всебічно розкрити феномен української мови, яка залишила помітний слід в етнокультурному розвитку не лише східнослов'янських, але й інших європейських народів.

Міжмовні контакти

Мова — це складне, багатоієрархічне, живе явище, яке, будучи сталим і консервативним, разом із тим постійно вдосконалюється, розвивається, змінюється. Формування сучасної ук-

раїнської мови на основі південнослов'янської лексичної спадщини розгорталося через постійно наростаючу словотворчу тенденцію, характер і спрямованість якої зумовлювалися внутрішніми суспільно-політичними стосунками, а головне міжетнічними іномовними впливами.

Жодна мова не розвивається ізольовано, тому міжмовні контакти — це явище природне і закономірне. Його суть і спрямованість полягають в обопільних взаємовпливах української та інших мов на їхній словниковий склад та загальний розвиток. Внаслідок цього відбувається проникнення елементів однієї мови до іншої, запозичуються слова, словотворчі моделі, синтаксичні конструкції, навіть звуки. Міжмовні контакти можуть відбуватися різними шляхами: як через безпосередні стосунки між носіями мов, так і за посередництвом третіх мов, книжно-літературну творчість, через засоби масової інформації тощо. Головним компонентом цього процесу виступають мовні *запозичення*, що представляють собою іномовні слова, цілком засвоєні певною мовою, тому вони не сприймаються мовцями, як чужорідний елемент і не потребують пояснень щодо їхніх форми і значення.

Мовні контакти і запозичення можуть мати як ґлобальний характер, що охоплює словниковий склад усього народу, так і локальні впливи, які позначаються на лексиці його окремих частин, наближених до того чи іншого іномовного середовища. Виходячи з цього, дану проблему доцільно вивчати у двох площинах: «вертикальній», що відображає мовну взаємодію на різних етапах історичного розвитку, та «горизонтальній», яка показує взаємовпливи української з будь-якою іншою мовою. Такий підхід дозволяє виявляти соціальні та стильові сфери проникнення однієї мови в іншу, ступінь адаптації мовних запозичень тощо.

Свої глибокі чи менш помітні «мітки» на «україномовному стовбурі» залишало багато іноетнічних спільнот, що в різний час перебували на території України. Вже за праслов'янської доби відбулися запозичення із грецької, причому частину з них вона сама перейняла з мов народів давньої Азії, Африки, зок-

рема давньоєгипетської (верблюд та ін.). Роль живих посередників у «транспортуванні» грецької мови відігравали германські, передусім ґотські племена, завдяки яким до слов'ян потрапили такі широковживані слова, як піп, дошка, церква та ін. В той же період і дещо пізніші часи до української лексики могло проникнути багато запозичень із латинської мови (коляда, купувати, осел, котел), а також із германських (князь, король, меч), іранських (топір), семітських мов (лев), китайської мови (книга) тощо.

Серед різновекторних двосторонніх мовних зв'язків за своєю масштабністю, впливовістю й тривалістю особливе місце належить *українсько-тюркським контактам*, які простежуються від племінних об'єднань гунів (IV—V ст.), через аварів (VI ст.), болгарів (VI—VII ст.) та хозарів (VII—X ст.) й печенігів (IX—XI ст.) до кипчаків з половцями (XI—XIII ст.) та золотоординських кримських татар і ноґайців. Хоча гуни, авари, хозари, болгары, які згідно із сучасною лінгвістичною класифікацією належать до болгарської групи тюркських мов, не могли істотно вплинути на мовну ситуацію Київської Русі, болгаризми спостерігаємо як у писемних пам'ятках Середньовіччя (боярин, лошадь, сапог тощо), так і в сучасній українській мові (хазяїн, корова, колчан, буланый, карий та ін.).

Значно більше вона має печенізьких і половецьких запозичень. Лише у пам'ятках давньоруської літератури зафіксовано близько 1,5 тис. загальних і власних назв відповідного походження. Тюркомовні впливи на лексику української мови особливо зростають із розвитком козацтва та чумакування. Більшість з них мала господарсько-побутовий і військовий характер (козак, чумаки, товариш, отаман, хан, султан, кіш, бунчук, тютюн, люлька, шатро, диван, отара, гарбуз, барабан, атлас, килим, буран тощо). В українському антропоніміконі XVII—XVIII ст. зустрічаємо багато прізвищ тюркського походження (Кочубей, Балабан, Мурза та ін.).

Спрямованість та інтенсивність контактів української з іншими мовами визначалися характером історичного розвитку українських земель. Києворуська доба зміцнила започатковані ще у переддержавний період або заклала основи згодом глибоких і тривалих мовних контактів із багатьма слов'янськими (особ-

ливо поляками, росіянами, угорцями, білорусами) та європейськими народами.

Головну тенденцію їхнього розвитку в XIV—XV ст. визначав державний статус руської мови у Великому князівстві Литовському, який після його занепаду, спричиненого монгольською навалою, відкрив нові перспективи для прямих, вільних, широких мовних контактів із багатьма європейськими спільнотами. Зокрема зміцнення Магдебурзького права і зростання торгівлі із Західною Європою сприяли проникненню в українську мову німецьких лексем (ринок, ярмарок, рахувати, кошт, кухня, друшляк, верстат тощо). Чи не найтіснішою в цей період була українсько-білоруська мовна взаємодія. Значною мірою під впливом білоруського першодрукаря Франциска Скорини, що перекладав біблійні книги «простою мовою», багато білорусизмів потрапило в українську писемну мову, ставши її літературною нормою. Як безпосередньо, так і через польську мову українська лексика збагачувалася чеськими запозиченнями. Впливи литовської мови у той час були відносно незначними, тож вони простежуються головне на діалектному рівні (клуня, скирта тощо).

Чергову зміну вектора мовних контактів зумовило входження більшості української території до складу Речі Посполитої, що потягнуло запровадження польської мови у сферу урядування та в шкільну освіту. Це вплинуло не лише на лексику, але й граматику української мови (поширення закінчення -ові (-еві): чоловікові, коневі). В ній зустрічаємо чимало слів, фонетика яких свідчить про їхнє польське походження: певний, квіти, строка-тий, червоний, хлопець (від пол. хлопіц, холоп) тощо. За посередництвом польської мови або ж через прямі контакти із мовними носіями українська лексика в цей час продовжувала поповнюватися різномовними запозиченнями, найбільше німецькими, що стосувалися різних сфер життєдіяльності (друк, шриффт, штемпель, шинк (шинок), борг, рента, муляр, цемент, кахлі, карниз, плomba, дрiт, клапан, барва, арфа, люття, флейта тощо). Через польську мову в українську потрапило й чимало іномовних фразеологізмів, наприклад чеський: «Як ся маєш?».

Зважаючи на те, що головним предметом нашого вивчення є проблема формування української мови як важливої ознаки і властивості українського етносу, обмежмося лише констатацією того, що вона мала не менший, а іноді й значно потужніший *зворотний вплив* на лексику, фонетику й інші складові багатьох європейських, передусім слов'янських мов.

З другої половини XVII ст. пріоритетного значення для розвитку української мови набирають контакти із *російською (великоросійською) мовою*, еволюція яких мала суперечливий і драматичний характер. Спочатку запозичення із російської мови обмежувалися офіційно-діловою та військовою лексикою. З другого боку, посідаючи важливе місце в російській церкві та займаючись переписуванням й укладанням книжних текстів, українські церковні діячі та книжники значною мірою спричинилися до збагачення великоросійської мови, причому не лише українізмами, але й полонізмами. Помітні україномовні впливи й у вимові літургійної церковнослов'янської мови та ораторсько-проповідницькому мистецтві (гомилетиці).

У подальші століття українська мова та вкорінені в ній іномовні запозичення збагачували побутово-етнографічну й історичну лексику росіян (хата, галушки, хлопец, шлях, шинок, горилка, бандура, батька, гайдамак та ін.). Її вплив на російський словотвір спричинив появу неофіційної моделі іменування адміністративно-територіальних одиниць — Смоленщина, Тамбовщина, Рязанщина (за зразком Полтавщина), а також непродуктивну модель із закінченням -роб (хлебороб, землероб). У 1920—30-ті роки в російському мовленні прогресує вживання українізмів для підкреслення «простоти» і «демократичності» мовця, що часто набирало зневажливого й свідомо саркастичного характеру: «торба», «раззява», «хата-читальня», «не лезь поперед батька в пекло», «моя хата с краю» та ін.

З другого боку, вплив російської мови на українську був значно потужніший, що зумовлювалося не стільки етнокультурними, скільки суспільно-політичними факторами. Це передусім проявлялося у прямому запозиченні слів, що зазнавали української фонетичної адаптації (*більшовик, прокатчик*), або ж у вигляді

простого калькування (*истребитель* — *винищувач*, *советский* — *радянський*, *октябренок* — *жовтень*, *пятилетка* — *п'ятирічка*). Нерідко така адаптація була взагалі відсутня (*піонер*, *льотчик*, *гонка*, *снаряд*, *взвод*, *політрук*), особливо в технічній термінології. Російська мова відіграла роль посередника при запозиченні українською мовою лексики народів Російської імперії та СРСР. Якщо до 1917 р. її побутування обмежувалося головню промисловими центрами та містами Східної і Південної України, то в 1930—40-х роках вона почала опановувати українське село, а з 1939 р. поширювати й західноукраїнськими землями.

Характер суспільно-політичних та культурних процесів XVIII—XX ст. зумовив *регіональну специфіку* проникнення в українську мову запозичень з інших мов. Так, збільшення германізмів на східноукраїнських землях зумовлювалося запрошенням сюди німецьких фахівців із різних галузей промисловості, а також німецькою колонізаційною хвилею кінця XVIII ст. Перебування в складі Австро-Угорської імперії (кінець XVIII ст. — початок XX ст.) сприяло засвоєнню західноукраїнською людністю багатьох лексем, зворотів, конструкцій німецького походження, що згодом вплинуло на розширення всього українського словника, особливо у військовій і технічній сферах (ордер, штрек, шахта та ін.). Лексика і фразеологія української мови збагачувалися завдяки використанню здобутків німецької філософії, мистецтва і літератури (колективізм, публіцистика, макулатура, авторитет, емпіріокритицизм, трансцендентальний тощо). Чеська лексика помітно вплинула на формування в середині XIX ст. української громадсько-політичної термінології, хоча лише окремі взяті з неї запозичення закріпилися в сучасному українському словнику (часопис, обіжник тощо).

Локальні мовні запозичення впливали на формування діалектної української мови, збагачуючи її лексику. Зокрема через українські поселення Західних Карпат українсько-словацькі мовні контакти вплинули на формування лемківської говірки. Завдяки тісним міжетнічним стосункам серед населення Карпат угорська мова збагатилася багатьма українізмами, а українська — мадяризмами, окремі з яких як регіоналізми чи істориз-

ми ввійшли до літературної мови (газда, леґінь тощо). Головним «каналом» проникнення в українську мову балтійських мовних запозичень стала територія Полісся.

Коріння українсько-румунських мовних взаємин сягає середини I тис., але в подальший період вони обмежувалися етнічними територіями, які тепер належать до Румунії (Мараморощина, Південна Буковина, Добруджа) та України (Північна Буковина, Прикарпаття, Закарпаття). Таким чином румунізми найбільш помітні в місцевих говірках українського населення тих регіонів, через які вони потрапляли до сучасної української мови (бринза, дзер, мамалиґа, плай тощо). З другого боку, румунська мова збагатилася багатьма українізмами, в ній зустрічаємо чимало запозичень із українського антропонімікону, а в румунській топоніміці — певні україномовні елементи (закінчення -овці). Чи не найширшим регіональним розмаїттям у різні історичні епохи відзначалися локальні українсько-тюркські мовні зв'язки, зокрема на півдні України з носіями кримсько-татарської та ногайської мов, в Надзав'ї — з носіями урумської мови, в Бессарабії — аґаузької, у західноукраїнських містах — кипчацької та караїмської тощо.

Переважаючі впливи російської і деяких західноєвропейських мов, з одного боку, гальмували, хоча й не змогли повністю «перекрити» проникнення в українську мову запозичень із інших мов Європи, зокрема з естонської, фінської (тундра), ісландської (сага), нідерландської (кок, камбуз), іспанської (сигара, серенада) та ін. З другого боку, за їхнім посередництвом до української проникали поняття зі східних мов, а також з мов народів Африки й Австралії. Це явище також зумовлювалося різними позамовними факторами. Наприклад, білоруська мова не нав'язувалася силою, як російська, тому, незважаючи на тісні міжетнічні стосунки, білорусизми в українській мові посідають незначне місце, хоча й зберігають свою присутність (хазяїн, калач, качан, гарячий, кажан тощо).

Учені стверджують, що в сучасній українській мові є понад десять відсотків чужомовних за походженням слів і їхня кількість продовжує зростати. Це явище має неоднозначні наслідки для всього етнонаціонального розвитку. Запозичення — це природне явище, властиве всім, навіть найбільш розвиненим мовам.

Збагачуючи внутрішню структуру мови, вони сприяють її розвитку, підвищують рівень комунікативної досконалості тощо. Але при цьому елементи однієї (чужої) мови не повинні витіснити елементи іншої, зокрема української мови, яка не може залишатися в «тіні» іншої мови, бо однобічні іномовні впливи можуть призвести до перетворення однієї мови на діалект іншої, більш престижної, а згодом і повного розчинення в ній. Якщо мова етносу втрачає самобутню виразність і здатність до саморозвитку, то це майже автоматично спричиняє розмивання його етнічності. Асиміляція мови зумовлює деформацію етнонаціональної свідомості та всього етнотипу.

Розуміючи закономірності процесу взаємодії мов, слід боротися за чистоту своєї рідної української мови, що є важливою запорукою збереження всього комплексу унікальних етнокультурних рис, які не лише вирізняють український народ серед інших цивілізованих спільнот світу, але й роблять його рівним серед рівних.

Діалекти української мови

Українська мова, як уже відзначалося, не є абсолютно гомогенним у внутрішньому відношенні явищем, бо в процесі розвитку в часі та просторі витворилися відмінності між її місцевими різновидами — наріччями, які поділяються на діалектні групи, говори та говірки. Історію виникнення цих мовно-територіальних утворень та формування просторової варіативності і диференціації діалектної мови вивчає *діалектологія*. Вона покликана виявляти і їхнє співвідношення з іншими формами існування мови етносу — літературною, просторіччям, а також соціальними діалектами, які включають *ap̄ro* (штучна, умовна говірка замкнено-соціальної чи професійної групи) та *жаргон* (говірка зі специфічною експресивно забарвленою лексикою, синонімічною до слів загального вжитку).

Найбільша одиниця територіальної диференціації української мови — *наріччя* складається із сукупності близьких *говірок* (особливості спілкування мешканців одного чи кількох сіл — «Що

сільце, то й слівце»), об'єднаних у говори. В українській діалектній мові прийнято вирізняти три головні наріччя: північне (поліське), південно-західне та південно-східне. Запропонована К. Михальчуком у праці «Наріччя, піднаріччя і говори Південної Росії у зв'язку з наріччями Галичини» (1872 р.) основа такого поділу вдосконалювалася в подальших роботах українських мовознавців (І. Зілинський, Ф. Жилко та ін.). Слід відмовитися від погляду на діалекти як на «зіпсовану літературну мову», якою користується простолюття. Виникнення діалектно-просторових відгалужень українського народу сягає родоплемінного періоду, а їхнє територіальне закріплення відбулося за доби Середньовіччя. Отже, існування діалектів — це закономірне природне явище розвитку будь-якого етносу, діалекти — це «жива історія» його мови.

Північне (поліське) наріччя української діалектної мови охоплює північну частину України (Волинь, Рівненщина, Житомирщина, Чернігівщина, північні райони Сумщини, Київщини). Південно-східне наріччя поширюється Харківською, Луганською, Донецькою, Полтавською, Запорізькою, Дніпропетровською, Херсонською, Кіровоградською, Черкаською, Миколаївською, Одеською та південними районами Київської і Сумської областей. Південно-західне наріччя становлять говори Закарпаття, Буковини, Івано-Франківщини, Львівщини, Тернопільщини, Хмельниччини, Вінниччини та окремих районів суміжних з ними областей. Межі між північним і південно-східним наріччями проходять приблизно за умовною лінією Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новоград-Волинський—Житомир — Фастів і далі рікою Сейм до російськомовного кордону, а водорозділом між південно-східним і південно-західним наріччями є умовна лінія Фастів — Біла Церква — Ставище — Первомайськ — нижня течія Дністра. Наріччя української діалектної мови виходять за межі сучасної української державної території, охоплюючи суміжні з нею терени сусідніх країн.

Північне наріччя межує із польсько- та російськомовними зонами, а також перехідними українсько-білоруськими говірками Берестейщини і Пінщини. Крім українських теренів, його

говірки поширені в Курській, Воронежській та Белгородській областях Росії. Воно поділяється на три говори: східнополіський, середньополіський, західнополіський, які й відрізняють це наріччя від двох інших. Предком північноукраїнського наріччя можна вважати мову, якою розмовляли північні дуліби, деревляни, поляни та сіверяни. Головними ознаками його говорів є вимова ненаголошеного о як а (*вада, карова*); твердий звук р (*бурак*); наявність дифтонгів (*вуол, died*); вимова звуків у, й замість літературних і, о (*кунь*); поширення інфінітива дієслів на -ть (*держать, рвать*) та приставних приголосних г, в, й (*вогірки, йулиця*) тощо. Крім того, кожен говір вирізняється своїми лексично-семантичними рисами. Наприклад, поняття трясовина, болото у західнополіському говорі може передаватися словами — *морочня, чаква*; у середньополіському — *ствіяга, драга*; в східнополіському — *балота* та ін.

Широка діалектна диференціація *південно-західного наріччя* зумовлюється особливостями етноісторичного розвитку регіону побутування його говорів, а також межуванням із польською, словацькою, румунською, молдавською, угорською, російською етномовними зонами. Говори цього наріччя загалом відповідають мові племінних об'єднань бужан (волинян), уличів, білих хорватів і тиверців, хоча питання, пов'язане з генезою і пошуком відповідності мовно-діалектних особливостей тій чи іншій племінній групі та сучасним говорам, до кінця ще не вирішене. Це пояснюється тим, що на старожитні говори південно-західного наріччя під час багатостолітнього розчленування території їхнього поширення між чужими державами накладалися численні іншомовні впливи.

В сучасній діалектології переважає класифікація, згідно з якою у південно-західному наріччі вирізняються три групи діалектів: 1) волинсько-подільські, що об'єднують два окремі говори, якими розмовляє людність Волині та Поділля; 2) галицько-буковинські, до яких належать покутсько-буковинські (Надпруття), гуцульські та надсянські (Галичина, Буковина) говори; 3) карпатські, що складаються із бойківського, закарпатського та лемківського говорів.

Серед важливих ознак цих діалектів вкажімо на збереження архаїчних форм давального і знахідного відмінків однини особових та зворотніх займенників: ти, ми, си, тя, ся; відсутність подовження приголосних в іменниках середнього роду, що часто збігається із заміною закінчення я на є (*жить, зіпе*); фіксацію минулого і майбутнього часу дієслівної форми (*був повернувся, буду робила*); наближення ненаголошеного звука о до у (*курова*); втрату дзвінкості голосних перед глухими та в кінці слів (*солоткий, вашко*) та ін. Крім того, кожна група діалектів та окремі говори мають свої більш чи менш виражені особливості. Наприклад, у галицько-буковинській групі а після шиплячих і м'яких приголосних змінюється на голосні е, и, і (час — *чїс*, шапка — *шипка*), в буковинському говорі простежується виразна зміна артикуляції и на е (жито — *же то*, бики — *беке*) та ін. Південно-західне наріччя має специфічну, не властиву іншим діалектам особливість словотворення, пов'язану із застосуванням суфіксів -анк(а) та н-иц(а) для утворення назв ділянок, призначених для вирощування певних сільськогосподарських культур (бараболя — *бараболянка*, буряк — *бурачанка*) та ін.

Зважаючи на територіально-часові особливості становлення, *південно-східне наріччя* вчені часто називають «новоствореним». Воно поділяється на три говори, з яких лише один — середньонаддніпряньський має давнє походження, а два інших — слобожанський і степовий є пізніми мовними утвореннями. Середньонаддніпряньський говір формувався у XIII—XIV ст. на основі масового напливу людності з Волині, Поділля та Галичини на Наддніпрянщину, внаслідок чого тут стала домінувати первісна діалектна система, на основі якої виникли сучасні північне та північно-західне наріччя. У чотири подальші століття середньонаддніпряньським говором розмовляла найвпливовіша українська політична еліта, його особливості відбилися у золотому фонді національної художньої літератури (І. Котляревський, Т. Шевченко, Є. Гребінка, П. Мирний та ін.), тож закономірно, що на цій діалектній основі творилася українська літературна мова.

Слобожанський говір формувався у XVI—XVII ст. через взаємодію і подальший розвиток привнесених під час заселення

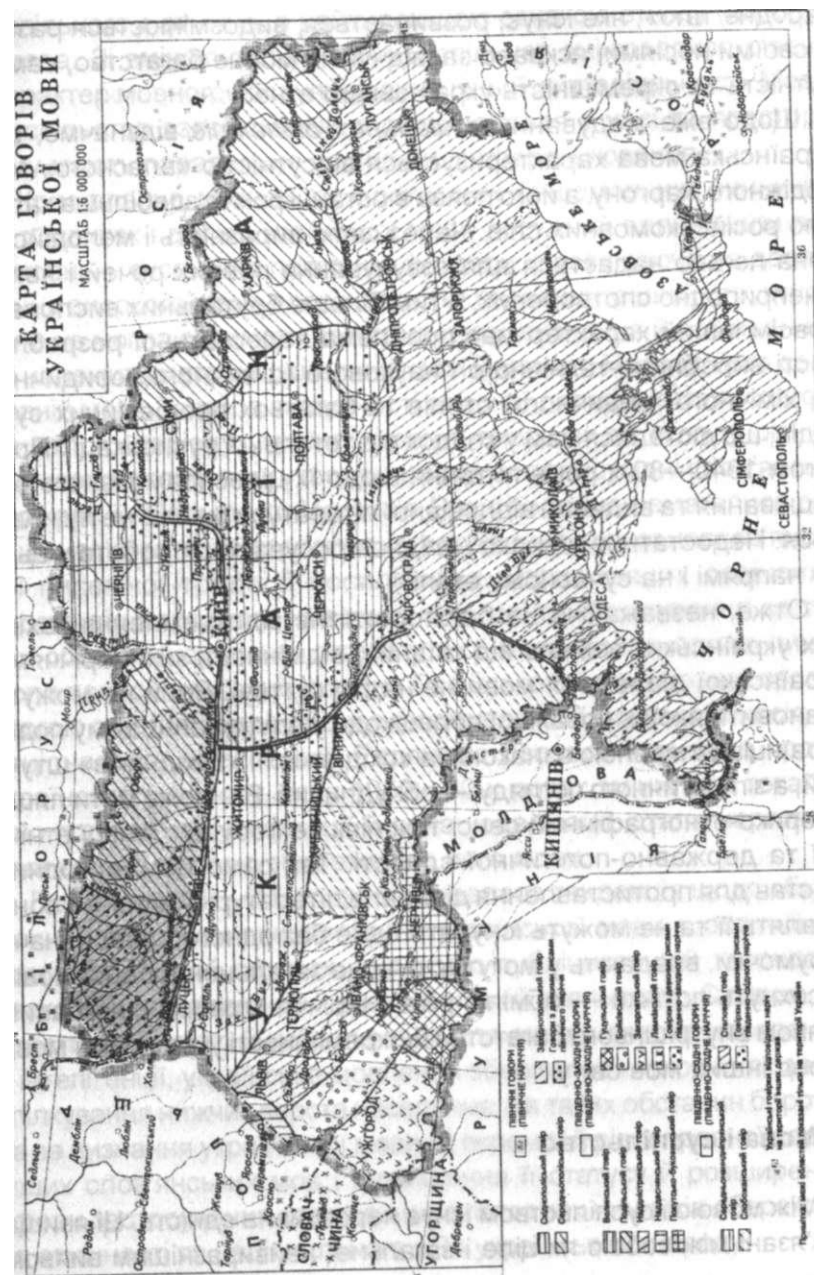

Слобідської України середньонадніпрянської, східнополіської та частково подільської і південноросійської говірок. Становлення степового говору в XVII—XIX ст. відбувалося на середньонадніпрянській та слобожанській діалектній основі, в яку також вкраплювалися елементи говірок північного та південно-західного нарічч. У різний час він відчував більші чи менші впливи російської, болгарської, молдавської мов.

Південно-східне наріччя остаточно сформувалося у XIX—XX ст. Воно охоплює найбільшу масу українського населення, але порівняно із двома іншими наріччями має значно однорідніші говори із невиразним членуванням. Серед його характерних ознак відзначмо зближення у вимові ненаголошених звуків е, и (*нєсу ж&вє*); заміна у вимові звука о на у (*тобі — тубі*); пом'якшення приголосних р (*р'яма, кобзар'*); вживання вставного н (*памнять, мнясо*); заміну в багатьох випадках звука ф на х, хф (*буфет — бухфет, туфлі — тухлі*) та ін. Загалом лексичний ареал південно-східного наріччя доволі розмитий, у ньому зустрічаємо найбільше русизмів, тюркізмів та запозичень із романських мов.

Наріччя діалектної української мови вирізняються одне від одного не лише фонетичними і граматичними ознаками, але й особливостями лексичного складу, що зумовлюється переважанням різних форм життєзабезпечення та характером іноетнічних впливів. Одне від одного наріччя відділяється смугою перехідних говірок. Неоднакова і глибина протиставлення між ними, зокрема за фонетичними ознаками ближчими є говори південно-східного і частково південно-західного нарічч.

Взаємозв'язок між наріччями та літературною мовою на різних етапах етноісторичного розвитку також був неоднаковий. Народні діалекти впливали на формування давньоруської та староукраїнської літературної мови, а сучасна літературна мова через систему освіти та засоби масової інформації своєю чергою впливає на територіальні говори, сприяючи їхньому зближенню та стиранню відмінностей між ними. Але це зовсім не означає, що вони можуть зникнути, адже діалекти — це «живе

народне тіло», яке існує, розвивається, видозмінюється разом зі своїми носіями, яскраво засвідчуючи мовне багатство, самобутність та окремішність українського етносу.

Щодо вже згадуваних *соціальних діалектів* відзначмо, що українська мова характеризується відсутністю «власного» молодіжного жаргону, а його поява в останні роки є здебільша калькою російськомовних слів. Через свою виразність і мелодійсть вона погано надається для озвучування певних речей і явищ у неприродно спотворених, а тим більше брутальних висловах. Зовсім інший характер має проблема недостатньої розробленості виробничо-технічного і наукового (фізичного, юридичного, хімічного, медичного) стилів та багатьох професійних субкодів, що дісталася нам у спадок від тотальної русифікації. Протягом 1940—80-х років питання щодо їх цілеспрямованого опрацювання та видання відповідної літератури майже не піднімалося. Недостатньо швидко і плідно просувається робота у цьому напрямі і на сучасному етапі.

Отже, незважаючи на багатосотлітнє відокремлення західних українських земель від східних, відмінності між наріччями української діалектної мови не надто суттєві. Вони не можуть становити якоїсь поважної перешкоди у спілкуванні, тому поділ українців за мовною ознакою на «східняків» і «західняків» штучний, а з політичного погляду — облудливий. Він може мати лише історико-етнографічний сенс, тож ніяк не порушує їхньої етнічної та державно-політичної єдності. Так само немає жодних підстав для протиставлення діалектів літературній мові, бо вони живлять її та не можуть існувати одне без одного; говори, наче струмочки, впадають у могутнє річище загальнонародної мови, висохнуть потічки — обміліє ріка. Наріччя і говори є яскравим виявом внутрішнього багатства й окремішності української мови серед інших мов світу.

Мова і суспільство

Між мовою і суспільством існує нерозривна єдність. Ці явища пов'язані між собою як ціле і загальне: найвиразнішим виявом

суспільного є етнічне, а найтипівішою ознакою етносу (народу) є мова. Зі зміною типів етнічних спільнот змінювалися рівень і характер мовного обслуговування їхньої життєдіяльності. Мова і суспільство взаємозалежно розвиваються у часі та просторі, тому мають паралельне соціальне диференціювання.

Крім власне мовних та іноетнічних (іншомовних) чинників, на розвиток і долю української мови потужний вплив мали позамовні — суспільно-політичні фактори. Незважаючи на досягнення високого рівня досконалості у своїй внутрішній структурі, вона не могла отримати такого статусу, визнання й поширення, які належить мати національній мові Великого Народу, його державній мові. За умов відсутності власної державності протягом тривалого періоду українські землі входили до складу різних державно-політичних утворень, а дві могутні сусідні слов'янські держави — Польща та Московія-Росія постійно намагалися денационалізувати їх населення. Утвердження церковнослов'янської писемної традиції посилювало відрив вищих освічених верств від народного живомовного ґрунту. Формування за таких обставин сучасної літературної мови розпочалося лише після повної інтеграції України Російською імперією, що своєю чергою загальмувало процес формування її основного носія — національної інтелігенції. Радянські репресії і геноцид проти українського народу, які у 1950—80-х роках змінилися тотальною політикою русифікації й денационалізації, стали черговою реальною загрозою збереженню його мови.

Протягом XVII—XX ст. динамізувалася тенденція щодо обмеження і заборони використання української мови в освітній та адміністративній сферах, художньо-публіцистичній творчості, науковій, викладацькій і просвітницькій діяльності. Ставши не пристижним, а то й небезпечним для вищих верств населення й інтелігенції, українське мовлення зберігалось головню як засіб спілкування нижчих верств населення. За таких обставин боротьба за визнання української мови як окремої й рівноправної серед інших слов'янських мов і підвищення її статусу й розширення сфери застосування стає одним із головних чинників збереження етнічності та національного «Я» українського народу.

Політика свідомого винищення мови як головної ознаки етносу, нації називається «лінгвоцидом» (мововбивство). Вона може протікати у відверто агресивній чи прихованій формах, але своєю гостротою завжди спрямовується проти писемної форми мовлення, що створює передумови для тотальної денационалізації, асиміляції та манкуртизації народу. Вчені В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький визначили такі форми, шляхи і засоби лінгвоциду української мови:

заборона мови панівними державно-політичними режимами здійснювалася від указу Петра I 1720 року про заборону друкувати в Малоросії будь-які книги, крім церковних, мова яких мала узгоджуватися із великоросійськими, через сумнозвісні Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р. до радянських постанов про обов'язкове вивчення російської мови (1938 р.), про вивчення «другої» (української) мови «за бажанням учнів і батьків» (1958 р.) та ін. Таку ж спрямованість у XIX — першій половині XX ст. мала політика Австро-Угорщини, Польщі, Чехословаччини на підвладних їм українських територіях;

приниження статусу і престижу мови здійснювалося як державними службовцями різних рангів, так і відомими діячами культури і науки, які оголошували українську мову неприродною, неавтохтонною, неповноцінною, неповновартісною, вважаючи її «обласним малоросійським наріччям», як білоруське, сибірське та інші, подібні їм наріччя (В. Белінський);

мовне «зближення» й уподібнення. Реалізуючи у XIX—XX ст. курс на злиття мов і народів, московські правителі намагалися зробити українську мову «блідою і незграбною копією» російської мови. З цією метою деформувалися її правопис, граматики, особливо лексика, а також вилучалися лексичні й фразеологічні одиниці національно-символічного змісту («рідна мова», «українська нація» тощо). На такому ґрунті розквітала мовна мішанина — суржик, який, спотворюючи живе народне мовлення, часто свідомо видавався за «правдиву» українську мову;

переслідування носіїв мови. Чужі політичні режими вдавалися до різких утисків і репресій проти громадських і культурних

діячів, учених, інтелігенції за вживання, пропаганду та виступи на захист української мови;

лінгвоцид через освіту відбувався шляхом закриття закладів із українською мовою викладання або ж через запровадження в них «двомовності»;

лінгвоцид через *переселенську політику* супроводжувався виселеннями та етнічними пертурбаціями, які призводили до зменшення питомої ваги українців на власній етнічній території та збільшення на ній різних іноетнічних груп, передусім російськомовної людності;

лінгвоцид через *свободу вибору мови* — це витіснення української мови із публічного вжитку під прикриттям гасел «надання переваг мові міжнаціонального спілкування», «збереження прав людини» та «свободи вибору мови», що в кінцевому підсумку призводило до «добровільної відмови» від неї. Такі засоби використовувалися, починаючи з литовсько-руської доби, вони стали основним знаряддям радянської мовної політики, а також застосовуються в сучасних умовах для посилення позицій російської мови в Україні;

лінгвоцид через *зневагу престижності та звуження соціальної належності мови.* Для протегування «соціальної двомовності» різні панівні режими нав'язували думку, що українська мова — «некультурна», «низькопробна», «другосортна», «мужицька», «колхозна». Виходячи з цього, доводилося, що вона надається для спілкування лише між простолюдинами, а «вищі» верстви, інтелігенція повинні говорити і писати лише «престижними» мовами (російською, польською). Таке штучне протиставлення різних соціальних верств послаблювало етнічність та ускладнювало самоідентифікацію українців;

лінгвоцид через *боротьбу із «засиллям української мови»,* яка вже самим фактом свого існування загрожує «дружбі народів — єдності мов». Таким шляхом викорінювали українську мову після згорання «українізації» 1920-х років, а сьогодні ця форма лінгвоциду виглядає як боротьба проти її «насиленницького впровадження».

Упродовж трьох останніх століть політика лінгвоциду спричинила звуження сфери використання української мови, так що лише короточасні спалахи українізації рятували її суспільний (публічний) престиж від повної деградації. Символічний початок цьому процесові поклала ухвала варшавського сейму 1696 року, яка на ціле століття вивела українську мову із адміністративного вжитку на західноукраїнських землях. Під час їхнього перебування в складі Австро-Угорщини (кінець XVIII — початок XX ст.) її статус дещо покращився в Галичині, де 97% українських дітей здобували початкову освіту рідною мовою, але у 1920—30-х роках українці краю стали піддаватися жорсткій полонізації. Буковина і Закарпаття весь цей час перебували під важким пресом румунізації та мадяризації. Але, незважаючи на таке становище, на західноукраїнських землях масово виходила українська преса, українська мова використовувалася у богослужінні. Головним невичерпним джерелом її збереження та плекання залишалося селянство, у побуті нею спілкувалася частина міського населення.

На Наддніпрянщині вже на кінець XVIII ст. українська мова була витіснена не лише із судів і державних установ, але й із церковного життя, що своєю чергою вплинуло на зросійщення системи освіти. За таких обставин навіть її вживання у приватному житті стало розцінюватися як ознака «нижчої культури», а то й опозиція офіційному режимові. Спричинена російською революцією 1905 р. українізація спочатку охопила лише вузький прошарок населення, але подальший потужний поштовх цьому процесові дали відновлення української державності в 1917—1919 рр. та подальша політика українізації. До речі, незважаючи на всі недоліки й обмеження радянської українізації 20-х років, вона дала й чимало позитивних зрушень: частка україномовних підручників зросла майже до 80%, українська мова залунала в театрі, кінематографі, а з 1924 р. — по радіо.

Згортання українізації обернулося новим тотальним наступом на українську мову, яка впродовж подальшого існування радянського режиму здійснювалася під гаслом «боротьби з українським буржуазним націоналізмом» та супроводжувалася нав'язуванням однієї — російської мови як засобу «інтернаціо-

нального спілкування». Внаслідок цього відбувся своєрідний розрив між «Я» «мовноідентифікуючим» та «Я» «мовновживаючим»: у 1989 р. 87,7% українців визнали українську своєю рідною мовою, але в професійній, культурній, суспільно-політичній, навіть побутовій сферах її застосування було значно вужче. Така тенденція зумовлювала втрату навичок уживання української мови, її засмічення русизмами та суржиком. Під тиском прихованого і відкритого лінгвоциду вона дедалі менше використовувалася у спілкуванні між членами родини, в колі друзів тощо. На такому тлі українська інтелігенція за мовним принципом (українська чи російська мови або суржик) протиставлялася селянству.

Здобуття Україною державної незалежності у 1991 р. створило якісно нові умови для розвитку української мови, проте сучасна мовна ситуація залишається доволі складною і суперечливою. Прийнятий ще 1989 р. закон «Про мови в Українській РСР» підніс статус української мови до рівня державної. Це мало забезпечити її належний розвиток як національної мови українців та як засобу міжнаціонального спілкування всіх народів України. Позитивними проявами запровадження нової мовної політики стали новації у сфері оцінних ознак української мови: збільшився її престиж серед україномовного та неукраїномовного населення; зросло суспільне розуміння її комунікативних якостей і значущості; підвищився загальний рівень мовно-національної свідомості. Певні зміни у сфері мовного функціонування відбулися в освітній сфері, передусім у дошкільному вихованні та шкільній освіті, де мережа україномовних закладів за 1991—1996 рр. зросла відповідно із 50,8 до 69% та із 48 до 60%, а також у мові діловодства, реклами, публічних заходів тощо.

Однак, незважаючи на позитивні зрушення, за роки державності українську мову не вдалося вивести із кризового стану. Зберігається суттєва різниця у її використанні та ставленні до неї в різних регіонах країни. В Західній Україні рівень уживаності української мови всіма прошарками суспільства доволі високий в усіх сферах життєдіяльності. На Сході та Півдні вона

застосовується здебільшого лише ситуативно, залежно від соціального, професійного та освітнього становища користувачів, значна частина яких, особливо у містах, схильна вважати рідною мовою російську. За таких обставин тут час від часу лунають вимоги щодо надання російській мові офіційного статусу поряд із українською. На Закарпатті, крім того, інспірується рух за визнання окремішності ще й так званої русинської мови.

Підвищенню статусу, престижності та вживаності української мови перешкоджають переважаючі на книжковому ринку України російськомовної літератури та живучість імперських шовіністичних стереотипів стосовно українських національних традицій. Вони важко викорінюються зі свідомості частини українського населення, бо постійно підживлюються старими і новими псевдонауковими теоретичними побудовами. Зокрема у працях російських учених та публіцистів (Ф. Філін, О. Солженіцин та ін.) виникнення і розвиток української мови показуються як «історична випадковість», що сталася лише після монгольської навали, десь у польсько-литовську добу. З другого боку, не зменшується обсяг кінопродукції іноземними мовами, яка в Україні становить 98%. У той же час кожна нація, держава, що поважають себе, захищають свою мову в царині культури. Так, зокрема у Франції прийняті закони, які дозволяють своєму кіноринку використовувати не більше 40% іноземної продукції.

Говорячи про роль і значущість мови в житті народу та розвитку його культури, М. Рильський наголошував на необхідності бережливого, шанобливого ставлення до неї: «Мова — втілення думки. Що багатша думка, то багатша мова. Любімо її, вивчаймо її, розвиваймо її! Борімося за її красу, за правильність мови, за доступність мови, за багатство мови». Попри тривалий жорстокий лінгвоцид проти української мови вона була збережена в усній та писемній формах, причому не в спотворено-модернізованому, а в природному чистому вигляді завдяки неперервності мовної традиції українського народу та жертвній праці національної інтелектуальної еліти. Боротьба за рідну українську мову, що тривала багато століть і продовжується в добу новітньої державності, породжена не лише діями внутрішніх

національних і суспільно-політичних процесів, а є виявом загальносвітових тенденцій. Рідна мова — це запорука існування народу, тому, захищаючи її, ми захищаємо гідність своєї нації, право на її життя, на її майбутнє.

Література: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. — К., 1980; Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — К., 1956; Гриценко П. Мова // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Кн. 1. — Опішне, 1999; Гумилев Л. Н. Етногенез и биосфера Земли. — М., 1997; Жилко Ф. Т. Говори української мови. — К., 1958; Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994; Кононенко В. Символи української мови. — Івано-Франківськ, 1996; Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. — К., 1996; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Матвіяс І. Г. Українська мова та її говори — к., 1990; Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993; Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001; Потебня А. А. Слово и миф. — М., 1989; Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика — к., 1979; Українське народознавство — Львів, 1997; Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000; Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972; Этнолингвистика. — М., 1988.

РОЗДІЛ V.

Етнологія традиційної (народної) культури

Для вивчення комплексу проблем, пов'язаних з етнологією традиційної культури українців, важливе значення мають науково-теоретичні опрацювання таких вітчизняних та зарубіжних учених, як А. Байбурін, Л. Артюх, В. Борисенко, Г. Булашев, Г. Довженок, В. Балушок, О. Брицина, О. Воропай, І. Бойко, В. Горленко, Н. Гурошева, О. Куницький, М. Гримич, Д. Зеленій, Ю. Гошко, О. Курочкін, О. Російський, Р. Кирчів, Г. Лозко, С. Лур'є, К. Матейко, Т. Космина, В. Наулко, Т. Ніколаєва, Г. Півторак, А. Пономарьов, В. Самойлович, С. Павлюк, І. Пошивайло, В. Самойлович, М. Сергєєва, Г. Скрипник, М. Стельмахович, С. Ульяновська, В. Шухевич, Г. Щербій, С. Якмусь та ін.

Тема 1.

Феномен української духовної культури

Проблема етнічної і традиційної культури в етнології

Розвиток людської цивілізації та культури — явища неподільні. Весь комплекс етнічних процесів і проявів етнічності безпосередньо пов'язаний з проблемою культури, адже в світі немає «некультурних» народів, а є лише спільноти, що перебувають на різних стадіях культурного розвитку, бо вони більшою чи меншою мірою віддалилися від своєї традиційної культури та модернізували її. Внаслідок постійних міжетнічних контактів та наростаючих процесів Глобалізації одні етноси зазнають культурних впливів інших, але при цьому людство не втрачає етнокультурної мозаїчності, та більше, зміна форм життєдіяльності призводить до виникнення нових культурних відмінностей.

Культурну проблематику вивчає багато гуманітарних дисциплін, що зумовило існування безлічі визначень поняття «куль-

тура»; крім того, існують відмінності у трактуванні цього феномену в західній та вітчизняній наукових традиціях. У загальному філософському розумінні культура постає як сукупність усіх створених людиною цінностей, тобто форма життєдіяльності, що виокремлює світ природи й біологічні форми існування від результатів матеріального і духовного виробництва людини, а також весь комплекс її взаємовідносин з природою та ставлення до самої себе. В той же час історія та культурологія досліджують культуру як специфічний вид людської діяльності, пов'язаної з вираженням художньо-естетичних смаків, що формують окремі «галузі культури» — мистецтво, театр, музика тощо. Психологія та педагогіка засереджують увагу на вивченні культури людського мислення, виховання, поведінки і т. ін.

Етнологія виробила свої підходи і методологію вивчення феномену культури, в результаті цього сформувалося чимало наукових шкіл і напрямів. У первісному значенні латинське слово «культура» («сиШга») означає культивування сільськогосподарських рослин і домашніх тварин. З XVI ст. воно починає використовуватися в значенні «культивування розуму», тобто стосовно сфер діяльності, пов'язаних з освітою і вихованням особи. Етнологічний погляд на культуру складається у XVIII ст, а в два подальші століття починає переважати розуміння її як безперервного і поступального способу людської діяльності, що забезпечує збереження етносу та відтворення його буттєвих основ. Відтак утвердився і головний методологічний підхід до вивчення культури як системи символів, що, відображаючи конкретні реалії, потребує відповідного розкодування й інтерпретації.

Виокремлений у культурі етнічний компонент можна лише умовно ототожнювати з поняттям «етнічна культура» — надзвичайно складним і багатогранним явищем. Вихідною і необхідною передумовою формування етнічної культури є виникнення фупи людей, що прагне до самозбереження та забезпечення цілісності своєї життєдіяльності. В процесі адаптації до екологічного середовища та історичного розвитку вона нагромаджує специфічний культурний досвід, який відрізняє її від інших спільнот. На цій основі кристалізуються окремі культурні комплекси, самотність яких поглиб-

люється через акумуляцію культурних особливостей зі створеного цією ж спільнотою власного штучного середовища.

У культурі кожного етносу синкретично представлені етнічний, інтеретнічний та іноетнічний компоненти. *Міжетнічна культура* «перекриває» етнічну культуру за винятком тих унікальних компонентів, які не зустрічаються в культурах інших спільнот. З наростанням міжетнічних взаємовпливів питома вага самотніх елементів в етнокультурних комплексах дедалі зменшувалася, натомість зростають обсяги інтеретнічних культурних елементів, що є надбанням багатьох спільнот — частини людства. Через включення адаптативного механізму вони стають органічною складовою культури певного етносу, так що починають сприйматися ним як свої власні. *Іноетнічна культура* являє собою ще не адаптовані певним народом культурні елементи інших спільнот, які ним вже засвоюються, але не відновлюються в його середовищі, тобто поки що не вважаються «своїми». Отже, *унікальність феномену етнічної культури становлять не якісь окремі (специфічні самі по собі) елементи, а неповторність переплетення самотніх та інтеретнічних й іноетнічних компонентів.*

В динаміці виникнення та розвитку етнічної культури виокремлюється кілька основних типів процесів і явищ. Перший — це *культурогенез*, під яким розуміють народження нових форм культури та їхню інтеграцію у певне етносоціальне середовище, а також формування нових систем та конфігурацій культури, що безперервно протікають упродовж розвитку як всього людства, так і окремої спільноти. Другий — це *наслідування традицій*, яке здійснюється через міжпоколінне відтворення і трансляцію одних етнокультурних елементів та відмирання інших, що втратили свою актуальність і практичну значущість. Третій — це *культурна дифузія*, коли внаслідок часово-просторового поширення її зразків відбуваються запозичення, обмін та адаптація інтеретнічного досвіду в певному етнічному середовищі. Отже, етнічна культура — доволі мінливий феномен, що має найрізноманітніші прояви: прогрес і регрес її окремих складових, їхні модернізація, трансформація та, врешті, зникнення у певному етносоціальному середовищі.

У життєдіяльності етносу етнічна культура відіграє такі основні функції: а) ідентифікуючу — забезпечує відокремлення одного етносу від іншого через протиставлення «ми» («свої») — «вони» («чужі»); б) комунікативно-інтегруючу — передає етнокультурну інформацію в діахронній (між поколіннями) та синхронній площинах, сприяючи внутрішній консолідації спільноти та збереженню її самотності; в) репродуктивну — забезпечує кількісне (фізіологічно-популяційне) та якісне (матеріальне й духовне) відтворення етнічної спільноти; г) нормативну — сприяє організації та регулюванню етносоціального організму на основі загальноприйнятих цінностей, ідеалів, традицій, звичаїв тощо; д) пізнавально-інструментальну — через створення та розуміння етнічної картини світу людина здатна її змінювати та вдосконалювати.

Зважаючи на внутрішню функціональність етнічної культури в ній виокремлюють два рівні. На першому — буденно-побутовому відбувається задоволення фізіологічних, комунікативних, репродуктивних та інших життєво важливих потреб, які забезпечують природно-генетичне існування як окремої особи, так і всієї спільноти. Важливу роль у цьому відіграє сім'я, що є одним із найстабільших носіїв етнокультурних стереотипів. На другому — професійному рівні, що охоплює науку, мистецтво, літературу, філософію тощо, відбувається вже не «природно-підсвідома», а цілеспрямована творча, інтелектуальна діяльність, спрямована на плекання самотності народу та підтримання усвідомлення цього серед його представників.

Так ми підійшли до з'ясування проблеми традиційної культури, яка має дещо відмінне осмислення у західній та вітчизняній наукових традиціях. Для західних етнологів її актуальність і практична значущість зумовлювалися потребою вивчення культур сучасних архаїчних спільнот та колоніальних народів, на основі чого визначалися перспективи їхньої модернізації або ж покращення методів управління. У вітчизняній суспільній думці дослідження цього питання передусім спрямовувалося на показ культурної самотності українського народу та доведення його окремішності від інших спільнот. Проте як у першому, так і друго-

му випадках вивчення традиційних культур передбачає оперування схожим категоріально-понятійним апаратом, а також дає важливий ключ для розуміння багатьох проблем сучасних індустріальних суспільств, особливо в питаннях, пов'язаних зі сферою мислення, поведінки, передачі етнокультурної інформації тощо.

У розрізі цих двох наукових традицій існують різні підходи (схеми) щодо визначення окремих етапів культурогенезу. Виходячи з таких його ознак, як рівень освоєння природи та спосіб сприйняття світу, відмінності між архаїчною культурою (основою життєдіяльності є збиральництво і мисливство) та традиційною культурою (суспільства землеробів і кочових скотарів) досить умовні; вони пов'язані лінійною залежністю, тому ці поняття можна вживати як тотожні. Індустріальними (модерними) культурами прийнято вважати суспільства, що почали розвиватися в Західній Європі у XVI ст. Це загалом стосується й українського народу, проте треба мати на увазі, що, зважаючи на особливості етноісторичного розвитку та соціального становища (більшість становило селянство), глибока модернізація його традиційних основ буття відбулася у другій половині XIX ст. — першій третині XX ст. Тоді під впливом індустріального виробництва та революційних потрясінь розпочалося тотальне витіснення традиційних етнічних комплексів спочатку з матеріально-побутової (житло, одяг, знаряддя праці тощо), а відтак і духовної сфер.

В українській народознавчій традиції поняття «традиційна» і «народна» та «етнічна» культура вживаються майже як синонімічні. Етапність українського культурогенезу й етногенезу загалом співпадає, оскільки ці процеси розгорталися під дією схожих внутрішніх та зовнішніх чинників. Початки формування українського етнокультурного комплексу сягають доби палеоліту, в період трипілля виникло чимало настільки тривких його компонентів, що протягом чотирьох подальших тисячоліть їх не змогли нівелювати численні іноетнічні спільноти, кожна з яких, безумовно, залишала свій вплив, свою «мітку» в «етнокультурному стовбурі» українського народу. Формування самобутніх

стильових характеристик українського етнокультурного комплексу головним чином завершилося в добу Київської Русі, так що впродовж наступного тисячоліття, до кінця XIX ст, він зазнав незначних трансформаційних змін, а поява важливих новацій передусім була пов'язана з феноменом козацтва.

Доволі складна *проблема поділу культури на матеріальну і духовну* сфери. В сучасній західній науці таке протиставлення втрачає гостроту, бо тут онтологія (вчення про буття) культури базується на матеріальній, соціальній та ціннісно-смысловій основі. Таким чином її духовний аспект репродуційований (зорієнтований і відтворений) на ціннісно-смысловий та інформативно-пізнавальний аспекти культури. В англійській культурі він визначається як ідеаціональний (від англ. idea — ідея, поняття, образ) та використовується з різних пізнавальних позицій. При цьому культурні явища вивчаються в межах аналізу знаків і символів, які мають забезпечити наукове тлумачення та вираження сутності культурних явищ і процесів.

У 1990-х роках в українській науковій практиці також змістилися акценти на вивчення знаково-символічної функціональності культури, внаслідок чого її поділ на матеріальну і духовну стає дедалі невиразніший. Але, зважаючи на вітчизняну наукову традицію, для глибшого розуміння феномену культури вважаємо виправданим збереження такого поділу, що, безумовно, є умовним і не заперечує її синкретичність. Під матеріальною культурою розуміємо її предметно-фізичний світ (знаряддя праці, житло, одяг, їжа, оброблені людиною природні матеріали тощо). Як духовна культура виступають процеси і явища, пов'язані зі свідомістю, інтелектуальною та емоційно-психічною діяльністю людини. Це — мова, звичаї й обряди, вірування, знання, мистецтво, норми поведінки та інша, зафіксована в мозку людини інформація, що передається з покоління в покоління. Сутність духовного завжди пов'язується з об'єктивною надіндивідуальною реальністю, що, будучи вкоріненою в серці людини, відкривається їй через внутрішні зусилля та містичний досвід.

Поділ культури на матеріальну та ідеальну (духовну) сфери виразно проявляється лише в сучасному індустріальному

суспільстві, бо світосприйняття людини традиційного суспільства визначає синкретичність природи, суспільства та особи. Поряд з наділеними душею рослинами, тваринами, ріками, горами вона вважала себе невід'ємною частиною природи і водночас ніяк не самовідокремлювалася від своєї родоплемінної групи, носячи одне ім'я, виконуючи одні й ті ж самі ритуали, дотримуючись однакових норм поведінки тощо. В основі уявлень традиційних суспільств лежить беззастережна віра у надприродні сили, тож їх представники не шукали раціонального пояснення різним природним явищам, тому вони мали значно розвиненішу, ніж індустріальні суспільства, сакральну (символічну) сферу, що складалася з системи міфів, вірувань, обрядів.

Синкретичність духовної та матеріальної культури яскраво розкривається у сфері *побуту* — культурному середовищі, де протікає вся життєдіяльність людини. В ньому найвиразніше проявляються тісний взаємозв'язок і неподільна єдність предметно-речового світу (житло, одяг, їжа, посуд та господарські знаряддя) зі специфічними формами поведінки та взаємостосунків між людьми, способами використання ними предметів, що слугують задоволенню фізичних і духовних потреб. Саме через побут найпрозоріше розкриваються самотність буттєвої діяльності етнічної спільноти та її субрегіональні особливості.

Для вивчення феномену народної культури важливе значення має поняття *традиція*, яку визначмо як зорієнтовані на певний ідеал вірування, спосіб мислення, норми поведінки, а також прагнення, що в різних формах на ірраціональному та раціональному рівнях передаються з покоління в покоління. Таким чином, традиція виступає у вигляді механізму самозбереження і самовідтворення етнічної культури та генетичного способу передачі інформації й стереотипних програм поведінки. Вона включає в себе як сам процес стереотипізації соціоісторичного досвіду народу, так і його наслідки. Відданість етнонаціональним традиціям викликає в людини почуття емоційного задоволення, захищеності та душевного спокою.

Формою і засобом, що «запускають» механізм дії традиції, виступають ритуали та обряди, хоча поширені в літературі трак-

ування цих понять роблять різницю між ними доволі умовною, іходячи зі здобутків сучасної етнології, під *ритуалом* розуміємо стереотипи поведінки та стандартизовану послідовність дій демонстративно-символічного характеру, що повинні вплинути на дійсність або засвідчити етапну подію в життєдіяльності особи чи групи людей. Зміст ритуалу становить повторюваність незмінюваних слів і дій, які часто виголошувалися та здійснювалися у священних місцях. Ритуали відзначаються складною грацією та поліфункціональністю. Зокрема їм надавалися як позитивна спрямованість для наближення і примирення сакрального і буденного світів, так і негативна у вигляді різних табу й обмежень (на їжу, працю та ін.), щоб таким чином виокремлювати й протиставляти ці світи. Поширеними були так звані кризові ритуали, які мали відвернути загрозу, наприклад, через посуху чи пошесті хвороб, а також календарні ритуали, пов'язані з повторюваністю природних явищ чи видів господарських робіт. Ритуали також вирізняються за статевою, віковою та іншими ознаками їх учасників. Уся життєдіяльність традиційних суспільств супроводжувалася ритуалами *ініціацій*, що знаменували перехід від однієї вікової чи соціальної групи до іншої, внаслідок чого особа набувала якісно нового статусу. Інша група ритуалів переходу була пов'язана з народженням чи смертю людини, вступом в шлюб тощо. Ритуальні акти часто супроводжувалися жертвопринесенням, нерідко каліцтвом людини та іншими наругами над нею.

Поняття звичай, традиція, ритуал у літературі часто вживаються як тотожні, хоча, як справедливо зауважує вчений-етнолог Я. Чеснов, звичай — це «конкретизація традиції». Ритуал також суттєво відрізняється від звичаю: перший торкається емоційно-чуттєвої сфери, другий — визначає соціальну нормованість певного явища. Отже, *звичай* — це побудована на ustalених морально-етнічних нормах стереотипна форма дій та поведінки, що регулює буденну сферу життєдіяльності особи та спільноти. Звичаї відіграють важливу регулятивну функцію в традиційних суспільствах: «діяти за звичаєм», тобто за «законом предків», визначає основну мотивацію прийняття єдино

Народні ігрища. З Кенігсберзького літопису

вірного рішення як у стосунках всередині етнічної групи, так і в міжетнічних відносинах. Звичай — це установка на те, щоб чинити так, як це було зроб-

лено вперше, тому він є поясненням теперішнього і надає впевненості для поступу в майбутнє.

Ритуали й обряди мають важливе значення у вивченні проблем культурогенезу та етнічної ідентифікації. Проте в індустріальних суспільствах вони мають іншу функціональну значущість, аніж у традиційних. Органічно поєднуючи сакральну та буденну сфери у традиційній культурі, ритуал виступає природним актом; тут він становить невід'ємну складову самого життя, надаючи особі самодостатності, впевненості у своєму оточенні, а також знімає стресову ситуацію, вселяє оптимізм і прилучає її до загальних цінностей. В індустріальних суспільствах ритуали поступово набрали суто символічного значення, перетворившись на формальний акт, що є простим «додатком» до важливої життєвої події чи ситуації.

Таким чином, незважаючи на численні теоретичні підходи й інтерпретації, в етнологічній науці виробилося досить чітке розуміння проблеми етнічної культури, її духовної та матеріальної сфер, а також механізму, що забезпечує процес етнокультурного поступального розвитку. Розуміння їхньої сутності та поліфункціональності є необхідною передумовою вивчення окремих реалій української народної культури.

Етнонормативна культура

Етнічна культура, етнічність загалом виразно проявляються через багатоканальні взаємостосунки внутрішньо- та міжетніч-

ного характеру, що регламентуються певними стереотипними формами поведінки. Це й визначає суть проблеми традиційної етнонормативної культури, яка включає три головні рівні спілкування: «між своїми», «між своїми та чужими», а також контакт із потойбічним і сакральним світами (померлими та божествами). Етнокультурні стереотипи формуються протягом тривалого нагромадження та відбору позитивної цінної інформації. З ускладненням соціальної структури суспільства розширюються й система його саморегуляції та механізм самоконтролю, тож багато їхніх стереотипів перетворюються на норму. На рівні буденної свідомості вони ототожнюються з «правильною поведінкою» — стереотипними діями та орієнтаціями, що знаходять вираз у формулах «жити, як люди», «чинити за дідівським звичаєм» тощо.

В процесі культурогенезу український народ виробив самобутній комплекс традиційно-стереотипних норм і манер поведінки, їх унікальна переплетеність дозволяє вченим говорити про феномен «*українського типу поведінки*» — усталеної системи морально-етичних цінностей, витворених на основі «народної філософії життя». Її головними складовими є традиційні стосунки в громаді, інститути побратимства, посестринства, кумівства, а також субсистеми свояцтва, доброзичливості, шанування, гостювання, дошлюбного молодіжного спілкування тощо. Відіграючи важливу комунікативну роль, вони значною мірою визначають статус людини в соціальній, громадській, родинній ієрархії стосунків. Стабільність і стереотипність етнічних норм і правил поведінки та міжособових стосунків є важливим чинником збереження внутрішньої єдності української спільноти та її здатності протистояти зовнішнім впливам.

Головним середовищем, де формуються традиційні етичні норми родинних й етносоціальних стосунків, є *сім'я та громада*. Потужним чинником, що забезпечує їхнє дотримання, стала громадська думка, яка виконувала регулятивні, контролюючі й арбітражні функції щодо дотримання правил поведінки, соціальних, міжпоколінних і статевих взаємин тощо. Громада забезпечувала суворе дотримання норм звичаєвого права, які,

ґрунтуючись на давніх юридичних і моральних звичаях та уявленнях українського народу, відіграли важливу роль у збереженні етнічної ідентичності на різних етапах його розвитку. На цій основі утвердилися оригінальні форми гуртової трудової взаємодопомоги (толока, супряга тощо), що впливали з практичної доцільності та багатолітнього національного досвіду. Спростовуючи усталений погляд про «індивідуалізм українців», вони сприяли формуванню у них, передусім молоді, почуття жертовності, товаришкості, доброти, взаємоповаги та інших властивих нашому народові етнокультурних рис.

Чітка система регламентації норм взаємостосунків і поведінки існувала в сім'ї. Її уклад і функціонування визначалися принципом старшинства. Великою владою наділявся глава родини, роль якого міг виконувати дід чи батько, а за їхньої відсутності — мати або старший син. Він розпоряджався майном, розподіляв обов'язки між членами сім'ї, стежив за дотриманням моральних норм життя, забезпечуючи таким чином злагоду і порядок. Український народний етикет наскрізь пронизує ідея шанобливого ставлення до батьків, зневага чи кривда яких вважалися страшним гріхом, а їхнє прокляття — найбільшою карою для дітей («Куля мине, а материнське слово не мине»).

Поряд із взаєминами кровної спорідненості українці мали розвинуту систему духовного споріднення, що встановлювалося між людьми на основі виконання певних обрядових дій. Маючи глибоке етноісторичне коріння, воно було виявом моральної близькості та прагнення здійснювати міжособистісну взаємодопомогу через побратимство (посестринство) та кумівство. Вже згадувався звичай братання у скіфів, а в даньоруському епосі яскравими образами побратимів виступають Ілля Муромець, Добриня Нікітич, Альоша Попович, Михайло Потик. Таке назване побратимство широко побутувало у середовищі руських воїнів, а згодом на цій основі сформувалося християнське побратимство. Розмаїта ритуальність цих двох типів побратимства проявилася не лише серед українського козацтва, але й серед селянства. Зокрема ритуал братання міг

супроводжуватися клятвою чи заріканням у вірній дружбі, після якої названі брати мали з'їсти жменю землі, за християнським звичаєм вони також молилися перед іконою та обмінювалися натільними хрестами.

Посестринство мало схожий смисл з побратимством, відрізняючись від нього хіба що деякими ритуальними особливостями. В окремих регіонах України побутував звичай колективного духовного споріднення незаміжніх дівчат — «куманья» («кумліня»), походження якого вчені пов'язують з міфами про русалок або ж з дохристиянськими ініціаціями, що символізували статус зрілості дівчини. Більш поширеним серед українців було звичайне, або ж однокупельне посестринство, коли, зміцнюючи братні узи, батьки хрестили дітей в одній купелі. Вчений Володимир Сироткін відзначає, що в народній свідомості побратимство (посестринство) існувало як певний моральний ідеал стосунків між людьми на принципах вірності і взаємодопомоги. Звичай зобов'язував до чистоти моральних і фізіологічних стосунків між особами, що поріднилися, тому зазіхання на честь членів їхніх родин чи шлюби між їхніми дітьми засуджувалися.

Важливою формою духовного споріднення українців є також *кумівство*. Хоча в його основі лежить звичай обрання новонародженій дитині начебто других батьків, у ньому водночас проявляється широкий спектр народних уявлень про співучасть громади у житті своїх членів та взаємостосунків між її родинами. Коріння кумівства слід шукати у первісному суспільстві, коли функції батька дитини ще не були чітко визначені, тому нею опікувався брат матері. Етнічні особливості цього інституту серед українців визначаються існуванням в окремих регіонах колективного кумівства (наявність понад три—п'ять пар кумів); запрошенням із різних причин (якщо в хаті часто помирили діти тощо) в куми перших зустрічних людей, навіть старих чи жебраків; побутуванням обряду заміни хрещених батьків «одкупними», що було наслідком давніх язичницьких ритуалів для посилення захисту дитини від злих сил. Між спорідненими кумівством особами встановлювалася своєрідна система взаємин. Хрещені батьки духовно і матеріально опікувалися своїми похресниками,

які своєю чергою виказували їм особливу увагу й пошану, турбувалися про них у похилому віці. Куми перебували в особливо теплих стосунках, що проявлялося як у різного роду святкуваннях, так і при вирішенні соціальних та господарських справ.

Танок дівчат під скрипку та бубон.
Малюнок А. Баумана

Окремий зріз етнонормативної культури розкривається через невербальні (візуальні) способи міжлюдської комунікації, які несуть інформацію про стереотипи поведінки українців.

Процес спілкування, особливо вітання та прощання, супроводжується складними ритуальними рухами, які включають жести, міміку, фізичні торкання тощо. Такі зовнішні прояви менше контролюються свідомістю, ніж, наприклад, сфера мовлення, тому, будучи більш «природними», при відповідному розкодуванні вони відображають важливі як чуттєво-емоційні, так і культурно-побутові особливості народу.

У традиційній системі привітання українців яскраво відображаються їхні давні світоглядні уявлення та стереотипізовані чуттєво-емоційні реакції. Так, рукостискання, що в різних комбінаціях побутує в широкому етнокультурному ареалі, в ґносеологічному плані відноситься

до одного із засобів фізичних контактів, регламентованих етнічними стандартами і нормами звичаєвого права (А. Пономарьов). Згідно зі світоглядними уявленнями українців усі зовнішні фізичні доторкання (поплескування, погладження тощо) є способом передачі позитивної чи негативної енергії. На цій основі формувалися правила обмеження тих чи інших контактів, зокрема уникали контактів з «поганими людьми», за давньою традицією у більшості регіонів України не прийнято було брати під руку жінку (як джерело негативної енергії), тому попід руку йшли тільки під вінець. Ймовірно, у зв'язку з цим в українців, як і багатьох інших народів, у давнину існували «неконтактні» танці, лише з XVI—XVII ст. почали побутувати танечні доторкання: хлопці й дівчата бралися за руки, торкалися плечей, талії тощо.

Промовистим виявом стереотипних етнічних норм етикету і комунікації є «людський простір», тобто дистанція спілкування між людьми, прийнята серед різних спільнот. Закордонні та вітчизняні дослідження свідчать, що у народів Середземномор'я вона становить 70 см, українців — 70—100 см, мешканців Кавказу — 100—120 см, американців — 120—360 см. Виходячи з того, що збільшення дистанції свідчить про наявність соціальних бар'єрів та замкнений тип поведінки, при спілкуванні в українському середовищі існують розкріпаченість звичаїв та відносно велика свобода вибору між стандартизованою та індивідуальною поведінкою (А. Пономарьов). Типологізована поведінка своєю чергою відзначається широкоекторністю у соціальному, статевому та віковому відношеннях, а також має свої регіональні особливості. Це може свідчити про терпиме ставлення до відхилень чи навіть порушень стандартизованих норм поведінки, що, наприклад, проявляється у номінальній владі жінки за фактичного верховенства в сім'ї чоловіка тощо.

Важливий зріз етикетних норм поведінки і традиційних уявлень про супідрядність та ієрархізацію стосунків в родині й суспільстві загалом виразно розкривається через поняття *почесний простір*, під яким розуміємо престижне ситуативне

Скіфи-побратими

розташування особи у певному соціальному середовищі. Доволі рельєфно це явище проявляється у порядку розміщення членів родини за святковим столом та чоловіка і жінки стосовно одне одного. Віддавна права сторона вважалася почесною, а ліва — «нечистою», тож за ритуальними правилами справа від глави сім'ї (батька) сиділи старший одружений син або ж мати, а за ними інші члени сім'ї. Зі зміною свого соціального статусу жінка поступово змінила своє розташування щодо чоловіка з лівої сторони на праву (дівчата також займають праву сторону від парубків). Водночас у багатьох регіонах України збереглася традиція, коли під вінець наречену ведуть позаду чоловіка, який після обряду вінчання займає праве місце щодо своєї дружини.

Система етнонормативної культури у найбільш концентрованому вигляді проявлялася в *пошанній пареміографії*— словесних формулах привітання, прощання, звертання, перепошування. В уявленнях українців словом передавалися не лише якась думка, інформація, але й певна енергія, що несла добро або зло. В словах вітання вбачали силу і мудрість, тому вважалося, що від того, скільки разів ти привітаєш людей, стільки Бог додасть тобі здоров'я. Формула привітання передусім залежала від часу доби та мала безліч місцевих варіантів, проте загальноприйнятою етичною нормою було звертання молоді до старших і батьків зокрема на «Ви», а останніх до дітей на «ти». З-поміж багатьох народів світу український етикет вирізняє розмаїтість форм родинних звертань, які попри регіональну самобутність просякнуті глибокою любов'ю, щирістю і теплотою. За народним етикетом при випадковій зустрічі не годилося ставити прямі запитання («Куди і навіщо йдете?» та ін.), проте канони ввічливості зобов'язували поцікавитися загальним станом справ у родині, господарстві тощо. Словесні вітання доповнювалися звичаєм «шапкування» — короткочасне знімання чоловіком головного убору публічно декларувало такі його чесноти, як повага, доброзичливість, ввічливість. Жінки віталися одна з одною, нахилиючи голову, а якщо це були добрі знайомі, то вони ще й обнімалися та цілувалися.

Виплекана віками українська етнонормативна культура регламентувала всю систему поведінки людини та її стосунків у громаді. Народний етикет учив підтримувати доброзичливі стосунки з людьми, що мали незаперечну репутацію. Незалежно від їх соціального статусу загальнолюдські стосунки мали охоплювати якнайбільше коло товаришів і знайомих, але вірний друг повинен бути лише один. З другого боку, рекомендувалося уникати контактів з людьми, що мали негативну славу в селі — пияками, бешкетниками, ледарями («Хто до кого пристає, таким і стає»).

В соціокомунікативній сфері українців надзвичайно поширений *поцілунок*, що на відміну від багатьох європейських народів був менш християнізований, тож передусім був виявом любові і доброзичливості. Поняття «поцілунок» означало бути «цілим», «здоровим», тому народна уява наділяла його також певною магічною силою. Як особлива форма регламентації етикету він ніс таку знаково-символічну функціональність:

використовувався як знак привітання. Поцілунки в обличчя були прийняті між родичами та між людьми, що мали однако-вий соціальний статус; молодь цілувала старших в руку, які при цьому лише дякували: «спасибі». Поцілунки на прощання означали приязнь і взаємне прощення. Цілунок в руки був виявом шанобливості, в губи — любові, в щоки — приязні, в плечі, ноги — покори тощо;

«хресне цілування» Біблії, ікони, землі, зброї, хліба й солі супроводжували виголошення клятви, прийняття присяги та різні урочистості, надаючи більшої ваги й освячуючи ці обряди;

в українців поцілунок небіжчика в чоло, а в росіян — у губи означав взаємне прощення, такий же зміст та спокуту гріхів символізували поцілунки близьких і знайомих у Великодню неділю.

Усталені традиціями, звичаями, ритуалами стереотипи поведінки та норми спілкування регламентували складну систему взаємовідносин у церкві, корчмі, на ярмарках та в інших осередках дозвілля й життєдіяльності. Її важливу характеристику розкриває *молодіжна етнонормативна субкультура*, що значною мірою регламентувалася традиціями дошлюбного спілкування. Вони ставали основою подальших сімейно-шлюбних сто-

сунків, які змінювали соціально-економічні умови життя особи та її громадський статус загалом, тому створення сім'ї було справою не лише молодих та їхніх батьків, але й усієї сільської громади.

У традиційному суспільстві *молодіжні громади* регулювали найвідповідальніший період життя людини від початку парубкування (дівування) (для хлопців воно розпочиналося, як правило, в 16, а для дівчат — у 14—15 років) і до одруження, з яким вона отримувала громадянські права. Об'єднуючи в собі неодружену молодь, через систему своєрідних умов, вимог та структурних зв'язків громада виступала своєрідною перехідною формою від общинного шлюбу до індивідуального.

Привітання «шапкуванням».
З Кенігсберзького літопису

Об'єднуючи в собі неодружену молодь, через систему своєрідних умов, вимог та структурних зв'язків громада виступала своєрідною перехідною формою від общинного шлюбу до індивідуального. Про це свідчить згадка у давньослов'янській літературі про т. зв. ігрища — своєрідний «пробний шлюб», який через

регулювання інтимних стосунків

між парубком і дівчиною визначав, підходять вони одне одному, чи ні. Поряд з вечорницями існували такі розважально-побутові форми молодіжного спілкування, як «посиденьки», «вулиця», ігрища, вечірки, забави та інші, що часто поєднувалися з трудовим процесом. Попри регіональну розмаїтість час і правила їхнього проведення чітко регламентувалися усталеними нормами моралі. Практика послідовної реалізації дошлюбних стосунків через знайомство, залицяння, сватання забезпечувала формування здорових сімейно-шлюбних.

Один із важливих аспектів етнорегулювальної культури розкривається через традицію *гостинності* (*гостювання*), з якою пов'язаний широкий комплекс етнічних уявлень, вірувань та обрядовості українців. Образ гостя в їхній ментальності постає в різних іпостасях: як посланець у вигляді язичницького чи хри-

стіянського божества («Гість у хату — Бог у хату»); як іноплеменник, подорожній чи просто односельчанин, член родини; як небіжчик («зібратися у гості» означало померти). Звідси така широковекторність міфологізації гостя, що уявлявся як модель спілкування з демонічними силами, живими чи померлими. Незважаючи на це, гість завжди сприймався як знамення (знак), що може принести до хати як кривду, біль, нестаток, хворобу, смерть, так і добробут, спокій, щастя. Тому поява гостя викликала настороженість: «Хто ти — іноплеменник, чужинець, або гість (Господь Бог)»; «Що приніс ти до хати?». А звідси й архаїчна формула привітання незнайомця: «Щоб прихід твій був добрим». Цим пояснюється й те явище, що похідні від морфеми «гість» в українському словотворі мають такі різні значення: «гостювати», «пригощати», «гостина», «гостинець» (в розумінні подарунок; притулок для дітей чи бідних; шлях, яким їздили купці), «гостиниця», «гостець» (назва хвороби у вигляді маленької демонічної істоти) тощо.

Доброзичливе ставлення до гостя в українській етнорегулювальної культурі закладене генетично. Ще візантійський імператор Маврикій (VI ст.) відзначав, що слов'яни надзвичайно прихильні до чужоземців, а опікування ними вважається доброю справою. Це ж свідчили й численні іноземні автори X—XII ст., які звертали увагу на те, що русини намагалися всіляко догоджати гостеві, а відмова йому в допомозі вважалася ганебним учинком. Давній язичницький звичай, коли господиня мила гостеві ноги, зберігався серед українців ще й у XIX ст. (згадаймо Шевченкову «Наймичку»: «Ввійшли в хату. Катерина їй ноги уми па»), а досьогодні його відгомін прослідковується у традиційній весільній обрядовості багатьох регіонів України.

Якщо у багатьох, особливо східних народів закони гостинності ґрунтувалися на звичаєвому праві, то в українців її основу становили морально-етичні засади, які визначали характер взаємовідносин не лише для господаря, але й для гостя. Зокрема, крім господарських справ, не прийнято було ходити в гості у будні, тим паче під час польових робіт, тому ритуал прийому в таких випадках зводився до мінімуму. Але якщо бажаних (очі-

куваних) гостей приймали у святкові дні чи з нагоди сімейних урочистостей, то норми народного етикету передбачали дотримання широкого комплексу церемоніальних дій та урочистого обряду частування: господиня заздалегідь пекла хліб і готувала святкові страви; гостей садовили на найпочесніше місце (на «покуть»), пригощання супроводжувалося постійним припрошуванням тощо. Звичай частування також має глибоке коріння, а традиційні хліб і сіль стали головним атрибутом гостинності українців та одним з важливих символів їхньої етнічності.

Будучи невід'ємною яскравою складовою етнічної культури, традиційні форми поведінки та взаємостосунків українців свідчать про їхню високу моральність і духовність.

Народні знання. Етнопедагогіка. Етнологія здоров'я

Народні знання як невід'ємний складник традиційної духовної культури являють собою набуті через життєвий досвід раціональні відомості з різних сфер людського буття та життєзабезпечення. До них передусім належать народні (традиційні) астрономія і метеорологія, медицина і ветеринарія, педагогіка, математика, зоологія, ботаніка тощо. Цей нагромаджений віками і тисячоліттями «колективний інтелект українського етносу» слугував вирішенню конкретних життєво важливих завдань, а, будучи тісно пов'язаний з його ірраціональною сферою, також проявлявся і через традиційну обрядовість. Характерні риси виробленої українцями самобутньої системи народних знань зумовлювалися оточуючим середовищем та основними виробничими потребами, передусім землеробством, що й визначило її унікальність серед інших слов'янських народів.

Універсальну значущість та важливі регулятивні функції в життєдіяльності українців, як і інших спільнот, виконували *астрономічні (астрологічні) народні знання*. Спостерігаючи за небом, сонцем, місяцем, зорями, людина уявляла себе невід'ємною частинкою всесвіту, тому хотіла зрозуміти своє місце в ньому, а відтак гармонійно узгодити свою буттєву діяльність із природним плином небесних тіл. Уже за трипільської доби, роз-

різняючи на небосхилі рухомі й нерухомі планети, вона вміла визначати на основі місцезнаходження Сонця і Місяця весняне та осіннє рівнодення. Тоді ж з'являється перший праобраз календаря, подальшу еволюцію якого засвідчує орнаментация керамічних виробів, особливо виразна у першому тисячолітті після Н. Х. Одним із найдавніших символів праукраїнського календаря вчені вважають восьмипроменеву зірку (два накладених один на одній хрести), зображення якої зустрічаємо на апсидах київського Софіївського собору. Перший прямий хрест у графічній формі відображає пори року й найбільші сонячні свята, що відповідають кожній з чотирьох сонячних фаз: по вертикалі вгорі та внизу — Різдвяний та Купальський цикли, а по горизонталі — весняний Великодній та осінній цикли збирання врожаю. Накладений на нього косий хрест символізує перехідні цикли — зимово-весняний і літньо-осінній та весняно-літній і осінньо-зимовий.

За Сонцем орієнтувалися в сторонах світу (схід, південь, захід, північ), а також визначали час доби, який у народі мав свої означення: «рано», «вполудне» (**12** година), «увечері» (коли смеркається) та ін. Рух Місяця був покладений в основу народного річного календаря, що ділився на **12** частин, які отримали назву небесного світила — «місяць». Окремі фази календарного місяця також мали свої традиційні назви — «молодик», «підповня», «повин», «остання квартира». Після заходу Сонця час визначали за розташуванням сузір'їв: «Уже Віз (Віз — сузір'я Великої Ведмедиці. — Авт.) перевернувся — скоро світатиме». Етнічні уявлення українців відобразилися у сузір'ях зодіаку: Плеяди «Квочка», «Курочка» (складається із семи зірок, скупчених, наче курчата біля квочки); Молочний Шлях — звався «Чумацьким» (у народних уявленнях вказував дорогу до вирію); Венеру в залежності від розташування сонця позначали як «Вечорниця», «Зірниця», «Денниця» тощо. У фольклорі походження козаків іноді пов'язувалося зі знаком Козорога (Козорожця), від якого вони були і отримали назву.

Величезне знаково-символічне навантаження несуть українські назви місяців і днів тижня, які мають багато особливого та спільного

із загальнослов'янськими. Всі слов'янські народи зберегли власні традиційні назви місяців (і численні місцеві варіанти), що відображають зміни у природі, лише росіяни запозичили їх від римлян (подаємо за Г. Лозком):

березень («березоль», «соковик» та ін.) — перший місяць у календарі, назва якого, найвірогідніше, пов'язана із витіканням березового соку;

квітень («цвітень», «краснець», «водолій» та ін.) — знаменує пробудження природи та розквітання дерев, яким поклонялися;

травень («май», «травник» та ін.) — засвідчує ріст трав (назва російського місяця «май» також запозичена від римлян, які своєю чергою перейняли її від нащадків пелазгів і етрусків, що поклонялися богині Майї);

червень («кресник», «червець» та ін.) — походження назви має кілька варіантів, зокрема пов'язується з досяганням (червонінням) ягід і квітів або з дозріванням личинки червень («червець»), з якої виготовляли червону фарбу тощо;

липень («сінокіс», «грозовик» й ін.) — назва пов'язана з цвітінням липи та проведенням різних господарських робіт;

серпень («жнивець», «спасівець» та ін.) — назва виводиться від жнив, на яких жали серпами;

вересень («вереснець», «бабине літо» та ін.) — час збирання вересневого меду й винограду;

жовтень («падзерник», «весільник», ін.) — місяць, коли жовтіє листя, справляються весілля;

листопад («падолист») — час опадання листя;

грудень («хмурень», «мочавець» та ін.) — найвірогідніше, назва походить від замерзлих грудок землі, що підтверджується й деякими літописними рядками;

січень («тріскун», «сніговик» та ін.) — у цей час морози й сніги «січуть»;

лютий («крутень», «зимобор» та ін.) — названий від часу лютих морозів.

З магнітними полями планет та психофізичними ритмами людського організму органічно узгоджується і семиденний тиж-

день (старослов'янською «сідмиця»), який у давніх уявленнях постає у вигляді семипроменевої зірки. Згідно з ними кожен день мав свою планету-покровителя і колір, а отже наділявся певними властивостями (характеристиками), що й досьгодні збереглося в народній пам'яті:

понеділок — присвячений місяцеві; це чоловічий, важкий день, коли не слід починати нову справу, вирушати в дорогу;

вівторок — другий («вторий») день тижня, покровительствує Марс (праукраїнська назва «Арес» — патрон воїнів), легкий і щасливий день;

середа — «середній» день тижня, яким опікується Меркурій (Єремис). Цей жіночий день присвячувався богині Дані;

четвер — «четвертий» день тижня, який слов'яни присвячували Перунові і Дажбогові, приносили жертви біля священних дубів. Це активний для роботи день, але не сприятливий для мандрівок;

п'ятниця — «п'ятий» день тижня, у слов'ян пов'язаний зі Святою П'ятницею, що уявлялася в образі літньої жінки та була покровителькою шлюбу. Це поминальний день, коли згадували померлих родичів і намагалися не працювати голкою чи веретеном, щоб не «проколоти» їхньої душі;

субота — назву часто виводять від вавилонського «шаббат» — спокій. У цей день найкраще було вирушати до святих місць, а також спілкуватися з Богом та іншими людьми;

неділя — день відпочинку («неділання») — уявлялася в образі молодої красуні з довгим золотим волоссям. Ця назва збереглася в усіх слов'янських народів, окрім росіян, у яких побуває назва «воскресенье» (від свята Вознесіння Хрестового), натомість увесь семиденний тиждень вони називають «неделя».

З народною астрономією пов'язані *традиційні метеорологічні знання*, в яких нагромаджені багатьма поколіннями раціональні відомості тісно перепліталися зі світоглядними віруваннями, забобонними повір'ями, а також з магічно-ритуальними діями. Комплекс народних прикмет, що передбачали погоду, витворювався на основі спостережень за небесними світилами, станом

рослин, поведінкою диких і свійських тварин та інших явищ природи. Від уміння людини встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між ними та подальшими природно-кліматичними змінами значною мірою залежав успіх землеробської діяльності. Ця сфера відігравала важливу роль у формуванні світосприйняття та етнічної картини світу українського народу.

Українці виробили схожі з іншими спільнотами системи та методи народної метрології, математики, ботаніки, зоології, що мали і свої особливості, зумовлені хліборобським характером праці. Найрізноманітніші критерії, пов'язані з антропометрією, можливостями людського організму та різними видами робіт, лягли в основу вимірів місткості (жменя, ковток); довжини (п'ядь, лікоть, сажень); відстані (відстань голосу чи кинутого предмета); площі («денна оранка») та ін. Уявивши, що майже всі елементи господарсько-побутової сфери мали власні одиниці вимірювання, які в процесі її розвитку зазнавали постійних змін та відзначалися своїми регіональними особливостями, отримаємо безмежно складну й оригінальну систему української традиційної метрології. Яскраве втілення в ній знайшли колективний інтелект, винахідливість і досвід народу. Це ж стосується і прийомів обчислювання народної математики та ґрунтознавства, чимало з них використовується й досьгодні.

Про надзвичайні обшири етноботаніки й етнзоології свідчить те, що народ зберігав знання про понад тисячу видів рослин та близько шестисот видів тварин. Протягом століть були нагромаджені унікальні відомості про вегетативний і фізіологічний розвиток численних представників флори і фауни, причому, порівняно з іншими видами народних знань, вони несуть значно більше сакральне-знакове навантаження. Глибоке коріння серед українського народу мав культ дерев, трав, квітів, що шанувалися язичниками як символи певних богів і космічних сил. Утім і християнство не могло нехтувати їхньою ритуально-магічною значущістю, тому, надаючи нового змісту, пристосувало рослинні символи до своєї обрядовості.

дуб — священна рослина слов'ян, якій приносили в жертву вепра. Відгомоном язичництва є те, що й досьгодні його вважають символом довголіття і безсмертя.

Береза — одне з найбільш шанованих серед східних слов'ян дерев, яке може остерегти від зла, але водночас пов'язане з жіночими демонами і душами померлих.

Бузина — в народному світобаченні демонічний чагарник (чортівське лігво); при виконанні магічних дій наділялася функціями медіатора.

Верба — в традиційних уявленнях виступає як символ життєдайної сили і здоров'я, що захищає від стихійних лих — грози і бурі.

Клен — у міфічних легендах слов'янських народів постає як дерево, в яке перетворена «проклята» людина, тому його не використовували на дрова, з нього не робили труну.

Ліщина — священне дерево, що в традиційних уявленнях пов'язане з потойбічним світом і сферою народної медицини.

Осика — прокляте («чортове») дерево, хоча у фольклорі та обрядах виступає як засіб боротьби з нечистою силою.

Горобина — використовується як оберіг від демонів і зла; дерево не можна було рубати, бо знахарі «переносили» на нього людські хвороби.

Сосна — символізує горе і тугу, як і липа, вважається українцями благословенним деревом.

Шипшина і глід — згідно з легендою створені лукавим, щоб сварити людей.

Мак — символ краси, пишності, родючості, любові й ненависті, оберіг від демонічних сил.

Чебрець («євшан-зілля») — символ Батьківщини; ще трипільці використовували його в ритуальних діях.

Барвінок — символ життєвої сили та переходу від земного буття до потойбічного світу.

(Подаємо за М. Золотницьким і В. Тарас)

Могутнім чинником збереження й плекання української етнічності виступає *народна педагогіка (етнопедагогіка)*, що являє

сукупність традиційних форм і засобів виховання та навчання, які забезпечують формування особистості, здатної досягнути належне їй місце в світі, бути готовою до життя та реалізації своїх здібностей і власного волевиявлення. Запровадження терміну «народна педагогіка» пов'язують з іменами визначних українських учених К. Ушинського та О. Духновича. У середині 1970-х з'являється ще й термін «етнопедагогіка», запропонований чуваським педагогом Г. Волковим. У сучасній науці існують їх різні тлумачення, але, зважаючи на вже згадувану (умовну) тотожність використання в суспільно-науковому лексиконі понять «етнос» і «народ», вважаємо, що ці дві категорії також можна застосовувати як синонімічні.

Ця надзвичайно важлива й складна сфера людського буття, по-перше, охоплює знання і досвід народу, пов'язаний зі створенням і функціонуванням міцної сім'ї; по-друге, концентрує відомості про фізіологічні та морально-психологічні особливості й пізнавальні інтереси дитини на різних стадіях її розвитку; по-третє, репрезентує народну мудрість, яка передається дитині її батьками й іншими дорослими членами родини у вигляді духовного й виробничого досвіду та прищеплення культури поведінки. Таким чином, через рідну мову (буденне спілкування, засоби фольклору — приказки, казки тощо), залучення до посильної праці, дотримання правил народного етикету і традиційно-побутових норм життєдіяльності відбуваються етнізація і соціалізація дитини. Саме на сім'ю як стрижень народної педагогіки покладається обов'язок виховувати у дітей працьовитість, формувати знання свого роду, повагу до старших і шанобливе ставлення до молодших, хворих і калік, а також прилучати молодь до культури, звичаїв і традицій свого народу тощо.

Коріння української етнопедагогіки слід шукати у вдачі, звичаях та віруваннях наших пращурів. Протягом тисячоліть, століть головним змістом виховання і навчання був реальний процес побутового і трудового життя людей, а засобами — спостереження, показ і багаторазові повторення різних дій (М. Стельмахович). Таким чином, мисливці, хлібороби, ремісники передавали трудові знання, уміння і навички своїм дітям і водночас

формували у них загальноетнічні, притаманні лише українцям, світоглядно-естетичні уявлення, морально-ціннісні орієнтації та етичні норми поведінки. Важливою особливістю української етнопедагогіки є її «хліборобська спрямованість»: від наймолодшого віку дітей залучали до виконання реальних трудових обов'язків, увесь побут, навіть дозвілля, готували і зорієнтовували на виконання селянської праці, так що й іграшки копіювали сільськогосподарський інвентар.

Виходячи з таких наріжних принципів, як спадковість, виховання прикладом, залежність від середовища, заохочування, українська етнопедагогіка була просякнута духом гуманізму, плекала високі ідеали та органічно поєднувала у собі етнонаціональні й вселюдські цінності. Її смисл і призначення найкраще засвідчує голос самого народу:

«Якщо твої плани розраховані на рік — сій жито, якщо на десятиліття — саджай дерево, якщо на віки — виховуй дітей»;
«Як у сім'ї згідливе життя, то й виросте дитя до пуття»;
«Добрий приклад кращий за сто слів»;
«Хто виховав розумну і добру людину — найкращий майстер»;
«Гни дерево, доки молоде, вчи дитя, поки мале»;
«Які мама й татко, таке й дитятко».

«Не педагогіка і не педагоги, але сам народ та його великі люди прокладають шлях у майбутнє: виховання йде тільки цим шляхом і, діючи заодно з іншими громадськими силами, допомагає їти ним окремим особам і новим поколінням».

К. Ушинський «Про народність у громадському вихованні».

Представники різних галузей науки віддавна зверталися до *народної медицини*, що являє комплекс традиційних для різних народів методів лікування та застосування препаратів із трав, заговорів тощо. Проте лише нещодавно почав складатися власне науково-етнологічний підхід до цієї проблеми, спрямований передусім на дослідження специфіки етнічних уявлень певної

спільноти про своє здоров'я. В останні роки етнологія поряд з такими суміжними науковими дисциплінами, як етнопсихологія, етномедицина, етноекологія суттєво просунулася в розкритті адаптативних можливостей різних етносів та вивченні впливу природного фактора на їхню життєдіяльність.

Це й визначає предметне поле *етнологи здоров'я*, головне завдання якої полягає у типологізації загального й особливого в традиційній моделі культури здоров'я українського народу та виявленні уявлень про неї на індивідуальному рівні. Однією з її центральних категорій є *«інтенція здоров'я»*, під якою розуміють ціннісно-вольовий мотиваційний фактор, що визначає прагнення особи вилікуватися, бути здоровою. Другим наріжним поняттям етнології здоров'я є *«колективне здоров'я»*, яке разом з інтенцією здоров'я дозволяє найбільш адекватно показати життєдіяльність людини через призму її адаптації до природного та суспільного середовищ як у традиційному, так і в індустріальному суспільствах.

Важливий зріз культури здоров'я відображає відношення між інтенцією здоров'я та природою. Українцям властива пасивно-адаптивна реакція на природне середовище, коли етіологія (грец. аШа — причина; вчення про причини хвороби) нездужання, страждання і хвороби шукається в нездалій, злій долі, яка дісталася чи була наклика на особу. Отже, причини захворювань пов'язувалися зі злими духами, які заселяли довколишнє середовище та негативно впливали на здоров'я людини. Григорій Булашев відзначав, що під впливом загального погляду на природу серед українців і багатьох інших давніх народів існувало переконання, що хвороби виникають чи внаслідок прямого нападу злого духу, чи в результаті послаблення вогню життя, його забруднення і затемнення.

Наші пращури мали надзвичайно розвинуту систему одухотворених етіологічних уявлень. Одна їхня група пов'язувалася з природними та екстремальними атмосферними явищами (місяць, вітер, грім тощо). Зокрема існували повір'я, що місячне світло може негативно вплинути на сплячу людину, передусім дитину, що малярія «виходить» з болота; що вихор, який здійсмає

сам «нечистий», викликає епілепсію, параліч та інші хвороби; що людина може занедужати, вийшовши вночі з хати у негоду, тощо. Інша група уявлень пов'язувала недуги з проникненням в організм різної «нечисті» (змій, жаб тощо) або навіть волосини, що «оживає» всередині. Більшість нервово-психічних розладів пояснювалася відповідними магічними діями — «закляттям», «підсіпанням» або ж дією злих духів, «поганим оком» (навроченням), «лихою годиною» (важкий час) та ін.

З утвердженням християнства посилюється другий — активно-адаптивний — вид реакцій на хворобу, причина яких уже починає вбачитися у Божому покаранні за гріхи чи неправильну поведінку. Таким чином уявлення про здоров'я чи захворювання вже переносяться в інтелектуально-вольову сферу: людина сама несе відповідальність за власні вчинки, а, отже, і за своє здоров'я.

У народних уявленнях недуги, особливо якщо вони набирали характеру пошесті, поставали в різних антропоморфних, рідше зооморфних образах. Зокрема у фольклорній традиції холера уявлялася у вигляді жінки, що ходить селами, розносячи смерть; переляк й інші нервові розлади — у вигляді «красного панича»; малярія часто персоніфікувалася з Іродовою дочкою Трясовицею та ін. Поширеними були погляди, що епідемія «пересувається на ногах різних тварин». В українців, як і багатьох інших спільнот, народні назви хвороб часто походять від їхніх симптомів або ж найвиразніших зовнішніх проявів: «сухоти» (туберкульоз), «жовтяниця» (хвороба Боткіна), «більмо» й «золотуха» (захворювання очей, зокрема роговиці) тощо.

У традиційному суспільстві нездужання сприймалося як порушення нормальної життєдіяльності, тому хворого часто ізолювали і давали ліки, що не були звичайною їжею. Отже, процес лікування тут бачився у максимальному наближенні людини до природи, що проявлялося у комплексному використанні її життєдайних сил через застосування різних засобів фітотерапії та енергетичної сили Космосу. Таким чином, українці створили унікальну народну аптеку. Лише в Карпатському регіоні використовувалося понад три сотні лікарських рослин —

трав, дерев, городніх і технічних культур. Не мають аналогів у світі і методи приготування фітотерапевтичних засобів (відвари, настої тощо), зокрема існують рецепти, складники яких включають до «ста зел». Найбільш активно використовувалися рослини, що мали загальну зміцнюючу дію на організм (безсмертник, звіробій, ромашка, валеріана, м'ята та ін.). Лікування рослинними препаратами цілеспрямовано поєднувалося чи доповнювалося застосуванням продуктів органічного (мед, жири, молоко) і неорганічного (глина, сіль, гас, сірка, попіл, залізо) походження, а також фізіотерапією (омивання, купання, компреси, інгаляції).

Переважає погляд на здоров'я і хворобу як на синкретичні явища, що складаються з неподільних біологічних, соціокультурних і психічних елементів. Зважаючи на це, застосування лікувальних препаратів поєднувалося з різноманітними магичними діями (замовляннями), які також здійснювали й окремо. Як перші, так і другі, по суті, виконували спільне завдання: мали знешкодити дію злих сил, «підживити» життєвий потенціал організму, примирити людину з Природою. Вербальна (словесна) магія сприяла посиленню інтенції здоров'я. Мобілізуючи мотиваційно-вольовий фактор, вона відновлювала енергетичний баланс, вселяючи віру в те, що людина вилікується, буде здоровою. За таких обставин відуни і знахарі, як правило, одночасно виконували функції медіаторів (здійснювали примовляння) і «травників». Поряд з цим існували й окремі категорії народних лікарів — бабки-повитухи, «костоприви», «кровопускателі» та ін.

Адаптивні реакції інтенції здоров'я в традиційних суспільствах пов'язані з дещо суперечливими уявленнями про колективне здоров'я. З одного боку, архаїчна людина вважала, що перебуває в оточенні ворожого світу, яке порушує існуючий порядок, спричиняючи хаос (наприклад, стихійні лиха). Але, з другого боку, вона існувала не стільки в опозиції до природи, скільки в гармонії з нею, бо, порівняно із сучасним соціумом, більшою мірою відчувала співпадання її ритмічності з біологічним та соціальним життям. За таких обставин серед українців, як і біль-

ості інших народів світу, фактично відсутні чіткі критерії здоров'я, яке, зокрема, може асоціюватися з фізичною силою, огрядністю, довголіттям, працездатністю тощо. Але найбільш універсальною рисою є дітородні функції, за відсутності яких людина вважалася хворою, а то й втрачала свій соціальний статус. Отже, як не парадоксально на перший погляд, феномен здоров'я, на відміну від феноменів хвороби та смерті, не має цілісного й виразного етнічного знаково-символічного образу.

Постулат колективного здоров'я означає, що воно є первинним, а здоров'я індивіда — вторинним. У культурній традиції українців, як і серед багатьох інших етносів, існує уявлення, що їхнє суспільство наділене «загальним ресурсом здоров'я», необхідним для забезпечення його нормального функціонування, тому виникнення в колективному здоров'ї якоїсь «шпаринки» викликає загальне психологічне напруження. Про це свідчить той факт, що люди з фізичними чи розумовими вадами (вродженими чи набутими в процесі життєдіяльності) доживали у своєму племені (громаді) до похилого віку завдяки піклуванню здорових членів. Водночас до таких людей ставилися з певною пересторогою, бо вважалося, що вони пов'язані з надприродними силами.

Отже, народні знання — це складна і багатогранна сфера етнологічної науки, яка потребує подальшого теоретичного опрацювання в напрямі виявлення та вивчення унікальних етнічних компонентів у кожній її галузі та порівняння зі здобутками у цій царині інших народів. Нагромаджені багатьма поколіннями українського народу традиційні знання є безцінним колективним досвідом, що засвідчує його високий інтелект, духовність та є унікальним внеском до скарбниці вітчизняної і світової культури, науки, який і сьогодні не втрачає своєї значущості.

Тема 2.

Етнологія окремих реалій матеріальної культури

Типологізація, символіка і функції матеріальної культури

Етнологія матеріальної культури — це відносно новий напрям вітчизняної науки, який передбачає її типологізацію, визначення знаково-символічної сутності окремих елементів, з'ясування їх сакральної функціональності тощо. Матеріальна культура — це конкретно-історичне явище, яке, будучи продуктом розвитку певного народу, нації, етнографічної групи, є важливим джерелом вивчення етноісторії. Типологізація (групування) окремих явищ матеріальної культури передбачає їхній розгляд передусім за такими ознаками, як матеріал виготовлення, ареал поширення, поява та зникнення окремих елементів унаслідок внутрішніх і зовнішніх впливів тощо. При цьому, підкреслімо, явище етнокультурної наступності не слід розглядати як просте механічне запозичення «чужого», бо кожен народ завжди його видозмінює, пристосовуючи до своїх потреб.

Типологізація явищ матеріальної культури ускладнюється субстанціональною природою її елементів (наприклад, не зі всілякого матеріалу можна виготовити спис), різноваріативністю виробничих технологій, розмаїттям господарсько-побутового призначення речей та іншими факторами. Виготовлення предметів матеріальної культури завжди мало конкретну «етнічну спрямованість», адже вони розраховувалися на певний антропологічний тип населення та відображали властиві йому психологічні, естетичні, етичні уявлення і норми. На такій основі предмети матеріальної культури можуть об'єднуватися в комплекси відповідно до певних екологічних та суспільно-історичних умов. Виходячи з цього, важливе значення має з'ясування наступності явищ матеріальної культури, які, з одного боку, пов'язані безперервною виробничо-побутових процесів, а, з іншо-

го, — їм притаманні специфічні риси традиційного нормування. Тож наступність і традиційна нормативність є двома головними критеріями, що лежать в основі створення типологізованих моделей культури.

Матеріальна культура кожного суспільства тісно пов'язана з його духовністю. Для давньої й середньовічної людини кожна річ мала багатофункціональне призначення, тобто одночасно слугувала утилітарним і духовно-символічним цілям. Про це свідчить сам процес виготовлення речей, який для архаїчного майстра складався з двох неподільних частин — технічної і сакральної. Він був упевнений, що лише повторює технологію, запрограмовану Творцем Всесвіту, тому в саме виробництво дуже важко проникали новації. Звідси таке трепетне ставлення до матеріалів, сировини, які не відбиралися, а ніби випрошувалися у природи. Виконання всіх подальших виробничих операцій супроводжувалося відповідними ритуалами, тому виготовлення матеріальних предметів в уявленні давньої людини не відрізнялося від народження дитини, бо як перше, так і друге мали свою душу.

В індустріальних суспільствах предмети матеріальної культури також виконують важливі ідеологічні функції — естетичну, знакову, ціннісну, елітарну та ін. Таким чином, вони розглядаються не лише як результати етнокультурного розвитку, але й як його загальні символи, наприклад, «рідна хата» та ін. Слід також розуміти, що зникнення з традиційно-побутової культури якогось утилітарного компонента не спричиняло автоматичного витіснення зі свідомості її носіїв відповідних стереотипних уявлень і образів, які в історичній пам'яті можуть зберігатися довше, ніж сам предмет. Це значною мірою відбувається завдяки органічному вплетенню елементів матеріальної культури в обрядово-ритуальну систему, вони таким чином починають відігравати певну соціонормативну роль.

Важливий комплекс характеристик етнології матеріальної культури пов'язаний з її локальністю (ареальність, регіональність), що проявляється передусім в етнографічній самобутності окремих груп населення, які існують усередині великих етнічних спільнот. Ці відмінності склалися на основі спе-

цифічного механізму адаптації в різних екологічних нішах та особливостей народних естетичних уявлень. Водночас етнологи вказують на відносну незалежність етнокультурних процесів від природного середовища, що знаходить прояв уже на ранніх етапах етногенезу. Отже, при розробці проблеми етнологічної типологізації необхідно більшу увагу звертати на самих носіїв народної культури, які серед багатьох можливих варіантів обирають найбільш доцільний. Тут діє принцип т. зв. оптимальної вибірковості, який виразно ілюструють такі приклади: не будь-яка забудова є житлом, а лише та, що набуває канонізованих форм; не все їстівне є їжею, а лише те, що споживається, та ін.

Через розмаїття локальних етнографічних варіантів найвиразніше проявляються все багатство і самобутність етнічної культури. Проте знакова символічність еталонних образів української культури передусім пов'язана із Середньою Наддніпряниною, оскільки саме цей регіон став ядром формування українського етносу. З іншого боку, найкращі зразки і досягнення матеріальної культури набувають Глобальної інтерет-

Господарське життя слов'ян наприкінці першого тисячоліття н. е.

нічної значущості; ставши елементами різних етнічних культур, вони починають сприйматися їхніми носіями вже як власні, хоча при цьому генетично завжди зберігають свою етнічну першооснову. Про це яскраво свідчать орнаментация та кольористика різних матеріальних предметів, розкодування яких дає багату інформацію про уявлення та специфічні етнокультурні й психологічні риси народу, про його етнічну історію та зв'язки з іншими етнічними спільнотами.

Отже, завдяки таким головним властивостям матеріальної культури, як наступність і багатофункціональність, етнологія розглядає її як цінне джерело вивчення процесів етногенезу. Відображаючи конкретно-історичний розвиток певної спільноти та її взаємини з іншими народами, кожен елемент традиційної матеріальної культури виступає важливою ознакою ідентичності певної етнічної групи, що тісно пов'язана з її сакральним світом.

Житло

Вивчення проблеми житла з точки зору етнологічної науки викликає певні труднощі. Якщо подивитися на нього просто як на «споруду, де живуть люди», то в уяві виникають найрізноманітніші конструкції — від вітрових захистів та наметів давніх мисливців і скотарів до сучасних багатоповерхових забудов, порівнювати які немає жодного сенсу. Проте будь-який тип житла завжди має одну спільну властивість: у людській свідомості воно завжди *протиставлялося рухові, дорозі*, тому уявляється як зупинка в русі, як місце, організований простір для короткочасного відпочинку чи тривалого перебування. Найпоширенішою є етнологічна типологізація житла за такими ознаками, як будівельний матеріал, стиль конструкції й планування, розміщення печі й культового місця, зв'язок із господарськими забудовами, внутрішній інтер'єр тощо.

Житло тісно пов'язане зі способом життя людини, в ньому виразно відображається її емоційне ставлення до стилю матеріальної культури. Поняття «стиль» широко використовується в мистецтвознавстві та фольклористиці при вивченні народної

культури, тож в етнології доцільніше говорити про «*етнокультурний стиль*», під яким розуміємо одну з форм існування загальної етнічної традиції. В етнології житла стиль виступає одним з головних атрибутів загальної типологізації цього виду матеріальної культури.

У давніх спільнот житло завжди перебувало у примиренні з екологічним середовищем, тісно пов'язувалося зі способом життя, тож і його зведення й удосконалення відбувалися в напрямі пристосування природних матеріалів до захисту людини та створення оптимальних умов для її життєзабезпечення. Головною самобутню рису *житлобудування* східнослов'янських народів визначають каркасна («стовпова») та зрубна конструкції (пов'язані з рубкою й горизонтальним укладанням колод) стін, які зсередини, а іноді й ззовні обмазували глиною. За цією ознакою воно відрізняється, наприклад, від стилю валькованого житла з плоским дахом, властивого середньоазійським народам, від юртоподібного житла кочовиків тощо. Характерно, що підлога (долівка) у традиційній українській хаті спочатку була земляна, а приблизно з XII—XIV ст. аж до початку XX ст. — винятково глиняна. Окремі, але доволі стійкі та виразні відмінності у стовповій техніці існували і серед окремих слов'янських народів, зокрема росіяни закладали колоди «в паз», білоруси «с шулой» та ін.

Широкий комплекс самобутніх рис українського житла розкриває стиль його планування. Давньослов'янське помешкання являло собою наближену до квадрата або чотирикутну однокамерну напівземлянку, заглиблену в землю на 30—80 см, що зумовлювалося природно-кліматичними особливостями: за холодних зим та спекотного літа це сприяло збереженню теплового балансу. Подальші тенденції в еволюції житлового планування проявляються у збільшенні кількості житлових приміщень (кімнати, що називалися «хата», «велика хата», «хижа») та їхньому відокремленому розташуванні щодо сіней («хороми») і комори («комірчина», «хатчина», «клітчина»).

На плануванні житла дедалі помітніше позначалися соціальне розшарування суспільства, а також іноетнічні впливи, які зу-

мовлювали його регіональні відмінності. На Наддніпрянщині зберігся «класичний» трикамерний зв'язок: житлова хата через сіни поєднувалася з коморою. На Поліссі та Слобожанщині ускладнення житлопланування проявлялося в тому, що хижа почала відокремлюватися піччю від сіней або сіни повністю приєднувалися до опалювального житлового комплексу. Такі аналогії знаходимо у білоруських хатах «з жилим простенком» та в російських «ізбах с прирубом». У карпатському житлі «хата» і комора мали окремі прямі виходи на вулицю, а сіней часто не було зовсім. З іншого боку, такі елементи житлобудівного стилю, як ґанок («крильце»), значне винесення стріхи, видовження будови («довга хата»), зустрічаємо в багатьох, навіть не пов'язаних між собою історико-етнографічних регіонах, тому їх можна вважати загальними ознаками українського житла «другорядного характеру».

Комплекс важливих характеристик традиційного житла пов'язаний з його *інтер'єром*, під яким розуміють взаєморозташування та культурно-символічну (побутово-вжиткову й сакральну-обрядову) значущість розміщених у внутрішньому просторі предметів. Одним з найважливіших його елементів є *піч*. Перші відомості про неї на території України знаходимо ще в муст'єрському періоді (близько 45 тис. тому). Поступово витіснивши вогнище, у давньослов'янському житлі піч розташовувалася переважно в його північному куті. Здебільшого печі були кам'яні (складалися з валунів), хоча у волинян переважали глиняні, а в полян та білих хорватів також існували кам'яно-глиняні. Конструкція печі постійно змінювалася і вдосконалювалася. Спосіб виведення диму був настільки важливий, що ще до початку XX ст. визначав тип хати: «курна» або «чорна», «напівкурна», «біла».

Піч певною мірою визначала весь внутрішній інтер'єр житла. Вже у ранньослов'янські часи (VI—VII ст.) склалася традиція розташовувати діагонально від неї «красний» кут («покуть», «покуття»), де було місце для снання. Біля печі, що ототожнювалася із північчю чи заходом, зосереджувалися різні демонічні сили, тому протилежне від неї південно-східне покуття вважалося святим місцем, тут містилися християнські предмети культу,

зокрема й ікони, які у світські оселі проникають вже в XI—XII ст. Ця риса інтер'єру до XX ст. залишалася однією із самобутніх етновизначальних рис української хати, що вирізняла її серед інших народів. Протягом останнього тисячоліття традиційний інтер'єр українського житла зазнав незначних змін. Його головними елементами були піч, що поступово перемістилася до ближнього від входу кута, низька лежанка-піл, що займала простір між піччю і протилежною стіною, мисник біля входу та ін. (М. Сергеева). Завдяки органічному поєднанню житлового, виробничого і деяких допоміжних комплексів він становив цілісний і неподільний простір.

Самобутній рис українському житлові додавала і традиція *декоративно-монументального розпису стін*. Завдяки архаїчності походження він розглядається як образно-символічний ряд знаків, що відображають найбільш значущі для людини певної епохи елементи довколишнього світу (Т. Космина), отже, і її уявлення про етнічну картину світу. Найдавніші його зразки дають глиняні моделі трипільського житла, що фіксують декоративну насиченість розпису стін, долівки, віконних і дверних отворів. Учені виявили генетичну спорідненість обмазування і побілки давньослов'янського зрубного і каркасного житла з орнаментикою давньоруських рукописів, фресковим живописом храмів та настінними розписами української хати XVIII—XIX ст, де також переважали композиції рослинного характеру. В орнаментально-декоративній формі вони фіксують елементи глибоко традиційних аграрних уявлень, властивих усій індоєвропейській культурі.

Таким чином, ми підійшли до з'ясування однієї з головних проблем етнології українського традиційного житла, яка полягає

Динаміка розвитку димаря в «курному» (1), «напівкурному» (2) та «білому» (3) житлі. Реконструкція М. Сергєєвої

у визначенні притаманного йому комплексу загальноетнічних самобутніх рис. Сучасні етнологи різних шкіл і на-

прямів указують на низку спільних ознак східнослов'янської оселі, коріння яких слід шукати в будівельних традиціях Київської Русі. Вони проявляються у структурі житлового планування (камерність і типи зв'язку: хижа + неопалювані сіни); у використанні будівельних матеріалів (глина, дерево, солома тощо), у способах їхньої обробки тощо. Не лише серед східних, але й західних слов'ян зустрічаємо схожі прийоми декорування житла. Писемні твори зафіксували спільну для них будівельну термінологію — «хоромини», «хлевинка», «сіни», «кліть», «світлиця», «покої» та ін.

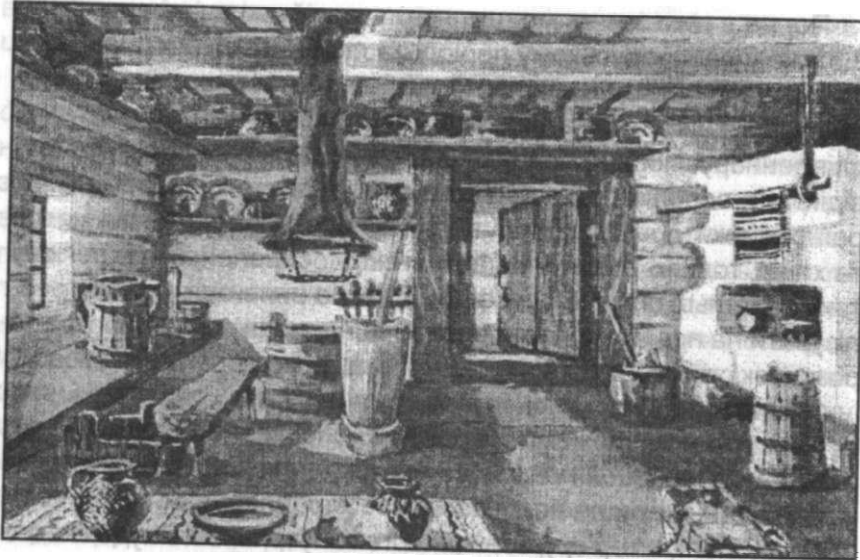
Поряд з цим зазначмо, що навіть російські вчені визнають, що вже у давньоруському періоді за особливостями планування відбувся розподіл житла на «український», «російський» та «білоруський» типи з численними локальними варіантами: «південноруський», «поволзький» та ін. Важливу роль у цьому відіграли особливості зернового землеробства. Зокрема в українській житловій традиції не відбулося тісного злиття житла та хліва, тоді як у північній частині східноєвропейського регіону таку найбільш оптимальну форму житла виявилось важче реалізувати на практиці. Через нестабільні умови землеробства та розвиток стійлового тваринництва у росіян сформувався зовсім інший тип садиби.

Таким чином, можемо говорити про існування *окремого українського традиційного житлового стилю*, що проявляється у притаманних лише йому особливостях планування, будівничої технології, інтер'єру, зовнішнього і внутрішнього художнього оформлення, а також у поширенні відкритого типу садиби тощо. Археологічні й етнографічні матеріали дозволяють простежити еволюцію житла від ранньослов'янських старожитностей до XVII ст., коли на основі постійного розвитку та вдосконалення місцевих традицій сформувався такий його тип, який можна назвати «українським». Статус канонізованого етнічного символу отримала традиційна для центральних районів України *хата-мазанка* з оштукатуреними глиною та чисто побіленими стінами, чотирисхилим солом'яним дахом та симетрично розташованими обабіч вхідних дверей коморою і житловим приміщенням з двома вікнами. Попри всі етнокультурні зміни і трансформації

українська «біла хата» залишалася найбільш образним і рельєфним символом української етнонаціональної самобутності. Славний кінорежисер Олександр Довженко оспівав її як «білу, з теплою солом'яною стріхою архітектурну праматір пристанища людського, незамкнену, вічно відкриту для всіх».

Водночас традиційне українське житло еволюціонувало в залежності від природно-географічного середовища, тому його загальна однотипність ніяк не суперечить наявності регіональних відмінностей. На основі різних ознак виокремлюються

Традиційний інтер'єр поліської хати

північний, центральний (лівобережний), західний (правобережний), південний типи житла. Вони своєю чергою поділяються на низку локальних варіантів, які, органічно відповідаючи місцевим екологічним умовам, господарським потребам і культурно-естетичним смакам, відображають невичерпний творчий потенціал народної архітектури. Втім і загальне поняття «українська хата» в різних регіонах відображається у своїх окремих назвах — «хатина» на Лівобережжі, «хижа», «халупа» у західних районах, «горішник» (помешкання на горі) у гірських районах Прикарпаття та ін.

Типово-генетичні ознаки та локально-етнографічні комплекси житла дозволяють простежити напрями й ареали його поширення, що має важливе значення для вивчення міжетнічних зв'язків і взаємовпливів. Українська хата стала одним із найпрезентативніших і глибоких символів української народної культури. Такого роду еталони етнологи називають «ідеальним помешканням», бо саме вони служать «прототипом» для зведення переселенцями на чужині своїх осель. Українські емігранти, які опинилися в Канаді та інших частинах світу, завжди намагалися відтворити традиційний тип української хати, де стилістична прихильність до минулого поєднувалася з атрибутами сучасного комфорту. В цьому відношенні дане явище можна порівняти з довгим «німецьким домом», який зустрічаємо від Лотарингії і Бургундії на заході до сибірських поселень німецьких колоністів на сході.

З українською хатою пов'язаний широкий комплекс етнічно канонізованих символів і світоглядних уявлень, що проявляється у складній і цілісній системі традиційних звичаїв та обрядів. Низка обмежень і заборон, з одного боку, та прикмет і побажань, з іншого, регламентувала процес зведення помешкання від вибору місця під забудову до новосілля. Оскільки, як уже відзначалося, житло уявлялося як зупинка в русі, воно ніколи не ставилося на дорозі або там, де були знайдені кістки, де відбувалися збройні сутички чи стояли жертвовники; табу накладалося і на місця, що асоціювалися з пошестями та різними антисоціальними явищами. Помешкання завжди було зорієнтоване на певні сторони світу, зокрема вхід переважно розташовувався з південної або східної сторін, навпроти сонця.

Утім зведене житло протягом усього часу тісно пов'язувалося із сакральним світом людини. Воно завжди служило символом життя, тому серед багатьох спільнот побутовало розуміння, що живі повинні входити до нього через один вхід (двері), а мерці «виходити» через інший (вікно, спеціальний пролом). Пов'язані з цим звичаї й ритуали зустрічаємо в окремих регіонах України, хоча загалом вони не були поширені. В різних культурах житло асоціюється з жінкою, отже, сучасний стереотип, що вона є оберегом домашнього вогнища, має глибоке істо-

ричне коріння. На цій основі жінка нібито протиставлялася чоловікові, який був тісніше пов'язаний з дорогою.

Глибока магічна та етнічна символіка захована у *тричленній системі* української хати. Це проявилось в особливостях її планування (житлова кімната + сіни + комора), у загальній конструкції (призьба, стіни, дах), а також трисмуговому розмальовуванні стін, складанні вікон із трьох шибок та багатьох інших елементах. Цей феномен триподільності поки що не розшифрований ученими. В інших народів не зустрічаємо таких самотніх стильових ознак, як білі стіни з малюнками, що несли знакову інформацію про мешканців хати (наприклад, квіти або зооморфні зображення означали, що в оселі є парубок чи дівка на виданні) або ж про більш абстрактні явища, пов'язані з календарними святами, релігійним чи сімейним життям.

Отже, традиційний тип української хати пройшов тривалу й складну еволюцію. Самобутніх етнокультурних ознак праукраїнське житлобудування набрало вже у VIII—IX ст. З часів Давньої Русі українська хата з її каркасно-стовповою конструкцією, обмазані глиною побіленими стінами, солом'яним дахом та інтер'єром, що цілісно поєднував увесь внутрішній життєвий простір, стала стильовим виразом самотньої традиції житлобудування, яка чітко вирізняється у загальнослов'янському етнічному масиві, що простягався від Дону до Ельби. Це дало тривке підґрунтя для її збереження у подальший півтисячолітній період. З XII по XVIII ст. двокамерна будова (хата + сіни) зазнала незначних змін, перетворилась на трикамерну (комора + хата + сіни), хоча в багатьох місцевостях залишилася стара конструкція. Лише у XX ст. під впливом міської культури почали поширюватися багатокамерні помешкання. За своєю природою житло є чи не найбільш «етноконсервативним» елементом матеріальної культури, що становить неподільну цілісність із духовним життям українців.

Одяг (костюм)

Філософсько-соціологічну суть одягу французькі дослідники визначили як «космічні рум'яна на людському тілі». В цій мета-

форі образно відобразилася його роль та значущість у розвитку людської цивілізації. Українські етнографи своєю чергою розглядають Народний костюм як етнічний знаковий символ суспільних відносин та етносоціальний паспорт,

Тричленна система української хати

що містить важливу інформацію про національну належність, місце походження, стать, вік, сімейний статус людини (Г. Щербій, Н. Гурошева). Виконуючи низку життєво важливих функцій — захисну, естетичну, соціальну, статевовікову, оберегову, обрядову та інші, одяг слугує джерелом вивчення етногенетичних процесів та еволюції матеріальної і духовної культури.

Така багатофункціональність одягу набрала виразних рис уже на рівні родоплеменних об'єднань. У часи Київської Русі були закладені основи етнічного костюма українців, а в добу Гетьманщини, передусім у межах Запорізької Січі, визначилися його національні характеристики, які ввібрали й чимало іноетнічних елементів (Т. Ніколаєва).

Така багатофункціональність одягу набрала виразних рис уже на рівні родоплеменних об'єднань. У часи Київської Русі були закладені основи етнічного костюма українців, а в добу Гетьманщини, передусім у межах Запорізької Січі, визначилися його національні характеристики, які ввібрали й чимало іноетнічних елементів (Т. Ніколаєва).

Головними складниками, що становлять цілісну характеристику одягу, є матеріал (сировина), техніка виготовлення (плетення, в'язання, ткацтво та ін.), конструкція (способи з'єднання деталей крою) і техніка пошиття (ручна, машина), способи носіння тощо. У вітчизняній та зарубіжній літературі поряд із терміном «одяг» уживають поняття «костюм», яке ширше за змістом, бо, крім тканинного вбрання людини, охоплює ще й такі його елементи, як прикраси, зачіска, косметика тощо. Слово «костюм» французького походження, в українській мові його відповідниками є «стрій», «шати», «ноша», «вбрання».

З точки зору контактів особи з природним і суспільним середовищем костюм ніби відіграє роль її «зовнішнього тіла». Це зумовило багаторівневу класифікацію різних форм, типів і видів убрання, які відрізняються залежно від статі й віку людини, кліматичних умов, соціального статусу тощо. За способом носіння та матеріалом виготовлення виокремлюють такі групи одягу (костюма): натільний, поясний, нагрудний, плащовий, а також верхнє вбрання з тканини і хутра.

Сировиною для виготовлення традиційного українського одягу слугували рослинні волокна, вовна і шкіра, також використовувалися дерево й метали. При її виборі вирішальну роль відігравали природні умови, які значною мірою визначили етнографічні особливості костюма окремих регіонів України. Не менш важливий вплив на ці процеси мала багатотисячолітня традиція ткацтва, основи якого закладені ще в період трипільської культури. Його розвиток засвідчують такі давньоруські терміни, як «полотно», «шерсть», «ткань» та ін. Прикметною архаїчно-самобутньою рисою української традиційно-побутової культури стала присутність майже в кожній селянській родині саморобного ткацького верстата.

Нагрудний одяг (закриває верхню частину тіла) поширений у двох формах — з рукавами і без рукавів. До кінця XIX ст. на всій території України він представлений виключно *сорочкою* завдовжки до колін. Її носили навипуск, підперезавшись поясом. У Давньоруській державі вона означала верхнє вбрання чи одяг узагалі, тому термін «сорочка» набрав загального поширення. Ранньослов'янських часів сягає традиційно-еталонний білий колір сорочки. Етнокультурна самобутність українського народу та його регіональна субетнічність яскраво відбилися в особливостях її крою. Зокрема відомі ще давнім слов'янам сорочки з плечовими вставками незабаром стали важливим елементом українського жіночого костюма, що відрізняло його від убрання фіно- і тюркомовних сусідів. Орнамент сорочки чи не найвиразніше відображає оберегові функції одягу, його розміщення на горловині, грудній частині, манжетах рукавів, тобто в місцях, що відкривали доступ до тіла, свідчить про намагання захистити таким чином людину від небажаних впливів.

Основу жіночого поясного одягу становила *спідниця*. Відсутність у ньому безрукавого одягу яскраво свідчить про різні напрями еволюції цього давнього виду костюма українців та росіян, які носили безрукавний довгий глухий сарафан. Безрукавне нагрудне вбрання серед українців розвинулося у зовсім інших формах. Прикладом цього слугують західноукраїнська камізелька, наддніпрянські корсетки. Існування в Україні такого безрукавного одягу пов'язують із впливами кавказьких народів.

Самобутні риси мав і чоловічий поясний одяг. Поширені до XV ст. дещо вузькі *штани* («гачі», «ногавиці») все-таки були помітно ширші, ніж західноєвропейські штани-панталони (шоси). Тенденція до їхнього розширення зумовлювалася впливом козацьких *шароварів* (термін перського походження), так що широкий крій залишався панівним у Східній Україні до кінця XIX ст.

Низка характерних ознак властива верхньому тканинному одягу українців, який від російського відрізнявся такими конструктивними особливостями, як одnobортність, відрізання нижньої частини, вшивання клинів із боків і ззаду та ін. Різні варіанти старовинного верхнього вбрання (капот, жупан, кунтуш, курта, черкеска та ін.), які здебільшого мали глухий комір, на початку XX ст. майже зникають з ужитку.

Неповторна самобутність *хутряного одягу*, який на території України почав використовуватися ще за доби палеоліту, найяскравіше проявилася у традиційних виробках з овечої шкури, що відзначаються широкою варіативністю конструкцій та художнього декору. Довгий час шуби носили хутром усередину, звідси й походить назва «кожух». Як і в багатьох інших, особливо північних народів, хутряний одяг в українців наділявся багатьма магічними функціями, ставши невід'ємним атрибутом різних обрядів. Вивернений кожух вважався символом урожаю і достатку, тому на ньому благословляли молодих. Хутряні речі передавалися з покоління в покоління, символізуючи безперервність традиції народного костюма.

В етнології одягу найбільше символічне навантаження несе *головний убір*. Це передусім проявляється у такій його конструктивній особливості, як вмісткість, що в енергетичному плані тісно пов'язана із внутрішнім тілом людини. Наприк-

лад, в ірановірменському та елліно-скіфському світі головний убір сприймався як «хатина для волосся», в українців схожі асоціації викликають такі його типи, як кучма (циліндрична хутряна шапка), малахай (кругла хутряна шапка з навушниками) та ін.

Еволюція головного убору нерозривно пов'язана з *волоссям і зачісками*. Їхня символічна функціональність має багато схожого серед різних спільнот. Символіка волосся як «відокремлюваної» частини організму передусім указує на зміну соціально-сексуального статусу особи. У багатьох народів воно також асоціюється з плодючістю, тому у фольклорі поширене порівняння волосся з хлібним колоссям. Попри все розмаїття дівочих і жіночих зачісок та головних уборів вони вирізняються однією важливою закономірністю. Дівочість здебільшого «маркується» розпущеним або ж заплетеним у косу волоссям, а також відкритою маківкою голови, що в різних натурфілософських традиціях пояснюється тим, що через тім'я енергетична субстанція проникає у молодий «дозріваючий» організм. У східнослов'янській традиції це, наприклад, проявляється у дівочих вінках, а серед кавказьких, середньоазійських та інших народів побутують дівочі головні убори без дна. На противагу цьому вважалося, що формування тіла заміжньої жінки вже завершилося, тому вона має носити підібране волосся під закритим головним убором.

Протягом тисячоліття зберігалася традиція, коли українські дівчата носили розпущене, розділене посередині волосся, лише в другій половині XIX ст. його почали заплітати в коси. У той же час «засвітити волосся» заміжній жінці вважалося великим гріхом, з яким пов'язували неврожаї та пошесті. Своєрідною межею між статусом дівчини і жінки можна вважати обряд весільного, «покривання», що має дуже давнє походження. Традиційними дівочими головними уборами були начільні стрічки зі шкіри чи тканини, а також налобні вінкоподібні убори, які символізували цнотливість. Вінкоподібне вбрання, вірогідно, зародилося зі звичаю «квітчатися», тобто вкладати квіти за коси чи зачіску. З поширенням у другій половині XIX ст. хусток дівчата пов'язували їх навколо голови, щоб було видно тім'я.

Найдавнішими типами чоловічих головних уборів були капелюхи та шоломи із сукна чи овечого хутра. Під впливом південних й азійських народів серед українців набули популярності солом'яні брилі з широкими крисами та зрізаним конусоподібним верхом. Самобутня традиційність та іноетнічні елементи почергово переважали і в чоловічих зачісках. Перша риса проявлялася у високо підстриженому волоссі навколо голови («у кружок», «під макітру»). Іншими поширеними типами зачісок були «підворота», коли на потилиці залишали довше волосся та «чуб» (перське «чоб» — китиця, пасмо) — китицю волосся спереду. Це було відлунням традиції залишати на поголеній голові славнозвісний «оселедець», якого закручували за вухо. До речі, цей елемент козацької культури доволі архаїчний. Схожі зачіски зустрічаємо серед багатьох народів світу — стародавніх єгиптян, Вірменіє, осетин, скандинавських вікінгів, різних релігійних груп Індії та ін.

В еволюції одягу етнологи відзначають одну важливу закономірність: розвиток та ускладнення головного убору відбувалися паралельно з модернізацією *взуття*, яке водночас вважається найбільш консервативною складовою костюма. Історично взуття досить пізно почали поділяти на ліве та праве, а також на жіноче та чоловіче. Проте воно завжди несло велике символічне навантаження, що проявлялося у весільних, похоронних, польових та інших ритуальних обрядах. З часів Київської Русі в традиційному орнаменті взуття були присутні солярні знаки у вигляді кіл, прошви з темних ниток і зелених завитків, що

Жіноче вбрання голови (за Ф. Вовком)

відповідно символізувало дорогу та життя. Техніка його виготовлення з кори і стебел рослин та шкір домашньої худоби зберігала багато архаїчних елементів

Низку важливих функцій ужиткового і сакральньо-оберегового характеру виконували *пояси*, які також несуть важливу етнокультурну інформацію. В українців вони тривалий час побутували у вигляді довгого прямокутного шматка тканини, який з'єднував верхній і натільний одяг, хоча серед інших, зокрема балтських, народів тканина такої форми використовувалася лише як наплічне покривало. Традиція зображати на поясі знаки-обереги, символи та емблеми, що існувала ще зі слов'янських часів, збереглася до ХХ ст. у вигляді багатой орнаментативної, серед якої іноді вміщувалися дані і про самого власника. Від часів козацтва поширився звичай закладання у пояси різних дрібних речей (гроші, кресало, тютюн тощо), який запорожці запозичили від татар.

Величезне етнокультурне навантаження несли *кольористика одягу*, що виступала засобом вираження народного світогляду, психології й естетичних уподобань. Перебувачи у гармонії з природою цей компонент відбивав усталені уявлення про неї. Колір нерідко виступав головною ознакою, що визначала функціональність костюма, зокрема зміна кольористики окремих елементів повсякденної ноші могла перетворити її на атрибут ритуально-обрядового характеру. В українців, як і в інших народів, простежується явище, коли символічна знаковість одного кольору в процесі тривалого розвитку набирала іншого, часто зворотного значення. Таким чином, кольористика жалобного одягу українців під впливом християнства змінювалася від білого до синього, а відтак до чорного.

Вже в давньослов'янському вбранні почали переважати білий та червоний кольори, які в художній орнаментативній домінували до початку ХХ ст. Це явище, з одного боку, мало глибокий сакральний зміст, а, з другого, — було наслідком збереження давніх традицій виготовлення натуральних барвників. Червоний колір сприймався як колір-оберіг, тому він переважав у вишивках, а також був завжди присутній у поясах, дівочих стрічках, намистах тощо. Слово «красний» стало синонімом таких понять, як «гарний», «вартісний», «найкращий» і т. ін. Українські ремісники-фарбувальники досягли високого рівня майстерності в отриманні широкої

гами кольорів: червоний добували з червцю (ячок хробаків), червоно-коричневий — із гречаника, звіробою, кори дикої яблуні, темно-малиновий — з листя дикої яблуні тощо.

З-поміж різних елементів матеріальної культури одяг найбільше пов'язаний із сакральним світом людини, завдяки чому він відіграє важливу роль у формуванні етнокультурних стереотипів, а його знаково-символічне навантаження охоплює мало не всі сфери життєдіяльності. Ця властивість виразно проявляється при переході від повсякденної до святкової ноші, а відтак до обрядового строю. В українській, як і в традиціях інших народів, вкоренився стереотип, що відтворення архаїчних властивостей одягу надає йому більшої магічної сили. Слов'яни теж вірили, що вона зростає за умови, якщо одяг виготовлений власними руками.

В культурах багатьох народів світу існують традиції *ритуального оголення тіла*, що, як правило, відображало дві протилежні тенденції — захист від нечистої сили або ж, навпаки, «зближення» людини з нею (задобрювання демонів). В українців як хлібо-

робського народу часткове чи повне ритуальне оголення здебільшого жінок, а іноді й чоловіків, переважно було пов'язане з магічними діями, спрямованими на захист від пошестей, хвороб або ж супроводжувало виконання певних польових робіт, зокрема сівбу льону. Однак більш значущими стали морально-етичні норми, які засуджували публічну появу без певних елементів одягу. Серед українців непідперезана людина вважалася оголеною. Такою ж, до речі, у монголів сприймалася особа без взуття, тому навіть дитина тут не виходила з юрти боса.

В надзвичайно складній системі уявлень про одяг серед українців, як і багатьох інших європейських народів, не існувало розуміння дитячого костюма, тому від дорослого він відрізнявся лише розмірами. Тлумачення деякими вченими цього явища відсутністю в середньовічній ментальності поняття про дитинство лише частково пояснює проблему. Коріння її вирішення слід шукати у нерозвиненості знакової символіки, яка б могла передати конкретне функціональне навантаження дитячого костюма.

З XVI—XVII ст. під впливом мануфактурного виробництва серед міського населення починають поширюватися уніфіковані моделі одягу, які істотно відрізнялися від традиційного українського вбрання. Костюм міської верхівки на Лівобережній Україні видозмінюється під впливом іноземної, насамперед польської, російської та угорської моди, у чому важливу роль відіграло розширення імпорту тканин з країн Сходу та Західної Європи. Політика європеїзації побуту, яку, починаючи від Петра I, проводили московські володарі, призводила до поглиблення відмінностей між різними соціальними верствами та послаблення міжпоколінних зв'язків. Так, підтиском соціального чинника костюм заможної верхівки «відривається» від етнічного середовища. Яскравий приклад таких швидких змін дають родинні козацько-старшинські портрети: на одному з них полковник Семен Сулима зі своєю дружиною зображені як представники заможного козацького роду в барвистих коштовних строях, а на іншому їхній син з невісткою вже вбрані у типовий дворянський костюм. За пануючих тоді суспільно-політичних умов дотримання народної тра-

диції часто сприймалося як вияв етносоціального протесту (згадаймо Т. Шевченка: «ширий пан» «у світі ходить між панами, Та п'є горілку з мужиками, Та вільнодумствує в корчмі»).

Схожі процеси відбуваються і на Правобережжі, де одяг перетворюється на виразний індикатор етносоціальної ідентифікації. Зокрема польська шляхта намагалася всіляко виокремитися з інших, навіть вищих верств населення, тому сучасники безпомилково впізнавали її за яскраво-червоним убранням, прикрашеним золотом і коштовностями.

На такому тлі сформувалося уявлення про «типову модель» українського національного костюма, основою якого став козацький стрій, що ввібрав у себе як елементи традиційного народного вбрання, так і іноетнічні компоненти. Таке ж його розуміння поширювалося і на жіночий стрій. Це з першого погляду парадоксальне явище (бо більше підстав на таку роль мало селянське вбрання) пояснюється як загальним статусом козацтва, так і механізмом формування етнічних стереотипів, що поширювалися й на матеріальну культуру. Одяг запорожців ніколи не був одноманітним, а його наслідування в різних регіонах України, нашаровуючись на місцеві традиції, викликало ще більше розмаїття козацького костюмного комплексу. Завдяки фольклорній традиції він отримав найвиразніше втілення в образі козака Мамає, так що його головними елементами стали розшита сорочка, яскравого кольору широкі шаровари, підперезаний поясом жупан та інша символічна атрибутика — довгі вуса, люлька, оселедець на голові. Незважаючи на європейські впливи, в костюмі української знаті також затрималися риси національної культури. Одним із проявів цього стала мода наносити різнокольоровий орнамент на коштовні тканини в дусі киеворуської традиції. Архаїчна самотність притаманна і для вбрання духівництва, яке, зберігаючи форму давньоруської ризи, відзначалося багатством золотого ткання та культової атрибутики.

З кінця XIX ст. традиційний костюм починає виходити з ужитку, хоча продовжує використовуватися в ритуальній сфері. Фабрична продукція поступово «зодягає» не лише міське, а й сільське населення України, так що на зміну трудомісткому

самобутньому народному строеві приходять уніфіковані машинним виробництвом форми штанів, сорочок, спідниць, пальт, головних уборів тощо.

Пройшовши понад тисячолітню еволюцію, український народний одяг сформувався в яскраве, самобутнє і складне етносоціальне явище, в якому переплелися художні традиції, естетичні уподобання та світоглядні уявлення народу. Вивчення еволюції костюма можна образно порівняти з перегортанням сторінок великої «етноісторичної книги», яка послідовно й систематично розкриває різні етапи етнокультурного розвитку українства. Символіка народного костюма передає важливі нормативні установки, пов'язані з естетичними уявленнями та смаками як усього етносу, так і його окремих субетнічних та соціальних груп. У науково-теоретичному плані складним залишається питання щодо статусу «українського національного костюма», в літературі він пов'язується то з козацтвом, то з селянством, що може бути виправдане в обох випадках.

Глина і посуд

Порівняно з іншими елементами матеріальної культури керамічні вироби, передусім посуд, завдяки своїй знаково-символічній інформативності дозволяють простежувати етнокультурний розвиток народів від найбільш глибоких часів. У них, як і в одязі, найтісніше переплелися вжиткові та сакральні функції, що відображають як технологічну еволюцію гончарства, так і зміни у світосприйнятті й естетичних смаках різних спільнот. З часу появи в період неоліту керамічні вироби відігравали роль стабільного маркера етнокультурного розвитку та етнічної ідентифікації окремих груп, племен і цілих народів.

Будучи «носієм» таких стабільних критеріїв, як матеріал (глина), обробка, технологія виготовлення, форма й орнаментизація, посуд відіграє роль важливого джерела вивчення проблем етногенезу, міжетнічних стосунків, традиційно-побутової культури та багатьох інших аспектів життєдіяльності етносу. Зокрема слов'янському керамічному комплексові властива така до-

мінуюча форма, як горщики, рідше — сковорідки з бортиками та корчаги (велика місткість для зберігання сипучих тіл). Це слугує важливою ознакою, яка відрізняє слов'янські племена від інших, насамперед від кочових народів, що користувалися підвішеним над вогнем котлом. Набір керамічних старожитностей на території формування праслов'янського етнічного масиву свідчить, що в перші століття після Н. Х. тут йшли процеси поглиблення етнічної консолідації. Постійно розширювалася сфера призначення як столового (горщики, глечики, горнята, кухлі, миски), так і господарського (корчаги для зберігання припасів) посуду, який почав виконувати ритуальні функції.

Технологія ліпної кераміки на українських землях залишалася майже незмінною до виникнення Давньоруської держави. За таких умов *гончарний посуд* (виготовлений на гончарному крузі, який винайшли у IV тис. до Н. Х.) пережив складну суперечливу еволюцію, почергово переважаючи та поступаючись ліпній кераміці, яка остаточно втрачає позиції лише у X—XI ст. У готовому досконалому вигляді на території України гончарні вироби вперше з'явилися в середині I тис. до Н. Х. в колоніях Причорномор'я, їхня поява на Закарпатті у кінці I тис. до Н. Х. пов'язується з кельтською культурою, а на Прикарпатті у I—II ст. — з дакійськими старожитностями Румунії. В усій Південній та Південно-Східній Європі виразно простежується схожість гончарних печей, а також техніки виготовлення посуду та його форм і орнаментативності. Виходячи з цього, вчені вважають, що технологія гончарного виробництва привнесена на територію України ззовні, найвірогідніше ремісниками-торгівцями з римських придунайських провінцій. Це зумовило широкий асортимент столового керамічного посуду, представленого глечиками, мисками, келихами, кухлями та ін.

Традиційний ліпний посуд, що побутовував серед черняхівської людності (III—V ст.) ідентифікується переважно з аборигенними (праукраїнськими) племенами. На цій основі вони відрізняються від прибулих іноетнічних спільнот, у яких переважали гончарні вироби, виготовлені ремісниками, полоненими в дунайських провінціях, про що свідчать вміщені на них грецькі літери.

Отже, поширення гончарних виробів на території черняхівської культури засвідчує наростання процесів міжетнічної міксації. Швидко оволодівши гончарним верстатом, місцеві майстри (кожен міг щодня виготовляти 30—80 посудин) незабаром почали самі задовольняти потреби своїх племен. Занепад гончарного ремесла серед черняхівців у середині I тис. пов'язаний із розпадом Римської імперії та великим переселенням народів.

У VI—VII ст. в більш-менш однорідних етнічних масивах посуд стає одним з головних засобів для виокремлення науковцями різних субетнічних утворень. Зокрема в ареалах із домінуючим слов'янським субстратом (празька, пеньківська, колочинська культури) простежується переважаючість ліпних яйцеподібних, приземкуватих горщиків із низькою чи короткою горловиною та тюльпаноподібних горщиків з невиділеною верхньою частиною. Така стильова схожість керамічних виробів свідчить про етнічну близькість (спорідненість) слов'янських груп населення. На території Лівобережжя, як і всієї Південно-Східної Європи, гончарне ремесло під впливом народів Хозарського каганату — аварів і болгар відроджується у VII ст., а на Правобережжі носії луко-райковецької культури почали застосовувати гончарний круг лише у IX ст.

Посуд Черняхівської культури

У VII—VIII ст. поряд із незворотним процесом витіснення ліпної кераміки гончарними виробами посилюється тенденція до стандартизації керамічного комплексу, провідним типом якого на території України стають конусоподібні, круглободі горщики з дещо відігнутою шийкою. Поряд із цим серед полян і деревлян був поширений ще й посуд біконічної форми,

який також орнаментувався дрібною насічкою та вдавленням. У культурах VIII—X ст. відбувається уніфікація форм ліпних і керамічних виробів, які часто прикрашалися круглими штампами чи лінійно-хвилястим декором. Водночас розширюється їхній асортимент: у кухонному начинні слов'ян зростає кількість горщиків з відігнутими вінчиками та сковорідок для випікання коржів чи млинців. Незважаючи на такі модернізаційні процеси, у другій половині I тис. зберігалися традиції давньослов'янського посуду, які через слов'янські союзи племен передалися давньоруській людині. Його самобутні риси виразно простежуються до XIV—XV ст, коли зі зміною ручного на більш досконалий ніжний гончарний круг посилюються впливи чужих культур.

У виготовленні посуду найтісніше переплелися технологічна і сакральна сфери, які в традиційних культурах узагалі важко розділити. Це передусім було пов'язано зі знаково-символічними функціями глини та особою архаїчного майстра. Вже неолітична людина давала глині велике магічно-символічне навантаження. Згідно з давніми уявленнями людина була створена Богом, що часто поставав у вигляді першого гончаря, з глини (землі). Він вдихнув у неї душу, як творець-майстер через вогонь вдихає душу (оживлює) у зроблений ним посуд. Так у «народженні» керамічних виробів відобразилася міфологічна картина світотворення, про що свідчить і східнослов'янський фольклор. У свідомості людини допускалася можливість оживлювання виліпленого майстром посуду, тому його поява і час існування уподібнювалися з людським народженням і життям. Посуд міг «жити» і приносити користь доти, доки служив умістилищем для «душі», а втрата «фізичної» цілісності означала і її втрату. Розбитий посуд, як і померла людина, потрапляв у змлю, отже, вони поверталися туди, звідки прийшли.

Глина наділялася універсальною магічною силою, що захищала людину як за життя, так і після смерті. Ця властивість проявлялася в архаїчній традиції обмазування нею стелі, стін і долівки житла, що таким чином утворювало замкнене внутрішнє середовище, яке оберігало людину від небезпечних зовнішніх сил та створювало сприятливі умови для її життєді-

яльності. Вірогідно такий же сакральний зміст мали поховальні обряди: щоб покійник зміг знайти спокій після смерті, його клали в домовину у вигляді глиняної камери. З язичницьких часів важливе обрядово-ритуальне значення мало додавання до глини різних органічних домішок (вовни, зерна, соломи), що через стіни помешкання або через посуд мало сприяти збереженню добробуту та посиленню родючості. Щоб захиститися від злих духів, зцілитися та зміцнитися, був поширений звичай намазувати глиною тіло людини.

Народження і смерть знаходили символічне втілення у глиняному посуді, що, з одного боку, уособлювався з материнським лоном, а, з другого, — з магічною оболонкою, куди згідно з поширеним серед землеробських народів обрядом трупоспалення ховали покійників. Таким шляхом, за архаїчними уявленнями, протікав процес безперервного розвитку й оновлення світобудови: людина була зроблена з глини та ставала нею після смерті.

Сакральна символіка посуду має багато спільних рис з іншими видами матеріальної культури. Як і українська хата, він має тричленний поділ (шийна горловина, тулуб, низ), що водночас викликає відповідні антропоморфні аналогії: голова й шия, тулуб, ноги. Це своєю чергою позначилося на розписуванні посуду, в якому знаходимо прямі асоціації з традиційними канонами орнаментування одягу. Будучи певною знаковою системою, орнамент глечика, як і сорочки, відіграє роль оберега, захищаючи найбільш уразливі частини «тіла».

Посуд відзначається багатою символічною функціональністю. Незважаючи на постійне розширення асортименту та зміну форми керамічних виробів, протягом тисячоліття зберігалися самобутні правила поведінки з ними, а також символічно-сакральна роль посуду в ритуальній обрядовості. В українців, як і в інших народів, під назвою «посуд» розумілися не тільки керамічні, але й скляні, дерев'яні та металеві вироби. Проте лише в українській традиції існує родова назва глиняного посуду — «горщик», що є символічним втіленням усього керамічного комплексу. Крім того, він також ідентифікується і за статевим прин-

ципом: горщик відображає чоловічу, а горщиця — жіночу сутність, яка пов'язується не лише з приготуванням страв, але й дітородженням.

Символічно-сакральним осмисленням була просякнута вся система *розташування і зберігання посуду*. Кожен предмет столового інвентарю мав своє, закріплене звичаєвою практикою призначення, тому в інших цілях не використовувався. Зокрема традиційний етикет забороняв їсти страву з посудини, в якій вона готувалася, не допускав того, щоб миски і горщики постійно були на столі, засуджував господиню, яка залишала їх на ніч непомитими тощо. Остерігалися ставити посуд відкритим, щоб через отвір не проникли лихі демонічні сили, тому їжу в миски накладали лише для трапези, а якщо її залишали на довгий час, то зверху накривали другою мискою. У внутрішньому просторі хати посуд уявлявся як найбільш рухомий елемент, але його переміщення (перевертання, підвішування) мало не хаотичний, а чітко усталений характер. Навіть розвішування горщиків і глечиків на встромлених у тин палицях (що, до речі, є важливим доповненням до традиційно-символічного образу «української хати») мало обереговий зміст, а також символізувало акт запліднення, бо вважалося, що через палиці посуд набирається від землі сили й достатку. Нехтування віками усталених норм використання хатнього начиння та необережне поведіння з ним у народних уявленнях могло накликати на оселю різні біди та нещастя.

Завдяки широкій утилітарній та символічно-сакральній функціональності посуд став важливим компонентом ритуальних дійств, передусім пов'язаних з родинною обрядовістю та святами землеробського календарного циклу. Таким чином він виступав у ролі медіатора (посередника), що забезпечував зв'язок живих з предками та надприродними явищами, які мали допомогти їм зберегти здоров'я, набути достаток і добробут. Характерно, що у цій сфері, як і в дійствах, пов'язаних із ворожінням та замовлянням, посуд розглядався як самостійний носій магічної сили.

Насамкінець відзначмо, що утилітарна й символічно-сакральна поліфункціональність глини та виробленого з неї посуду має

багато схожих рис, форм і проявів не лише серед східнослов'янських народів, але й серед представників різних давніх цивілізацій. Про це виразно свідчать як антропоморфні міфи і магично-ритуальна практика, так і етнографічні комплекси керамічних старожитностей. Але поряд із цим українці виробили самобутню, пов'язану з феноменом глини і керамічних виробів, систему традиційно-виробничих технологій та світоглядних уявлень, що яскраво засвідчує багатство й унікальність їх матеріальної і духовної культури.

Їжа

Людство завжди турбувалося про «хліб насущний», тому проблему їжі в етнології слід розглядати як складову матеріальної і такою ж мірою духовної культури. Споконвічна природна турбота про їжу майже повсякчас присутня в свідомості особи чи криється в її підсвідомості. Вивчаючи питання про походження їжі з позицій структурної антропології, Леві-Строс показав, що воно тісно пов'язане з розвитком усїєї людської культури. Відправними аспектами аналізу проблеми є природно-географічне середовище, спосіб господарювання, міжетнічні контакти та інші фактори, що головним чином й визначають особливості кулінарної традиції різних народів.

Проблема етнології їжі постає передусім у двох головних аспектах. Перший пов'язаний зі складом і традиційними способами приготування їжі, а також з режимом, особливостями й обмеженнями її приймання тощо. Другою складовою системи харчування є сформовані на цій основі певні смакові стереотипи та самобутні звичаї й обряди. Етнологічна типологізація їжі здійснюється на різних рівнях: на природному визначається їжа рослинного (хліб, каша, овочі тощо) та м'ясо-молочного походження; на соціальному вона поділяється на буденну, святкову, престижну та ін.

Протягом п'яти—шести тисячоліть в ієрархічній системі харчування людності України постійно зростала роль *хліба*, що став її головним предметом-символом. На межі нової і старої ер ос-

новною їжею племен Лісостепу були каші та прісні коржики. Важливі зрушення в їх харчовому раціоні відбулися у II—III ст., коли під впливом провінційно-римської культури Подунав'я і Північного Причорномор'я на зміну старим глиняним дискам (коржечникам) прийшли ручні млинки, які у три—чотири рази ефективніше перемелювали зерно на борошно. Це істотно розширило обсяги споживання хліба (кислого, виготовленого на заквасці). Внаслідок подальшого збільшення посівів пшениці та жита вже за часів Київської Русі всі верстви населення могли постійно вживати хлібопродукти. Писемні джерела свідчать про великі державні багатства збіжжя, його значущість і доступність засвідчує покарання, пов'язане з обмеженням в їжі, коли особу утримували лише на хлібі та воді.

Якщо, наприклад, італійці вважаються неперевершеними майстрами приготування піци, то українці по праву можуть претендувати на пальму першості у виготовленні хлібних виробів. Така самобутність проявляється як в унікальних технологіях, пов'язаних із додаванням до борошна різноманітних домішок (висівки, картопля, буряки, жолуді, горох, товчена кора дуба, сосни тощо), так і в широкому асортименті традиційних борошняних продуктів — хліб, коровай, калачі, паски та ін. Винайдені тут технологічні прийоми перенесли на приготування страв з *картоплі* (млинці, картопляники, деруни, галушки тощо), яка, з'явившись у харчовому раціоні українців у XVIII ст., незабаром здобула статус «другого хліба».

За два останні століття народна кухня українців та уявлення про неї зазнали суттєвих змін, на основі чого почали формуватися нові стереотипи про «традиційні національні страви». Протягом тисячоліття їх основу становили хліб, каша, борщ, що доводить частота згадування про них у фольклорних матеріалах. М'ясо споживали головню на свята, а якщо зважити на суворе дотримання тривалого посту, то стане зрозумілим, що за салом статус «суто українського продукту» закріпився відносно недавно. У XIX ст воно стало символом добробуту, про що свідчить народна приказка: «Якби я був паном, то сало їв би і салом закусував». У той же час «земляне яблуко» (картопля)

витіснила ріпу, що за часів Середньовіччя була головним овочевим продуктом, а по всій Україні поширилися кукурудза, цукровий буряк, розвинулося промислове садівництво. У XIV ст. сюди з Європи потрапили томати (помідори) та багато інших овочів і фруктів.

Виготовлення хліба та варива.
З Ніконівського літопису

Асортимент продуктів, що становить основу української кухні, мало чим відрізняється від європейського, тож самобутнього характеру їй надають передусім технологічні прийоми приготування їжі, що, власне, й витворює феномен традиційних народних страв. Кулінарним смакам українців відповідала триєдина функціональність печі (випікання хліба, приготування їжі, опалення житла), тоді як у багатьох слов'янських народів існувала окрема двірна «хлібна піч», а їжа готувалася на відкритому вогнищі. Українська

піч за допомогою ферментації забезпечувала приготування найрізноманітніших каш, а також юшок і кисилів тощо. Завдяки давнім рецептом квашення статус «українських національних страв» здобули квашена капуста, капусняк, голубці, «ніжинські огірки» тощо. Але перше місце серед них займає *борщ*, який готується з кількох десятків компонентів. У кухнях народів світу етнічним символом з прикметником «український» визначають «український борщ», «українські вареники», «українські галушки», «українські гречаники», «українську горілку» тощо. Те саме можна сказати і про ковбасу, сальцесон, кров'янку та інші м'ясні страви, що вироблялися на основі специфічних прийомів обробки кишок свиней та копчення («вудження»).

Народні страви несуть різне символічно-сакральне навантаження. Головне місце у звичаєво-обрядовій сфері українського

народу належить хлібові, який посідає чільне місце в системі традиційних цінностей. Будучи ідеальним знаковим символом достатку, він виступає як результат втіленої праці і як атрибут, з яким пов'язують надії на майбутній добробут. В українській ментальності хліб завжди ототожнювався з м'яким жіночим началом. Маючи пріоритетне право випікання хліба, жінка ніби завершувала весь комплекс хліборобської праці.

Важливого ціннісно-символічного значення надавали і *солі*. В структурі їжі людства Леві Строс визначив дві головні взаємопов'язані «опозиції»: «тверде і м'яке». Якщо йти за такою думкою, то в українській культурній традиції це протиставлення виступає через єдність солі і хліба. В українців, як і в багатьох інших народів, сіль є символом твердої субстанції, яка, проникаючи в людський організм, робить його «соленим», тобто «твердим», «міцним». Новонароджена дитина «м'яка», тому для зміцнення, «отвердіння» її купають у соленій воді. Хліб-сіль, покриті рушником, були невід'ємним атрибутом традиційного інтер'єру української хати. Хлібом-сіллю зустрічають весільну пару та шанованих гостей. Розділити з кимось хліб-сіль означало подружитися, зблизитися. Сіль як архетип твердої їжі в різних, навіть дуже віддалених етнічних культурах, наділялася магiчними властивостями. В українців, як і в багатьох народів Східної Європи, поширений звичай натирати немовлят соленим розчином, який захищає від наврочення; австралійські аборигени вважали, що чаклунство не діє на білих прибульців, бо в їхньому тілі багато солі.

Важливий аспект етнології їжі стосується системи *харчових обмежень і заборон*, які, будучи самобутнім етнокультурним явищем, відображають комплекс історично сформованих світоглядних уявлень українців. Первісне трактування багатьох пов'язаних з ними звичаїв вже забулося, тому сьогодні вони мають лише символічне значення.

Харчові заборони та обмеження передусім стосуються приготування і вживання страв. Так, «нечиста» або вагітна жінка не мала права пекти хліб, особи «нечистих професій» (шкуродери, ловці собак, кішок та ін.) не допускалися до спільної тра-

пези. Одна з найдавніших заборон стосувалася вживання в їжу крові забитих тварин, так що вже згадувана кров'янка (натовчена у товсту кишку свині гречана каша з сирію чи вареною кров'ю) стала однією з небагатьох страв, яка збереглася, незважаючи на заборони християнської церкви. Харчові обмеження регламентувалися християнсько-церковним календарем у вигляді посту (заборона споживати їжу тваринного походження), що охоплював понад півроку. Визначний французький інженер і картограф Гійом Боплан був уражений тим, як українці ревно постили: «Вони настільки вперті в дотриманні цієї формальності, що переконують себе, ніби порятунок (їхньої душі) залежить від зміни їжі».

Особливе місце в етнології їжі належить *алкоголеві*. Це зумовлюється існуючими серед різних народів етнічними установками і стереотипами щодо споживання міцних трунків та їхнім місцем у системі традиційної обрядовості. Спочатку алкоголь мав культове значення та виконував важливі ритуальні й магичні функції. Так, уважалося, що людина, яка прийняла міцний трюнок, стає захищеною від дій злих сил. Але поступово він перетворюється на буденний атрибут побуту та починає відігравати помітну роль у способі життя багатьох спільнот.

Учені вважають, що до поширення та зміцнення традиції споживання міцних трунків серед людності України значною мірою спричинилися скіфи. Засвідчивши їхню пристрасть до вина, Геродот відзначав, що вони пили його з великих казанів чашами, зробленими з черепів убитих ворогів (звідси приказка: «Пити, як скіф»); сам етнонім скіф, нагадаймо, походить від слова «чаша»). З нагоди роковин загиблих вождів улаштовувалися бенкети-тризни. При виконанні обряду побратимства два приятелі вмочували зброю у великий горнець із вином, далі впускали туди по краплі своєї крові після чого випивали. Цей звичай існував і серед українського козацтва.

Першим міцним напоєм, що культивувався не лише серед слов'ян, але й на всьому євразійському континенті, було вино. У кінці першого — на початку другого тисячоліття нашої ери на території України з'являються та швидко набирають статусу

«традиційних» такі алкогольні напої, як квас (вважався найміцнішим дурманним трунком через те, що вмщував багато си-вушної олії); пиво (його варили всі члени громади один раз на рік, тому зварити з кимось пиво означало порозумітися); мед — найпоширеніший серед європейських народів міцний трюнок, поява якого сягає праїндоевропейських часів.

Оскільки за часів Київської Русі межа між безалкогольними та алкогольними напоями була досить умовною, бо перші легко переходили в другі, міцні трюнки посіли чільне місце в укладі життя народу. Про це свідчить поширений тоді вислів: «Руси єсть веселіє пити і не можемо без того бити». У X—XIV ст. змінився статус міцних трунків: спочатку, зважаючи на традиції «давності», вони розглядалися як священні, але поступово розуміння сутності алкоголю стало наближатися до сучасного. Спершу його вважали Божим даром, тому не пов'язували з меркантильними інтересами держави та окремих станів. Проте з виникненням у Московії в другій половині XIV — першій половині XV ст. винокуріння розпочалося зростання обсягів виробництва горілки, що призвело до поширення пияцтва, яке наклало важкий відбиток на традиційно-побутову культуру, ментальність та, врешті, генофонд українського народу. Відтак у XX ст. перед ним, як і багатьма іншими європейськими спільнотами, гостро постало питання щодо формування нових етнічних установок споживання міцних трунків та переосмислення їхньої ролі й місця в системі життєдіяльності.

Їжа виступає важливою ознакою групової етнічної ідентифікації, тому «чужа страва» може викликати страх і відразу. Внаслідок поширення за часів Київської Русі житнього хліба, слово «жито» було перенесено на всю іншу їжу, так що воно стало ототожнюватися з поняттям «жити». Але в уявленнях багатьох тюркських народів споживання хліба рівнозначне смерті, тому, наприклад, полонені під час Першої світової війни йезиди воліли піти з життя, аніж доторкнутися до нього. З другого боку, існує чимало народів, у яких споживання падла є цілком нормальним явищем. У східних слов'ян це вважалося тяжким гріхом, а споживання м'яса лелек, чапель, журавлів прирівнювалося до людоджерства. Окрім того, також заборонялося споживати

комах, слимаків, змій, що становлять значну частину раціону багатьох східних етносів.

Такого роду відмінності зумовлюються різницями екологічних й етноісторичних умов розвитку, проте їх не варто абсолютизувати. У глибинах людської психіки вживання їжі усвідомлюється не лише як підтримка життєдіяльності організму, але й як зміна його сутності. Звідси утвердження серед українців та багатьох інших народів світу установки і стереотипу, що багато їсти — це добре, це значить додавати собі сили та здоров'я.

Сучасне розширення харчового асортименту визначається двома головними тенденціями. Проникнення у харчовий, здебільшого святковий, раціон українського населення страв із кухонь інших народів відбувається через їхнє пристосування до традиційно усталених канонів. Наприклад, при приготуванні шашлика, плову, харчо та інших страв кавказької кухні українські господині обмежують використання гострих приправ, натомість до них додають більше часнику та борошняних компонентів. З другого боку, в щоденному меню сучасної української сім'ї зменшується споживання страв із пшонаної, кукурудзяної, гречаної круп, а також із бобових, сочевиці й інших продуктів, які ще у ХІХ—ХХ ст. слугували важливим джерелом поповнення енергетичних запасів і збереження здоров'я.

Отже, в системі традиційної матеріальної культури їжа поряд з житлом і одягом становить найбільш стійкий у часовому вимірі феномен, що наближе до досягнення широкого комплексу етнічних уявлень про місце і взаємозв'язок свого народу та інших спільнот в етнічній картині світу. В традиційних стравах знайшли глибоке втілення естетичні цінності та смакові вимоги українців, тому більшість їхніх елементів зберігається в сучасному харчовому раціоні. Комплекс таких ознак і характеристик, як домінування зернових і овочевих компонентів, перевага свинини, пріоритет певних способів приготування їжі та пов'язаних з цим сакральних символів, надають українській кухні неповторної самобутності, яка займає своє важливе й унікальне місце в етнокультурній системі власного етносу та інших спільнот.

Культурно-господарський комплекс

Культурно-господарські системи життєзабезпечення людських потреб завжди були об'єктом етнологічних досліджень, які при цьому спиралися на дані палеоботаніки, палеозоології, археології, етнолінгвістики, етнографії та інших наук. Ця сфера матеріальної культури, виступаючи однією з найзагальніших етноідентифікуючих ознак, розкриває широку палітру знань про етногенетичний розвиток народів, засвідчуючи шляхи і способи передачі етнокультурної інформації. Господарсько-культурний комплекс передбачає розрізнення етнічних спільнот за типом господарства (збиральництво, мисливство, рибальство, землеробство), за способом життя (кочовий, напівкочовий, осілий), а також за формами знарядь праці, на чому й зацентруємо головну увагу.

Господарські комплекси давніх спільнот, що населяли територію України, являли собою досить гармонійні системи, в яких головні й допоміжні галузі економіки взаємоперепліталися, доповнюючи одна одну. За доби неоліту на території України окреслилися окремі регіони, де людність переважно займалася або рибальством й мисливством, або скотарством, або землеробством. На межі нової і старої ери землеробство перетворюється на провідну галузь господарства, значною мірою починає визначати все життєзабезпечення українського етносу. Вже римські автори (Тацит та ін.) на початку першого тисячоліття після Н. Х. звертали увагу на те, що, займаючись землеробством, венеди мають найглибше етнічне коріння на цих (отже, й українських) землях; будучи осілими племенами, за способом життя вони істотно відрізняються від кочовиків сарматів, а наближаються до землеробських племен германців.

Використання слов'янами для землеробства різних ландшафтних зон зменшувало їхню залежність від екологічних катаклізмів, а також урізноманітнювало *форми землекористування* й знарядь праці. Протягом I тис. після Н. Х. тривала землеробська колонізація у вигляді підсіки (розчищення лісових масивів для посівів), перелогу (повернення на ділянки, які засівалися рані-

ше, через що зазнали виснаження) та двопілля, яке у києворуський період змінилося трипіллям. Важливою специфічною рисою українського хліборобства є те, що три названі системи землекористування продовжували паралельне існування до XIX ст.

Упродовж I тис. *видовий склад рослин* в асортименті сільськогосподарських культур східнослов'янського регіону залишався досить специфічним і незмінним та істотно відрізнявся від сусідніх етнічних масивів. На території України в цей час переважали злакові — пшениця (кілька сортів), жито, овес, ячмінь, просо, хоча їх питома вага мала свою регіональну специфіку. Зокрема черняхівці Лісостепу культивували ті ж зернові й технічні культури, що і носії київської культури, але вони не вирощували жита, гороху, льону. Серед фракійського населення Українського Прикапаття значного поширення набули овес і чумиза (італійське просо).

Завдяки розширенню міжетнічних зв'язків у давньоруський період значно збільшився *асортимент городніх культур* (ріпа, редька, горох, цибуля, часник та ін.), який не зазнавав суттєвих змін аж до XVIII—XIX ст. Серед плодових дерев головне місце займали завезені із Середземномор'я яблуні, груші, сливи, вишні, ягідні кущі, причому завдяки «селекційній роботі» виводилися їх місцеві сорти. Технічні культури були представлені льоном і коноплями.

Тваринництво забезпечувало продуктами харчування, силовиною (шкіра, вовна) і тягловою силою. Сформований ще у слов'янський період тваринницький комплекс в основних рисах зберігався до XIX ст. Головне місце у ньому займали велика рогата худоба (воли, корови), потім свині й дрібна рогата худоба (вівці, кози). За умов осілого способу життя переважав стійлово-відгінний тип утримання худоби, який поєднувався з відгінним. В XI ст. відбувається бурхливе розведення коней, які на території України раніше, ніж у Західній Європі, починають використовуватися як тяглова сила, з XII ст. вони застосовуються у плужному землеробстві. Незмінною залишалася регіональна специфіка розвитку тваринництва: у лісовій смузі його рівень був значно нижчий, аніж у лісостеповій.

Розвиток *сільськогосподарських знарядь праці* також відбувався шляхом запозичення іноетнічних моделей та їхнього вдосконалення й пристосування до місцевих умов. Впливи античної агрокультури Північного Причорномор'я ще в IV—III ст. до Н. Х.

Жінки на господарських роботах.
З Кенігсберзького літопису

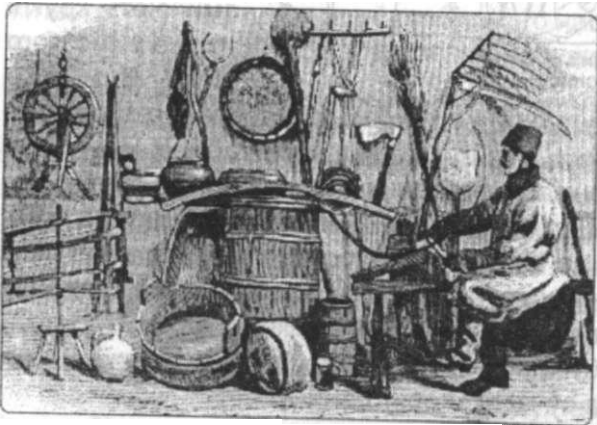
виразно простежуються серед людності Нижнього Подніпров'я, де з'являється елліністичний тип чотирикутних жорен, які згодом змінюють круглі жорна римського типу. Від про-

вінційно-римської культури черняхівське населення запозичило залізні наральники, мотики, серпи, коси та ін. У VI—VII ст. відбувається модернізація аграрних знарядь праці, які вже набувають виразнішої етнонаціональної специфіки. Відома в Україні з кінця I тис. до Н. Х. соха вдосконалюється в напрямі глибшої оранки важких ґрунтів (залізні наральники з плечиками). Серпи (знаходять ще серед скіфських старожитностей) стають довші і, набуваючи відігнутої прямої ручки, вже в цей час стають схожі на сучасні знаряддя.

Модифікація знарядь праці прискорюється в останній чверті I тис, коли починає поширюватися інвентар з Подунав'я і Балкан. Зокрема з'являється досконаліше рало (складалося з чересла, відвальної дошки і наральника з широким лезом та асиметричними плечиками), що вважається перехідним типом до плуга. Тоді почав формуватися тип сохи, який згодом отримав назву «української». Поширившись на Поліссі, подекуди й на Лівобережжі, він відрізнявся від «російського» та «білоруського» типів сохи тим, що мав дишель і колісний передок (соха-рогач).

Справжню агрокультурну революцію знаменувало застосування плуга (примітивні його форми були відомі вже в другій

половині I тис), що зумовив перехід від техніки розпушування до обертання і перемішування шарів ґрунту. В процесі подальшої модернізації сформувався традиційний український («малоросійський», «степовий», «новоросійський») тип плуга, який залишався домінуючим до середини XIX ст. Його специфічною рисою стало існування поряд з робочою частиною (власне плугом) тяглового двоколісного передка. Це доволі громіздке знаряддя, яке тягнули одна—дві пари волів, забезпечувало розорення дернистих степів Півдня України. Плужна оранка спричинила глибокі зміни в усьому господарському комплексі: застосування органічних добрив (гною), перехід до трипільля, зростання посівів жита тощо.

Господарські знаряддя праці та хатнє начиння селян до розряду «українських винаходів»

можна віднести стріли зі спеціальними кістяними наконечниками, які мінімально пошкоджували хутро, а також прищемлюючі пастки («тризуби», «трійні»), багатопетельні сільця на птахів тощо. В інших народів фактично не зустрічаємо аналога такому популярному виду полювання, як «боброві гони». У рибальстві поряд із використанням поширених серед сусідніх спільнот кістяних, згодом металевих гачків й острогів суто давньослов'янським винайденням вважаються поплавці з берести і кори.

Глибокі традиції на українських землях має бджільництво, яке у давніх слов'ян існувало у вигляді природно-дуплового

Знаряддя і способи різних видів промислу також еволюціонували від інтеретнічних — до «самобутньо українських». Багатство фауни зумовило застосування широкого комплексу мисливської зброї, де

бортництва, в києворуський період — стійлового бортництва, а з середини XIV ст. розпочався етап «домашнього» розведення бджіл у вуликах. Завдяки нагромадженому впродовж віків досвідові була виведена високопродуктивна «українська порода» бджіл. В етнічних уявленнях українців вулик став одним із символів умиротворення, спокою, а особа пасічника користувалася великою повагою в сільській громаді.

Самобутнім, поширеним у XVI — першій половині XIX ст, етносоціальним явищем стало *чумацтво* (найвірогідніше походить від слова «чума» — хвороба, яку завозили з Криму в Україну), яке також є одним із символів українського етнокультурного комплексу. В традиційних уявленнях воно постає у вигляді перевезення солі й риби (хоча доставляли й інший товар) на спеціальних возах («мажах»), що рухаються «валками» (караваном) у супроводі обмазаних дьогтем (щоб захиститися від пошесті) чумаків, які піснею пов'язують себе з важким і славним минулим:

Ой хвортуно, хвортуно,
Послужи нам, як служила:
Служила в бурлацтві,
Служила в козацтві,
Послужи ще й у чумацтві.

Наявність ще у XIX ст. мало не в кожній селянській хаті ручної прялки — веретена засвідчує глибокі традиції *прядіння й ткацтва* в Україні, коріння яких сягає трипільської культури. Внаслідок нагромадженого протягом століть досвіду усталився традиційний цикл робіт, пов'язаний з обробкою волокна і вовни та виготовленням тканини. Він супроводжувався численними ритуальними діями, а також мав багато регіональних відмінностей. Цей промисел уважався суто жіночим заняттям, тож від майстерності та кмітливості дівчини часто залежала перспектива її одруження.

Зовнішньокультурні впливи та місцеві традиції тісно переплелися в розвитку *металургії*, яка завдяки своїй технологічній специфіці на межі старої та нової ери почала перша виокремлюватися в самостійну галузь ремесла. Основу для аналізу її ево-

люції дають технологія й асортимент виготовленої продукції, розвиток виробничих потужностей, професійні якості ковалів тощо. В кінці I тис. до Н. Х. на території України широко застосовувався метод залізодобування у сиродутних печах, де при температурі 1100—1300 градусів з болотних руд отримували кричне залізо. Під впливом різноетнічних культур в окремих місцевостях ця технологія мала свої особливості. В Середньому Подніпров'ї на початку нової ери побутували горни з наземною або частково заглибленою в землю шахтою, тому отримана в них продукція була невисокої якості. Латенська традиція металообробки знайшла застосування серед племен українського Закарпаття, де ямні горни одноразового використання давали кращий метал. Такий же метод переважав у металургійному виробництві Верхнього Подніпров'я та Полісся, де використовувалися високотехнологічні прийоми пластичної обробки заліза, запозичені від германських племен Польщі.

Зростання рівня металургійного виробництва у III—IV ст. пов'язане з посиленням провінційно-римських та кельтських впливів. У технологічному відношенні це проявилось в поєднанні таких прийомів, як пакетування, гартування та цементування. Ковалі черняхівського супільства продовжували працювати не на ринок, а на замовлення окремих общин, тож їхня продукція ще не була серійна, але вже доволі розмаїта: серед 60 її найменувань значну частину являли знаряддя праці, призначені для землеробства, мисливства, ремесла. Ковальство київської культури залишалося на нижчому рівні, тут із 40 найменувань виробів більшість становили предмети побуту.

У V—VIII ст. в східнослов'янському етнічному масиві використовувалися майже однакова сировина та схожі технологічні прийоми металоливарництва. В ковальстві пеньківської та празької культур у цей час уже почали доміну-

Чумак. Художник Костянтин Туровський

вати власні етнокультурні традиції, що проявилось у розширенні асортименту продукції передусім завдяки ювелірним прикрасам, торгівлі металевими напівфабрикатами, виникненні осередків виготовлення та обробки металу. Особливості ковальства на Лівобережжі зумовлювалися впливами аано-болгарських племен салтівської культури, що входили до Хозарського каганату. Це засвідчили предмети, виготовлені сиродутним способом, а також техніка цілісного тришарового зварювання леза — в центрі смуга сталі, з боків — залізо.

Вагомі зрушення в металургійному виробництві у VIII—X ст. відбулися вже фактично без зовнішніх запозичень, а на основі вдосконалення власного досвіду. В цей час надалі зберігалися певні технологічні відмінності металоливарництва між різними частинами України. На Правобережжі переважали кельтські, а на Лівобережжі — давні аано-болгарські традиції, що дозволяло отримувати більш високоякісні сорти сталі в сиродутних горнах з подальшою термічною обробкою виробів. Прогрес у ковальській справі проявляється також у стандартизації та збільшенні асортименту знарядь праці, який нараховував близько трьох десятків зразків. Металургійне виробництво сприяло внутрішній консолідації східнослов'янського суперетнічного регіону.

Паралельно з розвитком металоливарництва вдосконалювалася технологія обробки *дерева та каменю*. Під впливом античної цивілізації на початку I тис. після Н. Х. серед черняхівців поширився «токарний верстат», який компенсував нестачу глиняного столового посуду. Найвищого рівня розвитку обробка каменю набула серед пізньоскіфської людності Причорномор'я. В пізньоримський час у побут населення України ввійшли спочатку вапнякові, потім туфові ручні жорна, які у другій половині I тис. замінили ручні ротаційні млини. Здобутки праукраїнської кам'яної архітектури яскраво засвідчили зведені в Середньому Подніпров'ї монументи язичницьких богів.

Цікаву етнокультурну еволюцію пройшло *ювелірне ремесло*, адже загальний обсяг прикрас збільшувався паралельно із розширенням їхнього асортименту. На межі старої і нової ери вони переважно виготовлялися шляхом простого кування (фібули,

кільця, каблучки, підвіски та ін.), рідше відливання. Самобутнім явищем стали т. зв. варварські (слов'янські. —Авт.) вироби геометричної форми з виїмчастою емалі, які, починаючи з II ст, поширювалися на східноєвропейському просторі від Прибалтики до Прикам'я. Одним із головних центрів їхнього виробництва стала Середня Наддніпрянина. Яскравим елементом цього ювелірного комплексу були пальчасті та зоо- й антропоморфні фібули, виготовлення яких приписують майстрам київської культури. До нього входили прикрашені зерню і сканню (напаяний на пластинку орнамент із дроту) браслети, кільця, сережки, орнаментовані поясні аксесуари тощо. В залізних виробах виразно проявилися різноетнічні культурні впливи. Свідченням цього є поширення на Русі S-подібних браслетів, фібул із латуні та срібла, в яких переважають скандинавські впливи (за іншими свідченнями, вони безпосередньо належали скандинавським жінкам). Чернігівські ритони ввібрали елементи скандинавського, угорського та середньоазійського мистецьких стилів. З аваро-балканськими традиціями пов'язують появу у VIII—IX ст. тиснених зерню срібних речей на вбранні місцевої знаті. Елементи металообробки ісламської культури, імовірно через Хозарію та угорські й інші степові народи, знайшли відображення в одязі та озброєнні дружинників. До речі, саме під впливом культури ісламських країн серед киеворуської знаті зростало прагнення до розкоші та поширювалися звичаї дарувати жінкам дорогі прикраси, тканини, посуд.

Підкреслимо, що руські майстри настільки глибоко переосмислювали іноетнічні прототипи, що, набираючи якісно інших рис, вони перетворювалися на нові яскраво-самобутні культурні явища. Так, шляхом удосконалення запозиченої з Візантії техніки перегородчастої емалі, яка застосовувалася при виробництві елітарних коштовних прикрас, була винайдена унікальна т. зв. імітаційна технологія виготовлення прикрас. Назвні вони мало відрізнялися від золотих і срібних речей, тож передусім розраховувалися на широкі верстви населення. Акумулюючи в собі іноетнічні традиції та місцеві новації, асортимент залізних виробів у давньоруський період розширився до

150 назв. Удосконалення прийомів металообробки досягло своєї вершини у виготовленні руських мечів, які, за свідченням хорезмського вченого XI ст. аль-Біруні, являли унікальні, гідні подиву речі.

Порівняно з керамічними виробами, традиційним одягом, житлом та їжею, символічно-знакові характеристики господарсько-культурного комплексу досліджені гірше. Але це не означає, що йому властива менша сакральна функціональність. Зокрема в українців був розвинутий культ Плуга, чого не зустрічаємо в інших народів. На думку вченого В. Крисаченка, він став об'єднуючим перснем головних стихій та сил Універсуму, засобом переходу від хаосу до організованого світу природи і людини. Сакралізація металургійної справи проявилася у встановленні біля виробничих центрів кам'яних ідолів, що здебільша пояснюється соціальним статусом слов'янського коваля як чаклуна та жерця язичницького бога Сварога (П. Толочко та ін.).

Вплив еволюції господарського комплексу, передусім знярядь праці, на культурний розвиток української, як і інших спільнот, важко переоцінити. Внаслідок міжетнічних контактів здобутки і винаходи в цій сфері ставали надбанням широкого кола народів, які, вдосконалюючи та пристосовуючи предмети практичної діяльності до своїх потреб, модернізували весь процес життєзабезпечення, що відповідним чином позначалося на їхньому бутті.

Розділ VI.

Етнічна психологія

При вивченні проблем уфаїнської етнопсихології величезний інтерес і цінність являє творча спадщина визначних філософів, істориків, письменників, мистецтвознавців, фольклористів. Із плеяди української інтелектуальної еліти, що прагнула осмислити, розкрити таємниці української психіки (душі), на особливу увагу заслуговують ідеї Г. Сковороди, М. Гоголя, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, В. Гнатюка, М. Грушевського, В. Антоновича, В. Липинського, Д. Чижевського, Ю. Липи, І. Мірчука, М. Шлемкевича, Л. Виготського, П. Юркевича, Є. Онацького, В. Яніва, О. Кульчицького, І. Лисяка-Рудницького. Глибоке розуміння цієї проблеми також потребує ознайомлення із науково-теоретичною спадщиною зарубіжних і сучасних українських учених, психологів, філософів, етнологів — К. Юнга, К. Ясперса, Ж. Люб'є, Р. Мандру, І. Кона, Й. Гердера, а також А. Пономарьова, М. Гримич, П. Гнатенка, В. Храмової, А. Бароніна, В. Жмира, Г. Лозко та багатьох інших.

Предмет, завдання і становлення етнопсихології

Психологічні прикмети — одна з найважливіших властивостей етносу, що засвідчує його самобутність та відмінність від інших народів. Їхнім вивченням займається етнічна психологія, в центрі уваги якої — проблеми, пов'язані з формуванням етнічного (національного) характеру, свідомості та стереотипів поведінки. Через вивчення особливостей психіки народу цей самостійний науковий напрям підходить до висвітлення загальних і специфічних рис його світосприйняття.

Становлення етнопсихології розгорталося безпосередньо під впливом психології та різних наук про етноси. Спроби визначити взаємозалежність між розвитком окремих народів та формуванням їхньої психіки і поведінки знаходимо ще в працях античних авторів. Наукове підґрунтя дослідження цих проблем заклали просвітителі XVIII ст., а оформлення в 60-х роках XIX ст. етно-

психології («психології народів») як окремого наукового напрямку пов'язують з іменами німецьких учених — філософа Моріса Лаксаруса і лінгвіста Геймана Штейнталя, що виступили з обґрунтуванням теорій «народного духу». Вони знайшли своїх послідовників завдяки поширенню ідей про притаманність кожному народові певних духовних якостей, що згодом було використано для виправдовування їхнього поділу на «панівні» та «підвладні».

Головні зрушення в розвитку етнопсихології відбулися в першій половині XX ст. у США, де вона ототожнювалася з фрейдистськими (неофрейдистськими) теоріями або ж із концепцією «базової особистості» — своєрідною моделлю, що ввібрала в себе типові для кожного народу етнопсихологічні риси. Етнопсихологічні школи в країнах Сходу відзначалися зміщенням акцентів на розгляд етнічних процесів під кутом їхньої залежності від Природи та пануючими в суспільстві морально-етичними нормами. З другого боку, в СРСР етнічна психологія в цей час була оголошена «буржуазною лженаукою», а висунута тут доктрина інтернаціоналізму всіляко обминала увагою властиві різним народам психічні особливості. Внаслідок цього намагання радянських учених відновити дослідження в галузі етнопсихології у 70-х роках наштовхнулися на труднощі, пов'язані з відсутністю прийнятливих розробок понятійно-категоріального апарату, який би відобразив взаємозв'язок між психологією, етносом і нацією.

Для розуміння феномену української психіки найбільшу цінність являють здобутки вітчизняних дослідників, які, спираючись на вироблену західною наукою методологію та понятійно-категоріальний апарат, розробили власні оригінальні філософсько-психологічні теорії та висунули чимало цінних ідей, що мають загальноєвропейське значення. Зокрема такі визначні інтелектуали, як М. Драгоманов, В. Гнатюк, М. Грушевський, М. Костомаров, В. Антонович, з'ясовуючи роль природно-географічного й історичного чинників у формуванні особливостей національного характеру різних народів й українців зокрема, зробили важливий внесок у розвиток ідей соціальної етнопсихології. Один із провідників культурно-історичної школи 20-х років XX ст. Л. Виготський головним предметом етнопсихології вважав міжкультурні та міжетнічні проблеми, а її основним методом

— інструменталістський. У 30-х роках Ю. Липа здійснив цікавий аналіз різних складових формування українського етносу («раси»), в тому числі й характеру.

Важлива роль в оформленні української етнопсихології як самостійного наукового напрямку належить ученим українського зарубіжжя, серед яких особливе місце займають ідеї та науково-теоретичні опрацювання О. Кульчицького і В. Яніва. Науку, що вивчає цілісність психіки та її специфіку в того чи іншого народу, Кульчицький назвав «характерологією». Янів показав, що це поняття вужче, ніж етнопсихологія (грец. *ethnos* — народ, *psyche* — душа, *logos* — вчення), яка повинна досліджувати не лише характер (грец. *Charakter*—ознака, риса, особливість), але й проблеми, пов'язані з формуванням психічних особливостей етно-типу й ментальності народу. В працях В. Яніва («Нариси до історії української етнопсихології») і О. Кульчицького («Риси характерології українського народу», «Український персоналізм», «Світо-відчуття українця» та ін.) визначені сутність, предмет і завдання української етнопсихології як самостійної наукової дисципліни, що має свою методологію та категоріальний апарат.

Для розуміння феномену української психіки важко переоцінити ідеї таких відомих учених та інтелектуалів ХІХ—ХХ ст., як П. Юркевича («Сердце и его значение в душевной жизни человека»), В. Липинського («Листи до Братів-Хліборобів»), Д. Чижевського («Нариси із історії філософії в Україні»), Я. Яреми («Українська духовність в її культурно-історичних виявах»), Є. Онацького («Українська емоційність»), М. Шлемкевича («Душа і пісня»), П. Гнатенка («Національний характер»). Окремо згадаймо опрацьовану в 1860-х роках П. Юркевичем теорію *кордоцентризму* (лат. *cor*—серце), яка у 1990-х роках набрала широкої популярності в Україні. Спираючись на тезу, що серце значно швидше, ніж розум людини, рухається, мислить, доходить висновків, учений-філософ доводив, що не розум й інтелект, а емоції та почуття, які становлять «потенції серця», визначають світогляд і мотиваційну діяльність особи, відіграючи провідну роль в її життєдіяльності. Ця теорія має важливе значення для розуміння особливостей психічного складу та етнічної духовної культури українського народу.

Суспільно-політичні зміни й активізація міжетнічних стосунків у 1990-х роках спричинили чергову актуалізацію етнопсихологічних досліджень в Україні. Зважаючи на пройдений шлях і здобутки західної та вітчизняної наукової традиції, на зламі ХХ—ХХІ ст. етнопсихологія являє собою комплексну міжгалузеву сферу знань, тісно пов'язану із культурологією, соціологією, лінгвістикою, антропологією, етнографією, фольклористикою, історією та іншими науками. Поступово починає переважати погляд, що її основним предметом є вивчення проблем, пов'язаних із формуванням архетипів, національного характеру, ментальності та етнічної свідомості того чи іншого народу. В найширшому розумінні етнічна психологія покликана дати психологічну характеристику етносу, що неможливо без напрацювання власного категоріального апарату.

Перш ніж перейти до безпосереднього з'ясування окреслених питань, що стосуються українського етносу, звернімо увагу на кілька важливих теоретичних аспектів етнопсихології.

У психологічній науці загальноновизнаною залишається здійснена швейцарським психологом і філософом *Карлом Юнгом* (1875—1961 *рр.*) класифікація народів за психологічними функціями. Він вважав, що індивідууми можуть розрізнятися не лише за універсальними принципами — екстраверсією (зорієнтованість на оточуючий світ) та інтроверсією (зверненість до внутрішнього світу), але й за психічними функціями. На основі домінування одного з чотирьох показників — мислення, емоції, відчуття, інтуїція — були визначені відповідні психологічні типи: мислячий, емоційний, сенсорний, інтуїтивний. Оскільки кожна особа (екстраверт чи інтроверт) належить до одного із названих психологічних типів, то цю схему цілком оправдано застосовують і для класифікації етнічних спільнот.

Психічні особливості народу розкриваються через *структуру психології етносу*, яка складається із двох основних груп характеристик. Перша стосується статичних компонентів, які визначають психічний склад етносу через психічні властивості, що були сформовані протягом його історичного розвитку. Будучи досить стабільними, вони змінюються внаслідок докорінної деформації життєдіяльності спільноти та розкриваються через такі наріжні поняття етнопсихології, як «етнічний архетип», «ет-

нічний образ», «етнічний характер», «етнічний темперамент», «ментальність», «етнічна свідомість» («самосвідомість») та ін. Динамічні компоненти структури психології етносу відображають його мінливі психічні характеристики, які можуть виникати та зникати під впливом різних обставин суспільного розвитку. Вони передусім представлені етнічними почуттями і смаками.

Основне завдання української етнопсихології полягає у вивченні *феномену української психіки*, що є комплексом взаємопов'язаних психічних особливостей українського народу та ментальних (світосприймальних) настанов, які детермінують подібність мотиваційних (вольових), емоційних (почуттєвих), перцептивних (сприймальних), когнітивних (пізнавальних) процесів представників даного етносу (О. Кульчицький). Українська психіка формувалася під впливом багатьох чинників (географічного, расового, історичного, соціального, культурного) та являє складну багатовірневу, динамічну і саморегулюючу психічну систему. Специфіка українського етнотипу визначається самозбереженням українського духовно-психічного складу, саморозвитком українських типових вартостей, поглядів, оцінок тощо.

Отже, з'ясування різних аспектів психології українського етносу повинно супроводжуватися визначенням дефініцій відповідних категорій етнопсихології, а також врахуванням усього комплексу суспільно-історичних факторів, що зумовлювали формування та зміни його етнопсихологічних архетипів, національного характеру, ментальності, свідомості й інших психологічних параметрів. Розуміння та врахування специфічних психологічних характеристик народу сприяють збереженню його культурної самобутності і гармонізації як внутрішніх, так і міжетнічних стосунків.

Міфологічне моделювання світу і формування етнічних образів

Психічний тип (склад) етносу формується протягом тривалого періоду, хоча втратити його можна за досить короткий час. Цей процес відбувається внаслідок передачі міжпоколінної інформації (традиції, звичаї, життєвий уклад тощо), але кожне

прийдешне покоління через нові обставини життєдіяльності засвоює її не автоматично, не повністю, а вибірково (свідомо). Психічні переживання та настрої окремого індивіда, всього етносу виникають і розвиваються під впливом його культурних здобутків (міфологія, історія, література, музика тощо), а також міжетнічних стосунків й загальнолюдських цінностей.

На основі етнічної свідомості формується етнічний образ, що, будучи втіленням єдності загального та універсального, є уявленням про типового для етносу індивіда. Ідеальним джерелом створення етнічного образу українців є народна культура, яка, будучи анонімною, ідейно незаангажованою формою відображення дійсності, водночас програмує цю дійсність через регуляцію поведінки та орієнтацій людей. Виходячи з цього, всі елементи народної культури повинні розглядатися в ланцюгу генетично й типологічно близьких етнічних процесів і явищ, на основі чого виокремлюються їх інтеретнічні та унікальні етнічні компоненти. Вивчаючи фольклорний матеріал й етнічні традиції, слід враховувати такі підходи до опису етнічного образу, як інтеробраз (самоопис; власні уявлення про свій етнос) та екстраобраз (опис інших народів й уявлення про них). Емоційний суб'єктивізм, властивий структурній побудові етнічного образу, слід долати шляхом неупередженого об'єктивно-історичного аналізу.

Універсальною формою і засобом моделювання етнічних уявлень про світ та етнопсихологічних образів виступає *міфологія*, що є концентрованим виразом колективної психіки, оскільки до історичної колективної психіки ми причетні завдяки індивідуальному несвідомому. Через часово-просторові, причинно-наслідкові й образні поняття реальності вона намагається впорядкувати хаос, віднаходячи гармонію життя шляхом витворення архаїчних морально-етичних світоглядних уявлень про Добро і Зло, Любов, Щастя, Справедливість тощо. Психологічний склад етносу — це синтез психічних настанов не лише живих, але й померлих як творців стереотипів його мислення і поведінки. Отже, згідно із ученням К. Юнг'а, яке поділяють сучасні психологи й представники інших наук, на основі еволюції колективного підсвідомого (колективних переживань етнічної групи) формуються універсальні праобрази та символічні

форми, що детермінують поведінку і мислення кожної особи. Розвиток етносу та його психіки Юнг пов'язав з архетипами колективного підсвідомого, що відображають суть та забезпечують форму і спосіб передачі успадкованих першообразів і структур психіки з покоління в покоління. Таким чином, *архетип* — це першообраз, символічна формула, що визначає особливості поведінки, мислення та розуміння світу певної етнічної спільноти, а також внутрішню єдність її культури і взаєморозуміння.

Форма архетипу єдина й універсальна, але він виступає у різних знаково-символічних образах. Так, в усіх народів існують міфи про створення світу та людини як форми «першопочаткової» єдності, але це проявляється у різних символах. В єгипетській міфології першообразом творення світу є небесний змії, що кусає власний хвіст, у китайській таким першообразом уявлялася місткість круглої форми, де перебувають всі суперечності. В українській міфологічній системі першорядне місце порівняно з іншими сюжетами творення Всесвіту (Неба, Води, Вогню, Повітря) займає мотив виникнення Землі, причому не як космічного тіла, а як ґрунту. Ласкава і плодюча Земля (земля) як найхарактерніший архетип українського колективного несвідомого витворився на основі «споконвічного» досвіду співжиття українського хліборобського народу із доброю Ненькою-Землею, що, як буде показано далі, позбавляє його світосприймальні настанови зайвої агресивності, формуючи м'яку оптимістичну споглядальність.

Українська міфологічна традиція є своєрідною інтерпретацією індоєвропейських міфів про походження світу, оскільки в ній знайшла яскраве втілення ідея культу землі та хліборобської праці. Тут навіть уявлення про творення Всесвіту і Землі (землі-ґрунту) значною мірою збігаються, адже ці процеси відбуваються схожими способами — у вигляді сіви. На цій основі витворюється одна з наріжних тез вітчизняної філософії та психології про землеробський тип ментальності та одвічну селянську сутність українців. Ці характеристики властиві багатьом європейським спільнотам, але в українській традиційній культурі культ землі, хліба, хліборобської праці виражений найбільш повно і яскраво. Землеробська праця має таку ж значущість у життєдіяльності росіян і білорусів, проте культ землі

і хліба в їхній міфології відображений слабше, ніж в українців. Це зумовило суттєві відмінності характеру та ментальності цих народів.

Говорячи про анархічне ставлення росіян до господарської праці, М. Бердяєв відзначав, що їхня природа «усвідомлюється як аскетична, яка така, що відрікається від земних справ і земних благ». Анархічність духу меншою мірою властива українцям, уся життєдіяльність, увесь сакральний світ яких просякнуті хліборобською ідеєю. Їхній етноісторичний розвиток супроводжує архетип «доброї», «ласкавої», «плодючої» Землі, що призвело до переважання в українській психіці рефлексивної світоглядної установки, узгодженої з чуттєво-емоційним світосприйманням, над предметною установкою, що зорієнтована на зовнішній світ та відповідає раціонально-вольовому компоненту психіки.

За умов родючості ґрунтів урожай українського селянина значною мірою залежав від метеорологічних умов, тому намагання вплинути на них зумовили розвинутість української хліборобської магії. Тож магічне мислення із переважанням ірраціонального над раціональним значною мірою позначилося на всій традиційній духовній культурі, обрядовості, народних знаннях українців. Потяг до землі виробляв психологію працюючого господаря-хлібороба із властивою йому одвічною дещо містичною настановою, що знайшло яскраве втілення в художніх образах (кінофільм О. Довженка «Земля» та ін.).

Будучи тісно пов'язаним із трипільським культом Великої Богині, архетип Землі-Матері незабаром трансформувався в культ Богородиці. Ставши етнічною домінантою української психіки, архетип Матері позбавляв його агресивної активності, зорієнтовував на ідеали сім'ї, виховання дітей. Всю архаїчну культуру, ментальність та національний характер українців пронизує ідея *першорядності жінки* перед чоловіком, що суттєво вирізняє їх серед слов'янських й інших народів. Українська календарно-обрядова поезія фактично не знає образу чоловіка як чоловіка, тому вона трактує дійсність з точки зору жіночої психології, з погляду жіночої логіки. В архаїчних сюжетах чоловіча стать, як правило, виступає у характерних для матрілокальних сімей персонажних парах, наприклад: «мати-син», «сестра-брат», а їх цент-

Українські селяни

СІЙСЬКОГО, де, зокрема, панує культ Миколи-Чудотворця, а в традиційній обрядовості, пов'язаній із завмиранням та воскресінням природи, центральне місце займає культ Ярила. Україна не знала такого явища, як «домострой», що визначав й узаконював безмежне право чоловіка над жінкою та всіма членами родини. У мовній свідомості українців поряд із загальнослов'янським словом «жена» (та, що «народжує») побутувало поняття «дружина», що вже за своїм значенням передбачало рівність стосунків із чоловіком. Зрештою, лише в українській міфології зустрічаємо сюжет, що Бог, переінакшивши світ, змусив чоловіка керувати жінкою.

Поряд із цим хліборобським (селянським) за своєю суттю архетипом удобу Середньовіччя

ральний архаїчний образ матері-вдови взагалі виключає чи зневажає присутність партнера-чоловіка (М. Гримич).

У поетичних творах Україна (Батьківщина) також найчастіше постає у символічному образі жінки-матері, що визначає відповідну спрямованість українського патріотизму як любові сина до Неньки-Батьківщини. Цим світогляд українців

ВІРАЗНО ВІДРІЗНЯЄТЬСЯ ВІД РО-

«Козак Мамай» Петро Федоров-Рибка. 1855 р. Полотно, олія

сформувався другий вимір українського етнонаціонального образу — *козацький*. На рівні психіки і свідомості вони не лише відрізняються, але й протиставляються один одному. Це спричинило сутте-

ву деформацію українського етнотипу, що проявляється в таких опозиціях: жінка — чоловік, хата — дорога, мир — війна та ін. На місце «жіночої» ідеї прив'язаності до своєї землі й оселі приходять «чоловіча» константа — дорога, чужина.

Внаслідок цього відбулася трансформація і в етноукраїнських морально-естетичних почуттях, осьовою сентенцією яких стають трагічні явища — страждання, муки, смерть. В архаїчній міфологічній традиції смерть розумілася не як трагедія, а як природний етап циклічного розвитку всього суцього від життя до смерті й подальшого відродження. В переповненому внутрішнім трагізмом козацькому фольклорі страждання і смерть вже перетворюються на головну кульмінаційну лінію сюжету, відтіснивши на другий план інші образи. Головним мотивом цього було намагання викликати співпереживання і жалість, що посилює формування відповідних рис української ментальності.

На відміну від «однолінійного» хліборобського психологічного етнотипу, який прагне стабільності, спокою, постійності, козацькому типові властива контрверсійність: крім трагізму, жалості, йому ще більшою мірою властивий дух лицарства, що плекає почуття особистої честі та гідності. На цій основі формується новий український архетип загартованої в боротьбі, мужньої, незламної людини, готової на будь-які жертви, навіть на смерть, заради своєї Віри, Батьківщини, Родини. Такий дух лицарства, до речі, не був відомий іншим східнослов'янським народам.

Хоча відмінності між селянським та козацьким етнообразами доволі виразні, їхнє протиставлення не слід абсолютизувати. З одного боку, козацька психіка насправді породжувала зневагу до хліборобської праці. Згадаймо, для прикладу, уславленого Сагайдачного, який заради козацької слави знехтував хліборобською працею та сім'єю, або ж Івася Коновченка з одноіменної думи: козаки глузували з нього, бо він — «гречкосій». Але, з другого боку, такий «гречкосій» за волею долі швидко покочувався. Говорячи про особливості українського етнотипу, в якому переплелися й забували суперечності між укоріненістю, осідлістю й кочівництвом, М. Гоголь показав, що все це посилювалося відразу до «гречкосіяння». Так, письменник відзначає, що у ньому «диво-

вижно зіштовхнулися дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії: європейська обережність та азійська безтурботність, простодушність і хитрість, потужне діяльне начало та превеликі лінощі й млість, потяг до розвитку й удосконалення — і між тим намагання здаватися таким, що зневажає досконалість».

Архетипні етнообрази народу є важливою детермінантою його розвитку. Перший — архаїчний хліборобський вимір українського етнонаціонального образу пов'язаний із культом землі і хліба, переважанням жіночого начала над чоловічим та магічного мислення над раціональним. Він плекав, живився ідеями стабільності і постійності, тісного зв'язку зі своєю землею, оселею. Другий — образ козака-лицаря також не втратив здатності до магічного мислення, але нехтував іншими архаїчними константами, бо жив ідеєю дороги, прагненням слави. Ці два етнотипи існували паралельно, і хоча конфронтація між ними не була непримиренною, вона завдала певної шкоди українській етнонаціональній єдності. Свідоме чи підсвідоме наслідування мислення, поведінки, світобачення етнотипу свого народу є важливим фактором його самозбереження, а також посилює емоційний стан і почуття власної гідності належних до нього етнофорів.

Детермінанти українського етнічного (національного) характеру

Проблема етнічного (національного) характеру є однією з найважливіших і найскладніших в етнопсихології. Протягом двох останніх століть це питання постійно хвилює європейську і вітчизняну інтелектуальну еліту, що зумовило виникнення численних тлумачень і теорій, які претендують на його розв'язання. Вони свідчать, що вивчення етнічного характеру потребує синтезованого діалектичного підходу, який насамперед враховував би всі зовнішні та внутрішні фактори, що зумовлювали формування цього загадкового феномену людського буття.

В сучасній науковій думці можна виокремити три головні підходи щодо визначення суті етнічного характеру. Одні дослідники розглядають його як суму індивідуальних характерів окре-

мих членів спільноти. Другі виступають проти такої стереотипізації, вважаючи, що цей психічний компонент відображає не лише властивий етнотипові комплекс специфічних духовних властивостей, вироблених протягом його історичного розвитку, але й загальнолюдські цінності. Третя група вчених висловлює сумніви щодо можливості вивчення та визначення національного характеру «науковими формулами» (Д. Чижевський та ін.).

Проте цей феномен є буттєвою реальністю, тож він може і повинен стати предметом наукових досліджень. Виходячи зі здобутків сучасної етнопсихології, *етнічний характер* можемо визначити як систему світовідчуття, самовираження етнічної спільноти в оточуючому світі, що закріпилася та проявляється у вигляді певних стереотипів мислення, емоційних реакцій, норм поведінки, типовому способі дій. Етнічний характер формувався протягом багатьох століть під впливом природно-географічного й етнокультурного середовища, соціоісторичного та інших факторів, тому державно-пропагандистські чи просвітницькі заходи здатні завдати йому лише певних трансформаційних, а не загальних докорінних змін. Така постановка проблеми виправдовує вживання понять «етнічний характер» та «національний характер» як синонімічних.

Якщо етнічний характер як свого роду «ядро» психіки народу доволі сталий і незмінний, то його «периферійні елементи» — більш рухливі. Зовнішнім виразом етнічного характеру є *етнічний темперамент*, що проявляється у темпі мовлення та розмаїтті символів, жестів, реакцій, почуттів тощо. Будучи незалежною від нервової системи стереотипною формою етнічної поведінки, він може розглядатися як властива етнічній спільноті стандартна реакція на конкретну ситуацію. В етнічному характері й темпераменті найповніше розкривається діалектика цілого та одиничного, загального й особливого в психології українського народу. Жодна взята окремо психологічна риса не є сама по собі унікальна, тому саме через особливості вияву та неповторність їхньої комбінації витворюється психічний феномен спільноти, що вирізняє її серед інших етносів.

Такий науково-теоретичний підхід ускладнює теоретичне моделювання українського етнічного характеру. Зважаючи на українські

етнопсихологічну й історіософську традиції, найбільш перспективним шляхом з'ясування цієї проблеми вважаємо визначення детермінант (лат. *causae determinantes* — визначаючий), які зумовлювали формування та кристалізацію цього компонента психічного складу українців. Тобто йдеться про те, як той чи інший чинник впливав на виникнення та розвиток певних рис української вдачі.

Одним із найуніверсальніших і найстабільніших факторів формування українського етносу та його психіки є *природно-географічне середовище*. Численні теорії по-різному характеризують роль ландшафту (степ, ліс, море, гори) та підсоння на вироблення психічних особливостей окремої людини й цілих народів, але реальність їхніх впливів у цій царині не піддається сумніву. Екстраполюючи науково-теоретичні опрацювання західної психології на «український ґрунт», О. Кульчицький відзначає, що «вчуття в хвилясту м'якість» лісостепу та в «безкраю далечінь» степу не сприяло розбудженню в українців «зовнішньої активності» (агресивної експансії в світ), а навпаки, плекаючи схильність до споглядальності, пробуджувало у них любов до безконечності, до недосяжного й абсолютного. Проживання в лісостеповій смузі закладає в українську душу довірливість, толерантність, поступливість чужим домаганням, готовність щось зносити, комусь піддаватися, а разом з цим й оптимізм. Безмежні степові простори поряд із такою контрастністю почуттів вкорінювали в українську вдачу «ентузіастичну настанову» — сп'янілість, розміряність, любов, шаленість та потяг до пошуку неосяжного.

Впливаючи на формування етнічної картини світу, ландшафт й екологічне середовище, з одного боку, значною мірою визначали психічні уявлення та ставлення праслов'ян-русичів-українців до іноетнічних спільнот, а, з другого, — формували психічні стереотипи, які стосувалися сфери їхнього внутрішнього життєзабезпечення. Будучи джерелом постійних нападів кочових племен, Степ розглядався ними як безодня, темрява, хаос; він уособлювався із зовнішньою небезпекою. Йому протиставлялася «розумна й перемагаюча ойкумена» у вигляді «українського поля». Несвідоме колективне довір'я до «доброї Неньки-природи» посилювало оптимізм, активність, що спрямовувалися не на опанування «чужих далеких

світів», а на раціональне освоєння «свого» навколишнього середовища. В цьому слід шукати коріння величезної працелюбності й працездатності українського народу, який прагне створити «рай» навколо себе, а не шукає його в «чужих степах» чи за обріями комунізму. В українській душі Природа (тобто натура) розуміється як «первісна доброта». Уявлення про неї суцільно позитивне, тому вона не протиставляється людській волі, розуму та окультуреному людською середовищу загалом.

З'ясовуючи вплив другої—*культурно-історичної* детермінанти на українську вдачу, можна дещо умовно, але загалом виправдано стверджувати, що процес етногенезу став основою (тлом) формування українського етнічного характеру, тож свої «мітки» в ньому тією чи іншою мірою залишали різні іноетнічні спільноти, що свого часу перебували на території України. В сучасній науці поки що відсутні ґрунтовні комплексні дослідження цього питання, тому не втрачають вартості ідеї, викладені Ю. Липою у праці «Призначення України» (1938 р.). Аналізуючи роль етнокультурних первнів (у вигляді різних спільнот) у формуванні української раси, він намагався показати їхній вплив на становлення українського характеру. Його «підложжя», на думку Ю. Липи, заклали трипільці, які, опановуючи країну лісів, боліт і луговин, проявляли подиву гідну енергійність, незрівнянну витримку, терплячість, мовчазну відвагу, передбачливість, скромність, обережність, впертість у досягненні обраної мети, вміння переносити невдачі. Всі ці риси властиві українському селянинові, тож принаймні умовно можна погодитися із думкою, що «основи його вдачі заклали трипільці», так само, як свого часу «ліґури надали характеру французькому, а пікти — англійському» селам. Другий—еллінський первень (культура Північного Причорномор'я) сприяв формуванню в українців демократизму, підприємливості, духу творчості й естетизму, а Готи—таких рис, як дисциплінованість й організованість, дотримання слова.

Скіфи та інші кочові іраномовні народи могли вплинути на утвердження властивого слов'янам почуття загостреної справедливості, готовності до самопожертви, скромності, відсутності жадоби й прагнення чужого багатства, а також ідеалістичного потягу до військової слави, глибокої відданості своїм та неприязні до

чужих божеств, усвідомлення високого статусу сім'ї, родинних стосунків тощо. Водночас через уже згадуване упереджене ставлення до численних кочових спільнот (печеніги, монголи, татари та ін.), що несли руйнування, страждання і смерть, у слов'ян-русичів-українців вироблялися різні, протилежні за суттю *етнічні установки* (готовність людини сприймати певні явища етнонаціональних стосунків, на основі чого визначаються її психічний стан реагування у певній ситуації) та *етнічні стереотипи* (схематизований, забарвлений емоційно соціоетнічний образ, що поширюється на всіх представників етнічної спільноти). Так, з одного боку, в них формувалися *етнічні пересуди* (негативне ставлення однієї етнічної групи до іншої на основі засвоєння певних стереотипів оцінювання і норм поведінки) та засівалися зерна *етнічної ксенофобії*, що являє собою часто немотивовану («вроджену») недовіру та ненависть до чужинців. З другого боку, зростали пагони *етнічного конформізму* (слухняна поведінка, пасивне сприйняття культурних норм і цінностей домінуючої етнічної спільноти), прикладом чого слугують сумнозвісні «татарські села», виникнення яких також мало політичне і соціальне підґрунтя.

Історичний процес не враховує змін етнічного характеру, проте з бігом часу кожна спільнота зазнає змін у своїй психіці під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів.

Будучи тісно пов'язаною із двома вищеназваними чинниками, *геополітична* детермінанта вказує, що через «пограничне» розташування України між хліборобським та кочовим світами — «цивілізацією плуга» та «цивілізацією степу» (В. Липинський) етнічний характер її корінної людності формувався «на межі боротьби, випадковості, провини, страждання, загрози смерті» (К. Ясперс). Цей фактор значною мірою визначив існування двох згадуваних етнічних образів, що відповідають двом типам психічних реакцій — авантюрно-козацького, схильного до максималізму та героїзму, і селянського, для якого властиве «притаєнне існування», спрямованість на самозаглиблення, самопізнання й обмеженість контактів із зовнішнім світом (О. Кульчицький). У той же час ідеологічні рухи (католицизм, Ренесанс, Просвітництво), що значною мірою визначили характер європейців, докотилися до України у послаб-

леному й деформованому вигляді, тому українській вдачі меншою мірою властива їхня екстравертність з прагненням до створення широких людських об'єднань, керованих спільною метою.

Проблема *соматопсихічної* взаємозалежності на рівні взаємозв'язку тіла (сома) — душі (псіхе) також по-різному вирішується в етнопсихології. Одні дослідники заперечують факт її існування, вважаючи, що психіка особи формується винятково під впливом культури і традицій виховання її народу, а інші визнають вплив на неї як генетично-спадкового фактора, так і довколишнього середовища. Друга точка зору, безумовно, прийнятлівіша, адже психічні властивості людини передаються у спадок на генетичному рівні. З того теоретично доведеного факту, що за півтисячоліття (20 поколінь) особа може мати понад мільйон нащадків, впливає, що більшість етносів Землі, зокрема й український, має спільну «фізіологічно-психічну спадковість». Визнання цього не має нічого спільного з *расизмом*, який доводить, буцімто расовий фактор повністю визначає психічні особливості й інтелектуальний рівень народу.

Взаємозв'язок між расовими (антропологічними) ознаками етносу та його психічними особливостями найвиразніше проявляється в етнічних почуттях, емоціях і темпераменті. Прикладом такої взаємозалежності можуть слугувати запальні ритуальні танці неґроїдних народів, що є екстравертами, а більшість народів Сходу (монголоїдів) є інтровертами з високорозвиненою інтуїцією.

Виходячи із соматопсихічної взаємозалежності, в українській етнопсихологічній традиції (Ю. Липа, О. Кульчицький, В. Липинський, В. Щербаківський) склався поділ народів світу на чотири «антропсихічні» типи:

нордійський — у фізіологічному відношенні визначається високим зростом, світлим волоссям, видовженим обличчям із блакитними очима, прямим тонким носом й розвинутим підборіддям, а також такими рисами характеру, як сила волі, правдолюбство, впевненість у собі, розсудливість, стриманість, низька комунікабельність, свободолюбство, високе почуття обов'язку;

понтійський (середземноморський) — середній зріст, темне волосся, видовжене обличчя із темними або сірими очима та вузьким прямим носом. Риси характеру — схильність до твор-

чої **ДІЯЛЬНОСТІ**, романтизму и пристрасті, витонченість смаків, любов до яскравого, непересічного, прекрасного;

остійський тип до певної міри є протилежністю двом першим типам. Його представникам, з одного боку, властива округла невиразна форма тіла, а, з другого, нерішучість, зануреність у дріб'язковість, відсутність високих стремлінь, одержимості та відчайдушності, вони здатні творити лише за гроші або ж, зрікаючись недосконалого земного буття, всі погляди спрямовують до небесного порядку;

динарський — міцна будова тіла з різко вираженими рисами обличчя. У психічному відношенні характеризується такими рисами вдачі, як сміливість, відвага, ліризм і добродушність, жертвовність, веселість і кмітливість, а також спрямованість на перетворення світу, тому чуттєвість домінує над розумом і волею. Ці риси значною мірою властиві українському козацтву.

Прихильники такої схеми вважали, що до динарського типу належать 44% українців, до остійського — 27%, до нордійського і понтійського — менше 1%, а решта (28%) ввібрала риси двох перших типів.

«Американські психологи Дж. Гайф і Е. Клері, обстеживши впродовж 5 років понад 10 тис. осіб, дійшли висновку, що колір очей людини відбиває також головні риси її характеру.

Виходячи з цього можна зробити висновки: більшість українок та українців має карі очі, а отже вони є веселими, комунікабельними, товариськими, мають гострий розум, люблять і цінують гумор, легко закохуються, хоча й не дуже постійні у своїх почуттях. Вони працелюбні й працездатні, старанні, романтичні, важко переживають кривду. Кожен шостий представник українського народу (власник сірих очей) характеризується як уперта, мужня людина, що домагається свого, незважаючи на труднощі. Приблизно стільки ж українців є романтичними, правдивими й наполегливими. Це люди, котрі мають сині очі. Вони досить легко змінюють свій настрій, інколи бувають вередливі. Близько 4—5 % українців, котрі мають зелені очі, відзначаються сильною волею, чіткою спрямованістю на конкретну мету...

Безперечно, до наведених даних не треба ставитися як до абсолюту, проте певні тенденції з них вивести можна...»

Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

Імовірно, що такі підходи і схеми заслуговують на увагу, тому їх поділяє частина сучасних учених, але при цьому не можна абсолютизувати взаємозв'язок морфологічної будови тіла із психікою та рисами характеру як окремого індивіда, так і цілих народів.

Соціальна детермінанта українського характеру як безпосередньо, так і опосередковано впливає на його кристалізацію через різні форми суспільного устрою. Слабка соціальна диференціація українського суспільства зі значно переважаючою селянською верствою зумовлювала його відносну цілісність і гомогенність. Це своєю чергою спричиняло схильність до творення малих соціальних груп, опертих на почуттєву близькість, згуртованих загальною метою та спільними планами. На відміну від масових суспільних об'єднань їхнім членам властиві раціональне світосприйняття та особлива інтимно-чуттєва близькість, що було показано на прикладі традицій соціонормативної культури українців.

Соціальна детермінанта зумовила величезну роль *родини* у формуванні українського характеру. Для українців як хліборобської спільноти характерний матриархальний тип сімейних стосунків, який, проте, не мав абсолютного характеру, бо ще за трипільської доби витворився чіткий поділ функціональних обов'язків між її членами. Утвердження моногамного шлюбу та високий статус сім'ї сприяли формуванню ідеалів подружньої вірності та прив'язаності до власної оселі як символу родинного життя. Українські вчені (О. Кульчицький, В. Янів, Б. Цимбалістий) вказують, що саме під його впливом українці високо цінують такі риси вдачі, як доброта і добродушність, лагідність і ніжність, м'якість і сердечність, їхньому характерові також притаманний сильний «інстинкт несення допомоги». Це спричиняє втечу до «життя в малому гурті», спаяному глибокою теплотою взаємин.

Отже, український етнічний характер формувався історично, при цьому різні географічні та соціобіологічні фактори по-своєму впливали на витворення його певних рис, які лише у своєму унікально-

му поєднанні становлять феномен цього найважливішого компонента психічного складу етносу. Після того, як завершилася кристалізація українського етнічного характеру, він проявив величезну життєву силу та стабільність, не сприймаючи чи асимілюючи різні іноетнічні впливи. Врахування особливостей вдачі різних народів має велику практичну значущість для гармонізації стосунків між ними та запобігання міжетнічних конфліктів.

Системоутворюючі ознаки українського менталітету

Визначені риси та особливості українського характеру як важливого компонента психічного складу українського етносу суттєво доповнюють інтегральні ознаки його ментальності. На соціально-побутовому рівні поняття «характер» і «ментальність» часто не розрізняються, тому в них вкладається схожий зміст. Проте з точки зору психології як науки ці окремі феномени по своєму розкривають особливості психічної сутності різних народів.

Вважається, що поняття «ментальність» в науковий обіг запровадили в середині 1950-х років французькі дослідники Ж. Люб'є та Р. Мандру. Протягом подальшого півстоліття воно широко використовувалося в багатьох гуманітарних дисциплінах, на основі чого виробилися різні тлумачення та підходи до пізнання цього явища. Зважаючи на це, чимало авторитетних західних учених (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін та ін.) почало взагалі висловлювати сумнів стосовно можливості розкриття феномену ментальності народу, спираючись на сучасні наукові поняття і методи. В українській етнопсихологічній традиції склався підхід, що цьому явищеві можна знайти історико-філософське пояснення, зокрема О. Кульчицький розглядав ментальні (світосприймальні) настанови як «психічні чинники», що дають відповіді на запитання: «Як і яким ми сприймаємо світ?», «Яке у нас його зображення?» тощо.

Виходячи зі здобутків зарубіжної та вітчизняної науки, під *ментальністю* розуміємо етнопсихологічний феномен, який у концентрованому вигляді відображає різні рівні (від буденно-емоційного до науково-теоретичного й ідейного) світобачення і поведінки як окремого індивіда, так і цілих етносоціальних об'єд-

нань. Її розвиток прийнято розглядати через призму філогенезу (еволюційні зміни загальнолюдської психіки під впливом умов життя) та онтогенезу (формування психіки індивіда протягом його життя). Ментальність особистості визначається комплексом внутрішніх (емоції, почуття, пам'ять, мислення тощо) та зовнішніх (традиції виховання, вплив засобів масової інформації та ін.) чинників. Проте закладені з часу народження психічні установки (вроджена інтроверсія) не змінюються під впливом цих обставин, тому оточуюча дійсність переважно сприймається через домінування почуттів і емоцій над волею та інтелектом.

Роль ментальності в розвитку етносу зумовлюється її світоглядно-практичною спрямованістю. Визначальними складниками в системі етнічної ментальності є моральні цінності та норми виховання, особливості світосприйняття, настрої та форми міжособистісних стосунків тощо. Вона не зводиться до сумарного вияву різних форм суспільної свідомості (мистецтво, релігія тощо), а є специфічним відображенням життєдіяльності етносу, становлення якого відбувається в певному географічному, історичному та культурному середовищі. Найбільш виразно етнічна ментальність проявляється в комплексі нормативних орієнтацій та образів, які регулюють поведінку і визначають світоглядні цінності етнофора. На цій основі можна вивчати загальний процес соціоісторичного формування етносу.

Спираючись на традиції української соціопсихічної школи, можемо визначити комплекс системоутворюючих ознак, властивих українській ментальності. Найголовнішою серед них є *інтровертність психічних функцій* у сприйнятті та ставленні до оточуючої дійсності, що знаходить вираз у зосередженості особи (народу) на проблемах свого внутрішньо-індивідуального світу. В житті це проявляється у доволі широкому діапазоні. З одного боку, тут маємо справу з намаганням уникнути будь-яких контактів (впливів, подразнень) із зовнішнім світом, що часто призводить до існування подвійної моралі з такими крайніми проявами, як «укрита злість, облудлива покірність» (І. Франко). З іншого боку, зустрічаємо просте занурення у власний зовнішній світ. Таку властиву українській вдачі «втєчу від життя, в душу

і долю» (М. Шлемкевич) та замкненість ілюструють приказки: «Тише води, нижче трави», «Моя хата скраю, нічого не знаю» і т. ін.

На противагу настановам європейського персоналізму, що спрямовувалися на експансію людини у зовнішній світ, притаманне українському інтровертизму занурення у власний світ призвело до інтенсифікації особистого внутрішнього життя українського етнотипу. Концентрація психічної енергії людини у власному внутрішньому світі відповідним чином позначається на характері її стосунків із власним соціальним оточенням, а особливо із чужинцями. Властиві українському селянинові обачливість і настороженість у спілкуванні та намагання уникнути контактів зокрема проявляється у звичаї відповідати запитанням на запитання.

Починаючи від М. Костомарова, якого іноді називають «батьком української етнопсихології», однією із базових ознак української ментальності (психіки) дослідники називають *індивідуалізм*. Згідно з думкою В. Яніва він становить найбільш повний вияв особливостей українського етнотипу, тож інші вчені практично як тотожні індивідуалізові вживали поняття інтровертизм (Я. Ярема, О. Кульчицький), кордоцентризм (П. Юркевич) тощо. В індивідуалізмі яскраво проявляється поліфонічність українського менталітету. З одного боку, для нього характерні поетизм, повага до кожного індивідуального буття, терпиме ставлення до іноетнічних цінностей, а з другого, — несприйняття деспотизму, опосередковане прагнення до особистої свободи з відсутністю організації й чіткої дисципліни тощо.

Інтровертність та індивідуалізм не суперечать, а навпаки, передбачають, навіть посилюють такі риси українського народного духу, як *природний демократизм і волелюбність*, що витворюють жадобу до свободи, формують стихію вільної самодіяльної особистості. Хрестоматійно відомий вислів М. Костомарова, що Україна з давніх-давен «знати не хотіла ні царя, ні пана» підтверджується просякнутістю суспільно-політичного життя українців численними демократичними інститутами самоуправління, головними символами яких стали вічовий устрій Києворуської держави, славнозвісні братства, Генеральна рада Запорізької Січі, постійне декларування народовладдя під час Української революції 1917—1919 рр. тощо.

Коріння такого природного демократизму психологи оправдано шукають у родинно-побутовій сфері. Згідно з традиційними нормами весь спадок в українській родині ділився між нащадками порівну незалежно від їхньої статі. На такій основі вироблявся психологічний стереотип: якщо в родині панує принцип «все ділити порівну», то так повинно бути і в суспільстві. Отже, родина формує ставлення українця до влади та авторитету в державі. Дослідник Б. Цимбалістий (імовірно під впливом фрейдистських ідей) таким чином з'ясовує психічний механізм цього явища. Малій дитині важко здобути приязнь і довіру в стосунках з батьком, бо він надто далекий від неї та втручається в її виховання передум як караючий чинник. Дитина кориться батькові зі страху, але всередині не любить його, бунтується проти нього. Згідно з виробленою на цій основі настановою доросла людина з недовір'ям, нехиттвом, ворожістю ставиться до державної влади. Якщо ж ця влада не «своя», а «чужа», то це слугує ще й моральним виправданням бунту проти неї, хоча після її падіння серед українців часто настає анархія. Оже, їхні демократизм і волелюбність значною мірою зумовлюються присутнім у підсвідомості стереотипом, що будь-яка влада (батьківська чи державна) — це насильство і страх, тому найкраще, коли «кожний сам собі пан і всі рівні між собою».

Четвертою системоутворюючою ознакою, що просякає всю ментальність українського народу та приводить в дію глибинні механізми її психіки, є *переважання почуттів та емоцій над інтелектом і волею*. Зауважмо, що, займаючи головне місце серед динамічних компонентів структури психології етносу, етнічні почуття через свою емоційну мотивованість та суб'єктивність важко піддаються як науковому вивченню, так і практичному регулюванню. Під *етнічними почуттями* розуміємо емоційні переживання індивіда, що визначають його ставлення до свого народу та інших спільнот. В етнічних почуттях відбиваються уявлення та переживання, пов'язані з історичним минулим, сьогоденням і перспективами розвитку свого етносу та його відносин з іншими спільнотами, але їхня міжпоколінна наступність є доволі мінлива, що зумовлюється змінами в суспільному житті. *Етнічні емоції* (лат. *епоуеге* — збуджувати, хвилювати) — це більш вразливіший елемент етнопсихологічної

структури, який відображає психічні переживання, душевні хвилювання (радість, страх, гнів та ін.) індивіда чи групи людей, що виникають внаслідок зовнішніх чи внутрішніх подразнень.

Чутливість та емоційність (легка збуджуваність, схильність до швидкого і яскравого прояву емоцій) української вдачі відзначаються контрастністю та мають різні суспільні прояви. З одного боку, як постійно наголошував В. Липинський, «емоціоналізм» українців згубно впливає на їх політичні змагання, а «надмірна пристрасна чутливість» спричиняє дріб'язковість, байдужість до дійсно важливих справ. Ці риси менталітету посилюють віру в різні чутки та зумовлюють мінливість настроїв, «легку запальність і швидкоохолодження», що спричиняє невдачі в організаційній діяльності. З другого боку, емоційність для українців — це не стільки «кара Бога», як «дар Божий», тому всі визначні мислителі, які зверталися до цієї проблеми (Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Юркевич, Д. Чижевський, Є. Онацький та ін.), бачили в ній передусім «прикмету нашої національної вишестості». Пронизуючи сферу міжлюдських стосунків (шлюб, родина, приятелювання), емоційність і чутливість роблять їх міцнішими, глибшими. Щира емоція — це насамперед бажання, тому вона керує всім чуттєвим світом людини: любов викликає бажання робити щось приємне, а ненависть — прагнення його знищити; страх спричиняє бажання втекти, а гордість — видаватися великим тощо. На противагу холодним розрахункам емоційність робить світ кращим, бо, наповнюючи його оптимізмом, здатна змінити ненависть на любов, війну на мир...

Емоції є джерелом і наслідком мистецької діяльності, бо саме вони дозволяють особі реалізувати свої потенційні можливості, проникнути в сутність речей і явищ та, зрештою, справити враження на інших, здобути славу, що є природним бажанням віднайти в інших людях розуміння і схвалення своїх ідей і праці. Емоції стають позитивною творчою силою лише за умови розвитку в здоровому родинному середовищі. Їх життєвий простір фокусується передусім у сфері інтимного життя, тому без материнської любові, суворої батьківської опіки, приятельських стосунків із братами і сестрами здорова людська емоційність може перерости у безсердечну сухість, жорстокість, показну сентиментальність. Саме висока

емоційність і чутливість за будь-яких історичних обставин забезпечували цілісне функціонування української психіки. Поряд з цим важливо підкреслити, що вони не суперечили, а стимулювали розвиток волі, моралі та інтелекту нації. Позбавлена емоцій людина втрачає смак до життя. Народом, що, попри всі випробування долі й технологічні модернізації, не втратили емоційного стану душі та зберегли свою первісну силу, належить майбутнє.

Інтровертність й індивідуалізм, демократизм і волелюбність, емоційність та чуттєвість — все це наріжні «стовпи», які через поліфонічність проявів визначають сутність української душі. Проте жоден із них не можна абсолютизувати, адже взяті окремо, самі по собі, ці ознаки відображають лише окремі аспекти світовідчуття, стереотипи поведінки та психічних реакцій народу. В українській ментальності ці властивості нерозривно взаємопов'язані, так, що, переплітаючись та непомітно переходячи одна в одну, витворюють той унікальний ледь уловимий феномен, який можна назвати «*духом українства*». Так, інтровертність посилює індивідуалістський код цінностей, який своєю чергою стимулює мотивацію досягнень, демократизм, прагнення до особистої незалежності, зміцнює впевненість та усвідомлення необхідності спиратися на власні сили.

Українська філософія та література витворили образ «внутрішньої людини», що «втікає від життя, в душу і долю» (М. Шлемкевич). Але його не слід сприймати спрощено, бо він надзвичайно багатогранний, переповнений внутрішніми суперечностями. З одного боку, така людина зорієнтована не на політичні справи (тим більше, що століттями мусила жити в «чужій» державі), а на буденно-побутові переживання. З іншого боку, на авансцені української історії ніколи не бракувало людей вільного ратного духу, що, не бажаючи бути глядачами світової драми, конче прагнули стати її акторами (С. Кримський). Хоча індивідуалізм належить до базових ознак української ментальності, український етнос не засвоїв однієї з головних засад християнського візантизму — домінування загального над індивідуальним. Втіленням свободолюбивої й самодіяльної, демократичної й анархічної стихії стало козацтво, в якому національна удача знаходить віртуозний вираз у буянні вільної індивідуальності та особистісного завоювання світу, що стало архетипічним для ук-

раїнського менталітету. Прагненню до свободи не суперечить емоційно-чуттєвий поетизм, що спрямовує не на очікування оманливого майбуття, а на гостре переживання сьогодення.

Контрастність української ментальності не заперечує її гармонійної цілісності. Українцеві як інтровертній людині властиве сильне почуття свого «Я», а це породжує прагнення до зовнішнього самовияву. Невдачі у зовнішніх діяннях не лише скріплювали цю інтровертність, посилюючи внутрішню пасивність (утеча від дійсності), але й спричиняли природний спротив усім поневолювачам. Водночас інтровертність українця — це не замкнення у собі, а спрямування у себе (В. Янів), тому, зважаючи на велику чуттєвість, він не переносить самотності, а потребує контактів для вислову почуттів, для самовиразу. Все це зумовлює *шляхетність української вдачі*, що яскраво проявляється в альтруїзмі, бажанні нести безкорисливу допомогу, причому не «сильному», а «слабкому», тому, хто її насправді потребує. Дух бунтарства й непокори, хоча й ушляхетнений ідеєю визвольної боротьби, в пориві народного гніву може набирати страшних жорстоких проявів. Але бажання помсти може швидко згаснути через природне братолюбство, яке, перевершуючи і придушуючи агресивність та войовничість, породжує дух всепрощення як досконалий прояв шляхетності.

Протягом двох останніх століть в суспільно-науковій думці не вщухали намагання порівняти ментальні настанови українців з іншими, передусім слов'янськими, народами, що породило безліч різних, навіть полярно протилежних думок. Це значною мірою зумовлюється побутуючими етнічними стереотипами, тож для уникнення упередженості у з'ясуванні цього питання доцільно звертатися до психологічних характеристик того чи іншого народу, які давали його ж представники — визначні мислителі. Так, М. Гоголь вказував, що українському духові властиве намагання злитися із буттям, розчинитися в ньому, а для російського — прагнення піднятися над життям у вищі виміри ідеальних сфер. М. Бердяєв відзначав притаманну російському менталітетові архетипічну піднесеність і зверхність етичних норм та ідеалу. Саме тому в Росії майже до петрівських часів головним жанром літератури були життя святих, які в українській

культурі мали незрівнянно меншу значущість, бо в ній також були широко представлені полемічні твори і поезія.

Етнопсихологічні порівняння не варто будувати лише на окремих, навіть найвиразніших ознаках духовності того чи іншого народу, бо вони не завжди адекватно відображають стереотипи світосприйняття чи поведінки його окремих соціальних груп, а також домінування тих чи інших психологічних настанов на певному етапі історичного розвитку. Виявом цього є протиставлення «твердих», «войовничих» екстраверсійних європейців, що, наче «стріла у вічність» (Ф. Ніцше), опановували світ, «лагідним» і «ніжним» інтроверсійним українцям (М. Хвильовий протиставляв сильних вольових здобувачів — іспанських конкістадорів «розляпаній», безвольній, сентиментальній психіці українців). З такими поглядами важко погодитися, бо вони, по-перше, не враховують глибоких трансформаційних змін, що зазнав український народний дух, починаючи із києворуської доби й до ХІХ—ХХ ст, по-друге, слід зважати, що його репрезентує не лише селянство, але й козацтво, якому були властиві і риси «екстраверсійних європейців».

Світосприймальні настанови українського народу були мотивовані не лише його традиційним етносоціальним середовищем, але й зовнішніми впливами. Протягом багатовікового чужоземного панування відбувалося постійне винищення найбільш свідомих, вольових й активних представників народу. Зрештою, спричинена більшовицьким режимом глибока трансформація етносоціальних стосунків зумовила роздвоєння цілісної духовної іпостасі на «Я-етнофор» та «Я-соціум». Впровадження «колективного» бачення середовища викликало дисонанс із такою рисою української етнопсихіки, як індивідуалізм. Це перетнуло природний шлях європейського розвитку України, що відповідав ментальності її народу. На його традиційний психічний архетип було накладено «євразійську» матрицю світосприйняття з абсолютною домінантою тотального підкорення (В. Храмова).

Хоча вимушений послух і рабське існування передусім були інстинктивним прагненням до самозбереження, вони породили соціопсихічний та політичний конформізм, який згідно з євразійською психосоціальною моделлю передбачав покірність і прислужницт-

во. Під пресом жорсткого тоталітарно-імперського алгоритму життєдіяльності зникає самодостатня, відповідальна за життя свого народу особа, а споконвічні ідеали працелюбства, честі, гідності, сумління, свободи зазнають руйнації і нівелювання. Але й за таких умов українці не втратили таких стрижневих чеснот, як волелюбність та непокірність, правдолюбство, гідність, жертвовність, сумління.

Особливості етноісторичного розвитку та психіки українського народу створили придатне тло для витворення комплексу меншовартості, що є витісненими у сферу підсвідомого почуттями, які внаслідок заниженості своєї самооцінки виробляють погляд (переконання) про власну недорозвиненість та нездатність досягти тих чи інших завдань через неспроможність долати труднощі, брак сил. В українців комплекс меншовартості набирає особливого забарвлення завдяки високій самооцінці свого, сповненого багатством переживань, внутрішнього світу та переконанням у даремності зусиль, спрямованих на проникнення й опанування світом зовнішнім, що стає для них менш значущим.

Меншовартість за таких обставин може перетворитися на *комплекс кривди*, що має різні, навіть протилежні за характером прояви і наслідки. У намаганнях надолужити і компенсувати втрачене людина чи ціла спільнота можуть вдаватися до ідеалістичного мрійництва, побудованого на вірі про встановлення царства правди та панування ідей загального братерства або ж на основі сильно представленого в українській душі компонента мазохізму (пошук насолоди у стражданні) шукати самопіднесення в ореолі страждання. Меншовартість нерідко призводить до надмірного наголошення на своїй силі та значущості або ж до посилення агресивності, ворожості стосовно реальних чи уявних ворогів, представлених передусім в іноетнічному середовищі. Якщо ж для цього не вистачає сил чи хоробрості, то розвантаження тривалий час придушуваних почуттів відбувається у власній етнічній групі.

Отже, будучи важливою інтегральною етнопсихологічною ознакою індивіда, етносу, нації, ментальність має важливе значення для розуміння психічного складу українського народу в соціальному, політичному та етнічному контекстах. Через цю складну ієрархічну систему розкриваються особливості його світосприйняття, емоцій-

ного стану, стереотипів поведінки, цінностей, принципів виховання та форм міжособистісних стосунків. У своєму комплексному поєднанні вони витворюють такий етнопсихологічний феномен, що, вирізняючи українців серед інших спільнот, засвідчує їхню окремність, самотність та багату внутрішню духовність.

Етнічна і національна свідомість (самосвідомість)

Етнічна свідомість — одна з головних обов'язкових ознак етносу. Вона формується під впливом таких компонентів етоногенезу, як єдність території, культури та мови, її кристалізація завершується на пізніх його етапах, що знаходить вияв у самоназві. Таким чином етнічна свідомість ніби фіксує етапність формування етносу та визначає завершальну стадію цього процесу.

Етнічна свідомість витворюється через усвідомлення спільнотою свого етнічного буття та життєдіяльності, тож основне підґрунтя її виникненню дають уявлення про спільне походження і кровну спорідненість. Не менш важливими компонентами, що визначають зміст і сутність цього феномену, є поєднаність народу спільною традиційно-звичаєвою системою, а також уявлення (та факт існування) про територію спільного проживання («рідна земля» — «батьківщина»), про спільність психологічного складу і особливих рис характеру. Етнічна свідомість формується стихійно на рівні побутової свідомості та суспільної психіки через осмислення спільних для членів певної групи норм і стереотипів поведінки та способу життя. На цей процес реально впливає емоційний компонент, що, як правило, посилює почуття гордості за належність до своєї етнічної групи, а отже — обурення та гніву стосовно її зрадників і ворогів. Тож *етнічну свідомість* можна визначити як комплекс нагромаджених та усталених у процесі етноісторичного розвитку спільноти світоглядних уявлень, суспільних знань та психічних установок, що забезпечують розуміння належності особи до свого етносу.

«Вищим рівнем» етнічної свідомості можна вважати *етнічну самосвідомість* (хоча виокремлення та протиставлення цих категорій доволі умовне). Вона виникає тоді, коли етнос починає

розуміти свою внутрішню цілісність і на цій основі самовиокремлює та протиставляє «свою» суспільність іншим народам, усьому оточуючому світові. Найвиразніше етнічна самосвідомість проявляється у зв'язку із прилученням особи до культурної спадщини пращурів, що дозволяє найповніше усвідомлювати себе суб'єктом (складовою) своєї етнічної суспільності. Самоусвідомлення належності до певної етнічної групи надає індивідові відчуття підтримки (часто примарливої) та більшої впевненості.

«Вищим щаблем» етнічної самосвідомості є *національна свідомість*, яка, крім згаданих ознак, уже пов'язана із системою ідеологічних і політичних цінностей. Її центральним постулатом є ідея національної держави. На відміну від етнічної свідомості національна свідомість не виникає стихійно на побутовому рівні, а є результатом цілеспрямованої діяльності інтелектуальної еліти. Важливу роль в її поширенні відіграють громадсько-політичні організації і державні інституції. На суспільному чи індивідуальному рівнях свідомості етнічний та національний типи свідомості повністю не витісняють один одного, а можуть по чергово домінувати на певних етапах історичного розвитку. Національна свідомість порівняно з етнічною є чимось більшим, аніж розуміння етнічної (культурної, мовної, кровної) спільності, адже вона також дає уявлення про властиву певному народові політичну спільність. Значення етнічного компонента в національній свідомості зменшується в міру зростання її загального рівня та наповнення цивілізованістю і громадянською культурою.

Від категорії «національна свідомість» дефінітивно відрізняється поняття *національна самосвідомість*, яке, підкреслюючи усвідомлення людиною своєї належності до нації, меншою мірою пов'язане з впливами ідеології. Національна самосвідомість — це тривке і глибоке переживання та самоуявлення особи про себе як представника певної нації. Протягом життя людина, як правило, не змінює свою національну самосвідомість, тоді як політичні інституції та суспільні процеси можуть вносити нові елементи та певні корективи в смисл національної свідомості.

Вивчення комплексу проблем, пов'язаних з етнонаціональною свідомістю, неможливе без з'ясування поняття *етнічна ідентичність*. Значущість і складність його розуміння полягають

в тому, що людина не може існувати поза межами етнічного середовища, але її належність до певної етнічної суспільності проявляється та усвідомлюється по-різному. Зокрема етнічна ідентифікація може здійснюватися на основі наслідування індивідуумом психічних і культурних стереотипів етнічної групи, в якій він виховується та проживає, або ж через свідоме чи несвідоме копіювання, добровільно чи під примусом тощо. Коли ж часом людина за власною волею відмовляється визнавати свою етнічну (національну) належність, вона перетворюється на *космополіта* (грец. kosmopolites — громадянин світу). Космополітів не слід ототожнювати з *етнічними маргіналами*, які часто мають виразну етнічну свідомість, але, перебуваючи в іноетнічному середовищі, не можуть її належним чином проявити.

Жодну етнічну ознаку (мова, культура, релігія тощо) не можна взяти за стабільний визначальний критерій, який би забезпечував чітку ідентифікацію як певної етнічної групи, так і належних до неї індивідів. Отже, вирішальна роль у розв'язанні цієї проблеми належить самосвідомості та внутрішнім орієнтаціям, які задають алгоритм діяльності та формують стереотипи поведінки особи, властиві лише представникам одного етносу. Цей процес здійснюється на основі *етнічної самоідентифікації*, під якою розуміємо самоототожнення індивіда із певною етнічною групою. Якщо така самоідентифікація викликає якісь труднощі, тоді особа починає шукати ознаки своєї тотожності з тією чи іншою етнічною групою, а потім свідомо оголошує про свою належність до неї.

Особливості етнічної свідомості українського народу як складного багатозарового ієрархічного явища визначаються характером його етноісторичного розвитку. Вчені виокремлюють *три типи* етнічної свідомості (самосвідомості): етнорегіональна, етнічна, національна, що найяскравіше проявляються в існуванні різних самоназв (етнонімів, крайонімів, етнополітонімів тощо).

Достатньо виразно елементи етнічної самосвідомості простежуються вже в антсько-склавинській спільноті (V—VII ст). Про це, наприклад, свідчить залишений Прокопієм Кесарійським епізод, пов'язаний з викупом анта Хільбудія зі склавинського полону. Зізнання на допиті, що сам він «родом ант» підкрес-

лювало його кровний (етнічний) зв'язок з усіма антами, які таким чином протиставляються іншим племенам, зокрема й склавинам. Серед антів існувало чітке уявлення про такі поняття, як «батьківщина» і «соплеменники», що вживалися не у вузькому розумінні (рідна оселя), а в широкому значенні: всі анти вважалися кровними родичами чи близькими сусідами.

Племінні об'єднання слов'ян VIII—IX ст. мали ще виразнішу етнорегіональну самосвідомість, яка забезпечувала їхню самоідентифікацію та протиставлення іншим етнічним групам. Крайова свідомість була властива і більшості русько-української людності Давньоруської держави, про що свідчать самоназви: «кияни», «сіверяни», «галичани», «подоляни», «буковинці» та інші. Вони мали земляцьку основу та походили від назви регіону проживання. Вже йшлося про те, що у давньоруському суперетноспільній етнічна свідомість була властива лише державним мужам та літописцям, а твердження, що вона була притаманна й масі простого люду, є залишком імперського мислення. Загальноетнічна самосвідомість у той час могла формуватися лише на основі ідеї спільної боротьби проти зовнішньої безпеки. Але для її вироблення цього було замало, адже все світобачення, основні норми і стереотипи мислення та поведінки давньоруської людності мали вузькорегіональний, а не загальнодержавний характер, що відобразилося у тих же крайових самоназвах.

Формування загальноетнічної самосвідомості українського народу починається лише після монгольського нашествия, що стало реальною загрозою збереженню його етнічності. Чітких реальніших контурів вона набирає у XV ст. коли із входженням України до складу Литовсько-Руської держави проблема ідентифікації за принципом «ми» — «вони» отримує загальнонародне розуміння. Основою цього стало усвідомлення, що українська спільнота як єдина етнонаціональна цілісність відрізняється від інших за такими ознаками, як наявність власної території, мови, віросповідання, права та прадавніх звичаїв і традицій, що забезпечують саморегуляцію всієї сфери життєдіяльності. У кінці XIV—XV ст. етнічна свідомість підноситься до рівня національної ідеології, що стало головною передумовою вироблення національної свідомості.

В українській суспільно-науковій думці переважає погляд, що *витоки української нації виводяться від козацтва*. Будучи всеукраїнським загальноетнічним рухом, воно взяло на себе одну з головних функцій держави — захист від зовнішніх ворогів, що за тих умов була рівнозначна боротьбі за збереження української етнічності. Виходячи з того, що у XVI—XVIII ст. козацтво виступало головною репрезентуючою силою українства та уособлювало його ідеали і прагнення, можна цілком оправдано вважати, що формування козацької та української національної самосвідомості розгорталося як єдиний процес. Вона формувалася на соціально-побутовому рівні, а головне в ідеологічній площині на основі ідей наступництва традицій Києворуської держави, «збереження руської віри» та боротьби за «давні права і вольності» й гострого засудження національного «відступництва».

На перешкоді кристалізації української національної самосвідомості стало соціальне розшарування українського суспільства. У русько-литовську добу це проявилось в наростанні суперечностей між сполонізованою окатоличеною шляхтою і духівництвом, з одного боку, та носіями етнічних цінностей, представлених селянством і частиною середнього духівництва й шляхти, з другого. З кінця XVII ст. таку етносоціальну «роздвоєність» починає визначати «промосковський вектор». Унаслідок втягування у фарватер російських проімперських впливів із національної свідомості української верхівки видаляються ідеологічні цінності, а на рівні широких народних мас вона знижується до національної психіки з вирізненням мовних, територіальних, побутових ознак відмінності «ми» від «не ми». У той же час в Галичині через нерозвиненість шляхетського стану збереження свого національного «Я» забезпечувало греко-католицьке духівництво завдяки плеканню «прадідівських традицій», рідної мови та віри.

У XIX ст. під впливом західних ідей романтизму зусиллями української інтелігенції (козакофіли, хлопомани, українофіли, громадівці тощо) поступово поглиблюється усвідомлення етнонаціональної самобутності, головними ідентифікуючими ознаками якої залишилися мова, релігія і традиційно-правові норми. Рефлексія національних особливостей освячувалася ідеєю абсолютної неповторності

й вартості кожного народу, його традицій, духу. З долученням ідеї буржуазно-демократичного права попередній постулат етнонаціональної ідентифікації «ми інші, ніж вони, бо в нас інші мова, право та віра» тепер набирає такого вигляду: «ми інші за історією, мовою, характером, духом, тому ми вимагаємо нашого права у нашій державі на нашій території» (В. Жмир). Отже, самосвідомість і самовизначення українців починають виводитися із «народного духу» як наріжної внутрішньої властивості соціального організму.

Переломними у формуванні української національної свідомості стали 40—80-ті роки XIX ст. З одного боку, на перешкоді її виробленню стала русифікаторська політика царату (сумнозвісні валуєвський 1863 року та емський 1876 року укази тощо), спрямована на викорінення самобутності українського культурного буття. З іншого боку, під впливом творчих здобутків власних пророків-мучеників і духовних проповідників (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, Леся Українка, І. Франко, М. Грушевський та ін.) на основі стереотипів побутової етнічної свідомості відбувається кристалізація національної ідеї. Це дало підґрунтя створенню у кінці XIX — на початку XX ст. програм українських політичних партій, в яких основні постулати національної свідомості набувають довшеного вигляду. Такі субстанційні елементи народного духу, як воля, віра, свобода вже формують *політичну свідомість* (самосвідомість) як сукупність стійких почуттів, настроїв, ідей і цілісних теоретичних систем, що на основі самобутності нації відображають її прагнення до самостійності, незалежності, державності та соціального прогресу.

Поширенню й утвердженню національної свідомості в українській народній масі сприяла доба національно-визвольних змагань 1917—1920 років. Сприятливий ґрунт для її стабілізації давали українізація й активна діяльність української еміграції у 1920-х роках. Але подальший шістдесятирічний період, що супроводжувався фізичним винищенням українців, зокрема їх національної еліти й інтелігенції, пануванням великодержавної комуністичної ідеології та придушенням будь-яких проявів інакодумства, спричинив тотальне придушення національної свідомості. В цей же час всіляко викорінювали прояви національної психіки, а головню національної ідеологи, яка фактично ототожнювалась зі злочинністю.

«Національна свідомість кристалізується виразно сама собою тільки у часи зовнішньої небезпеки, масового патріотичного напруження і піднесення. Після цього національне життя має тенденцію повертати назад до стану стихії з приметними їй забуреннями, пасивним буттям, безвільним триванням. Понад рівень стихії тримає націю її організованість, насамперед держава і поодинокі її апарати».

Лев Ребет «Теорія нації», 1955 р.

У період розбудови української державності національна свідомість стає одним із головних чинників забезпечення етнокультурного відродження і збереження етнічності загалом. Але на практиці її пробудження та кристалізація розгорталися важко і суперечливо.

Спіраючись на наукові схеми західних і вітчизняних учених, у сучасному українському суспільстві можна виокремити *три рівні національної свідомості*. Перший високий (максимальний) рівень об'єднує людей, що репрезентують національну гідність і самовизначення українського «ми». Вони беруть активну участь у розбудові національно-громадянського суспільства. На другому рівні національної свідомості та етнічності перебувають громадяни з поміркованою національною свідомістю, які не виявляють живої участі чи байдуже ставляться до етнокультурних і національно-політичних процесів. Третій рівень становлять особи, які негативно, вороже ставляться до національно-державницьких прагнень свого народу. Залишаючись вірними великодержавній ідеї, вони діють як відцентрові сили, девальвуючи й розкладаючи його етнічність. Водночас у національній свідомості існують різні полярні за змістом настанови у ставленні до зовнішнього світу: вони можуть мати конфронтаційне спрямування, коли в інших спільнотах бачиться загроза власному існуванню, чи солідарний характер, якщо шукаються шляхи співробітництва на користь загального вселюдського розвитку.

Отже, формування етнічної та національної свідомості (самосвідомості) — це тривалий, складний і суперечливий процес, який, з одного боку, розгортається під впливом певних суспільно-полі-

тичних факторів, а, з другого, з часом сам починає відігравати дедалі вагомішу роль у життєдіяльності народу. Кристалізація та поглиблення етнопсихологічної свідомості серед широких шарів суспільства стали одним із найважливіших чинників самовизначення та боротьби українського народу за незалежність. На сучасному етапі історичного розвитку етнопсихологічна самосвідомість стає однією з визначальних ознак самоідентифікації особи і народу, що не має нічого спільного з ідеями етнічної винятковості та національної зарозумілості, які призводять до націоналістичного психозу, посилюючи напруженість як усередині певного суспільства, так і в сфері міжнаціональних стосунків.

Література: Баронин А. С. Этническая психология. — К., 2000; Введение в этническую психологию. — СПб., 1995; Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. — Дн-ск, 1995; Гнатенко П. І. Український національний характер. — К., 1997; Кульчицький О. Український персоналізм. — Мюнхен—Париж, 1985; Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 2. — К., 1995; Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992; Лозко Г. Етнологія України. — К., 2001; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. — М., 2000; Саракуев Э. А., Крысько В. Г. Введение в этнопсихологию. — М., 1996; Степико М. Буття етносу. Витоки, сучасність, перспективи. — К., 1998; Українська душа. — К., 1992; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К., 1992; Ярмусь С. Духовність українського народу. — Вінніпег, 1983; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. — Мюнхен, 1993.

Розділ VII

Етнологія релігії

Глибокому об'єктивному розумінню широкого і складного комплексу проблем, пов'язаних з етнологією релігії українського народу, сприятиме вивчення праць авторитетних українських та зарубіжних учених і дослідників М. Грушевського, І. Огієнка, М. Брайчевського, Б. Лобовика, Б. Рибаківа, Г. Булашева, С. Здіюрука, Я. Ісаєвича, А. Колодного, Д. Степовика, М. Чмихова, Л. Филипович, Г. Лозко, Б. Ребіндера та інших, а також колективних монграфій, енциклопедичної й довідкової літератури з цієї теми.

Взаємозв'язок етносу і релігії. Предмет етнології релігії

Важко погодитися з поглядом, що побутує в учених колах, буцімто етнологія релігії є «сферою релігієзнавства», адже такою ж мірою її можна вважати одним з наукових напрямів етнології, культурології тощо. Етнос і релігія як феномени людської цивілізації є предметом дослідження багатьох наук, тож етнологія релігії передусім зосереджує увагу на складній і багатогранній проблемі взаємовідносин між ними. Для її вирішення ця відносно нова наукова дисципліна повинна вивчати:

етнічне коріння релігії та релігійні теорії походження етносів; закономірності взаємозв'язків і взаємозалежності між етносом та релігією, що мають безліч форм і проявів;

роль релігії в життєдіяльності народу, що розкривається через систему релігійних символів і догматів, функціонування різних релігійних груп усередині етносу та інші аспекти;

структуру й особливості вияву етнорелігійної свідомості та її вираження через етнорелігійну ідентифікацію окремої особи і всієї етнічної спільноти;

теоретико-методологічні проблеми взаємодії етносу і релігії, що потребує випрацювання відповідного науково-категоріального апарату, без якого неможливе адекватне відображення сутності досліджуваних процесів і явищ;

перспективи етнорелігійного розвитку, зокрема вплив етносу та релігії на виникнення і становлення різних форм суспільного життя тощо.

Отже, етнологія релігії повинна охоплювати всі етнічні особливості релігійного буття, відображені в духовній та матеріальній культурі народу. При цьому етнічний і релігійний феномени вона розглядає не як окремі абстракції, а в їх нерозривному взаємозв'язку з іншими історичними явищами, зважаючи на весь комплекс суспільних факторів.

У світовій та українській суспільній думці на проблему співвідносин етносу і релігії склалося два основні погляди (напрями) — богословський і світський. Усередині кожного з них існує широкий спектр різних підходів та інтерпретацій.

Християнський теологічний напрям ґрунтується на двох основоположних засадах — креаціонізмі (визнання «акту творення») та провіденціалізмі (визначеність божою волею всіх суспільних явищ). Виходячи з цього, його представники в основу своїх концепцій кладуть біблійний постулат, що Бог, будучи творцем не лише окремої людини, але й усіх народів, визначає весь їхній розвиток. Згідно зі Святим Письмом після всесвітнього потопу всі нащадки Ноя спочатку були «одним народом», але потім, розгнівавшись на цю етнічно єдину спільноту за намагання спорудити Вавилонську вежу «заввишки до небес», Бог пзремішав мови людей та розсіяв їх по всій землі. Так, біблійні слова «у їхніх краях, кожний за мовою своєю, за своїми родами, у народах своїх» розкривають суть етнічної класифікації народів, які відповідно поділяються за географічною, лінгвістичною, расовою та культурною ознаками.

Підтвердження біблійної легенди сучасні вчені-богослови шукають у писемних джерелах і даних археології. Вдаючись до модернізованого тлумачення проблеми походження і розселення етносів та появи багатомовності, вони визнають, що це був тривалий процес, який здійснювався за Божим сценарієм. Отже, це не змінює сутності богословської етнологічної доктрини, яка безапеляційно доводить, що основою етногенетичних процесів є релігія, яка й зумовлює загальні та специфічні риси етнокультурного розвитку всіх народів.

Визнання конфесійної належності головним етновизначальним чинником фактично призводить до ототожнення етнонаціонального та релігійного. Це своєю чергою дає теоретичну базу для консервативних, а то й відверто реакційних висновків (найбільш поширених у російській суспільній думці), коли шляхом змішування наріжних понять «православний», «росіянин», «церква», «народ» та інших православні починають ототожнюватися винятково з росіянами, а отже українці та білоруси автоматично зараховуються до російського народу. З другого боку, і в українській суспільній думці під впливом «буденної свідомості» мали місце спроби синонімічного вживання понять «православний» та «українець», хоча моноконфесійність не властива українському етносові. Таким чином, саме абсолютизація релігійного та нехтування іншими суспільними чинниками перешкоджають теологам неупереджено осмислювати суть етнонаціональних процесів і виважено підходити до визначення ролі релігії в життєдіяльності етнічних спільнот.

Представники другого — *світського напрямку* виходять з того, що етнічність і конфесійність не завжди тотожні ознаки окремої особи чи народу, бо ці явища лише частково «накладаються» одне на одне. Вивченню проблеми взаємовідносин між етнічністю і релігійністю тут перешкоджає різне розуміння цих складних сфер людського буття. Багато західних і сучасних українських учених відносить релігію до однієї з визначальних ознак етносу та етнічності. Розбіжності трактувань у цьому випадку зводяться до відмінностей у баченні ролі і місця релігійного фактора, якому надається більшої чи меншої значущості в етногенетичних процесах порівняно з расовими (фізичними), мовними, культурно-традиційними, психологічними й іншими ознаками. Проте частина дослідників цього напрямку не виокремлює релігію як самостійну етноідентифікаційну рису, а то й взагалі заперечує її атрибутивну роль у формуванні етносу.

Сутність етнологічних категорій вже розглядалася, тому звернімо увагу на зміст категорій, що відображають зв'язок релігії з етносом. Поняття релігія переважно виводять від кількох схожих за семантикою, але відмінних за значенням латинських слів: «religo» — зв'язок, єднання; «religio» — побожність, честь, благоговіння; «religere» — совість та ін. На позначення комплексу

явищ, що засвідчують віру людини в Бога, в європейському суспільному лексиконі воно з'явилося в епоху Відродження, а в українському — у XVIII ст. Зауважмо, що ця категорія не тотожна, а ширша за змістом, ніж українське поняття «віра». Богословське розуміння релігії охоплює всю сферу, що з'єднує людину з божественністю, тому вона виступає основною причиною та наслідком появи і розвитку етносу. У світській науковій літературі побутує визначення релігії як однієї з найдавніших форм специфічної суспільної свідомості, що проявляється на власне релігійному, а також психологічному, ідеологічному та інших рівнях.

Отже, релігія та етнос — це різні поняття, які не можна ототожнювати, бо перше наближає особу та пов'язує її з Богом, а друге визначає характер різнорівневих людських стосунків. Якщо етнос — це біосоціокультурне явище, то релігія є виявом суто трансцендентального, вона стосується лише духовної сфери. Деякі вчені вказують, що у стародавніх і середньовічних суспільствах мало місце «ототожнення» релігійності та етнічності, покликаючись при цьому на те, що вірування в той час виступали чинником етнімотворення (еллінізм — елліни, індуїзм — індуси). Але це не змінює функціональної природи цих феноменів, тому ієрархічність стосунків між етносом і релігією правомірно розглядати у двох вимірах. На «горизонтальному» вони виступають як рівнопрядні чинники, що може проявлятися у словосполученнях «народ — церква» та ін. «Вертикальний» зріз характеризує рівень таких зв'язків, де етнос стає «причиною» (основою), а релігія — «наслідком», що визначає його морально-ціннісні якості. Це, безумовно, не заперечує важливих етнотворчих функцій релігії.

Історичний аспект взаємозв'язку між етносом і релігією визначає одна з центральних категорій етнології релігії — *етнорелігієгенез*, під яким розуміють складний, багатофакторний, різнолінійний процес, у результаті якого може виникнути моно- чи поліконфесійна спільнота. Ідентифікаційний аспект проблеми «етнос — релігія» розкриває поняття *етноконфесійність* («етнорелігійність»). У вітчизняній науці воно з'явилося в 1990-х роках для диференціації груп людей чи окремих індивідів на основі їхньої етнічної належності та релігійного віросповідання.

У трактуванні етноконфесійності переважають два підходи. Одні вчені вважають, що вона відображає адекватність між певними нормами віросповідання та світоглядними і психічними орієнтаціями, які виражаються в думках і поведінці особистості. Інші на перше місце висувають специфічні культурні ознаки груп людей, які мають спільний релігійний спосіб життя та єдину етнічну самосвідомість. З точки зору етноконфесійності етнічне і релігійне виступають як формально рівноправні складові, вона виникає і змінюється в ході етнорелігієгенезу, маркуючи його етапи та вирізняючи певні складники і явища цього процесу.

Всі релігії етногенетичні, бо їхнє виникнення і розвиток відбуваються в межах певного соціоетнічного організму. Багато сучасних учених відмовляється від поділу релігій на родоплемінні, національні та світові (цей підхід значною мірою побудований на марксистському вченні про суспільно-економічні формації). Натомість пропонується вирізнити світові (вселенські, надетнічні) та етнічні релігії, а також неорелігійні напрямки. Поняття *етнічна релігія* (*етнорелігія*) віддавна використовується в науковій літературі на означення релігійних комплексів, що виникли та функціонують у рамках певного етнічного утворення. Вони, як правило, мають автохтонне походження, бо зароджуються і розвиваються природним шляхом на основі місцевих етнокультурних традицій (міфів, звичаїв, обрядів, культів), тісно пов'язані з певним екологічним середовищем, мають локальний характер та не виходять за межі проживання етносу.

Сучасна наукова думка по-різному, часто суперечливо трактує проблему української етнічної релігії. Загалом не заперечується належність до неї *родоплемінних форм* релігії (вірувань), що ґрунтуються на первісних релігійних віруваннях і племінних культурах, які відображають як універсальні форми осмислення людиною основ буття, так і конкретні культурні досягнення етнічних спільнот, засвідчуючи характер їх етноплемінних уявлень та культурно-побутової традиційності. Етнологи вважають, що поява релігійних вірувань залежала не стільки від природно-географічних чи соціальних чинників, скільки від етнічного фактора, тому в традиційних суспільствах релігія стала першим

реальним проявом етнічності. На рівні родоплемінних стосунків можемо говорити про тотожність релігійного й етнічного.

Однак цю тотожність людство дедалі більше втрачало в процесі свого розвитку. Хоча етнічне та релігійне завжди перебували в тісному взаємозв'язку, але перше поступово починало домінувати над другим. Саме міжетнічні контакти стали однією з головних причин виникнення *політеїзму* (грец. *poli* — «багато», *theos* — «бог») — багатобожжя, що може існувати у вигляді двох ієрархічних систем. Одна складається з більш-менш незалежних божеств, а друга має *генотеїстичний* (від грец. *genitor* — творець, родоначальник чи від *hen* — один) характер, коли на чолі пантеону богів стояло верховне божество. Політеїстичний характер мала релігія східнослов'янських племен Київської Русі до прийняття християнства.

Етнічна релігія нерозривно взаємопов'язана з життєдіяльністю народу, в ній виразно проявляються етноконфесійні ознаки, тому закономірно, що її доля визначалася історичним розвитком етносу. Етнічна релігія могла зникнути, якщо він припиняв існування чи зазнавав асиміляції, або ж переростала у загальнонаціональне явище, якщо етнічна спільнота підносила до рівня нації, створювала свою державність.

Так ми підійшли до з'ясування складного поняття *національна релігія*. Воно широковживане у західній, радянській та сучасній українській літературі, але трактується по-різному. В широкому розумінні національна релігія — це вищий ступінь етнічної релігії, бо, як відзначалося, нація є вищою й особливою стадією зрілості етносу, а націотворення є продовженням процесу етногенезу. Християнство в своїй основі має вселенський (наднаціональний) характер, але водночас його можна вважати національною (післяетнічною) релігією українців. І в цьому немає суперечностей, оскільки протягом тисячолітньої історії в обрядово-культурній сфері християнство набрало самобутніх українських етнонаціональних рис. Народно-побутову релігійність не можна протиставляти християнству, бо в ментальності українського народу вони настільки тісно переплелися, «зрослися», що відрізняються одна від одної головню на на-

уково-теоретичному рівні, а також у контексті сучасного відродження українського язичництва.

Прямий зв'язок між релігійними віруваннями та етносередовищем розкривається через поняття *етнічність (етнізм) релігії*, що виконує важливі пізнавальні та практичні функції. Відображаючи глибинну етнічну сутність релігії, воно сприяє глибокому розумінню світовідчуття і світосприйняття народу, відокремленню однієї спільноти від інших та збереженню їх етнокультурних традицій.

Етнізму релігії протиставляється *релігійний космополітизм*, який проявляється у свідомому відмежуванні чи байдужості до етнічного віровчення і культу, що незмінно призводить до зневажання духовної культури власного народу. Зародившись у межах етнічних релігій, космополітизм став невід'ємною рисою вселенських релігій. Це до певної міри закономірне явище, бо внаслідок внутрішньої консолідації етнічної спільноти пантеон її богів зменшувався від числа богів роду, племені, союзів племен до єдиного Бога народу, нації, а відтак і всього людства. Першим реальним виявом космополітизації релігії став генотеїзм, який створив передумови для універсалізації певних релігійних комплексів. Так, Перун у русичів почав символізувати певну двобічну «етнічно-релігійну» спільність: головний бог пантеону ставав уособленням бажань і прагнень народу.

Етнічність і космополітизм часто закладені вже в наріжних засадах релігії, зокрема в християнстві перше постає як помісність, а друге — як вселенськість, соборність тощо. В процесі їхнього розвитку наростає тенденція щодо посилення космополітизму та згасання етнічності як вияву етноконфесійної самобутності кожного окремого народу. Зі зміцненням світових релігій вони посилюють свій вплив на етнічні процеси. Зокрема християнський космополітизм, що знаходить образний вираз у біблійній формулі «немає ні елліна, ні іудея», «розмиваючи» етнічний поділ суспільства, підпорядковує собі різні народи.

Це явище значною мірою пояснюється тим, що в догматиці вселенських церков фактично немає етнонаціональних елементів. Етнокультурні традиції й надбання певного народу найвиразніше проявляються в культових діях, які через народну культуру і звичаї потрапляють до побутової сфери. Отже, саме через

обряд як найвиразніший зовнішньоестетичний прояв релігійності багато прихильників православ'я пов'язує себе з цією вірою.

Для виваженої оцінки етнорелігійних процесів важливе значення має адекватне розуміння суті *релігійного націоналізму*, який у сучасній суспільній та науковій думці має багато різних і суперечливих трактувань. З одного боку, з цим явищем законномірно пов'язують етнічну дискримінацію та численні міжетнічні конфлікти. Але, з другого боку, релігійний націоналізм слід розглядати як прояв масової свідомості та патріотичного руху, що відіграв важливу роль у самозбереженні і самоутвердженні багатьох народів світу. Різні європейські спільноти — українці, поляки, іспанці, голландці та інші під прапором релігійного націоналізму відстоювали власну незалежність, зберігаючи себе від деетнізації.

Отже, етнос і релігія є важливими самостійними величинами людського буття, які не можна ні ототожнювати, ні протиставляти одна одній. Широкий і складний комплекс проблем їхньої взаємозалежності становить головне предметне поле етнології релігії — самостійного наукового напрямку, тісно пов'язаного з філософією, релігієзнавством, етнологією та іншими дисциплінами. Етнічні релігії існують у межах певної спільноти, відіграючи важливу роль у збереженні їх етнокультурної самобутності. Кожна релігія (не лише світова) утримує в собі етнічні та космополітичні елементи, але суперечність між ними не нездоланна, тому Сучасні церкви намагаються віднайти компромісні форми їхнього співіснування. Тож взаємовиключеність та конфліктність між етнічним і вселенським у релігії поступово згасає і вони починають доповнювати одне одного. Релігії, передусім християнство, намагаються досягти компромісу між зовнішньою етнічністю та внутрішнім космополітизмом. Головною тенденцією цього процесу є універсалізація етнічного та його реалізація через космополітизм.

Етнотворчі функції релігії

У суспільній (світській) думці, як уже відзначалося, переважає тенденція щодо трактування релігії як явища похідного, залежного від соціального середовища, зокрема й політичних впливів.

Але разом з тим вона виступає самостійним активним фактором, що реально впливає на життєдіяльність народу. Про це виразно свідчать її етнотворчі функції, які проявляються як на рівні всього суспільства, його окремої (етнічної) сфери, так і конкретного соціуму — носія етнічності. Суспільна роль релігії змінювалася на різних стадіях виникнення та формування українського етносу, тож вона виступала як динамічний, так і гальмівний чинник цього процесу. Етнічні функції релігії мають поліваріативний, різновекторний характер (ті, що сприяють єдності або ж дезінтеграції етнічного утворення). Визначмо їх так:

компенсаційна функція проявляється на кількох рівнях. На одному з них відбувається нівелювання меншовартості спільноти, яка завдяки своїй належності до однієї зі світових релігій ніби отримує додаткові права й підстави підвестися до рівня інших народів, що її сповідують. Одним із мотивів запровадження на Русі християнства було намагання її володарів стати «рівними» з іншими європейськими династіями; нова релігія відкривала шлях для укладення міжмонархічних шлюбів та прилучення до культурних традицій Візантії. На іншому рівні ця функція релігії зумовлює «сакралізацію народу» через оголошення його «богообраним» та піднесення над іншими спільнотами. Прикладами цього роду є місіанські теорії про «богообраність» євреїв, «богоносність» московитів та ін. Діячі Кирило-Мефодіївського братства таким же шляхом намагалися обґрунтувати історичне покликання українського народу, пов'язавши його з біблійним народом Яфетової сім'ї;

світоглядна функція полягає в тому, що, визначаючи загальні принципи та сенс людського буття, релігія впливає на формування етнічної картини світу українського народу. Внаслідок зміни релігійних вірувань відбуваються повна або часткова трансформації етнічного світогляду, світобачення всього етносу та його окремих представників. Так, християнство не могло повністю витіснити язичництва, тому внаслідок пристосовування до нього виник феномен двовірства, в якому в нових формах християнської обрядовості зберігалось старе «етноязичницьке» сприйняття світу;

рефлекторна (символізаторська) функція релігії проявляється при розгляді етноісторії чи окремих її аспектів у вигляді свя-

щального дійства, а також в осучасненні, актуалізації минулого народу, яке зображається як результат Божого провидіння. Таким прикладом етнізації релігійного і сакралізації національного є піднесення значущості Києва до рівня «другого Єрусалиму», а також відтворення української етноісторії через Покров Богородиці, возвеличення символу Софії (у вигляді низки Софіївських соборів), що, зійшовши як божа благодать на Україну, стала покровителькою і заступницею її народу;

інтегративна (етноконсолідуєча) функція виразніше проявляється на більш пізніх стадіях україноетногенезу, коли завдяки органічному вплетенню релігії в етнічну структуру зростає її роль в етнокультурному розвитку народу. Посилення релігійного впливу на формування етнічних цінностей і традицій, нагромадження етнічного досвіду на вищих стадіях розвитку спільноти призводить до сакралізації етнічної та етнізації релігійної сфер буття. На цій основі відбувається нівелювання субетнічних відмінностей усередині етносу. Етноінтегративну роль відіграють усі складники релігії — від догматики, що визначає загальні віросповідні принципи, до культу й обрядовості, що формують етнонаціональні стереотипи та поведінку. Українці, як і більшість європейських народів, своєю внутрішньою консолідацією та етнонаціональним самовизначенням великою мірою завдячують християнству;

комунікативна функція релігії полягає в тому, що через зв'язок віруючих із Богом у рамках однієї етноконфесійності відбувається їхнє зближення, зростає порозуміння між ними. Налагодження діалогу між віруючими різних конфесій має важливе значення для згуртування християн-одновірців на сучасному етапі етнонаціонального розвитку України;

етнотворча та етнозберігаюча ролі релігії близькі до двох попередніх функцій. Інтегруючи народи, вони можуть сприяти виникненню нових етнічних утворень, виступати стрижнем збереження етнічності та протистояти асиміляції, а також запобігати загрози їх етнічного розпаду. Так, греко-католицизм став важливим захисним заборолем від окатоличення й денаціоналізації (полонізації) галицьких українців, відігравши важливу роль у їх національно-культурному відродженні;

асиміляційна функція релігії виразніше проявляється на загальному тлі етнокультурного розвитку українців, що розгортається через тісні взаємозв'язки між різними народами, передусім поляками та росіянами. Їхні прагнення асимілювати українців реалізовувалися у двох формах: добровільній (міжетнічні шлюби, надання пільг і титулів тощо) або ж насильницькій (утиски представників конфесії, що не належать до «панівної» (державної) церкви та ін.). Внаслідок цього етнічна належність українців, що перебували в складі Російської імперії, стала підмінюватися релігійною, тобто православною, яка була спільною для росіян і білорусів. На цій основі будувалися численні теорії про єдність етнічного походження трьох слов'янських народів;

етноідентифікаційна функція релігії полягає в тому, що протягом тривалого історичного розвитку конфесійна ознака виступала одним з основних критеріїв визначення етнічної належності. Такого роду приклади вже наводилися вище. Досить виразно це явище проявилось на Західній Україні у 20—30-ті роки ХХ ст, коли при переписах населення за основу визначення етнічного складу населення бралось його релігійне віросповідання. Релігія набуває абсолютного значення, коли через призму самоусвідомлення особи відбувається самоототожнення її конфесійної й етнічної належності. Це знаходить символічний вираз у таких словосполученнях: «серб — православний», «боснієць — мусульманин», «поляк — католик» та ін. Проте наголосимо, у випадках, якщо така ідентифікація здійснюється іншою стороною, можливі різного роду перекручення. Зокрема символічно-узагальнююче маркування на кшталт «українець — православний» не відповідає дійсності, бо не враховує українців греко-католиків. З другого боку, такий підхід може свідчити про намагання штучно пов'язати православних українців і росіян, нівелюючи, таким чином, їх різну етнічну належність;

дезінтеграційна (розмежувальна) функція проявляється в тому, що релігія може стати на перешкоді процесам етнонаціональної консолідації або ж навіть спричинити розчленування етносу, що формувалася на спільній конфесійній основі. Вона найвиразніше проявляється знову ж таки в поділі українського народу на уніатів (греко-католиків) та православних. На збере-

ження етнонаціональної єдності негативно впливає поширення в Україні різних неорелігійних течій;

дестабілізаційна функція релігії може проявлятися як у стосунках між представниками одного етносу, так і в міжетнічних відносинах. Серйозною перешкодою для досягнення громадянського миру і злагоди всередині певної спільноти можуть стати суперечності між кліром і мирянами, між нижчим та вищим духівництвом, між прибічниками релігійно-консервативних і реформаторських течій, між представниками різних конфесій тощо. З іншого боку, середньовічна європейська та українська історія дає безліч прикладів, коли релігійний фактор використовувався як формальна причина для вирішення інших, більш глибоких, етнічних та соціальних інтересів.

При розгляді етнічних функцій релігії слід враховувати два моменти. По-перше, вони тісно взаємопов'язані між собою, тому можуть проявлятися в комплексі. По-друге, етнотворча функціональність релігії доволі мінлива, тому одні її елементи за певних обставин здатні переходити в інші, навіть протилежні за характером. Етнорелігійна конфліктність на міжетнічному рівні нерідко спричиняє посилення внутрішньої інтеграції. Такого роду прикладом є протиборство (дестабілізація стосунків) між православними українцями і католиками поляками у XV—XVII ст, яке повернулося посиленням етнонаціональної консолідації та зростанням національної свідомості в українському суспільстві. В добу національної революції, очолюваної Богданом Хмельницьким, під гаслом «захисту рідної віри» всі верстви українського народу згуртувалися і виступили на боротьбу з польським поневоленням.

Отже, будучи важливим чинником етнотворення, релігія здатна прискорювати або ж гальмувати цей процес, сприяти збереженню єдності й цілісності етнічної спільноти або ж, навпаки, посилювати внутрішню дезінтеграцію. Як реальна, а в деяких випадках і визначальна ознака ідентифікації особи релігія може сприяти посиленню чи послабленню її етнічності, виступаючи, таким чином, реальним значущим фактором впливу на всі сфери етнічного буття. Все це необхідно враховувати при вивченні етнічних явищ і міжетнічних стосунків, а також моделюванні їх подальшого розвитку.

Етапність і проблеми етнорелігієгенезу

В етногенезі українського народу, як уже відзначалося, брали участь різноетнічні спільноти, а перехід від старих до нових суспільних відносин, у тому числі і в культурно-релігійній сфері, відбувався без різких розривів, так що ніколи не припинялася наступність поколінь. Існує безумовний взаємозв'язок між релігійною еволюцією та всім комплексом суспільних відносин (соціально-економічних, політичних тощо), проте це не означає, що етапи етнорелігієгенезу збігалися з відповідними стадіями та формами етнічного розвитку суспільства.

Важливе значення для розвитку цих процесів мало географічне розташування України, яка, перебуваючи на перехресті шляхів між Сходом і Заходом, переживала й акумулювала різні релігійні впливи. Виходячи з цього, до вивчення етнорелігієгенезу українців слід підходити у двох вимірах: «вертикальному» (часово-діахронному), коли нагромадження власного досвіду та утвердження власних звичаїв і традицій забезпечували збереження етнічної самобутності, та «горизонтальному» (часово-синхронному), коли взаємодія з різними етнічними спільнотами та релігіями спричиняла порушення внутрішньої гомогенності, а отже розвивала первісні етнорелігійні особливості.

Формування праслов'янських язичницько-міфологічних уявлень

Поняття «язичництво» не є штучним витвором кабінетних учених, а має глибоке історичне коріння, зокрема чи не вперше воно згадується ще у Велесовій Книзі. Його походження пов'язують із праслов'янським словом «язик», що не лише позначало орган мовлення, а й використовувалося стосовно самої мови та народу-племені зі спільними звичаями й віруваннями. Цей термін витримав випробування часом, незважаючи на те, що у християнській літературі йому з відомих причин часто надають-

ся негативно-емоційне забарвлення. Неприпустимими є ототожнення слів «язичництво» і «поганство», останнє має відверто вульгаризаторський зміст, оскільки застосовувалося для приниження вірувань різних кочових народів, що нападали на Русь.

Витоки формування язичництва як української етнорелігії доволі чітко простежують на відстані семи—восьми тисячоліть, хоча, безумовно, воно мало значно глибше коріння. У запропонованій Миколою Чмиховим міфологічній періодизації визначають такі епохи його становлення:

1. Доба Великої Богині Матері (VI—IV тис. до Н. Х.) — спільноти пелазгів і трипільців, панівна роль жінки, побутування культу Рожаниць, Матері землі.

2. Доба Сварога (VI—III тис. до Н. Х.) — трипільська культура, поява анімістичних уявлень про душу.

3. Доба Дажбога (III—II тис. до Н. Х.) — панування кочових народів (арійців), утвердження патріархату й уявлень про безсмертя людської душі.

4. Доба Перуна (I тис. до Н. Х. — II тис. після Н. Х.) — іраномовні спільноти, слов'яни, русичі, українці, поступовий перехід до монотеїзму і втрата етнічних знань.

Безумовно, що ця схема умовна і недосконала, але вона показує, що язичницьке світобачення значною мірою співпадає з археологічною періодизацією історії, що свідчить про обопільність впливу й певну «симетричність» змін у язичницьких віруваннях та етногенетичних й етнокультурних зрушеннях.

Українське язичництво було найбільш гармонійним релігійним світобаченням, бо різноетнічні уявлення синкретизувалися в ньому не через насильницьке нав'язування, а природним шляхом. Його еволюція досить чітко простежується, починаючи з трипільської релігійно-міфологічної системи, яка ввібрала особливості світобачення давніх землеробських спільнот Східносередземноморського регіону та Південно-Східної Європи, включаючи українське Правобережжя. Її центральним елементом є образ жінки-прародительниці, що стала втіленням усього живого — дикої та окультуреної природи. Про це свідчать антропоморфні жіночі фігури, в яких підкреслюються жіночі дітородні органи, а також зооморф-

на пластика, де в натуралізованому чи пперболізованому вигляді передаються певні ознаки різних тварин — биків, овець, собак, свиней, ведмедів та ін. Віддзеркалюючи річний господарський цикл, міфологема землеробських спільнот ґрунтувалася на парадигмі шлюбу Богині Матері-Землі з небесним Богом-Биком (символ чоловічого начала та захисника всього живого). У скотарських народів її центральним елементом була битва і перемога небесного Громовержця над земноводним Змієм. Трипільці мали великі спеціально споруджені святилища, де культу відправлялися цілими громадами. Характерно, що в регіонах міксації землеробських і скотарських племен їхні уявлення органічно накладалися одне на одне, даючи основу виникненню нових міфологічних уявлень.

Світобачення й естетичні смаки трипільців найвиразніше проявляються в орнаменталізації керамічних виробів. Вони засвідчують уявлення про трисферну будову Всесвіту: у верхній частині («небо») зосереджені життєдайні води; у середній розташовані сонце, місяць і зорі; в нижній (земна поверхня) — усі живі істоти. Уявлення про підземний світ з'явилися лише в пізньому трипіллі, ймовірно під впливом скотарських спільнот. При зміні місця поселення трипільці спалювали старі будівлі і гончарні майстерні. Цей самобутній звичай пов'язаний із культом вогню як символом переродження й оновлення, а також з культом предків: в оселях перед спаленням залишали побутові речі, вважаючи, що вони знадобляться душам померлих родичів. Курганні поховання виявлено лише на пізньому етапі трипілля, коли, змішуючись з іншоетнічною людністю, землеробські племена почали втрачати етнічну чистоту.

Як і в трипільців, найхарактернішою рисою релігійного світогляду кіммерійців, скіфів, сарматів та багатьох інших народів, що понад тисячоліття (IX ст до Н. Х. — IV ст. після Н. Х.) впливали на етногенез українського народу, було поширення культу Богині-Матері, що символізував жіночу природу, яка запліднювалася та розквітала через зв'язок із чоловічим началом. На цій основі формувався культ Роду, що водночас пов'язувався з культом предків. Скіфи створили першу на території України систему політеїзму. Вона поєднувала вірування трипільців з тотемізмом скотарських племен, тому її найприкметнішою озна-

кою стали вияви зооморфних і антропоморфних елементів. Скіфський пантеон божеств очолювали Табіті (символ жіночого начала, світла і вогню), Папай, Апі, які мають прямі аналоги в грецькій міфології (відповідно Гестія, Зевс, Гея).

Система культів та обрядів, що відповідала скіфському політеїзмові, виразно простежується у слов'янському язичництві. Скіфські поховальні обряди, пов'язані з культом Роду і вогню, вплинули на формування праслов'янської віри в життя після смерті та відчуття постійної присутності предків серед живих. У концентрованому вигляді це проявилось у поліфункціональному слов'янському культі печі та вогнища. Вважалося, що піч є місцем, де жінка повинна народжувати дитину, що біля неї перебувають душі померлих членів роду, що піч може забрати хвору дитину і повернути її здоровою тощо. Вогнищеві приписувалися очисні, охоронні та життєдайні функції, воно асоціювалося з сонцем, яке дарує тепло і світло. Звідси образ злиття «вогнесвітла» з водою, що символізує всесвітню гармонію і запліднення всього живого на землі. Ще й досьогодні це знаходить прояв у святі Купала.

Скіфський релігійний символ водоплавних птахів (качки, гуси зображалися на культових предметах) залишив помітний слід у слов'янських віруваннях, де він виконує захисні й магичні функції, означає поєднання ідеї часу і простору (качка у слов'ян стала уособленням зв'язку з потойбічним світом). Зі скіфською традицією учені також пов'язують поширені серед них обряди жертвопринесення і побратимства, а також культове поклоніння мечеві тощо. Безліч сюжетів із міфологічних уявлень скіфів знаходимо у давньоруському фольклорі, наприклад, про боротьбу зі Злом трьох братів, в якій лаври переможця дістаються наймолодшому, про дивовижних істот—жар-птицю, жар-коня тощо. З іншого боку, у слов'янській ритуально-обрядовій практиці майже не зустрічаємо поширених в інших народів культів і обрядів, пов'язаних із шаманством, які у тих же скіфів супроводжувалися курінням конопель.

Важливу роль у передачі релігійно-міфологічних уявлень скіфів відіграли сармати, які своєю чергою збагатили їх магичними діями. Так, запозичений слов'янами сарматський звичай розбивати при похованні дзеркало, яке вважалося вмістилищем

душі і смерті, сьогодні проявляється у традиції завішувати дзеркала в помешканні, де є покійник.

Помітний слід у слов'янському етнорелігієгенезі залишили вірування фракійських племен, які перебували у найбільш тісному зв'язку з населенням Прикарпаття. Наскрізно у їхньому світобаченні є віра в безсмертя душі та потойбічне життя. Фракійці активно плекали ідею про можливість оздоровлення тіла шляхом попереднього оздоровлення душі, для чого використовували численні молитви і замовляння. З цим пов'язується збереження в окремих регіонах України звичаю, коли живі зверталися до померлих родичів небіжчика з проханням відчинити ворота потойбічного світу та впустити його до себе.

Про схожість релігійно-міфологічних уявлень фракійців і слов'ян засвідчує склад їхніх пантеонів богів. Зокрема аналогом фракійського бога війни Ареса у слов'ян є божество під назвами «Ярий», «Ярило», «Ярун» та ін. До головних слов'янських богів прирівнюється фракійський бог Дія, з культом якого пов'язується запалювання вогню на свято Івана Купала. Як у фракійців, так і в слов'ян богиня Лада виступала покровителькою весни, щастя, подружнього кохання і вірності. В жертву їй приносили білого півня. Відгоміним цього є в Україні звичай ритуального споживання півня на парубоцьких вечорницях, що донедавна побутував. Фракійські божества сонця Сивіла та Пел відомі серед українців відповідно як Вилки, а також як Білобог (Білун) — творець землі, води і світла, що в українському православ'ї трансформувався в образ святого Георгія.

Ученим іноді важко визначити, які елементи релігійно-культурої системи були запозичені тим чи іншим народом, але при цьому безсумнівним залишається факт, що в цій сфері відбувалися тісні етнічні взаємовпливи. Зокрема спільність міфологічних уявлень у кельтів і слов'ян проявляється в існуванні аналогів божеств їхніх пантеонів, у схожості воїнських обрядів та інституту жерців тощо. Обидва народи мали подібні погляди на те, що всі дерева, трави і птахи спілкуються як між собою, так і з людьми, тому вони особливо шанували ліси, плекали культ дерева — захисника і покровителя людини. Особливою пошаною користу-

вався дуб, бо в ньому живе божество, якому слід приносити жертви. Сучасним пережитком міфічної віри в те, що через стовбур та гілля дуба померлі піднімаються на небо до своїх предків, імовірно, є відомий фразеологізм «дати дуба» (померти).

Під впливом різного роду химерних уявлень іраномовних та германських народів у релігійно-міфічне світобачення слов'ян потрапляли зооморфні та антропоморфні образи драконів, перевертнів, фей, а також мотиви постійної боротьби із силами зла. Спільність болгарських і руських релігійно-культурних традицій простежується в єдності міфологічних сюжетів і персонажів. Про це, наприклад, свідчить тотожність божеств вогню і сонця (Хурса — Хоре), а також божества співу — Бояна (оповідачів билин і казок слов'яни називали «баянами» чи «обаятелями»). Останні мали чимало паралелей із релігійним світосприйняттям хозар та різних тюркських племен.

Відзначаючи самобутні риси язичницької світоглядної системи праукраїнців, дослідники звертають увагу на відсутність якихось посередників (наприклад, шаманів) у спілкуванні людини з божеством. Власноручно виконуючи всі священнодіяння (обряди, жертвопринесення, заклинання), людина безпосередньо встановлювала містичний зв'язок з об'єктом поклоніння, досягаючи, таким чином, якоїсь особливої інтимно-сакральної близькості з космічними силами, всім всесвітом.

Первісний релігійно-міфологічний світогляд слов'ян був позбавлений дуалізму, понять добра і зла. Навіть уявлення про чорта, що з'явилися внаслідок перських впливів, спочатку існували в образі нездари, якого постійно дурили, лише за часів християнства він набуває різних поганських прикмет. Іншим було ставлення і до відьом: якщо на заході вони жорстоко переслідувалися, то у давньослов'янській міфології вважалося, що їхня магічна сила є результатом вроджених здібностей, тому до них ставилися навіть з певною повагою.

Таким чином, одним з головних факторів, що визначав зміст найбільш раннього етапу українського етнорелігієгенезу, став вплив племінних культів і вірувань тих численних етнічних спільнот, що, перебуваючи на території України, розчинялися

в морі численнішого аборигенного населення або принаймні перебували з ним у тісних контактах. Формування вірувань та пантеону божеств давньоруської спільноти відбувалося на поліетнічній основі і стало синтезом релігійно-культурних систем місцевого та новоприбулих народів.

Особливості язичницького політеїзму

Дохристиянським віруванням слов'ян присвячено чимало літератури, проте ця складна проблема залишається недостатньо вивченою, що значною мірою пов'язано з прийняттям та утвердженням християнства. Зокрема І. Огієнко зазначав, що воно спиноло розвиток і не дало скластися давній слов'янській вірі у закінчену систему, отже, ми можемо бачити лише окремі уривки стародавніх вірувань. Християнство витіснило з усної народної традиції язичницькі міфи, легенди й перекази, тому під його впливом протягом тривалого часу в суспільній думці формувалося спрощене, навіть дещо примітивне розуміння феномену українського язичництва.

У його розвитку «Повість минулих літ» цілком виправдано вирізняє два головні періоди, «перехідною стадією» між якими є перші століття нової ери. Сутність першої доби визначається пануванням культури природи, коли «жертви приносили гаям, колодязям і рікам». Другий — політеїстичний період настає тоді, коли люди почали «кумирів творить: одні дерев'яні і мідні, а другі — мармурові, золоті і срібні. І кланялися їм, і приводили до них своїх синів і дочок, і заклолювали [їх] перед ними».

Розклад первіснообщинного ладу супроводжувався глибокими світоглядно-релігійними трансформаціями та колізіями, які полягали в тому, що вже сформовані демоністичні уявлення накладалися і перепліталися з новонароджуваним політеїстичним язичництвом. Індивідуалізація праці та самоусвідомлення особистості, яка вийшла з родової общини, прискорювали формування теїстичних образів богів на основі демоністичних уявлень. Така еволюція явлена у синкретичних образах «духів-богів»: Роду, Лади (богиня любові, вірності, щастя), Господаря, Громовика (покровитель воїна, хлібороба, пастуха), Сонця (жіночий образ небесного світила),

Зорі, Хмари та ін. Це був тривалий і складний процес переходу від простої «природної» та «звіриної» символічної сакралізації довкілля до абстрактних уявлень, що визначали характер подальшого творення релігійно-міфологічної системи.

Характерною рисою праукраїнського політеїзму є багатофункціональність образів богів, які відображають ставлення людини до природних і суспільних явищ, а також до самої себе. Так, бог Рід уявлявся зачинателем усього живого, володарем людської долі й творцем самих богів. Він створив Вирий (український аналог грецького Олімпу), де за головного править *Сварог* — бог неба і вогню, покровитель ремесел і ковальської справи. Він уподібнюється давньогрецьким «культурним героям», але водночас на відміну від них виступає як народний бог, що живе серед простолюду та опікується ним. У народних уявленнях Сварог постає в образі боголюдини, яка вмирає у полум'ї, щоб воскреснути як триєдиний бог Неба — Світу — Сонця, що вже

Князь Ігор приносить жертву богам
з Кенігсберзького літопису.

має аналоги в усіх індоєвропейських народів.

Із посиленням централізаторських тенденцій у Давньоруській державі замість Сварога провідне місце у пантеоні богів займає *Перун*, який також мав загальноіндоєвропейське значення і був найбільш шанованим на Подніпров'ї. Його звеличували як бога грому і блискавки, війни та перемоги, як покровителя виноградарства і землеробства, як охоронця миру й порядку та поборника зла. Імовірно, про нього чи про його праобраз Прокопій Кесарійський ще у VI ст. писав, що в антів є «один лише бог — повелитель грому і блискавки», що він володарює над усім, тому йому приносять жертви і чинять інші священні обряди. Уподібнення Перуна до грецького Зевса та піднесення його як «бога над богами» стало виявом посилення моно-

теїстичної тенденції в язичництві дохристиянської Русі.

Подібно до Сварога і Перуна багатофункціональність властива третьому головному богові українського язичницького пантеону — *Дажбогу*. Його ім'я виводиться від двох морфем: «даж» (дай) та «бог» — добро, благо, тобто буквально означає «давати добро». Дажбог мав антропоморфне зображення сонця та виступав як покровитель князів і воїнів, як суддя над людьми і водночас як їхній покровитель і опікун господарської праці, побуту. За цими трьома богами як їх органічне доповнення виступали Хоре (божество небес і сонячного світла), Велес (або Волос — захисник худоби) та інші. У багатьох слов'янських народів одне з найдавніших божеств — Мокоша було символом родючості, а в українців його функції з часом розширилися, тож воно стало уособлювати богиню породіль, покровительку сім'ї і дому.

З-поміж різних етнорелігійних міфологічних систем праукраїнського теїстичного язичництва вирізняють такі риси, як реалістичний антропоморфізм, ієрархізація і деміургізація. За попередніх геоморфної («природоподібної») та зооморфної персоніфікації надприродних сил вони поставали у формі різних предметів природного світу, зокрема тварин із властивими їм зовнішністю і звичками. При антропоморфній персоніфікації верховні божества вже не лише поставали у людиноподібних образах, але й наділялися певними рисами людської вдачі та соціальними прикметами. Таким чином, боги, як і люди, гніваються та радіють, веселяться та сумують, переймаються буденними побутовими й господарськими справами тощо, тобто стають яскравим утіленням моральних і естетичних смаків народу. За своєю природною реальністю праукраїнське теїстичне язичництво виразно відрізняється, наприклад, від російських чи німецьких міфологічних уявлень, наповнених потворними й страхітливими образами.

Наближеність до природних начал проявляється і в ієрархічності українського політеїзму, де боги-покровителі родоплемінних об'єднань поступово витісняються загальними божествами — опікунами природи і різних соціальних сфер — неба, землі, війни, ремесла тощо. Водночас міфологічні уявлення праукраїнської спільноти не мали внутрішньої етнічної цілісності. Це проявляється в образі Перуна, який займає головне місце

у пантеоні лише як виразник державно-централізаторських прагнень княжої і військової верхівки. А в народній свідомості першість належала богам всесвіту Стрибогові та розпоряднику людської долі Дажбогові. Таким чином, мало місце неадекватне сприйняття етнічного представника різними соціальними верствами.

Деміургічність (грец. *demiurgos* — майстер, творець) праукраїнського теїзму суттєво відрізняється від демоністичного геоморфізму і зооморфізму. На рівні родової свідомості не ставилося питання про походження світу, виникнення землеробства, ремесла тощо, тому берегині, рожаниці, тотеми і фетиші тут виступали лише в ролі «розпорядників» природної енергії, оберігаючи людину чи тварину від злих сил, сприяючи заплідненню тощо. Втім це питання виникає на рівні племінної свідомості, де боги вже стають творцями всього світу «з нічого»; оскільки людина безсила перед світовим хаосом, вони вносять порядок і гармонію в оточуюче середовище. Таким чином, у міфологічних уявленнях Сварог постав творцем усього сущого, батьком усіх богів; Перун, бог грому і війни, оживляв довколишній світ; Дажбог, покровитель війська, водночас виступав творцем життя, а Велес загалом уявлявся як бог плодючості й творчості. В цьому розкривається цілісність праукраїнського світобачення, де людина створює образ богів, які в її уявленнях є творцями людини та всього живого.

Праукраїнський язичницький політеїзм сформувався у доволі струнку систему, хоча й не набув остаточного, завершеного, вигляду. Відображаючи особливості світосприйняття та етнічної картини світу, етноміфологічна культура заклала підвалини для глибокої релігійності українського народу, чим значною мірою підготувала його до сприйняття християнської віри.

Християнізація і двовір'я

Явище християнізації можна розглядати у двох аспектах. У «вузькому» значенні під ним розуміють шляхи, методи і наслідки впровадження християнської віри на Русі та витіснення старого язичництва. В «широкому» розумінні воно не обмежується киеворуським періодом, оскільки в різних формах продовжу-

валося і в прийдешні часи та, зрештою, триває й досьогодні. Етнологічний аспект цього безперервного, складного й суперечливого процесу полягає у визначенні впливу християнства на етнічну культуру і психологію кожного покоління українського народу, які, плекаючи давні традиції, набували нових культурних і духовних прикмет.

Серед багатьох причин, що зумовили прийняття християнства на Русі, вагому роль відіграв етнічний фактор. Поліконфесійність Давньоруської держави головним чином визначалася її поліетнічністю, адже належні до неї племінні об'єднання мали свої системи теїстичного

Збручанський ідол

язичництва, глибоко вкоріненого в їхній свідомості та в традиційно-звичаєвій сфері. На такому тлі поглиблювалася суперечність між язичницькою поліетноконфесійною системою та політикою київських князів, спрямованою на внутрішню консолідацію руських земель і розширення міжетнічних відносин з християнськими європейськими народами. Зважаючи на взаємопов'язаність цих завдань, прирікалася на невдачу перша, проведена князем Володимиром у 980—988 рр., релігійна реформа, суть якої полягала в переході до язичницького монотеїзму — встановлення шести племінних богів на чолі з Перуном.

Фактично протягом усього першого тисячоліття існування християнства іноетнічні спільноти привносили його в окремі регіони України: в I—V ст. воно поширилося у Північному Причорномор'ї; у IV ст. давньослов'янські племена знайомляться з ним через готів; християнські ідеї були відомі і серед поліетнічного черняхівського населення. У цей період християнство проникало на українські землі не лише з Візантії, але й через інші держави — Римську імперію,

Велику Моравію, Болгарію тощо. Проте в народній масі позиції традиційного язичництва залишалися непорушними, тому до 988 р. нову релігію прийняли лише окремі князі та їхнє оточення.

Достовірні відомості про появу християнства на київських землях відносять до 860-х років. Слід погодитися з думкою тих істориків (В. Татищев, М. Брайтчевський та ін.), які в літописному оповіданні про вбивство Олегом перших київських князів Аскольда і Діра вбачають відлуння боротьби язичницької опозиції проти насаджування християнства, що в цей час уже стає одним із факторів етнічної ідентифікації. В договорах 907 і 911 років, укладених князем Олегом із Візантією, зустрічаємо чітке протиставлення «християн» (греків) «русичам» (язичникам), бо перші з них склали клятву Богові Вседержителю, а другі, за звичаєм, присягалися своєю зброєю. У договорі 945 р. також виокремлюються християни-русичі, християни-хозари, християни-варяги.

Подальша етапність і характер поширення християнської релігії в давньоруському середовищі зумовлювалися низкою найрізноманітніших факторів. Перед християнством стояло дуже важке завдання: зруйнувати міцний, віками вкорінений етноконсресійний зв'язок давньоруського етносу з родоплемінними культурами, що становили язичництво, запровадивши на їхнє місце власну систему догматики та культової обрядовості. Офіційної протекції державних чинників та попередніх взаємостосунків між слов'янами-язичниками і християнськими народами Європи для насаджування нової віри було недостатньо, тож зрушення у цій сфері протікали передусім завдяки здатності християнства проникати в різноетнічну культурно-побутову сферу та взаємодіяти з її традиційними елементами.

Зважаючи на це, для формування тисячолітньої християнської традиції на Русі-Україні питання звідки воно прийшло не має кардинального значення, бо вже за часів Володимира починає витворюватися його самобутній «руський варіант». Від самих початків в ідеологічному та політичному відношеннях християнство не відповідало власне візантійській чи римській орієнтаціям, хоча роль зовнішньоетнічних чинників у цьому процесі не можна недооцінювати. Протиставляючи себе «офіційному християнству» Риму чи Візантії, Давньоруська церква продовжувала розпочатий у Моравії

та Болгарії процес створення «слов'янського варіанту християнства». Завдяки поширенню кирило-мефодіївської традиції особливою пошаною на Русі користувався апостол Павло — палкий поборник рівноправ'я різних народів. З другого боку, новітні дослідження свідчать, що перші східнослов'янські переклади Старого Заповіту здійснені з сирійського, а не з грецького текстів.

Християнство мало подвійні наслідки для етнічного розвитку українського народу. З одного боку, витісняючи традиційні етноязичницькі уявлення, воно посилювало втрату етнічної самобутності, сіяло серед народу етнічний нігілізм. Учені вважають: якщо релігія не виростає з місцевої культурної національної традиції, а нав'язується або привноситься ззовні, то вона лише з часом включається в контекст етнічних процесів народу, стає складником його цілісної культури, причому не в зміненому, а в «етнічно забарвленому вигляді». Вибірковий підхід українця до змісту християнського вчення свідчить про несприйняття ним християнського аскетизму (Л. Филипівич).

З другого боку, виконуючи свою культурницьку місію, християнство відіграло величезну роль у просвітництві й зміцненні моральності народу, а також формувало нову етнічну картину світу з принципово іншим розумінням ролі і місця в ній різних спільнот. З етнорозмежувального чинника воно поступово перетворюється на етноінтеграційний фактор, сприяючи пробудженню творчого потенціалу українського народу. Завдяки новій вірі він ніби знаходить своє «офіційне місце» у світовій історії, адже походження русичів стали пов'язувати з біблійним Яфетовим племенем, що надавало тягlosti, цілісності, а, отже, й сакралізувало їхню етноісторію. Яскравим свідченням цього стали написані з християнських позицій історіософські твори («Повість минулих літ», «Повчання Володимира Мономаха дітям» та ін.) із закликами до консолідації руських земель.

Християнство поступово утверджувалося в свідомості і традиційно-побутовій культурі русичів. Воно не було абсолютно «інородною ідеєю», тому, просякаючи світобачення українського народу, починало формувати його ментальність й морально-етичні переконання згідно з Христовими заповідями. Проникненню християнства в русько-етнічне середовище сприяли такі традиційні риси україн-

ської вдачі, як перевага чуттєвого первна над інтелектуальним і вольовим, певний індивідуалізм і намагання усамітнення, велика витривалість, терпимість і прагнення мати заступника (В. Янів). Але християнство не змогло витіснити глибоко вкорінені родоплемінні культури і звичаї, тому було змушене пристосовуватися до них. Йому не суперечило багато елементів язичницьких вірувань і традиційної обрядовості, пов'язаних з потойбічним життям (рай, пекло), з різними моліннями (звертання, прохання), з жертвопринесеннями, які поступово «трансформувалися» у християнські.

Християнізація Русі в X ст. перервала природну еволюцію етнічної релігії русичів-українців, які прийняли її за «релігію чужинців», що втручається і змінює органічний саморозвиток суспільства. За таких обставин в їхній свідомості та звичаєвості виникає явище поєднання двох вір: нової — християнства та старої — язичницької. В суспільній думці воно отримало назву «двовір'я», яке вперше вжив Феодосій Печерський у XI ст. У сучасній літературі побутує розуміння двовір'я як компромісу одночасного існування після реформи 988 р. протягом кількох десятиліть чи двох—трьох століть ортодоксального християнства (офіційної державної релігії, підтримуваної знаттю і кліром) та опозиційного до нього язичництва, що залишалося релігією широких мас. Ми ж поділяємо точку зору Івана Огієнка, який підкреслював, що цей процес остаточно не закінчився ще й дотепер і «не тільки в нас, але й по всьому християнському світі». Отже, по-перше, двовір'я не слід вважати суто «руським явищем», бо воно властиве ранньому християнству (особливо в Єгипті), що, наприклад, могло проявлятися у вживанні під час богослужінь ритуальних напоїв наркотичної дії, у триликому зображенні Христа за аналогом із язичницьким Триглавом та в багатьох інших формах. По-друге, в традиційно-побутовій сфері елементи двовір'я настільки тісно переплелися з християнськими, що відокремити перші від других уже неможливо.

Язичництво називають «натуральною релігією», бо воно прагнуло дати картину природи і довкілля, включаючи в неї особу через різні обрядові дієства. В центрі християнства стоїть людина, яка через молитву та обряд тісно пов'язується з Богом, а також зі своїми одновірцями. Саме тому воно не змогло витіснити язич-

ницькі вірування і було змушене пристосовуватися до них. Таким чином, постає складне і важливе питання щодо відповідності догматики й моральних вимог християнства традиційним нормам та етнокультурним цінностям української спільноти, основи яких закладалися під впливом язичництва. На нього важко однозначно відповісти. З одного боку, іудо-християнство відкидало притаманні язичницьким релігіям ідолопоклонство, обожнювання сил природи, культ родючості. За таких обставин русичі-язичники пантеїзували християнські догмати відповідно до своїх традиційних етнічних уявлень. З другого боку, християнство зі своєю монотеїстичною ідеєю та проповіддю терпимості, толерантності, любові до ближнього органічно відповідало етнопсихологічним рисам українців та їхнім державотворчим прагненням.

Переслідуючи різні прояви «язичницького блюзнірства» аж до заборони етнокультурних надбань, пов'язаних з різними галузями народних знань (медицина, астрономія тощо), християнська церква все-таки була змушена визнавати й узгоджувати ортодоксальні канони своєї віри з багатотисячолітньою етнічною традицією. До речі, сама назва східного напрямку християнства — «православ'я» запозичена зі слов'яно-язичницької термінології: слово «прав» у трьох сферах буття означає найвищу — Божественну, а друга частина — «слав» пов'язана з язичницькою богинею-матір'ю Славою. Отже, синкретизм поняття православне християнство засвідчує глибоку традиційність та самобутність української релігійної культури.

«Народ і не міг, і не хотів відійти від своїх стародавніх вірувань, що склалися довгими віками і що дали йому повну систему життєвого світогляду через що він, — бодай по-своєму — розумів світ і життя. До нового народ пильно прислухався та придивлявся і брав з нього те, що розумів, поєднуючи його зі стародавнім. Оце й склало істоту двовір'я: до готового й усім сильно защеПЛеного старого вірування помалу входило маленьким і тоненьким джерельцем нове християнське».

Митрополит Іларіон (І. Огієнко) «Дохристиянські вірування українського народу».

Навернення русичів до християнства спочатку майже не супроводжувалося змінами в їхній етнорелігійній свідомості, а обмежувалося винятково зовнішніми ритуальними діями. Навіть культ Ісуса Христа наближався до них через язичницьку інтерпретацію, пов'язану з образом Дажбога. Елементи двовір'я проявляються мало не в усіх сферах релігійно-культурного життя українського народу, а передусім у звичаях та в обрядовій практиці. Язичницькі за суттю ритуальні дії залишилися в основі обряду охрещення дитини (вшанування баби-повитухи; купіль немовляти; інститут хрещених батьків — кумівство; пострижини — зістригання і знищення дитячого волосся та ін.). У весільній обрядовості язичницькі елементи проявляються у звичаї заручин, ритуальних діях (походи, танці, примовки, пісні) та традиційній атрибутиці — рушники, короваї (також пов'язаний із «хлібною магією»), віночки, свічки тощо.

Тяглість і синкретизм язичницько-християнської традиційності виразно ілюструє похоронна обрядовість українців. Зі скіфо-сарматської доби вона успадкувала звичаї насипати кургани, справляти тризни і поминальні обіди, прорубувати в стіні отвір, через який виносили померлого, везти його на санях тощо. З ранньослов'янського періоду в похоронній обрядовості зберігаються ритуальні дії, пов'язані з голосінням, розбиванням горщика, омиванням тіла, а також пошиттям «смертного одягу», заборону орати чи сіяти, коли в селі є покійник та ін. Віра у зв'язок померлого з родичами, що має особливо глибоке етнорелігійне коріння, змусила церкву узгоджувати весь християнський і язичницький обрядові календарі. Таким чином, у цій найсакральнішій царині людського буття поступово стиралася межа між язичницькою та християнською обрядовістю.

Це ж стосується культурно-господарської та інших сфер життєдіяльності українського народу. Досконалість традиційної етнічної віри проявилася в язичницькій календарній системі з її 19-річним місячним і 28-річним сонячним циклами, тому давньоруські назви місяців адекватно відображали зміни в природі та пов'язані з ними сільськогосподарські обряди. До цієї системи змушені були прилаштовувати християнські святкування та обряди, які, будучи зорієнтованими на кліматичні умови Ізраїлю, Греції та

Риму, не відповідали усталеній віками етнічній традиції. В християнських святкових діях церковного чи побутового характеру виразно простежується етноязичницьке сприйняття світу.

Таким чином, ортодоксальна християнізація Русі-України не змогла витіснити етнічного язичництва, тому протягом тисячоліття ці два процеси і явища взаємоперепліталися, витворюючи складний феномен двовір'я. Поступово християнству вдалося досить органічно прилаштувати до своєї обрядовості язичницькі ритуальні дії, що визначалися господарським циклом робіт та були важливим регулятором усєї життєдіяльності слов'ян. На такому тлі сформувався «русько-український варіант» християнства, якому властиві такі специфічні риси, як соборноправність, демократичність, софійність, відкритість, багата побутова обрядовість та естетизм.

Реформаційні рухи та етноконфесійність

Протягом останнього тисячоліття історія українського народу розгорталася у вигляді перманентних хвиль етнокультурного занепаду і відродження. За таких умов важливим і досить табільним фактором його розвитку залишалося християнство, яке відіграло не лише етноконсолідуючу, але й дезінтеґраційну роль. Утвердження в Україні східної ортодоксальної форми християнства спричинило виникнення реформаційних рухів, які призвели до втрати етноконфесійної єдності українського етносу та суттєво позначилися на його життєдіяльності.

Переломне значення для українського етнорелігієгенезу другого тисячоліття після Н. Х. мали дві події. Першою з них є Берестейська 1596 р. церковна унія, яка, спричинивши глибокий розкол в українському народі, поділила його в конфесійному відношенні на православних та уніатів (греко-католиків). Незважаючи на етнічну єдність, у відносинах між ними тривалий час існувала нетерпимість, що межувала з прихованою чи відкритою ворожістю. Другою подією стало включення 1686 р. Київської митрополії до Московського патріархату. Внаслідок цього безправного акту православна церква почала перетворюватися на засіб денаціоналізації українського народу Московією-Росією.

На тлі боротьби з уніатами, протестантськими течіями та залишками язичництва вона посилювала й етнічну дезінтеграцію.

Серед науковців побутує погляд, що ці дві події були продиктовані не стільки церковно-релігійними, скільки політичними мотивами. Але за будь-яких обставин в умовах відсутності держави та нерозвиненості світських суспільних інституцій церковно-релігійний фактор залишався одним з вирішальних у прийнятті доленосних для етнічного розвитку українців рішень. Ці глибинні духовні перевороти суттєво позначилися на етнокультурному розвитку народу, який з утратою своєї автентичної етнонаціональної віри прирікався на окатоличення та русифікацію.

Під впливом Російської православної церкви офіційне українське православ'я почало втрачати свої самобутні риси, перетворюючись на засіб денаціоналізації народу. Розпочата у 70-х роках XVII ст. політика уніфікації українського та російського православ'я незабаром стає радикальнішою, набирає незворотного характеру. Ліквідація протягом XVIII ст. української культурно-духовної самобутності супроводжувалася забороною видання україномовних церковних книг, запровадженням єдиного для української та російської церков списку святих, припиненням будівництва та розпису храмів в українському національному стилі тощо. Важливою передумовою для цього стало «кадрове перемішування» духівництва, коли, з одного боку, українських священників направляли на службу в Росію, де їх денаціоналізували, а, з другого, в Україну спрямовували російських духовних отців із завданням русифікувати місцеву паству. Тому, в українському церковно-релігійному житті утверджується білінгвізм (двомовність), московський дух опановує духовні семінарії, Києво-Могилянська академія занепадає.

Ще трагічніше розгорталася подія на Правобережній Україні, яка після поділів Польщі у кінці XVIII ст, також перейшла під владу Російської імперії. У XVII ст. понад 70% населення цього регіону становили українці-уніати (греко-католики) та поляки римокатолики. Московський уряд повів проти них брутальний наступ: відбиралися і нищилися храми, замість їхньої церковно-адміністративної структури створювалися православні єпархії, округи, парафії, монастирі, братства тощо. Всі опозиційні виступи при-

душувалися силою. Після проголошення 1875 року офіційного акту про остаточну ліквідацію унії віруючих, що не підписали «відречення» від неї, піддавали жорстоким покаранням, висилали, ув'язнювали, а їхнє майно розграбовували. Внаслідок таких заходів на середину XIX ст. на російське православ'я перейшли понад мільйон уніатів та 1,5 тис. їхніх священників і 2,3 тис. церков. Спираючись на реакційний чорносотенний клерикалізм, на початку XX ст. російський царат прагнув перетворити Волинь на твердиню поширення своїх впливів на Галичину та інші західно-українські землі, що перебували в складі Австро-Угорської імперії.

«Московський шовінізм у московській церкві — це суто московська національна прикмета. Московська церква насичена московським шовінізмом згори донизу і в минулому, і в сучасному».
М. Бердяєв «Судьба Росії».

«В Україну прийшло з Москви ніби те ж саме православ'я, але якесь дивне, нетерпиме до всього, лайливе і нарікаюче, підозріле і чинопоклонне, без християнської любові, з інакшим поглядом на харитативну і місійну роботу, з цілковитим усуненням мирян від участі у житті Церкви. Українські віруючі не знали доти подібних азійських порядків у своїй Церкві».
Д. Степовик «Релігії світу».

Але церковно-русифікаторська експансія не змогла знищити етнонаціональних духовних підвалин українського народу, який, не зрадивши своїх традиційно-світоглядних поглядів, продовжував дотримуватися давніх звичаїв і обрядів. З другого боку, уніатство (греко-католицизм) відіграло важливу роль у збереженні етнічної самобутності та в захисті західних українців від колонізації. У XIX ст. греко-католицьке духівництво виступило рушійною силою національного пробудження галицького українства. Але в той же час в українському католицизмі наростала консервативна течія, яка під гаслом вселенськості християнства прагнула уніфікувати уніатство згідно зі стандартами римокатолицької церкви. Вона особливо активізувалась у 20—30-ті роки

в Галичині, де у двох (Станиславівській і Перемиській) із трьох єпархій під проводом єпископату розпочалася латинізація богослужінь, під час яких забороняли вживати народну мову, а також запроваджувався католицький календар, цілібат для священників тощо. Таким чином підтверджувалася пересторога визначного мислителя Івана Могильницького, що «дух інтернаціонального католицизму вимагав, щоб на першому місці стояв католицизм, а вже опісля — українство».

У міжвоєнні роки ХХ ст. промосковськи налаштована ієрархія намагалася стримати українізацію православної церкви на Волині, яка разом з Галичиною перебували тоді в складі Польської держави. Такі дії православних ієрархів викликали опозицію з боку національної еліти та десятків тисяч віруючих, що могло перерости в національно-протестантський рух. На цьому тлі в Західній Україні почав зростати авторитет Української євангельсько-реформаторської церкви, пастирі якої відзначалися глибокою національною свідомістю. Ця церква відіграла роль етнозберігаючого чинника, ґрунтуючись на засадах кальвінізму про неповторність створеної Богом кожної національної спільноти, тому виступала за плекання самобутніх мовних та культурних традицій.

У ході т. зв. атеїстичної революції 1920—30-х років сталінський режим прагнув насильницькими методами відірвати релігію від нації та протиставити їх. Окрім зруйнування православної церковної організації у 1946 р., підступним способом була заборонена Українська греко-католицька церква. Цей жорсткий експеримент закінчився масовим етноцидом українського народу. В повоєнний період панування радянського тоталітаризму через цілеспрямоване насадження атеїзму формувалося переконання, що релігія відіграла винятково негативну роль у його історії. Але насправді наступ на релігію став одночасно наступом і проти українства, яке, втрачаючи віру, зазнавало деетнізації та мало перетворитися на безлику складову надетнічної спільноти під назвою «радянський народ».

На такому тлі доволі феноменальним явищем стала відсутність у християнсько-релігійному житті Русі-України різних ересей, які постійно наповнювали і роздирали християнські церкви не лише

Московії-Росії та Болгарії, але й самої «святої Візантії». Незважаючи на свою поліконфесійність, український народ ревно зберігав чистоту християнської догматики і канонічності. Свій етнотворчий потенціал він повною мірою втілював у розмаїтій і самобутній обрядовій практиці, наповнюючи її традиційними уявленнями та пристосовуючи до свого укладу життя.

Таким чином, у складні й драматичні періоди історії релігія виконувала як етноконсолідуючу націотворчу роль у розвитку українського народу, так і сприяла його дезінтеграції. В залежності від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників вона, з одного боку, виступала показником етнічної ідентифікації українців, ставала важливим засобом збереження їхньої єдності та мобілізації на боротьбу із зовнішньою небезпекою. Але, з другого — релігійний чинник зумовлював етнічну асиміляцію різних верств українського народу, а нерідко ставав нездоланною межею, що вносила розкол і протистояння в українську етнічну спільноту, поділяючи її за конфесійним принципом.

Контроверсійність етнорелігійного відродження

В Українській державі послідовно проводиться курс на забезпечення свободи совісті та надання всім конфесіям рівних прав і можливостей для свого розвитку. Демократизація церковно-релігійного життя дала підґрунтя для динамічної розбудови мережі релігійних організацій відповідно до етноконфесійних та етнокультурних потреб населення України.

Релігійна ситуація, що склалася в Україні у 1990-х роках, визнається як попереднім історичним досвідом взаємозв'язків між етносом і релігією, так і новочасними зовнішніми впливами. Це зумовило складність багатовекторність українського етнорелігійного відродження, яке слід розглядати лише в контексті ренесансу традиційних для українського народу віровчень (язичництво, християнство), оскільки неорелігійні рухи носять альтернативний щодо них характер, а їхня поява зумовлювалася зовнішніми чинниками.

У 1990-х роках відбулося масове повернення українського населення до християнської віри: порівняно з радянськими часом рівень

релігійності зріс у три — чотири рази: понад 60% громадян вважають себе віруючими, причому серед молоді цей показник становить 73%. Найбільше релігійних громад в Україні мають православні, що належать до Української православної церкви та церков Київського патріархату й Української автокефальної. Відбувається вирівнювання диспропорції їхнього розвитку в різних регіонах: спочатку майже половина релігійних організацій була зосереджена в західних областях, але подальше зростання їхньої чисельності головним чином відбувалося завдяки східним і південним областям. Друге місце після православних церков займає Українська греко-католицька церква, що після офіційної легалізації у листопаді 1989 р. протягом десятиліття зросла до 3,2 тис. громад.

Поряд із представниками етнічних меншин українці представлені в інших християнських етноконфесійних течіях. Серед римокатоликів вони мають незначний відсоток, більшість тут належить полякам. Українці переважають у традиційних для України протестантських течіях (баптистів, п'ятдесятників, адвентистів, свідків Єгови), які відокремлюють себе від т. зв. нового протестантизму (харизматичного руху). Характерно, що найсильніші позиції протестантизм займає у південно-східних областях, де за радянського періоду впливи традиційного християнства ослабли найбільше. Загалом протестантські громади не відіграють активної ролі в процесах етнопонаціонального відродження, хоча здійснюють євангелізацію населення шляхом надання духовної і матеріальної підтримки.

В сучасних умовах роль релігії знову підноситься до важливого чинника етнічної ідентифікації населення України, яке за радянських часів втратило ознаки своєї етнічності. Для поляків, татар, євреїв та представників інших спільнот, що віддавна проживають на території України, релігійне віросповідання стає одним з головних засобів виявлення свого етнічного «Я». Водночас це явище має доволі суперечливі прояви, тож його не слід ідеалізувати. В окремих регіонах має місце тенденція поділу православних громад за етнічною ознакою, зокрема на грецькі, румунські, російські, які прагнуть підпорядкуватися відповідним церквам. За релігійною ознакою євреїв в Україні поділені на шість течій, так що серед них є навіть християни.

Існування в Україні трьох православних церков, що по-різному ставляться до проблем етнопонаціонального відродження та самоствердження етнічних і неетнічних українців, дає підстави вченим говорити про «кризу вітчизняного православ'я». Численні суперечності між ними загалом є виявом домінування вузькоконфесійних інтересів над національно-релігійними, що призводить до дроблення сил традиційного християнства, зменшує його етнотворчий потенціал. Українські етнопонаціональні інтереси активно відстоюють Українська греко-католицька і Українська автокефальна православна церкви, а також утворена 1992 р. Українська православна церква Київського патріархату. З другого боку, від українського етнокультурного відродження відверто дистанціюється Українська православна церква Московського патріархату, яка, виступаючи на «загальнохристиянських» «наднаціональних» засадах, насправді прагне до збереження «східнослов'янської єдності» на основі російського православ'я.

Загальну церковно-релігійну та суспільно-політичну напруженість в Україні посилювали конфліктні стосунки між православними та греко-католиками, які у середині 90-х років виникли в сотнях громад Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей. Протистояння між ними точилося за право володіння церковним майном і храмами, за поділ сфер впливу та, зрештою, за паству.

Таким чином, у перше десятиліття відновлення державності жодна традиційна релігія чи конфесія в Україні не стала етноконсолідуючим чинником, а протистояння між ними призводило до поглиблення регіоналізації, поділу країни за етнорелігійною ознакою.

На тлі перманентної кризи традиційних християнських та інших релігійних течій в Україні зростали впливи альтернативних до них неорелігійних рухів. Це зумовлювалося багатьма внутрішніми і зовнішніми причинами. Активізація релігійних пошукувань є закономірним наслідком демократизації суспільства та утвердження консресійного плюралізму. Звернення до зарубіжних неорелігій було викликане зниженням довіри до православ'я через консерватизм його віровчення і культу. Неорелігійні організації активно впливають на психо-емоційне світовідчуття людини, використовуючи у своїй культовій практиці музику, співи, театралізовані дієства.

Важливим фактором розгортання їхньої діяльності стала широко-масштабна робота зарубіжних центрів, які проповідують ідеї космополітизму та універсалізму, а також пропагують привабливі системи фізичного та психічного оздоровлення, надають різного роду матеріальну допомогу тощо. Не останню роль у цьому процесі відіграє харизматичність духовних лідерів неорелігійних громад.

Неорелігії, що існують в Україні, важко піддаються загальній типологізації, оскільки вони суттєво відрізняються одна від одної своїми ідейними засадами, історичним корінням, ставленням до процесів національного відродження тощо. Умовно виокремимо такі групи неорелігій:

1) неохристиянська, до якої належать церковні об'єднання як проукраїнської, так і проросійської орієнтації, ідейною основою їхньої діяльності є нове трактування євангельських текстів;

2) східні орієнталістські течії, що ґрунтуються на елементах вірувань, традицій і культів азійських народів (крішнаїти та ін.);

3) неопротестантські течії західних зразків, які здебільшого не пов'язані з якоюсь конкретною етнокультурною традицією;

4) течії, що синкретично поєднують елементи східних і західних етнорелігійних традицій.

Хоча в загальній релігійній мережі кінця 1990-х років неорелігійні організації становили лише 3%, вони мають значний потенціал для розвитку, адже понад половина їх членів — молодь віком 20—29 років. Серед прихильників неорелігій українці становили 47%, етнічні росіяни — 34%, що, зважаючи на їх питому вагу серед населення України, свідчить про більшу прив'язаність українців до традиційних віровчень. Неорелігії заповнюють духовний вакуум, що виник після насадження войовничого атеїзму: абсолютна більшість їхніх членів у минулому не була пов'язана з традиційними конфесіями; основна мережа їх організацій охоплює міські промислові райони Південно-Східної України, а також Київ і Крим.

Окреме місце серед неорелігійних течій України займає неоязичництво (РУНвіра, рідновіра, вогнепоклонство), яке, протиставляючи себе традиційним і нетрадиційним віровченням космополітичного спрямування, претендує на роль української етнічної релігії. Виступаючи за відродження давніх дохристиянських вірувань, традицій

і обрядів, його прихильники вважають, що саме язичництво є основою духовності українців та їх автентичним світоглядом.

У контрбверсійній площині розгортаються стосунки між послідовниками неорелігій та ортодоксального християнства. Якщо перші, як правило, декларують лояльне ставлення до традиційних церков, то останні у розрізі боротьби за впливи на віруючих займають відверто нег'ативну позицію до прихильників новітніх нетрадиційних культів. Їм закидають ширення сектантства і тоталітарного деструктивізму, а всю неорелігійну проповідницьку й місіонерську діяльність оголошують «закордонною духовною агресією», розглядають як «прихід антихриста» тощо. На тлі такого протистояння неорелігії намагаються пристосувати свої космополітичні ідеологічні доктрини до українського етнокультурного середовища. З цією метою ведеться пошук спільних елементів у різноетнічних духовних традиціях, здійснюється переклад релігійної літератури українською мовою, створюються спеціальні програми діяльності тощо. Деякі вчені вважають, що за умови налагодження цивілізованого міжконфесійного діалогу неорелігійні течії не становитимуть реальної загрози етнічній ідентичності та національній самобутності українського народу.

Гостре протистояння за право називати свою ідеологію традиційною релігією українців триває між християнськими церквами та неоязичництвом. Духовні провідники останнього заперечують етнонаціональний характер українського православ'я, вважаючи його чужим, привнесеним ззовні та насильно нав'язаним віровченням, що призвело до руйнування істинних культурних традицій українців. РУНвірівці доводять, що християнство вже тисячоліття «знесило» організм українського народу і тому не може бути джерелом його національного відродження. Здійснюючи наукову реконструкцію дохристиянських вірувань, обрядів і звичаїв, вони сприяють відновленню праукраїнських етнокультурних цінностей. Водночас неоязичництво не тотожне давньослов'янському язичництву, а являє собою своєрідне поєднання етнонаціональних і етнорелігійних течій у сучасному духовному становленні українського народу.

Отже, весь історичний поступ і сучасне становище українського народу підтверджують тісну взаємозалежність і взаємо-

обумовленість релігійного й етнічного факторів його розвитку. Незважаючи на всі складнощі й суперечності розгортання етнорелігійних та етноконфесійних процесів, держава не утискає за етнічною чи релігійною ознаками. Це створює підґрунтя для усвідомлення цінності релігійної свободи, окреслює контури стабілізації і гармонізації церковно-релігійного життя, роль і значущість якого в етнокультурному й духовному відродженні України буде неухильно зростати. Віра в Бога та відновлення традиційних морально-релігійних норм сприятимуть формуванню етнічної свідомості та створенню здорового етнічного образу українства.

Релігійні вияви етнічного буття українців

Релігійність наскрізь пронизує весь духовний світ українця, але її прояви та глибинні змістовні характеристики доволі специфічні, самотні. Визначний український філософ П. Юркевич указував, що релігійну свідомість українського народу визначають не стільки розумово-раціональні мотиви, скільки емоції та почуття, тобто, образно кажучи, «серце людини». Релігійність завжди реально визначала характер життєдіяльності українців, хоча по-різному впливала на збереження їхньої етнічної єдності, ідентичності та самотності.

Щоразу після перманентних невдач у боротьбі за волю і незалежність українські землі опинялися під владою чужоземних режимів. Тривале перебування у колоніальній залежності, що супроводжувалося соціальним і релігійним гнобленням, породило серед українського народу комплекс меншовартості, вкорінювало в його душу почуття скривдженості. Це створювало додатне тло для поширення євангельської ідеї спасіння та заступництва, яка мала компенсувати всі земні негаразди. Таким чином, компенсаційно-виповнювальна функція релігії постає як зняття у трансцендентальному вимірі реальних суперечностей і труднощів людського буття, що наповнюється вищим змістом і майбутніми перспективами. Сподівання на покровительство і заступництво зумовили особливу повагу народу до Матері Богородиці — цариці України.

До певної міри протилежними цим рисам є такі властивості українського духовного світу, як войовничість, вільнолюбство, почуття власної гідності, що формувалися під впливом козацтва та кристалізувалися в горнилі боротьби за волю і незалежність. Таке неспівпадання етнорелігійного та етнонаціонального спричинило плюралізм і, зрештою, контроверсійність українського релігійного світогляду. Притаманне йому терпиме ставлення до демонічних сил зумовило забобонність українців, віру в безліч примет, чародійства та, врешті, просякнутість їхнього буття численними пересудами й обрядовими діями. В українській духовності мали місце різні форми вільнодумства, релігійної індиферентності, скептицизму й антиклерикалізму. Яскравими виразниками такої релігійно-світоглядної мозаїки виступали Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та багато інших духовних поведирів нації, що репрезентують її у світовій культурі. Отже, українську духовну культуру не можна зводити до двох полярних полюсів — релігійності чи матеріалізму (атеїзму), як це робила заідеологізована радянська наука.

В етнорелігійному світобаченні українців виразний відбиток знайшли екологічне середовище та постійний зв'язок із землею. Це проявляється у самотніх уявленнях про Бога і святих, зайнятих хліборобською працею. Такого роду яскравий приклад дає коляда «Святі орачі», в якій св. Миколай ходить за плугом, св. Михайло гонить воли, Господь Бог за ними рілля засіває, Син Божий її заволочує, а Матір Божа їм їсти носить. Зануреність у хліборобську працю формувала своєрідний духовний світ українського селянина, лише в ньому він почував себе комфортно, тому не мав потягу до якихось радикальних змін. На цій основі формувалися невпевненість у собі і замкнутість, а також етноконфесійна терпимість, байдужість до конфесійних відмінностей та широких церковно-релігійних рухів.

Усталеність і розміреність господарського річного циклу стала основою звичаєвої обрядовості, що супроводжує всю життєдіяльність українців. Притаманний їй синкретизм (одночасне поклоніння християнським святим і вшанування уособлених сил природи) засвідчував, що протягом тривалого часу природа

і система життєзабезпечення сприймалися не через призму християнства, а через культ традиційних божеств. Прикметною рисою релігійності українця є те, що при неглибокому знанні християнського віровчення він ревно дотримувався культової обрядовості, через яку демонстрував належність до своєї етнічної спільноти та особисту участь в процесі етнокультуротворення.

Учені (А. Колодний та ін.) справедливо вказують на властиве українцям певне неспівпадання почуття релігійної належності та свого етнічного «Я». Це яскраво проявилось в процесі християнізації Русі та в явищі двовір'я; в польсько-литовську добу; у XVII—XIX ст. та інші часи, коли вищі та нижчі верстви українського народу по-різному ставилися до релігійних змін і конфесійних проблем. Конфронтація на цьому ґрунті зумовлювала послаблення етнічної ідентичності, а також деградацію етнічної самосвідомості, яка нерідко підмінялася чи навіть протиставлялася релігійним почуванням. До такого становища значною мірою причинилася Російська православна церква, яка, акцентуючи увагу на релігійності (православності) українців, автоматично знімала питання їхньої національної належності. Визначний український письменник Володимир Сосюра з цього приводу відзначав, що російське самодержавство за допомогою православ'я майже за 300 років призвело наш народ до того, що він забув своє ім'я, тому коли питали українців, хто вони, то була тільки одна страшна відповідь: «Ми православні».

Взаємопереплетення церковно-релігійного та етнічного знайшло яскраве відображення в особливостях храмовлаштування, зокрема у таких його складових, як культова архітектура, іконостас, іконопис, декоративне мистецтво, спів, способи пожертв на храм, етика поведінки в ньому тощо. Поряд з характерними для кожного з цих елементів тенденціями розвитку їхня загальна еволюція визначалася впливом візантійських, а відтак західних і московських церковних канонів. Через їхнє нашарування на місцеву традицію витворювалася неповторна самобутність української етнорелігійної культури.

З'ясовуючи етнорелігійну функціональність храмів різних церков і народів, відомий мистецтвознавець Дмитро Степовик

відзначав, що стосовно українців її можна розглядати через призму «дзеркала» національної психології, плекання ідеалу прекрасного, особливостей місцевої моделі віросповідання й побутової культури. Відразу після прийняття християнства панівний у монументальному зодчестві візантійський стиль почав зазнавати суттєвих змін через поєднання з народними традиціями, так що українські культові споруди набирали етнонаціональної неповторності. Найяскравіше вона відобразилася у збудованих на честь святих дерев'яних храмах, що вирізняються самобутнім оздобленням.

У XVI—XVII ст. завершилося формування оригінального стилю українського храмовбудування, який не має аналогів у світі. Його важливою прикметою стала багатокупольність, що несе велике символічне навантаження (одна баня символізує Вседержителя, три — Святу Трійцю; п'ять — Вседержителя й чотирьох євангелістів, а сім — окрім того, ще Богоматір й Івана Предтечу та ін.). Національне храмовбудування також вирізняють багатоступінчатість і багатоярусність верха з грушоподібною формою бані блакитно-жовтого кольору чи позолоченою. Відображаючи злет угору, такий вертикалам, з одного боку, символізував небо, царство Боже, а, з другого, — прагнення народу до волі і свободи, втілював його сподівання на зміни на краще. Завдяки живучості родоплемінних традицій у кінці XV ст. на українських землях почав відроджуватися шатровий стиль, але російський патріарх Нікон спинив цю тенденцію, щоб, посилюючи грецькі впливи, не допустити відновлення «поганських звичаїв».

Християнство внесло чітке функціональне розмежування між громадським храмом та приватним житлом, але протягом тисячоліття між ними зберігалися тісні взаємовпливи. Як житлова хата, так і церква стали виявом естетичних смаків і ментальності українців, тому їм властиві ліризм, мальовничість, високе мистецьке чуття, намагання уникати шаблонності. Це проявляється у розумінні внутрішнього простору як єдиного цілого, де окремі складники переходять один в одного; в розписуванні внутрішніх і зовнішніх інтер'єрів хат і церков, хоча його сюжети були різними, тощо. Житло продовжувало залишатися осередком духовного життя, що проявлялося в збереженні «домашнього вівтаря» у виг-

ляді покуття, де ставилася головна домашня ікона. З другого боку, і культові споруди відзначалися своєю багатофункціональністю, адже вони використовувалися як фортифікаційні укріплення, служили усипальницями та місцем спілкування між віруючими тощо.

Вплив традиції облаштування українського житла на християнський храм проявляється в заповненні його внутрішнього простору предметами декоративного мистецтва (ткацтво, вишивка, різьблення), які, маючи первісне побутове чи навіть виробниче призначення, поступово набирали ще й культового характеру. Яскравим свідченням цього є рушник, багатофункціональна символіка якого сягає часів язичництва: вважається, що в ньому живуть добрі духи, які сприяють добробутові і здоров'ю родини та чистоті помешкання. Рушники зберігали свої первісні оберегові функції при декоруванні спочатку хатніх, а потім і храмових ікон та інших предметів культу.

Традиційне українське мистецтво також стало головним джерелом формування самобутнього декору іконостасів, в якому виразно проявляються елементи народного різьблення. З ним пов'язана й особлива, властива лише українській церкві, форма пожертвувань, коли поряд із загальноприйнятою (візантійською) практикою до храмів несли не лише чарунки, хліб, вино, мед, квіти, але й вироби народних промислів і твори декоративно-вжиткового мистецтва, причому їхня сакральна вартість зростала, якщо прихожани виготовляли їх власними руками.

Еволюція декорування храмів відображає зменшення іноетнічних (і не лише візантійських) елементів з поступовим поверненням і домінуванням традиційних мотивів орнаментування. Зокрема християнствові спочатку важко було витіснити слов'яно-язичницькі звірині мотиви (до речі, запозичені від східних й іраномовних народів), тому химерні образи хижаків з об'єктів поклоніння трансформувалися в образи злих сил. У такому вигляді — ніби «закуті у ланцюги» — вони зображені на колонах чернігівського собору св. Бориса і Гліба XII ст. Але поступово цей «звіриний стиль» був повністю витіснений знову ж таки традиційно-українськими геометричними і рослинними орнаментами. Вони певний час конкурували, адже геометрична символіка відображає найдавніші космогонічні уявлення давніх пращурів українців,

а рослинний мотив пов'язаний з язичницьким культом дерева, отже, був проявом ідолопоклонства. З утвердженням християнської свідомості ці два типи орнаменту стали гармонійно поєднуватися в декоруванні речей церковно-культового призначення.

Церковний живопис та іконопис, що з прийняттям християнства також починають розвиватися в Україні, незважаючи на сувору візантійську канонізованість і регламентованість, швидко набувають загальнонаціонального самобутнього стилю. Незабаром, коли поряд з професійними іконописцями виготовленням ікон почали займатися народні художники та майстри (виник своєрідний промисел — «богомазство»), ікономалярство стало збагачуватися ще й своєрідними регіональними ознаками. Дмитро Степовик визначив такі особливості київських ікон, як тривимірність, теплий колорит, тонка згармонізованість барв, наближеність ликів святих до рис місцевого населення тощо. Українська ікона наповнена багатьма світськими і національними символами, зокрема елементами рослин, міфічних тварин, українського одягу тощо. Самобутнім виявом українського народного ікономалювання стали скляні ікони, що вимагали застосування інших прийомів виготовлення, ніж дерев'яні.

Поступово ікона почала супроводжувати не лише певні церковні та світські події, але й стала супутником усього життєвого шляху людини — від народження і до смерті. Шанобливе ставлення до ікон наскрізь просякає ментальність і побут українців — їх дарували і заповідали, вивішували на господарських спорудах і площах. «Хатня ікона» з вишитими рушниками є особливим знаковим символом української культури, якого не мають інші народи.

В процесі розвитку культової практики утвердилося таке унікальне явище, як українські духовні *піснеспіви*, що є результатом пристосування візантійських канонів церковного співу до особливостей народної пісенної творчості. Це найяскравіше проявилось у знаменитому розспіві, де переплітаються мотиви обрядових пісень, билин і, зокрема, у славнозвісному Лаврському співі, який увібрав мотиви народних пісень і козацьких дум. В українському культовому співі постійно зростала роль слова, його часто називають «співаючим богослов'ям», бо воно створює молитовний настрій, налаштовує на спілкування з Богом.

«Обрусіння» грецької культури проявилось і в заміні візантійського лінійного нотного запису знаменитою українською нотацією, що мала до 80 знаків. Неперевершеність українського хорового співу справила потужний вплив на світське хорове мистецтво, спричинивши «перекачування» до Московії українських талантів вокалу і музики.

Важливою прикметою національного буття українців стала музика церковних дзвонів, що супроводжувала все їхнє життя. Вона не обмежувалася церковно-ритуальним призначенням, адже дзвони сповіщали про наближення ворогів і про пожежі, про скликання віча і про померлих, а також лунали у багатьох інших випадках. Українські майстри з виготовлення дзвонів вважалися найкращими в Європі, їхня продукція відзначалася неповторним звучанням і самобутньою оздобою. Протягом століть із покоління в покоління передавалося дзвонарське мистецтво, яке досягло унікальної техніки передзвону.

Волинська Богоматір. Ікона XVII ст.

традицій стало збереження звичаю, коли на Великдень кожен мирянин може випробувати себе у ролі дзвонаря.

Через органічне поєднання ортодоксальних християнських канонів і традиційно-народних морально-психологічних норм виробилися загальноукраїнські особливості церковної етики. Про це свідчать звичай християнського вітання людей одного з другим: «Слава Богу!» (у православних) і «Слава Ісусу Христу!» (у греко-католиків) та спільна в обох випадках відповідь: «На віки слава!» (в інших церквах східного обряду зустрічаємо такий аналог: «Вітаю ім'ям Господа!» та ін.). Найтепліші привітання **МІЖ ХРИСТІЯНАМИ-**

українцями здійснюються потрійним цілуванням обличчя, а серед інших народів побутує одно- чи дворазове прихилення голови до плеча. В українській православній та греко-католицькій церквах заведений спільний спів прихожан разом з хором усієї літургії, тоді як в інших церквах східного обряду вони співають разом лише «Вірую» та «Отче наш». Українці цілорічно приносять живі квіти до храму (влітку — букети, взимку — вазони), а віруючі інших церков роблять це лише на окремі свята; перші збирають гроші на церкву відкритим способом (кладуть на тацю під час літургії), а другі викидають їх у спеціально поставлені скриньки. Названі та інші особливості української релігійної етики мають ще й свою регіональну специфіку, але вони також не суперечать загальнохристиянським канонам поведінки у Божому храмі.

Отже, релігійність й етнічність тісно поєднані й взаємопереплетені в буттєвому просторі українського народу. Релігійність є неодмінною складовою і своєрідним виявом його етнокультури як цілісного самобутнього явища. Сформована впродовж тривалого розвитку, релігійність українців ввібрала в себе неповторність їхнього етнічного світобачення та ментальності, що найвиразніше проявляється в архаїчних елементах обрядовості, національних особливостях храмовлаштування, яке, не порушуючи канонів східного обряду зросло на традиціях народної культури. Так, релігія шукає і знаходить своє буття в етносі, а етнос шукає і знаходить його в релігії. Лише через таке поєднання можливе сучасне духовне відродження. Тільки усвідомлення того, що Україна — одна Г Бог — один є запорукою постання в майбутньому єдиної Української християнської церкви.

Література: Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. — К., 1989; Булашев Г Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1993; Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992; Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. — К., 1993; Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996; Історія релігії в Україні: У 10-ти томах. — Т 1. — К., 1996; Т. 2.

— К., 1997; Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. — Львів, 1996; Колодний А. Релігійні вияви національного буття українців // Церква і соціальні проблеми. Енциклопедія «Сотий рік». — Львів, 1993; Лозко Г. Етнологія України. — К., 2001; Лозко Г. Українське язичництво. — К., 1994; Лобовик Б. Буденна релігійна свідомість. — К., 1971; Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992; Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. — К., 1998; Ребіндер Б. Влесова книга: життя та релігія слов'ян. — К., 1993; Рыбаков Б. Язычество древней Руси. — М., 1988; Степовик Д. Історія української ікони X — XX століть. — К., 1996; Степовик Д. Релігії світу. — К., 1993; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Филипович Л. Етнологія релігії. — К., 2000; Релігія в етнонаціональному розвитку України. — К., 1999; Ярмусь С. Духовність українського народу. — Вінніпег, 1983; Чмыхов И. История язычества Руси. — К., 1990; Народы и религии мира: Энциклопедия. — М., 1998.

Розділ VIII.

Етнорегіональна мозаїчність України

Важливий внесок проблеми історико-етнографічного районування України зробили відомі українські вчені С. Рудницький, А. Пономарьов, Р. Кирчів, В. Наулко, В. Горленко, Ф. Заставний, М. Дністрянський, А. Макарчук, М. Тиводар та ін.

Науково-теоретична контрверсійність етнорегіоналізму

Проблема етнорегіоналізації (районування) України є однією з найскладніших у вітчизняній етнологічній науці. Підходи і класифікації, які існують і претендують на її розв'язання, часто суперечать одні одним, та не можуть бути прийнятними через відсутність чітких критеріїв і принципів, здатних розкрити природу етнорегіональних утворень. Це, зокрема, стосується напрацьованих у 1960—70-х роках радянськими вченими схем етнографічного районування України, в основу яких були покладені особливості народної музики, танців, одягу, архітектури чи окремі культурно-побутові ознаки.

У 1980—90-х роках визначилося кілька напрямів дослідження етнорегіональності України. Одним з них стало вивчення окремих регіонів (Гуцульщина, Лемківщина, Холмщина, Підляшся та ін.), але запропоновані при цьому науково-теоретичні принципи недостатньо наблизили до загального розуміння цього питання. Більш комплексний підхід до проблеми властивий етноісторичним та етногеографічним студіям (А. Пономарьов, Р. Кирчів, А. Макарчук, Ф. Заставний, М. Дністрянський, М. Тиводар та ін.), які враховували широкий спектр різноманітних факторів, що визначали формування етнографічної мапи України. Проте загальному вирішенню цієї проблеми перешкоджають неопрацьованість відповідного категоріально-понятійного апарату, а також різне розуміння природи окремих елементів структури етнічних утворень. Зокрема такий цілісний феномен,

як «українська етнічна територія», дещо спрощено поділяється на окремі «етнічні території», «етнічні землі» тощо. Різної у підходах до етнорегіональної типологізації України зумовлюється і тим, що самі регіони змінювали свої історико-етнографічні характеристики на різних етапах історичного розвитку, а також переважанням монодисциплінарного підходу до їхнього визначення.

При типологізації етнічної території України М. Тиводар намагається поєднати етногенетичні, етнокультурні й антропологічні регіональні особливості. Спираючись на здобутки західної та пострадянської науки, етнолог вказує, що мозаїчність українців, як і більшості європейських етносів, проявляється в наявності етнографічних зон, субетносів, етнографічних груп, етнографічних районів, етнографічних округів (територіально-популярних груп) та замкнутих, майже повністю ендемічних сіл, сільських закутків, родинних і сімейних груп. Головним недоліком такої класифікації є розміщення в одній площині різних за своєю природою явищ, зокрема територіально-регіональних одиниць (етнографічна зона, етнографічний район) та різнорівневих етнічних утворень (субетнос, етнографічна група тощо). Крім того, автор не зовсім виправдано дистанціює (відокремлює) поняття субетнос (до яких, зокрема, відносить гуцулів) та етнографічна група. Перенесення цієї схеми на територію всієї України значно ускладнює її районування.

Під *етнорегіоналізацією* розуміємо поділ (районування) української етнічної території на окремі більші чи менші територіальні частини (регіональні одиниці), які відображають етногенетичні, антропологічні, мовно-діалектні, культурно-побутові особливості окремих груп українського етносу, що можуть мати свою «крайову» самосвідомість. Основними факторами, що визначали їх локально-територіальні відмінності, є природні умови, ландшафт, міграції, освоєння нових українських земель, а також перебування у складі різних державно-політичних утворень, міжетнічні контакти та інші фактори.

Етнічна територія України ніколи не була абсолютно гомогенним в етнокультурному відношенні утворенням, тому під впливом на-

званих та інших факторів постійно поглиблювався процес її районування, що супроводжувався дедалі виразнішим окресленням окремих регіонів та локальних зон. Про початкові стадії цього процесу свідчать існування та почергова змінюваність різних археологічних культур. У другій половині I тис. починає формуватися етнорегіональна свідомість, коли розуміння належності до свого племені (племінного союзу) передбачало усвідомлення факту проживання на певній території. У XII—XIV ст. основною регіональною одиницею стає земля, де в умовах відносної територіально-політичної самостійності поглиблювалися субкультурні особливості її населення. У XV—XIX ст. цей процес посилювався внаслідок перебування окремих частин української території у складі різноетнічних державно-політичних систем, а також колонізації нових земель. Субкультурні відмінності кожного окремого регіону ставали тим виразніші, чим міцнішими були його етноізоляційні бар'єри та розмаїтішою внутрішня етнографічність.

Але при цьому, підкреслімо, вона ніколи не виходила за межі та не протиставлялась загальноукраїнській ідентичності. Субетнічні регіональні відмінності мали другорядний характер та не були настільки значущі, щоб загрожувати розчленуванню, сепарації українського етносу.

Десятинна церква. Реконструкція М. Холостенка

Проблема районування України потребує комплексного підходу, який би враховував результати досліджень етнографів, географів, істориків, лінгвістів, економістів, антропологів та представників інших наук. Спираючись на них, а також на здобутки вітчизняної та зарубіжної етнології, можемо запропонувати таку різнорівневу схему етнорегіональності України.

Як найбільш усталену регіональну одиницю А. Пономарьов оправдано виокремив *природно-історичну область*,

визначальною ознакою якої є географічне середовище. В Україні вирізняється чотири таких головних області, що поділяються на низку окремих зон: 1) Полісся — Західне (Волинське), Центральне (Київське), Східне (Чернігівське); 2) Карпати — Передкарпаття (Прикарпаття), власне Карпати, Закарпаття; 3) Рівнина — дніпровське Лівобережжя і Правобережжя; 4) Степ — Східний (Донбас), Центральний (Таврія), Західний (Буджак). Географічний фактор відігравав важливу роль не лише на ранніх, але й на пізніх стадіях етногенезу, тому деякі природно-історичні області й зони стали основою для формування регіональних одиниць більш вищого порядку. В зв'язку з цим перші та другі часто мають однакові назви.

Основна етнорегіональна одиниця в науковій та навчальній літературі фігурує під назвами «історико-етнографічна область», «історико-етнографічний регіон», «історико-географічний район», «історико-культурна територія», «етнографічна зона» та ін. В літературі вони подаються як тотожні або як супідрядні, тобто такі, що визначають головну та належні до неї одиниці, наприклад, області поділяються на регіони, підрегіони, зони і т. ін. Це своєю чергою зумовило різні підходи й суперечності у визначенні їхньої суті та ідентифікації.

Зважаючи на характер формування та внутрішню сутність цієї наріжної одиниці районування, найбільш оправданим вважаємо її означення як *історико-етнографічний регіон*. Під ним розуміємо етнорегіональне утворення, населення якого вирізняється спільністю історичної долі, однотипністю традиційної господарської і духовної культури, може виявляти ознаки субетнічної самосвідомості, а також має крайові назву і символіку, що зафіксовано в історичній пам'яті чи писемних документах. Виходячи з цього, можемо вказати на існування в Україні таких історико-етнографічних регіонів: Середня Наддніпрянина, Волинь, Галичина, Покуття, Закарпаття, Поділля, Полісся, Буковина, Південна Бессарабія, Холмщина, Підляшшя. Крим (Таврія), Донщина, Слобожанщина, Сіверщина. Їхнє формування тривало близько тисячоліття (VIII—XVIII ст), тому кордони багатьох з них співпадають із межами племінних об'єднань,

а головню окремих давньоруських земель, що стали етнотериторіальними символами української історії.

На відміну від історико-етнографічного регіону згідно з етнотериторіальною класифікацією А. Пономарьова така регіональна одиниця, як *історична зона*, показує динаміку формування та змін української етнічної території. Таким чином, вони можуть відображати етапність розселення давньої людності України (Надбужжя, Перемищина, Наддністрянина, Поросся, Переяславщина, Буджак, Подоння та ін.); засвідчувати стадійність освоєння нових земель (Новоросія, Нова Сербія, Українська Лнія та ін.); фіксувати відокремлення певних регіонів від материнського етнічного масиву (Кубанщина, Мараморощина, Берестейщина). Більшість назв історичних зон вийшла з сучасного суспільного лексикону, залишившись зафіксованою лише в історичній літературі, а окремі історико-етнографічні регіони наближаються до неї за багатьма ознаками (особливо Запорізька Січ, Холмщина, Підляшшя та ін.).

Дві названі етнорегіональні одиниці мають поліетнічний характер, адже поряд з українцями тут проживають представники різних етнічних меншин. Іншому типові етнотериторіальних утворень відповідають етнографічні групи, які мають моноетнічний характер. Вони виникли на українському ґрунті, а їхні особливості формувалися під впливом певних географічних та суспільно-історичних процесів. Сутності цієї регіональної одиниці з-поміж існуючих у літературі термінів найкраще відповідають назви «етнографічна територія», «етнографічний район». Більшість етнографічних груп, що досьогодні зберегли свою самобутність — бойки, лемки, гуцули, долиняни та інші, проживає у відповідних етнографічних районах — Бойківщині, Лемківщині, Гуцульщині, Долинянщині, розташованих у межах певних історико-етнографічних регіонів.

Подальша етнотериторіальна Градація з виокремленням дрібніших регіональних одиниць (етнографічні округи, різні локальні райони тощо) може визначатися на основі як адміністративних, так і культурно-побутових, мовно-діалектних й інших ознак.

Основою вивчення тієї чи іншої регіональної одиниці є окреслення її меж. Але субетнічним кордонам властива велика

МІНЛИВІСТЬ, адже, крім історично-часової змінюваності, вони визначаються на основі різних за своєю сутністю чинників — природно-географічних, державно-політичних, соціально-економічних, історико-етнографічних та ін. Зважаючи на це, при з'ясуванні обрисів певних регіонів дослідники користуються методом нашарування всіх варіантів кордонів, які видозмінювалися протягом етноісторичного розвитку. Цим шляхом окреслюється найбільш оптимальна історико-територіальна модель краю, в якій А. Пономарьов пропонував виокремлювати ядро, де врівноважуються всі притаманні регіонові компоненти традиційно-побутової культури, а також перехідні зони, що ввібрали ознаки суміжних територій.

Проте такий підхід лише деякою мірою компенсує вузькі місця запропонованої та інших схем районування України, адже, повторімо, при врахуванні названих та інших ознак одна й та ж територіальна одиниця може трактуватися одночасно як природно-історична область чи її зона, як історико-етнографічний регіон чи історична зона або ж етнографічна територія. Але, незважаючи на всю умовність таких класифікацій, вони загалом дозволяють достатньо повно показати етногеографічну, етноісторичну та етнокультурну мозаїчність української етнічної території, яка при цьому не втрачає своєї цілісності, гомогенності.

Територіальна регіоналізація є закономірним, властивим більшості етносів світу, явищем, що по-різному впливає на їхній розвиток. Поглиблення етнокультурної самобутності, з одного боку, не може не позначатися на внутрішній консолідації етнічної спільноти. З другого боку, вона є важливою запорукою збереження її загальної єдності, адже локальна самоідентифікація на кшталт «Я гуцул», «Я волинянин», «Я буковинець» аж ніяк не суперечить загальноетнічній ідентичності — «Я українець». Відображаючи належність до свого рідного краю, батьківської землі, регіональна (крайова) самосвідомість зовсім не обґрунтовує ідею федералізації України (як це стверджують окремі вчені), бо вона аж ніяк не суперечить, а є органічною складовою загальноетнічної свідомості.

Етнорегіональність відображає важливий зріз етногенезу українців. Вона яскраво свідчить, що територіальна розмаїтість не порушує їхньої духовної і матеріальної культури, а, навпаки, зміцнює внутрішню єдність. Пройшовши тривалий і складний шлях саморозвитку, український етнос виплекав високорозвинену культуру, в якій локальна самобутність не суперечить, а органічно поєднується із загальною гомогенністю. Подальше науково-теоретичне опрацювання цієї проблеми повинно йти в напрямі вироблення таких критеріїв і принципів, які б, забезпечуючи глибоке і комплексне вивчення етнографічного районування України, могли відображати пірамідальність і субпідрядність етнорегіональних утворень та їхню взаємозалежність із різними елементами структури етносу.

Формування історико-етнографічної мапи України

Поліваріативність і багат шаровість етнорегіональних утворень значно ускладнюють вивчення проблеми історико-етнографічного районування України, тому сучасні вчені (Р. Кирчів, А. Пономарьов та ін.) оправдано виокремлюють ще одну найкрупнішу регіональну одиницю — надрегіон, яка згідно з нашою схемою складається з окремих історико-етнографічних регіонів, історичних зон, етнографічних районів та ін. Отже, загальну типологію території сучасної України можемо явити таким чином: Центральний (Центрально-Східний) надрегіон (Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина); Північний (Поліський) надрегіон (Полісся, Сіверщина); Західний надрегіон (Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття, Поділля, Покуття, Холмщина і Підляшшя, Гуцульщина, Бойківщина та ін.); Південний надрегіон (Південна Бессарабія, Таврія, Запоріжжя, Донщина, Буджак та ін.). Безумовно, що такий поділ умовний і потребує подальшого вдосконалення, проте він дозволяє простежувати загальні процеси і тенденції формування історико-етнографічної мапи України та визначити субкультурні особливості окремих регіональних одиниць.

Центральний (Центрально-Східний) надрегіон

Середня Наддніпрянщина (Наддніпрянщина, Подніпров'я, Центральна Україна) охоплює територію середньої течії Дніпра, на основі чого вона, як і вся Україна, поділяється на Лівобережжя та Правобережжя. Згідно з сучасним адміністративним поділом цей історико-етнографічний регіон включає більшу частину Київської, Черкаської, Дніпропетровської областей, південно-західні райони Чернігівської і Полтавської та схід Кіровоградської облас-тей. Він відіграв роль етнічного ядра формування українського народу (племени антив, полян, сіверян, деревлян) та своєрідного «Генератора» української етнічності й етнодержавотворчих процесів. Тут зародилися і звідси на всю українську етнічну територію поширювалися назви «Русь», «Україна».

Середня Наддніпрянщина (ця назва утвердилася в XVI ст.) пережила складний і тривалий процес становлення внутрішньої регіоналізації та крайоніміки. До XI ст. її основу становили Київська, Переяславська і Чернігівська землі, що об'єнувалися спільною назвою «Русь», «Руська земля». Зі зміцненням самостійності від неї відокремлюється Чернігівщина, що одержує назву «Сіверська земля» («Сіверщина» — від етноніма сіверяни). Західна частина Середньої Наддніпрянщини, що зберігала відносну незалежність від Києва, в літописах IX—X ст. іменувалася «Червона Русь».

У південній частині Середньої Наддніпрянщини (Південна Наддніпрянщина) вирізняють три історичні зони — Надросся, Надпорожжя, Надтясминщина. Вони відігравали роль пограниччя із кочовим світом, тому в структурі їхнього населення поряд зі слов'янським був надто представлений іноетнічний компонент.

Особлива роль в історії України належить *Надпорожжю* (інша назва «Козацтво»), що почало формуватися біля острова Хортиці у X ст. як укріплені поселення від нападу кочовиків. Воно зміцніло у XII—XIII ст, коли тут виникли людські об'єднання, які за характером життєдіяльності вважають предтечею козацтва. Від Надпорожжя відрізняють історичну зону Запоріжжя, яку, зважаючи на її прикордонне розташування, часто відносять до

Південного надрегіону. Ця земля лежить південніше дніпрових порогів (звідси й назва «Запоріжжя»), була заселена внаслідок колонізаційних хвиль XV—XVI ст, коли, рятуючись від соціального і національного гноблення, українське селянство тікало у Дике Поле та Нижню Наддніпрянщину — споконвічні слов'янські землі, що зазнали спустошення внаслідок турецьких й татарських набігів. Ставши центром формування українського козацтва під час національно-визвольних змагань, Запорізька Січ (Запоріжжя) перетворилася на своєрідне етнополітичне утворення. (В літературі ці регіональні одиниці здебільша вживаються як тотожні, а виокремлення Надпоріжжя відображає історичну етапність формування Запорізької Січі). У 1650-х роках за нею закріпилася назва «Гетьманщина», яка згодом поширилася на всю Середню Наддніпрянщину. Гетьманщина проіснувала до ліквідації Катериною II Запорізької Січі у 1775 р.

Середня Наддніпрянщина має доволі строкату традиційно-побутову культуру, зокрема тут часто вирізняються й деякі локальні етнографічні групи (полтавці, переяславці та ін.). Проте, зважаючи на виняткову роль цього регіону у формуванні українського етносу, саме його етнографічні моделі, як уже відзначалося, переважно відіграють еталонну роль у маркуванні української етнічності.

Слобожанщина (*Слобідська Україна, Слобідщина*) займає північно-східну смугу сучасної території України (південь Харківської, Сумської, Луганської, Донецької, схід Полтавської, північ Дніпропетровської областей) та західні райони Воронежської й Белгородської областей Росії. У пізньослов'янський період частину цих земель заселяли сіверяни, потім вона ввійшла до складу Київської держави, а з XI ст. почергово належала до Чернігівського, Переяславського і Новгород-Сіверського князівств. Після монгольського нашестя до XV ст. більшість цієї території становило Дике Поле (під такою назвою вона позначена на відомій мапі Боплана середини XVII ст), через яке кочували кримські татари, здійснюючи напади на Московію.

Подальша колонізація Слобожанщини йшла двома потоками: один — із південного заходу, з України, носив господарсько-

промисловий характер; другий — із півночі, з Московії, яка просувалася вглиб території шляхом будівництва оборонних ліній. Цей процес, що тривав близько чотирьох століть, відбувався у вигляді різних за характером та інтенсивністю заселення хвиль. Ватаги ухадників (добитчиків) з Волині, Полісся, Галичини, Наддніпрянщини постійно вирушали у Дике Поле, де, займаючись мисливством, рибальством, бджільництвом, соляними промислами, ставали вільними людьми, покозачувалися. В другій половині XVI ст. у різних місцях Дикого Поля московський уряд почав зводити сторожові укріплення, за ними виникали міста — Орел, Воронеж, Єлец, Белгород, Курськ та ін.

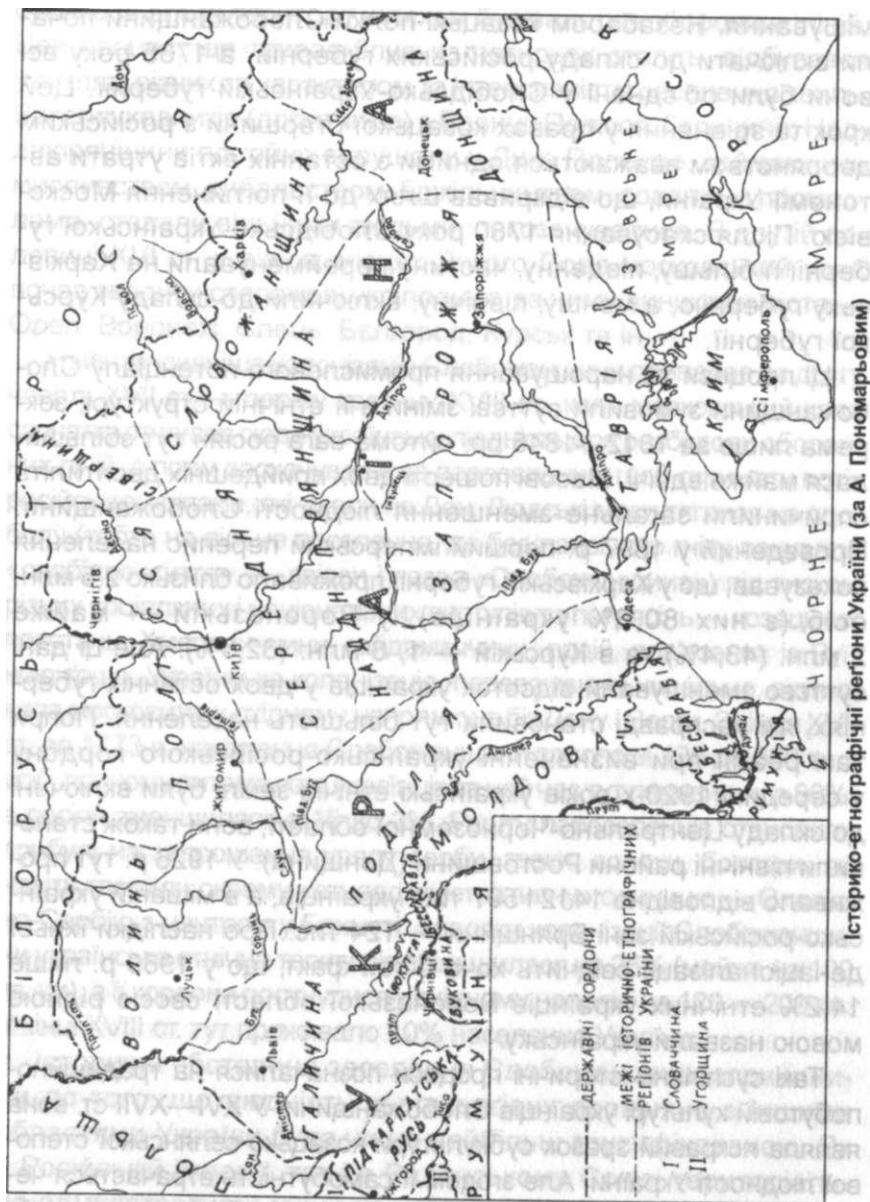
Найінтенсивніша колонізація Слобожанщини припадає на другу чверть XVII ст. — першу третину XVIII ст., коли московський уряд спочатку стягував сюди українську людність для розбудови оборонних ліній, а потім заохочував її до переселення, щоб стримати потік російських кріпаків, які тікали на Дон. Людські маси тяглись на слободу (тобто на вільне поселення, де без панського гніту панувало «слобідне життя», — звідси і назва «Слобожанщина») під тиском різних соціальних і національних виступів та потрясінь — козацьких повстань, Хмельниччини, гайдамаччини, подій, пов'язаних із Руїною тощо. Українська колонізація, переважаючи чисельно, відтискала московитів у східному напрямку, в бік Дону і Волги. З кінця XVII ст. до 1773 р. населення Слобожанщини зросло зі 120 до 660 тис. осіб, причому питома вага українців за цей час тут перевищила 90%, а росіян зменшилася з 15 до 3%. Решту переселенців становили прибулі на запрошення уряду серби, греки, волохи, болгар, які навіть творили окрему «етноадміністративну» одиницю — Слов'яно-Сербію з центром у Бахмуті. Завдяки колонізації Слобожанщини українська етнічна територія збільшилася на 25% (майже на 100 кв. км), а її кордони посунулися у східному напрямі на 120 — 200 км. У кінці XVIII ст. тут проживало 10% населення України.

Історичні обставини заселення Слобожанщини спричинили до того, що людність цього регіону порівняно з іншими областями України була чи не найбільш зрусифікованою. Як у Російській імперії, так і в Радянському Союзі територіально-адміністративні зміни проводилися без урахування етніч-

ного складу населення або ж навіть з метою їхнього перемішування. Незабаром козацькі полки Слобожанщини почали включати до складу російських губерній, а 1765 року всі вони були об'єднані у Слобідсько-Українській губернії. Цей крок та зрівняння у правах козацької старшини з російським дворянством вважаються одними з останніх актів втрати автономії України, що відкривав шлях до її поглинення Московією. Після скасування 1780 року Слобідсько-Української губернії її більшу, південну, частину перейменували на Харківську губернію, а меншу, північну, включили до складу Курської губернії.

Ці процеси та нарощування промислового потенціалу Слобожанщини зумовили суттєві зміни в її етнічній структурі, зокрема лише за 1812—1845 рр. питома вага росіян тут збільшилася майже вдвічі. Масові пошесті двох прийдешніх десятиліть спричинили загальне зменшення людності Слобожанщини. Проведений у 1897 р. перший імперський перепис населення показував, що у Харківській губернії проживало близько 2,5 млн. осіб (з них 80,6% українців), у Воронежській — майже 2 млн. (43,4%) та в Курській — 1,6 млн. (32,6%). Але ці дані суттєво зменшували відсоток українців у двох останніх губерніях, які насправді становили тут більшість населення. Попри такі реалії при визначенні українсько-російського кордону у середині 1920-х років українські етнічні землі були включені до складу Центрально-Чорноземної області, вони також становили північні райони Ростовщини (Донщина). У 1926 р. тут проживало відповідно 1412 і 597 тис. українців, а в мішаній українсько-російській зоні Брянщини — 124 тис. Про наслідки їхньої денационалізації свідчить хоча б той факт, що у 1989 р. лише 14,2% етнічних українців Воронежської області своєю рідною мовою назвали українську.

Такі суспільно-історичні процеси позначалися на традиційно-побутовій культурі українців Слобожанщини. У XVI—XVII ст. вона являла яскравий зразок субкультури козацько-селянської степової людності України. Але згодом її самобутність втрачається через нашарування передусім російських, а також білоруських, серб-

ських, грецьких, болгарських та інших іноетнічних впливів. До остаточної деформації призвів форсований розвиток промисловості регіону, що приніс із собою не лише уніфіковано-фабричний побут і одяг, але й російські «косоворотки», сарафани, частівки. «Треба мати особливий уст, — саркастично підмічав визначний український етнограф Володимир Гнатюк, — щоби чудові українські пісні вимінювати на такі погані фабричні російські».

Приклад Слобожанщини показує, яких глибоких соціоетнічних трансформацій може зазнати окремий історико-етнографічний регіон під впливом різноманітних етнополітичних чинників.

Північний (Поліський) надрегіон

Полісся являє своєрідний історико-етнографічний регіон не лише України, але й усього східнослов'янського світу, в якому протягом тисячоліть відбувалися активні й складні етногенетичні процеси. Походження його назви етнологісти пов'язують з лісом, лісною місцевістю. Поширена думка, що крайонім Полісся має бапто-слов'янське коріння, підтверджується близькістю звучання литовської та латинської назв «Рейева», «Рейуза» до давньоруської літописної топоніміки «Полясе», «Полісся», «Палессе» та ін.

Динамічне заселення Полісся почалося у X тис. до Н. Х., а приблизно 2,5 тис. років до Н. Х. по ріках Горинь і Прип'ять воно поділилося на три частини: західну, де йшло формування предків західних слов'ян (лужицька, поморська культури); східну, де розвивалися баптські племена; південну, що входила до ареалу праслов'янської зарубинецької культури. Після панування на Західному Поліссі в IV—II ст до Н. Х. готів-гепідів цей регіон залишався майже незаселений до другої половини VI ст., коли тут з'явилися носії празької культури. У VIII—IX ст. на заході Полісся проживали літописні племена дулібів (волян), на південному сході — деревляни, на півночі — дреговичі та баптські ятвиги.

Утворене в X ст. у центральній частині Полісся Турово-Пінське князівство згодом прилучили до Давньоруської держави. Після монгольської навали воно майже повністю ввійшло до складу Галиць-

ко-Волинського князівства, а потім — до Великого князівства Литовського. Як окрема етнорегіональна одиниця Полісся починає вирізнятися вже у XIV ст., на мапі Боплана його межі окреслені Прип'яттю і Горинню, що загалом співпадає з сучасними історико-етнографічними межами цього регіону з XVII ст. Українське Полісся стосовно Дніпра стало поділятися на Західне (Правобережне, Прип'ятське) та Східне (Лівобережне, Наддеснянське). Ці дві частини переживали доволі відмінні етнотворчі процеси.

Опинившись після розділів Польщі з кінця XVIII ст. в складі Росії, внаслідок імперської політики людність Полісся зазнає потужної асиміляції. Його південна частина завдяки прилученню до Волинської та Київської губерній була тісніше пов'язана з українським етнічним середовищем, а українці північного Полісся приєднувалися до Гродненської та Мінської губерній з переважачою білоруською більшістю. Протягом XIX ст. людність Полісся зазнала потужної денационалізації, що призвело до розмивання її етнічної самосвідомості. Перша світова війна завдала їй значних демографічних втрат, що передусім були спричинені масовим насильницьким виселенням углиб Росії. Внаслідок подальшого територіального перерозподілу за міжвоєнного періоду більша частина Українського Полісся опинилася в складі УРСР, його окрему територію — т. зв. Мозирщину приєднано до БРСР, а західну частину — до Польщі (Поліське воеводство), де українців ідентифікували не інакше як «тутешніх».

У сучасній науці дискусійним залишається визначення історико-етнографічних меж Полісся, яке простягається всією північною смугою України. Вітчизняні вчені (Р. Кирчів та ін.) південну межу Українського Полісся визначають приблизно від Західного Бугу на схід за умовною лінією, що проходить північніше Володимира-Волинського, Луцька, Рівного, Житомира, Києва, далі — Ніжина і по Сейму до сучасного кордону між Україною і Росією. На півночі воно межує з Білоруссю, охоплюючи північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. На заході до нього належить південна частина Брестської області. Поєднання назви «Полісся» як природно-історичної області з назвами історико-етнографічних та адміністративних територіальних одиниць

вказує на природні особливості останніх: Волинське Полісся, Київське Полісся, Рівненське Полісся, Житомирське Полісся та ін.

Внаслідок поступового віддалення від основного українського етнічного масиву серед населення Полісся сформувалися специфічні прояви субкультурного розвитку та етнічної ідентифікації. Вже в XIV—XV ст. літописна література фіксувала існування тут своєрідного субетнічного утворення під назвами «полісяни», «підлісяни», «поліщуки» та ін. Воно складалося з етнічно близьких народів — русинів, білорусів, литовців, що входили до складу Великого князівства Литовського, тому з кінця XVII ст. поліщуки почали вирізнятися за етнічним принципом: «руські» (українські), «білоруські», «польські». Але процес кристалізації етнічної самосвідомості українців Полісся не був завершений. Розуміючи свою окремішність від білорусів, а тим більше від поляків, росіян та євреїв, самі себе вони називали «тутейшій», «руський», «православний», «простий» люд. Водночас, поліські українці завжди відчували духовну спорідненість зі своїми кровними братами-українцями Волині та Києва, куди, зокрема, ходили на церковно-релігійні прощі.

У північних районах Полісся сформувалася етнографічна (субетнічна) група литвинів, назву якої виводять від політоніма Велике Литовське князівство. У XV—XVI ст. так називали належних до Литовської держави українців, білорусів і росіян, які самі себе вважали «руськими людьми». У два подальші століття внаслідок спільного (мішаного) проживання українські поліщуки стали називати білорусів «литвинами», рідше «гедиками», а останні своєю чергою звали українців «гідунами» («гедунами»). Оскільки географічні умови Українського Полісся мало приваблювали іноетнічний елемент, після Першої світової війни кількість євреїв тут зменшилася до 13%, росіян і німців — до 2%, а питома вага поляків й такої «перехідної» групи, як латинники, зросла до 9%. Отже, основну масу населення регіону становили українці та білоруси, які, маючи багато спільного в матеріальній культурі, за своєю мовою, антропологічними характеристиками і традиційно-побутовою культурою помітно відрізняються одні від одних.

Етнічність поліщуки по-різному, часто суперечливо трактується у народознавчій літературі. Деякі вчені пропонують його вжи-

вати стосовно всього різноетнічного населення Полісся, але поступово усталився погляд, щоб застосовувати цей етнонім лише до тієї її частини, яка сама вважає себе поліщуками. Водночас слід виокремлювати «українських поліщуків» від «білоруських палещуків», які суттєво відрізняються в мовному та культурно-побутовому відношенні, вони самоідентифікують себе відповідно з українцями та білорусами.

Територіальна периферійність зумовила збереження в життєдіяльності українських поліщуків багатьох архаїчно-самобутніх рис (нині ареал їх проживання окреслюється умовною лінією, що тягнеться північніше міст Володимира-Волинського, Луцька, Рівного та західніше від Коростеня і Овруча). Це проявляється у великій ролі в системі життєзабезпечення лісових промислів і збиральництва; в елементах житлобудування (хата, зрубана з кругляків, здебільшого небілена); в комплексі одягу (побутування вінків — «зав'язок» як головних уборів, полотняного жіночого взуття — «завойки», смугастих спідниць — «літники» та ін.); у специфічних способах обробки льону й конопель, а також прядіння і ткацтва тощо.

Сіверщина — це історико-етнографічний регіон, що, охоплюючи північно-східний відтинок України, становить свого роду суміжну етнокультурну зону з Білоруссю та Росією (Сумщина та сусідні з нею райони Курської області). Її людність сформувалася на основі літописних племен сіверян та радимичів, розселених у межиріччі Десни, Сейму, Сули, Псла, Ворксли. Ще й досьогодні в етнічній пам'яті населення, що проживає на території колишньої Сіверської землі, зберігається самоназва «севрюки».

Особливий характер етніки цього регіону зумовили динамічні пертурбаційні переселенські хвилі. Протягом X—XVI ст. сюди по чергово напливали печеніги, половці, монголи, за якими йшли татарські, кримські, турецькі орди. Але на спустошені ними землі щоразу поверталася руська людність. Подальші зміни етнічної ситуації на Сіверщині зумовлювалися наростанням у XVII—XVIII ст. колонізаційного руху українських селян із північних і західних областей у східні та південні землі України. Таким чином, поширюючись на величезні простори Чорномор'я і Кавказу, вони опанували й вододіл Дніпра, Дону та басейн Дінця. Ці процеси згідно з думкою

М. Грушевського залишили глибокий слід у «фізіonomії української народності», надаючи їй «однотайніших форм».

За характером вияву етнічної свідомості та форм ідентифікації Сіверщина має багато спільного з Поліссям. Внаслідок міграційних рухів поряд з автохтонами, нащадками сіверян, цей регіон залюднювали росіяни (з числа «служилих людей» і старообрядників) та білоруси, на основі чого формувалися різні субетнічні утворення. Так, внаслідок змішування автохтонів Посейм'я з прибульцями у XVI—XVII ст. виникли горюни, що проживають на території Сумщини. Російські дослідники вважають, що вони генетично пов'язані з іншими невеликими етнографічними групами — полехами, *Саянами*, цуканами (Курщина і Воронежчина). В їхній мові і традиційних формах культури простежуються архаїчні риси, які свідчать про тісні у минулому зв'язки з білорусами і деякою мірою з литовцями.

Прямими нащадками людності історичної Сіверщини чимало дослідників вважає *литвинів*. Процеси, що тут відбувалися упродовж трьох століть, призвели до того, що на початок XX ст. територія їхнього проживання звузилася до північно-східних районів Чернігівської та Сумської областей. Населення цієї локально-етнографічної зони не ідентифікувало себе з українцями, білорусами або ж литовцями, а також відмежовувалося від великоросів, яких називало «кацапами», «москалями». Екзоетнонім литвини воно також сприймало з образою, вважаючи себе «народом руським», «козаками». Автоетнонім українці тут утвердився лише в 1920-х роках. В етнокультурному відношенні литвини мало відрізнялися від українців, але водночас зберігали багато самобутніх рис традиційного побуту. Це, зокрема, проявлялося у переповненому архаїзмами мовному лексиконі, застосуванні давнього варіанту сохи-односторонки, досягненні високої майстерності у вирощуванні гречки, а також у численних архаїчно-самобутніх елементах житлобудування, одягу, кухні, демонології тощо.

Західний надрегіон

Волинь як історико-етнографічний регіон загалом співпадає із давньоруською територією, відомою з літописів під назвою «Во-

линська земля». Найвірогідніше вона отримала назву від міста Велині — центру дулібського племінного об'єднання. В географічному відношенні Волинь належить до Полісся (Волинське Полісся), а її етнографічні межі визначаються на півдні Поділлям, на заході — Бугом, на сході — верхів'ями Ужа. Згідно з сучасним територіально-адміністративним поділом ця північно-західна частина української етнічної території охоплює південні райони Волинської й Рівненської областей, південно-східні райони Житомирської та північну смугу Хмельницької, Тернопільської і Львівської областей.

Заселення Волині розпочалося за часів палеоліту, а вже в добу неоліту та бронзи вона стала тереном активної міжетнічної інтеграції аборигенного населення з трипільцями, з носіями лужицької культури, що рухалися зі Шлезька, та багатьма іншими спільнотами. Поряд із Середньою Наддніпрянщиною Волинь відігравала роль одного з головних регіонів україногенезу: на початку нової ери тут проживали неври. Тоді ж зміцнюються її зв'язки з Подністров'ям і Подніпров'ям; з середини VI ст. основну частину людності починають становити дуліби (бужани, волиняни). Активні етнотворчі процеси продовжувалися під час перебування краю в складі Київської Русі та в період існування Галицько-Волинської держави.

Протягом останнього тисячоліття історико-етнографічні кордони Волині рідко співпадали з адміністративно-політичним поділом краю. У X—XI ст. Волинське князівство охоплювало Холмщину, Підляшшя, Берестейщину і Белзщину. В період з 1569 р. по 1793 р. Волинь творила воєводство у складі Польщі, а потім, до 1914 р., — губернію Російської імперії. У 1920—30-х роках утвердився поділ Волині на Західну («польську») та Східну («радянську»).

Формування окремого Волинського історико-етнографічного регіону розпочалося у XIV ст. під впливом Литовського князівства. У зв'язку з тим, що у XV ст., а особливо XVI ст. людність Наддніпрянщини зазнавала втрат через татарсько-турецькі напади та інші потрясіння, Волинь стала важливим «резервуаром» збереження генфонду українського етносу. Незважаючи на те, що в цей час сюди напливає польський елемент, передусім шляхта, українське населення краю всупереч колонізації та окатоличенню зберігає культурно-побутові традиції, що утвердилися за княжої доби. Проте у XVII

— першій половині XVIII ст. відбуваються зворотні процеси: ставши провінцією Речі Посполитої, Волинь була позбавлена такого етнозберігаючого чинника, як козацтво, тому, рятуючись від польських утисків, багато людності утікало на східноукраїнські терени.

У межах Російської імперії етнонаціональний розвиток Волині визначається трьома головними тенденціями: збільшенням людності, посиленням русифікації; напливом іноетнічного елемента. За 1860—1914 рр. населення краю збільшилося з 1,6 до 4,2 млн., потім унаслідок воєнно-революційної колотнечі 1914—1921 рр. воно зменшилося майже у шість разів, а за два подальші десятиліття польського панування знову зросло до 2,08 млн. осіб. За цей понад столітній період відсоток українців у краї скоротився з 80 до 69, натомість зростала питома вага поляків (з 4 до 14%), євреїв, німців, росіян, чехів.

До Першої світової війни волинські українці вважалися «найвідсталішими у своєму національному волевиявленні» (Упас Самчук). Низький рівень етнічної самосвідомості намагалися використати поляки, які в офіційних документах іменували їх «тутейшими», чим заперечували факт належності до українського народу. Проте у період Другої світової війни значною мірою під впливом активної діяльності УПА відбулося помітне зростання національно-патріотичних почувань українців, що також проявилось в активному використанні крайової самоназви — «волиняни».

У традиційно-побутовій культурі Волині самобутні етнографічні особливості переплітаються з рисами, властивими перехідній зоні. Це простежується в житлобудуванні, яке у північній частині краю наближається до поліського типу (однокамерна зрубна хата із солом'яним дахом). У південній та суміжній із Поділлям смузі стіни будівлі ставили дерев'яні чи з глиняно-солом'яних вальків. Лише на Волині, Чернігівщині та Поліссі зустрічаємо такий прийом обробки зрубних стін житла, як побілка тільки швів, попередньо промазаних глиною. Прикметною рисою господарського комплексу стали самобутні укриття для сіна («обороги», «одрини»). Архаїчно-слов'янські риси в одязі проявляються в побутуванні поликових сорочок, які у жінок прикрашалися червоною гладдю. Прикметною особливістю є декорування ноші різними засобами оздоблення (ткані узорі, ажур-

не вирізування та ін.). Волинська народно-обрядова творчість з-поміж інших регіонів України вирізняється багатством традиційного пісенного фольклору (веснянки, щедрівки, колядки, обжинкові пісні тощо).

Галичина — доволі складний в етнотериторіальному відношенні регіон, що зумовлюється мінливістю його кордонів та накладанням окремих локальних зон на інші історико-етнографічні регіони. Існує чимало версій щодо походження цієї назви. Її етимологію найчастіше пов'язують зі словом «галка», яка була гербовим знаком Галича, але сучасний стан наукового опрацювання цієї проблеми поки що не дозволяє нехтувати й іншими гіпотезами. Зокрема певна група дослідників виводить цей крайонім від слова «гальс» — сіль або ж від згаданих Геродотом племен «алазонів» («галазонів»). Інші дослідники його виникнення пов'язують з експансією кельтів, що охопила велику частину території України: греки називали кельтів «палатами», а римлян — «галлами»; на терені їхніх міграції та проживання зустрічаємо багато топонімів й етнонімів спільного походження (французька Галлія, малоазійська Галатія тощо).

Заселення Галичини розпочалося в період палеоліту з Південної України, але ще й за доби енеоліту найбільш залюдненими залишалися лише північна та північно-східна частини краю. Характер подальших етногенетичних процесів визначала присутність тут скіфів-орачів, а згодом і слов'ян-венедів. Відтак землі карпатських хорватів та частково уличів і тиверців, що опанували терени між Бугом, Сяном і Дністром, стали основою формування Галицької землі. Вона була ядром Галичини, до якої також входили Чермні (Червенські) землі, що за літописною традицією поділялися на південну частину — Чермна або Червона Русь (за назвою фарбувальної трави і червцю) та північну — Білу Русь, де випадають «великі сніги». Зберігаючи відносну незалежність від Києва, Червенщина складалася із самостійних земель — Звенигородщини, Теремовлянщини, Перемищини, Холмщини.

Після перебування у складі Київської Русі, з'єднана з Волинню в одному державно-політичному утворенні, Галичина також відіграла важливу роль у збереженні генофонду українського етносу та української етнокультурної традиції. Але з 1387 р. протягом семи століть

вона перебувала у складі чужих державно-політичних режимів, тому розвивалася дещо відокремлено від центрального етнічного масиву. Зберігаючи відносну етнотериторіальну цілісність, в цей час вона фігурувала під різними назвами: «Зарубіжна Русь», «Воєводство Руське», «Воєводство Галичини і Льодомерії» та ін. Фатальні наслідки для етнічного розвитку краю мало штучне з'єднання у 1846 р. української Галичини та польської Краківщини в один коронний край, хоча вже наступного року відбувся його офіційний поділ на західну (польську) та східну (українську) частини.

З середини ХІХ ст. посилювалося «розмивання» етнічної структури Східної Галичини. За 1857—1939 рр. її населення зросло з 2661 до 5824 тис, але питома вага українців у цей час зменшилася до 66%, тоді як поляків і євреїв збільшилася відповідно до 15 і 10%. Асиміляторська політика панівних австрійського (1772—1918 рр.) та польського (1919—1939 рр.) політичних режимів зумовила специфічні форми виявлення етнічної свідомості та ідентифікації корінної людності. До кінця ХІХ ст. серед неї побутувала самоназва «русини» («галицькі русини»), а етнонім українці почав утверджуватися лише після революційних подій 1905 р. в Україні. На перешкоді їх етнонаціональному самоутвердженню стояли австрофільство та етнополітична доктрина міжвоєнної Польщі, що трактувала українців як «руську гілку польського дерева» та обґрунтовувала існування на її території відсталіх «племінних культур» — гуцулів, бойків, лемків, подолян, поліщуків тощо. Піддавалася фальсифікації етнічна ідентичність галицьких українців, вони трактувалися як «русини», «руські», що автоматично заперечувало їхню належність до українського етносу. Для Східної Галичини запровадили офіційну назву «Малопольська Виходня». Незважаючи на таке становище, «продовж ХІХ ст. в Галичині наростає процес українського національного відродження, що заклав важливе підґрунтя для боротьби всього українського народу за своє етнічне «Я» у подальшому столітті.

Традиційно межі Галичини, що обіймає південно-західну Україну, визначаються межиріччям верхнього і середнього Дністра, верхів'ями Пруту і Західного Бугу аж до Сяну. Згідно з сучасним територіально-адміністративним поділом до неї включають більшу части-

ну Львівської та Івано-Франківської областей, західні райони Тернопільщини. Крайоніми Галицьке Прикарпаття, Галицьке Поділля та інші, що побутують у сучасному народознавстві, стосуються перехідних зон між відповідними історико-етнографічними та географічними регіонами. Водночас у літературі має місце тенденція до вживання назв «Галичина» та «Прикарпаття» як тотожних (синонімічних), що є невиправданим змішуванням історико-етнографічної та природно-географічної територіальних одиниць. Це тим більше не відповідає збереженій в етнічній пам'яті народу самоназві «галичани», яка відображає їхню «крайову» самосвідомість.

Особливості традиційної духовної і матеріальної культури Галичини віддзеркалюють розташовані на території регіону етнографічні й так звані перехідні групи, яскраво-самобутня культура яких заслуговує на окремий розгляд.

Буковина — ще один історико-етнографічний регіон, який тривалий час був відірваний від українського етнічного ядра та розвивався на перетині різних етнічних і державно-політичних утворень. Назва краю має глибоко народну основу, сягаючи корінням у словотвір давньоруських часів, коли у багатьох місцях він був покритий «буковинами», тобто масивами букових лісів. Цей крайонім, що вперше зафіксований у літописній літературі під 1392 р., походить від слов'янського апелятиву «буковина». Спочатку він стосувався лише лісових масивів верхів'я Пруту і Серету, а з XVI—XVII ст. поширюється на заліснене межиріччя Пруту і Дністра. Хоча назва «Буковина» переважно побутувала серед місцевого населення, але вже у кінці XV ст. вона потрапляє до хронік багатьох сусідніх держав на означення простору між Молдавією і Річчю Посполитою. Поступово цей крайонім поширюється на весь історико-етнографічний регіон між середнім Дністром і головним Карпатським хребтом у басейні ріки Прут та верхнього Серету, а в XIX ст. поступово набирає офіційного статусу.

Заселення Буковини розпочалося в епоху раннього палеоліту. За мідно-бронзової доби тут сформувався локальний тип трипільської культури. Етнічна ситуація в краї ускладнюється в останніх століттях до Н. Х., коли сюди напливають носи лукашівської культури (праслов'яни, гети, германці), атакожбастарни, бесси, карпи. Вона

деякою мірою стабілізувалася в період існування черняхівської культури та культури карпатських курганів, у формуванні яких брали участь слов'янські та гето-дакійські племена. З III ст. Буковина стала тереном постійного пересування кочових народів — готів, гунів, гепідів, аварів, угорців, але етногенетична основа аборигенного населення збереглася. Про це свідчить східнослов'янська луко-райковецька культура, яку тут представляли літописні племена тиверців, що жили над Дністром, та їхні півдненні сусіди — уличі. Локальний «прикарпатський варіант» цієї культури пов'язується з хорватами.

За часів Київської Русі Буковина належала до Тербовлянського і Галицького князівств, а потім до Галицько-Волинської держави. Зв'язок Буковини з українською державою ослабило монгольське нашествя, на її окремих теренах була добровільно визнана «татарська» влада.

Особливості етнотериторіального розвитку Буковини стають дедалі виразніші під час 400-літнього (від 1360-х років до 1774 р.) перебування у складі Молдавського князівства, яке своєю чергою спочатку визнало протекторат Польщі, а в середині XVI ст. перетворилося на провінцію Туреччини. Довгий час Буковина залишалася малозаселеним і доволі моноетнічним регіоном, наприкінці XVI ст тут проживало до 32 тис. осіб. Зі 124 зафіксованих у тогочасних документах топонімів 95% мали слов'яно-руське походження. Через постійні польсько-турецькі і російсько-турецькі війни, соціальний гніт, часті епідемії у кінці XVII ст. більша частина Буковини майже обезлюдніла, населення тікало через Дністер у більш спокійні Подільське та Брацлавське воєводства, багато молодих чоловіків наймалося до польської та російської армії. У першій половині XVIII ст. молдавським господарям вдалося стабілізувати демографічну ситуацію в краї завдяки припиненню міграції населення, а головню шляхом «збирання чужих людей» із Туреччини, Польщі та інших країн. Схожі процеси продовжувалися з переходом Буковини під владу Австрійської імперії, так що за 1775—1910 рр. її населення зросло з 75 до 800 тис.

Внаслідок цього у XIX ст. Буковина перетворюється на один з найбільш строкатих в етнічному відношенні регіонів України. У кінці XVIII ст. «руснаки», тобто автохтони-українці, становили етнічну більшість в північній частині краю (54—58% від загального

числа населення). Але оскільки вони сповідували православ'я, яке вважалося «волоською вірою» (волохи — давня назва молдаван), то до волохів зараховувалося багато руснаків. Проте завдяки зростанню етнічної самосвідомості під час переписів населення 1880—90-х років ця людність вже називала себе не волохами, а русинами (українцями). Питома вага другої за чисельністю етнічної групи — молдаван (румунів)—становила до 33% населення краю (у північній частині — 19%). Наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст на Буковину переселили близько 3 тис. німецьких сімей, які заснували тут 19 колоній. Вони принесли з собою передові технології господарювання, що позитивно вплинуло на загальний рівень агрокультури в краї. У Північній Буковині інтенсивним був приріст євреїв: за 1857—1910 рр. їх питома вага зросла з 8 до 15%, а також поляків (до 6%). Замкнені і нечисленні (від 3,2 тис. до 430 осіб) етнічні групи Буковини становили російські старообрядники (липовани), цигани, вірмени, словаки та чехи.

Асиміляційна політика королівської Румунії (1918—1940 рр.) ставила за мету перетворити українських буковинців на «чужинців» на власній землі, але вони всіма силами прагнули зберегти свою етнічність. Територіально-етнографічна цілісність Буковини була втрачена внаслідок міжнародних угод 1940, 1945, 1947 років. Таким чином, у складі Молдови та Румунії опинилося чимало населених пунктів з переважаючим українським населенням. На території новоутвореної в складі УРСР Чернівецької області залишилися місця компактного проживання молдаван і румунів (державний кордон ділить Буковину на Південну та Північну). Це дало поштовх до зростання поліетнічності Північної (української) Буковини: за 1946—1959 рр. чисельність росіян тут зросла у 8,5 раза, румунів і молдаван — у 1,2 раза, а українців — у 1,5 раза.

Особливості етноісторичного розвитку та поліетнічність Буковини відповідним чином позначилися на характері її традиційно-побутової культури, що ввібрала в себе риси, властиві всьому західному надрегіонові та перехідній зоні, де зустрілися різні етнічні потоки.

Закарпаття — це південно-західна частина української етнічної території, що охоплює південні схили Карпат та прилеглі до них

рівнини в басейні річки Тиси. Будучи тривалий час відірваною від головного етнічного масиву, його людність залишалася невід'ємним складником українського етносу і водночас відзначалася своєю етнокультурною самобутністю. Складність етнологічного аналізу краю полягає в мінливості його історико-етнографічних меж. Із найдавніших часів він не мав єдиної загальної назви й до 1919 р. ніколи раніше не становив окремої адміністративної одиниці.

Протягом двох тисячоліть до Н. Х. через Закарпаття проходили міграційні потоки різноетнічних племен — трако-дакійців, кельтів, скіфів і сарматів, тюрків, угро-фінів та ін. Потужна слов'янська колонізація якісно змінила етніку краю, який у VI—IX ст. перетворюється на складову частину східнослов'янського етнічного масиву, де проживали білі хорвати. З часу входження до складу Київської Русі (X ст.) людність краю називала себе «русинами», «руськими людьми», лише в середині 20-х років XX ст. тут утверджується етнонім українці. Перебуваючи з 1020-х років упродовж семи століть під владою Угорщини, Закарпаття постійно лихоманило через гострі міжетнічні, релігійні та політичні конфлікти, але з прилученням до Австрійської імперії тут намітилися тенденції до стабілізації.

Аналізуючи джерела, вчений Михайло Тиводар доводить, що до XIX ст. крайоніма Карпатська Русь не існувало, а, перебуваючи у складі Угорщини, Закарпаття не мало загальної офіційної назви. Угорці та інші спільноти іменували його за етнічною належністю населення, що називало себе «руськими», «русинами» («Угорська Русь» та ін.). Найдавніша назва краю — «Країна» (XIV ст.) не була загальною для всього Закарпаття та не пов'язана із сучасним розумінням етнополітоніма Україна. Вона означала окремі райони Українських Карпат, що заселялися на засадах волоського права — «Хустська Країна», «Мукачівська Країна», «Ужанська Країна» та ін.

Протягом XIX ст. на означення цього регіону поступово утверджуються назви «Карпатська Русь», «Карпатське Підгір'я», «Підкарпаття». У вересні 1919 р. він був прилучений до Чехословаччини під офіційною назвою «Підкарпатська Русь» (у значенні земля, розташована біля підніжжя Карпат), а з 1927 р. став називатися «Підкарпатурська земля». На противагу цьому з кінця 1920-х років як в офіційному політичному лексиконі діячів Радянської України, з од-

ного боку, так і в українських націоналістичних колах, з другого, став активно вживатися крайонім Закарпаття (Закарпатська Україна), який, до речі, ще в другій половині XIX ст. вживався у працях місцевих учених, а також побутував у російській історіографії. Назва «Закарпатська Україна» була офіційно закріплена червневим 1945 р. договором, згідно з яким край переходив від Чехословаччини до СРСР. Сучасна Закарпатська область майже повністю охоплює історико-етнографічний регіон із такою ж назвою. За 1880—1989 рр. чисельність його населення зросла більше, ніж утричі, досягнувши 1252 тис. осіб, з них українці становлять 78,4%, угорці — 12,5%, росіяни — 4%, румуни — 2,4%, а решту людності являють цигани! словаки, німці.

Хоча закарпатцям притаманні ті ж самі головні ознаки, що й усьому українському етносові, вони мають доволі строкату внутрішню етнографічну мозаїчність. Таким чином, тут вирізняються локально-територіальні групи закарпатських гуцулів (Рахівщина), закарпатських бойків (Воловецький, Міжгірський райони), закарпатських лемків (правий берег верхів'я р. Ужа). Враховуючи деякі місцеві особливості, М. Тиводар поділяє їх на територіально-популяційні групи, що здебільшого виокремлюються на основі сучасного територіально-адміністративного поділу.

Більшість території Закарпаття займає етнографічна група долинян. Їхню етногенетичну основу становили білі хорвати, а вкраплювання в неї впродовж тисячоліття різних іноетнічних компонентів на тлі складних суспільно-історичних процесів витворило досить цілісний і самобутній комплекс традиційно-побутової культури. Він має доволі виразні гомогенні риси, хоча долиняни проживали у різних географічних поясах, переживали відмінні суспільно-політичні та іноетнічні впливи. Самі долиняни не мали історично сформованої самоназви та відповідної локальної самоідентифікації. Називаючи себе «русинами», «руснаками», вони нічим не відокремлювалися від гуцулів, бойків, лемків, але повсякчас самопротиставлялися угорцям, румунам, словакам та іншим неукраїнським спільнотам. За вищеназваними критеріями серед долинян виокремлюється понад два десятки локально-територіальних груп.

Особливості етноісторичного розвитку Закарпаття строкатий

поліетнічний склад населення, міжкордонне його розташування та інші фактори дали підґрунтя для виникнення псевдонаукових теоретичних конструкцій, пов'язаних з етнічною ідентифікацією русинів-українців краю. Їхні автори, серед яких провідне місце належить професорові Торонтського університету П. Магочі, намагаються штучно відірвати закарпатських русинів від українського етносу, доводячи, що вони становлять окремий «русинський народ», самостійну «русинську націю». Шляхом ігнорування чи суб'єктивного тлумачення етнографічних, лінгвістичних, історичних та інших наукових даних стверджується, що населення міжкордоння не обов'язково повинно належати до одного із сусідніх етносів, тому в зонах активних міжетнічних контактів можливе виникнення самостійних етносів один з яких і являють карпатські русини. Таким чином, «особлива історична доля краю» буцімто зумовила існування окремої етноісторичної спільноти — закарпатців.

Проте цей міф спростовує сама історія, адже за першої ж можливості вільного волевиявлення у січні 1919 р. Всенародний конгрес угорських русинів одноставно ухвалив з'єднати більшість земель їхнього проживання (вісім комітатів) з єдиною Соборною Україною. Таке історичне рішення могло зродитися лише з природного глибоко вкоріненого усвідомлення своєї кровної єдності з українським народом. Спираючись саме на підтримку широких народних мас, у 1930-х роках на Закарпатті зріс українофільський рух, що швидко потіснив старі консервативні суспільні течії. Зрештою, таке розуміння проблеми виказували і неупереджені чужинці. Ще у 1851 р. французький учений Роберт відзначав, що українська нація починається від Кубані і закінчується в Карпатах, що вона «простягається через Буковину аж до Північної Угорщини». Інший авторитетний європейський учений — Бенуа Мальон, говорячи у 1879 р. про єдність походження української нації, підкреслював, що вона заселяє територію Великої України, Галичини, Буковини і Карпатської України.

Самобутність етнографічної групи долинян, що займає більшість території Закарпаття, передусім визначається своєрідністю традиційно-господарської культури, а також особливостями розміщення поселень, типу двору, мовного діалекту, народного одягу та архітектури.

Поділля — історико-етнографічний регіон, що займає межиріччя Південного Бугу і середнього Подністров'я та поділяється на Західне (західніше від Збруча), Центральне і Східне (Пониззя). Згідно з сучасним територіально-адміністративним поділом він охоплює більшу частину Вінницької і Хмельницької та суміжні з ними смуги Тернопільської, Чернівецької, Одеської областей. Назва «Поділля» у різних формах «Подол», «Подолля», «Русь Долішня» зустрічається в літописній літературі з XIII—XIV ст. на означення земель між Південним Бугом і середнім Дністром, які в загальній ландшафтній системі становили пониззя (поділ), їхніх мешканців називали «подолянами», «подоляками».

Поділля є одним з регіонів, де виявлено найдавніші на території України сліди людських поселень. Поряд із Середньою Наддніпряниною та Волиню воно було в епіцентрі основних процесів формування українського етносу. Поділля становило густо заселену частину трипільської протоцивілізації. В другій половині I тис. до Н. Х. — першій половині I тис. населення краю перебувало в активних (мирних і військових) стосунках із грецькими колоніями, а також скіфами, сарматами, кельтами, Готами, гунами, аварами та іншими спільнотами. У VII—IX ст. Поділля заселяли слов'янські племена уличів і тиверців, а також хорватів і дулібів, нащадки яких і стали визначати характер подальших етнічних процесів регіону

Протягом I тис. після Н. Х. Поділля було тереном експансії майже всіх найбільших груп кочових спільнот, які почерговими хвилями прокочувалися Україною. В прийдешньому тисячолітті порівняно з іншими історико-етнографічними регіонами воно зазнало чи не найбільш інтенсивних етнічних пертурбацій населення, внаслідок чого окремі локальні зони тимчасово втрачали слов'яно-руський етнічний характер. Зокрема у києворуський період хліборобське населення Пониззя поступово переміщувалося на північ, у Лісостеп, а його місце деякий час займали половці, У другій половині XIII ст. — першій половині XIV ст. західне Полісся перебувало під владою монголів, тому тут виникло чимало «татарських сіл».

Новий період в етнічному розвитку Поділля розпочинається з останньої третини XIV ст., коли внаслідок польської експансії тут зростає питома вага неукраїнського різноетнічного елемента, особ-

ливо в містах різко збільшилася чисельність поляків й Вірменіє, а згодом німців і євреїв. Тоді назва «Поділля» збереглася лише за створеним у середній частині краю Подільським воєводством, яке відійшло до складу Речі Посполитої, а його західна смуга (Брацлавське воєводство) була складовою Великого князівства Литовського. Денаціоналізація в цей час набрала чітко вираженого соціального характеру і мала двобічну спрямованість: українська шляхта зазнавала полонізації через окатоличення, а нечисленне польське селянство натомість «українізувалося». Водночас, унаслідок напливу нового населення швидко залюднювалося Західне Поділля, куди також переміщуються мешканці південно-східної частини краю, яка через напади кримських татар перетворюється в напівпустелю. Внаслідок встановлення в останній третині XVII ст. турецького протекторату обезлюднюється Подільське воєводство. Чергове інтенсивне заселення Поділля відбувається у першій половині XVIII ст. завдяки поверненню втікачів із Лівобережжя, а також напливові селян із Галичини, Волині, Молдавії та Польщі. Внаслідок цього воно знову стає одним із найбільш залюднених регіонів української етнічної території.

Після двох поділів Польщі (1772 і 1793 рр.) до 1939 р. розділена Збручем територія Поділля перебувала спочатку у складі Російської та Австрійської імперій, а згодом — Польщі та УРСР тому в різних частинах краю протікали відмінні за характером етнічні процеси. У східній (підросійській) частині відбулося зменшення впливів поляків, які асимілювалися в середовищі українців. Водночас як перші, так і другі зазнавали інтенсивної русифікації, через аграрне перенаселення вони були змушені емігрувати спочатку до Сибіру і Далекого Сходу, а згодом на Донбас і Криворіжжя. На заході, в Галицькому Поділлі, чисельність поляків постійно збільшувалася, що зумовило наростання процесів полонізації та виникнення «перехідної» групи латинників.

На тлі складних суспільно-політичних процесів (двох світових війн, голодомору та ін.) на більшості української етнічної території до середини XX ст. питома вага корінної людності зменшувалася, а на Поділлі спостерігався зворотний процес. Завдяки низькому рівневі урбанізації та засередженню основ-

мої маси населення в сільській місцевості відносна частка українців у краї за півстоліття збільшилася з 75 до 91%, росіяни — з 2,3 до 4,4%, а євреїв зменшилася з 12 до 1,8%, поляків — із 8 до 2,4%. Окреме місце в етнографічній структурі Поділля займав південно-східний відтинок, де над Дністром (у межах Молдавської республіки) проживало 50 тис. українців.

Самобутність традиційно-побутової культури Поділля дозволяє багатьом дослідникам виділяти її корінну людність в окрему етнографічну групу — подолян. Проте на всій території регіону вони не мають таких більш-менш цілісних і виразних особливостей матеріальної й духовної культури, як представники інших етнографічних груп (гуцули, бойки). Існування серед подолян численних локально-територіальних варіантів значною мірою зумовлювалося тривалими взаємозв'язками з поляками, чехами, молдаванами та представниками інших етнічних груп. Зокрема А. Пономарьов указував, що населення, яке становить «ядро подільської культури» (центральні райони Вінницької та Хмельницької областей, схід Тернопільщини), зберегло крайову самосвідомість, а терени, що періодично відривалися від нього, набули ознак перехідних зон від типово подільської культури до культури суміжних регіонів — буковинської, волинської, галицької, наддніпрянської.

Покуття — крайня частина Східних Карпат, яку в літературі називають по-різному: «пруто-дністровське межиріччя», «південно-східна частина Галичини», «етнографічний район Прикарпаття» тощо. Проте комплекс етнорегіональних ознак, що виробився під впливом природно-географічного середовища та в ході складного історичного розвитку, дозволяє типологізувати його як окремий (і найменший) історико-етнографічний регіон України. Окреслені ще Бопланом територіальні обриси Покуття залишаються прийнятливими ще й досьогодні. Його територія, до якої згідно із сучасним адміністративним поділом належать сім районів Івано-Франківської області, охоплює верхів'я Дністра та Попруття. Походження згаданого ще у літописах крайоніма Покуття («люди з Покуття» тощо) більшістю дослідників виводиться від слова «кут» як найменування землі, утвореної «в кутах» на згинах річок, у даному випадку Дністра, Пруту і Черемошу. Від нього походить

етнонім покутяни, що в XIX—XX ст. активно вживався у суспільній літературі та громадському лексиконі.

Перебуваючи у складі різних як українських (Київська Русь, Галицько-Волинська держава), так і іноетнічних (Річ Посполита, Австрійська імперія) державно-політичних утворень, людність Покуття зберігала свою етнорегіональну самобутність. Переживши молдавсько-польські війни другої половини XIV ст. — XVI ст., що завдали його людності багато лиха, цей край став однією з найгустіше заселених частин України та найбільш моноетнічною областю її західного надрегіону. Наприкінці XVIII ст. 90% її населення становили українці, хоча у 1930-х роках їхня питома вага зменшилася до 74%, а натомість зросло число поляків і євреїв (по 9%) та латинників.

Перебуваючи в тісному оточенні інших історико-етнографічних регіонів (Поділля, Буковина) та етнографічних районів (Гуцульщина), Покуття, з одного боку, ввібрало багато рис перехідної зони, а, з другого, вирізняється власною традиційно-побутовою культурою. Її особливості простежуються у народному мистецтві (передусім кераміці, писанках і вишивках), що відзначається самобутньою кольористикою і художніми мотивами. Говірка покутян, хоча й близька до гуцульської, наддніпрянської і де в чому до подільської, має власні самобутні риси. Змогу насолоджуватися неповторністю покутського діалекту дають нам твори Василя Стефаніка та Марка Черемшини.

Холмщина і Підляшшя — історичні зони, що охоплюють північно-західну смугу української етнічної території. Їхнє порубіжне розташування зумовило складність етнічної історії, зокрема мінливість кордонів і крайоніміки. Територія Холмщини простягається на схід від річки Вепра до середнього Бугу, межуючи з Волинню, Люблінщиною, Галичиною. Її назва найвірогідніше походить від заснованого 1235 року князем Данилом міста Холма, куди була перенесена столиця Галицько-Волинської держави. В літописній літературі, виходячи з орієнтації на водорозділ Бугу, вона також зустрічається під назвою «Холмська Русь», «Забузька Русь», «Забужжя».

Підляшшя (Надбужжя) розташоване обабіч середнього Бугу, на заході воно межує з Мазовією, на сході — з Волинню та По-

ліссям, на півдні — з Холмщиною, а на півночі доходить до ріки Нарви. Оформлення Підляшшя як окремої етнотериторіальної одиниці пов'язується зі створенням у 1520 р. Підляським воєводством, а походження його назви виводять від слів «las» (країна над лісом) чи «лях» (країна побіч ляхів). Правомірність цих гіпотез підтверджується тим, що й у ХІХ ст. назва «Підляшшя» вживалася на означення територій на південь від Бугу, які раніше належали Польському королівству. Ріка Буг поділяє Підляшшя на Північне (між Бугом і Нарвою) та Південне. З кінця ХVІІІ ст. разом із Холмщиною вони переживали доволі схожі історичні процеси, тому склалася наукова традиція спільного вивчення їхнього розвитку.

У VI ст. на ці землі була спрямована потужна східнослов'янська колонізація, що визначила їх подальший етнічний розвиток. Серед сучасних науковців точаться дискусії щодо ідентифікації людності окремих локальних зон цих регіонів з літописними бужанами, дреговичами й дулібами, але її східнослов'янське коріння загалом не викликає сумнівів. Саме в чисельно переважаючому «руському людді» розчинялися всі дрібніші іноетнічні племена, що періодично сюди напливали. Холмщина і Підляшшя входили до складу Київської Русі, а згодом відігравали важливу роль у становленні Галицько-Волинської держави, оскільки до них не досягали татарські набіги.

Протягом ХІV—ХVІІІ ст. між Польщею, Литвою і Угорщиною тривало гостре протистояння за право панувати над Холмщиною і Підляшшям. Внаслідок розділів Польщі вони відійшли до Австрійської імперії, а після наполеонівських воєн опинилися у складі Царства Польського, що було під протекторатом Росії. У другій половині ХІХ ст. близько 60% населення цього регіону становили русини (українці), 25% поляки та 15% євреї. Через посилення впливів православ'я, уніатства й римо-католицизму українська людність зазнавала як русифікації, так і полонізації.

Глибокі зміни в етноісторичний розвиток Підляшшя та Холмщини внесла Перша світова війна. Під час літнього 1915 р. відступу Російської армії більшість місцевої людності була насильно переселена зі своєї батьківської землі (залишилося близько 25 тис. українців) на безкраї простори Російської імперії. Ці драматичні події

істотно позначилися на кристалізації етнічної самосвідомості українців краю. На повсюдних масових зібраннях, що відбувалися в часи української революції, вони заявляли, що «Забужна Русь є частиною України» і «ми за мовою, звичаями, і за всім складом життя близькі й споріднені з українським народом».

За міжвоєнного періоду, коли Холмщина і Підляшшя перебували в складі Польщі, на рідні терени повернулася лише частина вигнанців. Це змінило загальну етнічну ситуацію в краї, де на початок 30-х років ХХ ст. українці становили близько 30% (205 тис.) від загального числа населення, поляки—27,8% (188 тис.), євреї—майже 13%. Черговою трагедією для Холмщини і Підляшшя обернулися Друга світова війна та подальші події. Переживши німецькі депортації, край був охоплений гострим польсько-українським міжетнічним конфліктом. Згідно з умовами серпневого 1945 р. договору про кордон між СРСР і Польщею в межах останньої опинилася майже вся територія краю. У 1944—1946 рр. більшість українців Холмщини і Південного Підляшшя була виселена в УРСР а решта 1947 р. депортована в ході акції «Вісла» на західні польські землі. Ця акція не охопила Північного Підляшшя, що було визнано «білоруським». Воно залишилося єдиним у складі Польської держави регіоном, де компактно проживають українці, які, починаючи з 1950-х років, виступають за збереження своєї етнічності.

На такому історичному тлі через активні етнокультурні зв'язки з поляками, литовцями й білорусами формувалася самобутня народна культура українців Холмщини і Підляшшя. Чи не найяскравіше вона проявляється в їхній говірці, що навіть між окремими селами відрізняється своїми прикметними особливостями. Неповторний місцевий колорит тісно вплітається в загальноукраїнські типологічні риси традиційно-побутової культури холмців і підляшшців. Це проявляється в житловому плануванні, коли під одним дахом з хатою будували й деякі господарські приміщення; в народному одязі (переважання світлих тонів, гармонійно збагачених барвистістю спідниць чи оздобленими переборами сорочок); в чорнолощених керамічних виробках, що ваблять сріблясто-металевим блиском і Графітовим мерехтінням; в неповторній технології обробки дерева та плетіння тощо. На глибоку генетич-

ну спільність з українським етносом вказують система календарних обрядів та фольклорна спадщина українців регіону.

У Південному Підляшші своєрідними рисами побутової культури вирізнялися представники трьох локальних етнографічних груп: бужани (також їх називали «луговиками», «гимелями», «поліхами»), хмаки та власне підляшці, що також іменували себе «підлясяками», «унітами».

Лемківщина — найзахідніший відтинок української етнічної території, що клином у 140 км завширшки та 25—50 км завдовжки затиснутий між польськими та словацькими етнічними землями. Територія Лемківщини займає нижчу частину обох схилів Українських Карпат—т. зв. Нижні Бескиди. Карпатський хребет поділяє її на дві частини — південну (закарпатську), що на сході і заході визначається межиріччям Ужа і Попраду, та північну (прикарпатську), що простягається від Сяну на сході до Дунайця на заході. Друга світова війна обумовила поділ етнографічної території краю між сусідніми державами: північна смуга відійшла до Польщі; більша частина південної Лемківщини (від українського кордону до Попраду) — до Чехословаччини, а менша — до Закарпатської області УРСР.

Крайонім Лемківщина походить від назви етнографічної групи «лемки». Більшість учених вважає, що він виник від широковживаної мовної частки «лем» (у значенні «лише», «тільки»), але це припущення потребує додаткового доведення. Слово «Лемко» вперше зафіксоване в документах XIV—XVI ст. як прізвище на Мукачівщині, у XVIII ст. воно вже з'являється на теренах північніше від Карпат. Це надає аргументи на користь версії про словацьке походження слова «лем», яке є праслов'янським коренем. Воно поширювалося із заходу на схід та з півдня на північ, тобто традиційним шляхом словацької експансії здолу вгору, де й мешкали русини.

В наукову мовно-етнографічну літературу термін «лемки» у 1834 р. вперше ввів Й. Левицький при описі галицько-руського наріччя, яким говорили 122 тис. гірських мешканців — лемків. Серед галицьких лемків цей етнонім поширюється на початку XX ст, що значною мірою відбувалося під впливом видання часописів під назвою «Лемко», «Наш лемко» на ін. В окремих місцевостях зустрічаються такі похідні від нього, як «лемков'яни», «Лемковщи-

на». Людність по-різному ставиться до екзоетноніма лемки, який часто застосовується із зневажливим, образливим відтінком. Саму себе вона переважно називає «руським людом», «русинами».

За княжої доби було заселене головно пониззя Лемківщини. Спочатку вона входила до Київської Русі, згодом її південна частина відійшла до Угорщини, а північно-східна—до Галицько-Волинської держави. Потім понад чотири століття (з 1340 по 1772 рр.) Лемківщина була прилучена до Польщі, де східна її частина творила Сяноцьку землю у складі Руського воєводства, а західна належала до Краківського воєводства. В цей час вона зазнала кілька колонізаційних хвиль. Охопивши Карпатське підгір'я, словацько-німецька та польсько-німецька колонізації спричинили асиміляцію більшості давньоруського населення між Сяном і Вислоком. Руська колонізація разом із волоськими пастушими племенами головним чином просувалася незаселеним лісистим верхів'ям Бескидів.

Найдавнішими предками лемків вважаються племена білих хорватів. Упродовж XIII—XV ст. населення Лемківщини, особливо Сяноччини, зростало завдяки напливові довколишньої слов'янської людності, що рятувалася від татарських нападів і соціального визиску. В XVI — першій половині XVIII ст. на Лемківщині протікали процеси динамічної етнічної пертурбації, адже людність, що осідала тут «на волю», після завершення терміну звільнення від податків (від 12 до 24 років) часто знову відселялася. Посмужне проживання русинів, поляків та словаків сприяло їхньому етнічному перемішуванню, яке відбувалося і через укладання шлюбів. Згідно з австрійськими переписами населення за 1840—1910 рр. чисельність русинів у Північній Лемківщині зменшилася з 244 до 152 тис. осіб (тут у 37% громад вони становили етнічну більшість), а в Південній зросла зі 116 до 122 тис. Загальне зменшення чисельності лемків зумовлювалося епідеміями, переселеннями, а також масовою еміграцією за океан.

У 20—30-х роках XX ст. згідно з підрахунками В. Кубійовича кількість українців у Південній Лемківщині становила 100—140 тис, а в Північній 140—200 тис. Ці дані, ймовірно, завищені, бо вчений зараховував до них також людність з перехідним гово-

ром. З другого боку, офіційна статистика подавала вдвічі менші числа, свідомо занижуючи реальну чисельність українців. Трагічні наслідки для лемків мала Друга світова війна. Вже у 1940 р. під впливом радянофільської пропаганди з північної частини краю до СРСР виїхало 5 тис. українських селян. Після війни 12 тис. українських лемків Східної Словаччини добровільно переселилися до Радянської України, головню на Волинь. Тут вони зазнали насильної колективізації, тому, щоб повернутися додому, були змушені називати себе словаками. У той же час внаслідок відомих насильницьких акцій з Північної Лемківщини в СРСР було депортовано майже 97 тис. українців, а в ході операції «Вісла» вглиб Польщі виселено ще близько 30—35 тис. осіб.

Складний історичний розвиток, що відбувався під впливом різноетнічного оточення, відповідним чином позначився на формуванні етнічної свідомості лемків, а також породив чимало теорій щодо їхньої етнонаціональної ідентичності. Однією з них стала теорія «волоської» або «волосько-руської» колонізації, творці якої намагалися довести, що русини — це «зрусифіковані волохи і поляки», які потрапили в Карпати лише у XV—XVII ст. під час волоського-(румунського) переселення. Вона не витримує критики, зважаючи хоча б на такі аргументи- ареал поширення волоської колонізації далеко не співпадає з розташуванням русинсько-українських сіл; слова румунського походження могли переходити до лемків від закарпатських русинів, що жили поруч з румунами, або ж від інших слов'янських народів; у т. зв. Йосифінській метриці кінця XVIII ст. з 5 тис. зафіксованих прізвищ близько 70% українські, а 20% — загальнослов'янські.

Зберігаючи загальноукраїнські етнокультурні риси, традиційно-побутова культура лемків має свої особливості, що залишалися доволі виразними принаймні до середини XIX ст. їх житлові й численні господарські споруди об'єднувалися в єдиному комплексі (часто по 5—7 приміщень) під одним дахом, рубані стіни курних хат не білилися. Одяг виготовлявся лише з домотканого лляного і конопляного полотна. Переважав архаїчний покрій сорочки тунікоподібного типу найчастіше без коміра із вільними прямими рукавами (побутували їхні давні загальнослов'янські назви «кошуля», «чахлик» та ін.). Прикметним еле-

ментом традиційного жіночого костюма були блузки-безрукавки. Важливою рисою життєзабезпечення лемків стали поширення відхожих промислів, заробітчанство у близьких і далеких краях та, врешті, еміграція. Незважаючи на державно-політичні кордони, лемківська етнографічна група становить відносно цілісну субкультурну систему, в якій вирізняються окремі локально-територіальні групи північних (польських), південних (словацьких) та закарпатських лемків.

Бойківщина — етнографічний район, що займає центральну найбільш освоєну частину Карпат Його межі визначаються межами річчям Лімниці і верхнього Сяну та умовною лінією, що проходить південніше Дністра до верхів'я Ужа і Тересви. Першу хвилю заселення цих теренів пов'язують з літописними племенами дул ібів, білих хорватів та білих сербів; другу (XII—XIV ст.) — з колоністами із сусідніх земель, що шукали захисту від монгольської навали; третю, наймасовішу, становили втікачі з низинних районів і різні іноетнічні елементи. Таким чином, у середині XIX ст. поряд з українською більшістю (68%) тут проживали поляки (19%), євреї (9%) та німці. Історико-культурні особливості краю значною мірою зумовлювалися його почерговим перебуванням у складі Угорщини, Речі Посполитої, Австро-Угорщини та Чехословаччини. Згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом Бойківщина охоплює Сколівський, Старосамбірський, Турківський та південні смуги Стрийського, Дрогобицького, Самбірського районів Львівської області; південно-західні частини Рожнятівського і Долинського районів Івано-Франківської області та Міжгірський, Воловецький, південь Великоберезнянського районів Закарпатської області.

Більшість учених однастайна в тому, що етнонім бойки принаймні до кінця XIX ст. не був самоназвою, але ісленні версії щодо його походження потребують майбутніх досліджень. Зокрема існують спроби вивести його:

від польського слова «бойяк» (віл) або від румунського «боу» (віл), що не витримує наукової критики, бо в першому випадку воно відображає зневажливе ставлення поляків до українських горян, а в другому — штучно пов'язує бойків з розведенням великої рогатої худоби, хоча головним їхнім заняттям завжди було землеробство;

від російського прикметника «бойкій» (П. Шафарик), що не характерно ні для української мови, ні для говірок західних регіонів; від слова «боятися» (О. Потебня);

від антропоніма «Бойко», що був поширений на території України ще в давньослов'янську добу;

від назви одного з літописних кельтських племен «бойі», які з напівміфічної країни Боїкі, розташованої на території проживання карпатських бойків, переселилися на Балкани. Але більшість учених відкидає припущення, нібито вони прийшли, а не автохтонне населення;

від мовно-діалектної частки «бойє», що означає «так» — це припущення поки що вважаємо найбільш прийнятливим.

Бойківський етнографічний район поділяється на локально-територіальні зони — західну, східну, підгірську і закарпатську, яким поряд з окремими відмінностями властиві загальні риси традиційно-побутової культури. Це, зокрема, проявляється у відсутності в комплексі сільськогосподарського реманенту поширеного серед українців рала, що компенсувалося широким використанням мотики («сокирянка», «рало»). Тут довше (до XIX ст), ніж в інших областях України, зберігалася вогневирубна система землекористування. Землеробство комплексно доповнювалося різними формами вигінного скотарства (стійлове, хутірське, полонинне), в якому переважала велика рогата худоба.

Традиційна бойківська садиба постає у вигляді довгого двору з розташованими під одним дахом житловим і господарськими приміщеннями. До кінця XIX ст. елементи традиційної бойківської архаїки проявлялися у переважанні однокамерної курної хати; в помірно орнаментованому одязі з домінуванням чорного та білого кольорів; у чоловічих зачісках (довге волосся іноді запліталася в косу чи зав'язувалося у вузол) тощо. В сімейних і громадських стосунках надовго затрималися пережитки патріархальних відносин та звичаєвого права. Прикметною рисою субкультури бойків-українців став глибокий поділ за соціально-майновою ознакою на дві групи — шляхетську і селянську. Їхня відокремленість проявлялася у шлюбній замкненості й навіть роздільному проживанні в межах одного селища.

Гуцульщина охоплює східну частину Карпат і невелику смугу Закарпаття. Її етнографічні кордони окреслюються на заході Лімницею й далі верхів'ями річок Берестянки, Турбату, Тересви, на півдні — українсько-румунським кордоном, а на північному сході — Бистрицею. Згідно із сучасним територіально-адміністративним поділом до неї належать Верховинський і південні частини Надвірнянського й Косівського районів Івано-Франківської області, південна смуга Вижницького й Путильського районів Чернівецької області та Рахівський район Закарпатської області. На цій основі гуцули поділяються на три локально-територіальні групи — галицька, буковинська, закарпатська, всередині яких виокремлюються дрібніші етнорегіональні одиниці.

Існують різні припущення щодо походження назви «гуцул», яку, зокрема, виводять від слів «кочул» (чабан, кочівник) чи «горул» (мешканець гір), від молдавського слова «гоц» (розбійник), від антропонімів Гецила, Гуцул та ін. В останні роки посилюються спроби вивести етимологію цього етноніма від давніх спільнот: тюркського племені «узів» або ж від уличів («улуґців»), що перемістилися в Карпати з Нижньої Наддністрянщини. Але наведеним та іншим версіям поки що важко віддати абсолютну перевагу, тому ця проблема залишається відкрита. В переважній більшості гуцули визнають свою регіональну назву (самоназву); порівняно з іншими етнографічними (субетнічними) групами у них найбільш розвинені субетнічна самосвідомість і самоідентифікація. Про це свідчить гуцульський фольклор (коломийки):

Гуцулка мя породила, з гуцулков люблюсі.

Ой ти гуцул та й я гуцул, оба-смо гуцули.

І ти гуцул, і я гуцул, єдна у нас мова.

Та не той то гуцул, шо погуцуливсі,

Але той, кажи, гуцул, шо в горах родивсі.

Існують численні гіпотези етнічного походження гуцулів. Чимало дослідників намагається вивести його, відштовхуючись від тези про слов'янізацію різних етнічних спільнот — готів, волохів, даків, навіть тюркомовних узів. Спираючись на дослідження відомих українських лінгвістів, антропологів, етнологів (Б. Кобилянський,

В. Дяченко, М. Тиводарта ін.), можна припустити, що найвірогідніше їхньою етногенетичною основою стали відлами літописних племен уличів і тиверців, які з Нижньої Наддністрянщини під тиском кочовиків переселилися на карпатські високігір'я. Подальше формування гуцульської етнорегіональної групи протікало через вкраплення в цю східнослов'янську основу іноетнічних компонентів та їхню етнокультурну консолідацію й саморозвиток. Гуцульщина ніколи не становила окремої цілісної адміністративно-територіальної одиниці, тому протягом тисячолітнього розвитку окремі її частини поділяли історичну долю Галичини, Буковини і Закарпаття.

З-поміж інших етнографічних утворень гуцулів вирізняє найбільш яскрава самобутня традиційно-побутова культура, що передусім зумовлюється гірським ландшафтом, який значною мірою визначав усю систему життєзабезпечення. Її основу становили полонинне скотарство (вівчарство), а також різні промисли, передусім лісорубство, лісосплав (плотогони) та ін. Через обмеженість орних площ землеробство відігравало другорядне значення, натомість високого рівня досягли ремесла — ткацтво, обробка вовни і шкір, вироби з дерева, металу, кістки та інші, що вирізняються неповторним місцевим колоритом. Своєрідність гуцульських поселень визначається розкиданістю садиб («оседків») долинами та гірськими схилами. Традиційним типом двору була т. зв. ґражда — замкнена по периметру система житлових і господарських будівель. Збереження архаїчних елементів у техніці зрубного будівництва проступає у зведенні як житлових помешкань («хиж»), так і церков. Барвіста самобутня гуцульська ноша (багатоорнаментовані вишивки, білі кептарі, фетрові капелюхи — «кресані», тощо) доповнювалася традиційними елементами у вигляді прикрас («зґарда», «ґердан» та ін.), топірців, торбинок («тобівка», «тайстра»), поясів («череси») та ін.

Сплетіння язичницько-демонологічних та християнських уявлень просякає все духовне життя гуцулів, даючи унікально-екзотичні зразки пісенної (коломийки) й музичної (дримба, трембіта) творчості, танцю (аркан), а також народних знань, звичаїв і обрядів (т. зв. полонинський хід — весняний вигін худоби на полонину) тощо. Все це дозволяє говорити про існування в українському етнокультурному просторі «гуцульсько-полонинного типу субкультури».

Посилення у ХХ ст. процесів міграції, урбанізації та інші фактори зумовили деяке нівелювання, згладжування традиційно-побутової самобутності населення карпатського регіону та його локально-етнографічних груп. З другого боку, на хвилі бурхливого національно-державного відродження 1990-х років мала місце тенденція до невиправданого перебільшення культурно-традиційних особливостей різних етнографічних груп, яких навіть прагнули видавати за окремі етноси та протиставляти одну одній. Такого роду намагання не мають реальних підстав (культурних, психологічних, мовних, антропологічних), адже регіональна етнографічна (субетнічна) самобутність ніякою мірою не суперечить загальній етноукраїнській ідентичності.

«Перехідні» групи населення. В західноукраїнському надрегіоні існували маргінальні групи населення з етнічно невизначеним обличчям. У вітчизняній науці ця проблема ще не знайшла достатньо глибокого вивчення, тому вслід за Володимиром Кубійовичем, який одним із перших дослідив це явище, назвімо їх «переходовими» («перехідними») групами.

Серед них передусім відзначмо т. зв. *латинників*, що, проживаючи переважно в Галичині, на Поділлі та Лемківщині, зберігали риси української та польської етнічностей. Це була штучна (не вживана серед самої людності) назва для визначення римокатоликів, переважно селян, які розмовляли українською мовою та в культурно-побутовому відношенні майже не відрізнялися від українців. Походження латинників достеменно невідоме, найвірогідніше їхнє формування могло відбуватися двома шляхами на різній етнічній основі. Одну групу латинників являли поляки, що переселилися у XVIII—XIX ст. із західних (польських) етнічних земель на українські. Потрапивши в українське етнічне середовище, вони зазнавали культурно-побутової й навіть мовної «українізації», але зберігали свою римокатолицьку віру. З другого боку, подібних ознак набирали українські селяни, які, будучи кріпаками, підтиском шляхти приймали «польську віру», але зберігали свою мову та звичаї. Таким чином, якщо за австрійського панування етнічна самоідентифікація та свідомість латинників залишалися розмитими й нескристалізованими, то у 1920-х, особ-

ливо 30-х роках частина з них починала ототожнювати себе з українцями, а більшість — з поляками.

Другою нечисленною «перехідною» групою були греко-католики з польською розмовною мовою. Вони проживали у межиріччі Сяну і Вислоку, де українська етнічна більшість зазнала сильної полонізації, а також у вигляді окремих краплин у польському етнічному масиві, розташованому на схід від Сяну. З іншого боку, в українському етнічному середовищі Галичини й Поділля піддавалися асиміляції польські колоністи, яких часто називали «мазурами».

Через нечіткість критеріїв визначити чисельність цих «перехідних» груп населення дуже важко, оскільки офіційна польська статистика всіляко їх перекручувала на користь збільшення «польського стану посідання». На основі детального аналізу матеріалів австрійської, польської, німецької, а також церковної статистики В. Кубійович указував, що на 1939 р. в українській Галичині разом з Лемківщиною проживало 514 тис. латинників та 16 тис. українців з польською розмовною мовою, які становили відповідно 8,8 та 0,3 відсотка від загальної чисельності населення.

До вибуху Другої світової війни на Холмщині та Підляшші існувала така «перехідна» група людності, як сполонізовані українці, яких називали «калакутами» або «перекицями». Вони розмовляли переважно українською мовою, дотримувалися українських звичаїв, але самоідентифікували себе з польським етносом.

Виникнення та існування «перехідних» груп населення показує, в яких складних умовах йшло становлення етнорегіональності України, де під впливом суспільно-політичних чинників унаслідок тісного співжиття різних етнічних спільнот виникали непередбачувані сплетіння окремих ознак і проявів етнічності.

Південний надрегіон

Об'єднання Бессарабії, Криму (Таврії), Донщини в один південний надрегіон (Південь України) доволі умовне, бо названі регіональні одиниці мають суттєві відмінності як за спрямованістю етноісторичного розвитку, так і за складом населення та характером традиційно-побутової культури. Водночас їм властиво й чимало

спільних рис, зумовлених не лише суміжним територіально-географічним розташуванням. Етнічну основу Півдня України визначила потужна східнослов'янська колонізаційна хвиля, яка, опанувавши в VI ст. басейн Дону, посунула до Азовського моря. У період з другої половини VII ст. до середини IX ст. відбувалася інтенсивна слов'яно-праукраїнська колонізація Причорноморського Степу. Але впродовж чотирьох подальших століть цей процес гальмували почергові експансіоністські хвилі печенігів, половців і кримських татар. На такому історичному тлі формувалися крайоніміка Південної України і традиційно-побутова культура окремих регіональних утворень, яка лише у XVI—XVIII ст. стала набирати більш-менш виразних ознак.

Бессарабія охоплює західну смугу Південної України, що визначається межиріччям середнього та нижнього Дністра і Пруту. Цей крайонім у формі «цара бессарабська» (тобто земля Бессараба) згадується у волосько-болгарських грамотах X ст. Основи поліетнічності регіону були закладені ще в IV тис. до Н. Х., коли тут відбулося зіткнення землеробів-трипільців та кочових племен. З другої половини I тис. до Н. Х. в регіоні почергово перебували кимври, скіфи, тиріти, Готи, обри, болгари, доки в V—VI ст. його не опанували східнослов'янські племена тиверців і уличів.

Увійшовши до складу Києворуської держави, Бессарабія стала своєрідним «коридором» для походів княжих дружин на Візантію. Монгольська навала послабила владу над цим краєм Галицько-Волинської держави, а відтак започаткувала його своєрідний етнотериторіальний розвиток. У середині XIV ст. Бессарабія відійшла до Молдавського князівства, через півтора століття її південна і західна частини (Буджак і Хотинщина) потрапили під протекторат Туреччини. Після війни 1812 р. цією територією заволоділа Росія, з 1924 р. Бессарабія входила до складу Молдавської автономної республіки, потім північна її частина стала основою території Молдавської РСР а південна частина (приблизно від гирла Пруту до верхів'я Дністровського лиману) — відійшла до України.

У середній (молдавській) Бессарабії є багато смуг з українською етнічною більшістю. В українській Бессарабії своєю чергою вирізняється кілька історичних зон:

південна — *Акерманщина* (до 1953 р. Ізмаїльська область, тепер частина Одеської області), де українці становлять близько 37%, проживаючи разом з молдаванами, болгарами, німцями, росіянами;

північна — *Хотинщина*, де українці становлять переважну етнічну більшість;

південно-східна (між нижнім Дунаєм і Дністром) — *Буджак* (з турецької означає «кут»). У XVI ст Буджак переважно заселяли ногайці, що в Україні отримали назву «буджацькі татари» за їхні часті грабіжницькі напади на місцеву людність. Але дедалі активніше змінювалася його етніка завдяки впливові галицьких русинів («руснаків»), козаків із Малоросії та Запорізької Січі, а також молдаван, Гагаузів, циган, російських старообрядників та ін. Одне з чотирьох татарсько-ногайських кочовищ — огузи згідно з думкою дослідників стало основою формування аґаузів, які й досьогодні компактно проживають у прикордонних з Молдовою районах. Буджак — це *крайня південно-західна смуга* української етнічної території, що також відзначається великою концентрацією болгар і молдаван.

Завдяки своєму прикордонному (між Україною, Румунією, Угорщиною, Балканами) розташуванню Бессарабія відіграла роль своєрідного «моста», що з'єднував західну і східну цивілізації. Сьогодні це найстрокатіший в етнічному відношенні регіон України, що відповідним чином позначилося на традиційно-побутовій культурі його населення.

Крим—Кримський півострів — найпівденніша частина української етнічної території, що складається з Кримських гір та Кримської рівнини. Тут знаходимо найдавніші на території України людські поселення, що мають понад 100 тис. років. Завдяки важливому геополітичному становищу (вихід до Чорного та Азовського морів, наявність природних гаваней тощо) Крим став яблуком розбрату між багатьма державами і народами. Втім він ніколи не становив ні політичної, а тим паче етнічної цілісності.

Етніку Криму в першій половині I тис. до Н. Х. визначали аборигенна спільнота таврів (відомі з писемних джерел IV ст; з грец. — «тур», «бик») та греки-колоністи, а також скіфи, сар-

мати й інші племена і народи. Етнонім таври став основою для виникнення крайоніма *Таврія* (*Таєрида*, *Таєрика*), який поширюється у період Середньовіччя. В літературі існують певні розбіжності щодо територіального ототожнення Криму і Таврії, тож дотримуймося точки зору, що з XIX ст. Таврією називали не лише Кримський півострів, але й суміжні райони Причорномор'я (Північна Таврія), які належали до Таврійської губернії.

У новочасних наукових дослідженнях починає переважати погляд, що Таврія — це споконвічна слов'янська земля, де з античних часів домінуючою етнічною спільнотою були таври — споріднене зі слов'янами плем'я, яке поряд з антами стало предком українського народу. У ранньому Середньовіччі населення Криму складалося з нащадків таврів, які згодом стали називатися «русичами», «русинами». Вони завжди відокремлювали себе від численних інших народів — греків, скіфів, готів, аланів, хозарів, печенігів тощо, які перебували тут у той час. Існували тісні взаємозв'язки між Київською Руссю і таврами-русичами. Внаслідок цього утвердилися не лише назва «русь» — «Кримська Русь», «Тмутараканська Русь», але й властиві русичам етнокультурні особливості. Про народ «русів», «русичів», що заселяли Тавриду, писали болгарські, грецькі, арабські та інші автори. За даними турецького історика Евлії Челебі, за часів Середньовіччя дві третини населення Криму становили русичі-українці. Це важливо підкреслити, оскільки у 1990-х роках не припиняються спроби довести, що таври-русичі, будучи асимільовані монголами й кримськими татарами, безслідно зникли.

Новий період в етноісторії Криму розпочинається з його приєднання у 1773 р. до Російської імперії. Це спричинило наростаючу пертурбацію населення, коли зі зменшенням українців та представників інших народів тут невпинно зростає число росіян. Цей процес відбувався і через примусові виселення і голодомори 1921 р., 1932 р., репресіям, депортаціям кримських татар, а також греків, болгар, німців у 1944—1945 рр. тощо.

Отже, за відомих історичних обставин найдавніші корінні жителі Криму (таври — анти — русичі — українці) сьогодні не становлять етнічної більшості, поступаючись за своєю чисельністю росіянам, які тут, як і в усій Україні, становлять етнічну меншину. Зважаючи на

це, всі форми традиційно-побутової культури населення цього регіону ввібрали в себе широке розмаїття поліетнічних елементів. Крим для України — це давня перлина, що є унікальним поєднанням природних ресурсів (море, гори, ліси тощо) і фруктових-овочевих господарств, які в комплексі з іншими сприятливими чинниками роблять його безцінним осередком світового туризму та базою санаторно-лікувальних закладів.

Донщина (українське Подоння) — історико-етнографічна зона, що охоплює сточище нижнього і середнього Дону. Його південно-західна частина належить до української етнічної території (частина Донецької і Луганської областей). Етніку регіону визначали складні соціальні процеси й переселенські рухи. У IX ст. ця територія входила до складу Хозарського каганату, а в два подальші століття сюди була спрямована потужна слов'янська колонізація. Це створило передумови для виникнення під протекторатом Києворуської держави Тмутараканського князівства (центр Тмутаракань — у гирлі Кубані). Але у XII ст. тут запановують половці, тому одна частина слов'ян-русичів повертається на Русь, а інша, що осіла у Приазов'ї й Подонні (на нижньому Доні), займаючись промислами та ведучи постійну боротьбу з кочовиками, перетворюється на самобутнє етносоціальне утворення, відоме під назвою «бродників». Їх вважають предтечею українського козацтва. Про питому вагу присутнього тут у XIV ст. русько-українського елемента свідчить назва донської столиці — «Черкеськ»*.

У XV — XVI ст. на основі перемішування автохтонної людності (нащадків слов'ян-русичів і кочових народів) та переселенців з Московії й України на Донщині витворюється окрема субетнічна група донських козаків, яка перебуває на службі, а відтак потрапляє в залежність до царського уряду Впродовж

"Походження етноніма «черкаси» достеменно не відомо, хоча, починаючи з М. Карамзіна, М. Маркевича, М. Максимовича, це питання привертало увагу багатьох дослідників. Можливо, це була самоназва якоїсь етносоціальної групи (рибалок, ухадників тощо), які займалися промислами на Запоріжжі чи Донщині. Саме як автоетнонім вона збереглася серед українців

XVII—XVIII ст. українську присутність на Донщині посилювали хвилі переселенців, так що на 1782 р. тут нараховувалося до 26 тис. «станичних малоросіян», а за кілька прийдешніх десятиліть їхня чисельність зросла у три — чотири рази. Наприкінці XIX ст. українці становили 28% людності Донщини, а росіяни — майже 69%. Водночас тут виокремлюється українська етнографічна територія, яка посмужно визначається північним районом між Дінцем і Доном, південно-західною Таганрощиною та північним відтинком від річок Манича і Сал, що прилягає до Передкавказзя.

Не маючи власного глибокого коріння, традиційно-побутова культура Донщини дає яскраве свідчення того, як ті чи інші етнокультурні явища, мандруючи зі своїми носіями, «вживаються» у нове середовище, а згодом впливають на нього та зазнають трансформації внаслідок іноетнічних впливів. Зокрема нижньодонська говірка склалася на українській основі з татаро-ногайськими та російськими домішками, багато українізмів уживається на всій Донщині. Кожна хвиля українських переселенців несла з собою зразки своєї матеріальної і духовної культури, що знаходило прояв як у житлобудуванні, зняряддях праці, одязі, керамічних комплексах тощо, так і в ритуально-обрядовій сфері. Важливу роль у збереженні української етнічності відіграла церква. Таким чином, з одного боку, можемо говорити про деяку «українізацію» культури донського козацтва, що має найрізноманітніші прояви: побутування колодязів із журавлями і ставків із греблями; житлові будинки тут називалися «куреньями»; поширилися засадничі елементи устрою українського козацтва — військові чини, ознаки влади тощо. Але, з іншого боку, українська традиційність поступово нівелювалася наростаючою русифікацією (царською та радянською), так що людність українського Подоння має доволі розмиту етнонаціональну свідомість.

Поволжя, що переселилися сюди у XVIII ст. зі Слобожанщини. Не виключено, що так їх могли називати чорні клобуки та інші тюркомовні народи. Фактом залишається те, що у вигляді топоніма ця назва зустрічається лише в Україні; у XVI—XVII ст. в офіційних документах Московії «черкасами» називали українських козаків і всю українську людність.

Література: Боплан Г. Опис України. — К., 1990; Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; Буковина: історичний нарис. — Чернівці, 1998; Заставний Ф. Д. Географія України. — У 2-х книгах. — Львів, 1994; Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993; Енциклопедія Українознавства. — Т. 1—10. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993—2001; Етнографія України. — Львів, 1994; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження у 2-х томах. — Т. 1. — Львів, 1999; Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996; Міндюк О. Українці — корінний народ Криму. — Львів, 2000; Поділля: Історико-етнографічний нарис. — К., 1994; Полесьє: матеріальна культура. — К., 1988; Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. — К., 1996; Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994; Українське народознавство. — Львів, 1997; Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999; Тиводар М. Етноісторичний та етнокультурний розвиток українців Закарпаття // Етнічні та історичні традиції Українських Карпат кінця XVIII—XX ст. — Ужгород, 2000; Украинцы: Этническая история. Антропология. Язык. Расселение. — М., 1994; Холмщина і Підляшся: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997.

Алексеев В. П. Историческая антропология и этногенез. — М., 1989.
Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.
Аркас М. Історія Північної Чорноморщини. — Т. 1. — Торонто, 1969.
Артюх Л. Ф. Українська народна кулінарія: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1977.
Арутюнян И. В., Дробіжева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология. — М., 1998.
Байбурин А. К. Ритуал в традиционной культуре. — СПб, 1993.
Балушок В. Обряди ініціацій українців і давніх слов'ян. — Львів—Нью-Йорк, 1998.
Баран В. Д. Давні слов'яни. — Україна крізь віки. — Т. 3. — К., 1998.
Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981.
Баран Я. В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I). — Проблеми походження та історії розвитку слов'ян. — К., 1997.
Баронин А. С. Этническая психология. — К., 2000.
Бельк А. А., Резник Ю. М. Социокультурная антропология. — М., 1998.
Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. — Львів, 2000.
Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994.
Боплан Г. Опис України. — К., 1990.
Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. (Історико-етнографічне дослідження). — К., 1988.
Борисенко В. Політична міфологізація проблем дерусифікації України // Етнічна історія народів Європи. — 2001. — Вип. — 11.
Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — К., 2000.

19. Борисенко В. Й. Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття. — К., 1998.
- ^ 20. Бочковський О. Вступ до націології. — К., 1998.
21. Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
22. Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993.
23. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968.
- V 24. Брайчевський М. Ю. Походження українського народу // Матеріали до української етнології. — 1995. — Вип. 4.
- ^ 25. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
26. Брук С. И. Население мира: Этнодемографический справочник. — М., 1986.
27. Буковина: історичний нарис. — Чернівці, 1998.
28. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1993.
29. Бунятян К. П. Давнє населення України. Навчальний посібник. — К., 1999.
30. Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії. — Україна крізь віки. — Т. 1. — К., 1998.
- V 31. Варзар І. М. Політична етнологія як наука: історіологія, теорія, методологія, праксеологія. — К., 1994.
32. Введение в этническую психологию. — СПб., 1995.
33. Вівчарик М. М., Падалка С. О Україна в етнопонаціональному вимірі. — К., 1999.
34. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995.
35. Воропай О. Звичаї нашого народу. — К., 1993.
36. Гамкрелідзе Т. В., Иванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984.
37. Гараджа В. И. Социология религии. — М., 1996.
38. Гачев Г. Национальные образы мира. — М., 1995.
- ^ 39. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Этнические установки и этнические стереотипы. — Дн-ск, 1995.
40. Гнатенко П. І. Український національний характер. — К., 1997.
41. Горленко В. Етнографічні групи // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Кн. 1. — Опішне, 1999.
42. Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. О Народна землеробська техніка українців. — К., 1971.
43. Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971.
44. Граціанська Л. М. Нариси з народної математики України. — 1968.
45. Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. — М., 1945.
46. Греков Б. Д. Киевская Русь. — Т. I. — М., 1953.
47. Гримич М. Два виміри національного образу // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Кн. 2. — Опішне, 1999.
48. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — В 11 томах, 12 книгах. — Том I. — До початку XI віка. — К., 1991.
49. Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992.
50. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. — Л., 1989.
51. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. — М., 1997.
52. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало. — М., 1994.
53. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. — Україна крізь віки. — Т. 8. — К., 1999.
54. Гуслистний К. Г. Вопросы истории Украины и этническое развитие украинского народа. — К., 1953.
55. Давня історія України. — Слов'яно-Руська доба. — Т. 3. — К., 2000.
56. Давня історія України. — Книги 1 і 2. — К., 1995.
57. Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969.
58. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — К., 1974.
59. Дашкевич Я. Національна свідомість українців на зламі XVI—XVII ст. // Сучасність. — 1992. — № 3.
- ✓ 60. Дашкевич Я. Основні етапи історії української нації. Міфологізація і деміфологізація // Родовід. — 1991. — Ч. 2.
61. Державин Н. С. Славяне в древности. — М., 1946.
62. Дністрянський М. О Кордони України. — Львів, 1992.
63. Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.
64. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997.
65. Залізняк Л. Де і коли виникла давньоруська народність // Пам'ять століть. — 1998. — Ч. 6.

66. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. — К., 1999.
67. Залізняк Л. Л. Проблеми етногенезу українців з позицій сучасної європейської етнології // Магістеріум. — Археологічні судії. — Вип. 6. — К., 2001.
68. Заставний Ф. Д. Географія України. — У 2-х книгах. — Львів, 1994.
69. Заставний Ф. Д. Українська діаспора. — Львів, 1991.
70. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993.
71. Зберігаючи українську самобутність / За ред. В. Б. Євуха — К., 1992.
72. Зеленін Д. К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.
73. Зінченко Ю. Кримські татари. — Історичний нарис — К 1998.
74. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960.
75. Этничность. Национальные движения. Социальная практика. — СПб., 1995.
76. Этнография восточных славян: очерки традиционной культуры / Под ред. Ю. В. Бромлея, К. В. Чистова. — М., 1987.
77. Этнознаковые функции культуры. — М., 1991.
78. Енциклопедія української діаспори, в семи томах. — К, 1995.
79. Енциклопедія Українознавства / За ред. В. Кубійовича. — Т. 1—10. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993—2001.
80. Етнічний довідник: у 3-х частинах. — К., 1996.
81. Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах. — Вип. 1. — К., 1997.
82. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії! — Відп. ред. Ю. І. Ремаренко, І. Ф. Курас. — К, 1993.
83. Етнос і релігія: теорія і контекст сьогодення. — К., 1998.
84. Етнос і соціум: К., 1993.
85. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. — Львів, 1999.
86. Етнографія України. — За ред. С. А. Макарука. — Львів, 1994.
87. Життя етносу: соціокультурні нариси. — К., 1997.
88. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. — К, 1993.
89. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич, 1994.
90. Ісаєвич Я. Походження українців. Історіографічні схеми та політика // Матеріали до української етнології. — 1996. — Вип. 1 (4).
91. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996.
92. Історія релігії в Україні: У 10-ти томах. — Т. 1. — К, 1996; Т. 2. — К., 1997.
93. Історія України. — Навчальний посібник. — К., 1997.
94. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968.
95. Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке: Численность и этнический состав. — М., 1963.
96. Кабузан В. М. Народы России в первой половине XIX века: Численность и этнический состав. — М., 1992.
97. Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. — Івано-Франківськ, 1999.
98. Кінан Е. Російські історичні міфи. — К, 2001.
99. Ключевский В. О. Курс русской истории. — Ч. 1. — М., 1987.
100. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I тис. до н. е.). — К., 1991.
101. Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан. — Львів, 1996.
102. Колодний А. Релігійні вияви національного буття українців // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». — Львів, 1993.
103. Кононенко В. Символи української мови. — Івано-Франківськ, 1996.
104. Кононенко П. Україна і вселюдство // Освіта. — 2001. — 23—29 серпня.
105. Конча С. В. Диференціація індоєвропейської спільноти // Магістеріум. — Археологічні судії. — Вип. 6. — К, 2001.
106. Коралов В. В. Этнокультурные процессы новейшего времени. — М., 1995.

107. Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — Україна крізь віки. — Т. 5. — К., 1998.
108. Краткий этнологический словарь. — М., 1995.
109. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: Історико-етнографічний нарис. — К., 1966.
110. Крижицький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. — Україна крізь віки. — Т. 2. — К., 1998.
111. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. — К., 1996. — С. 16—37.
112. Крук О, Чайковский М., Иванченко П. По следам «пути ариев». — Хмельницький, 1998.
113. Кубійович В. Наукові праці. — Т. 1. — Париж—Львів, 1996.
114. Кузич-Березовський І. Праісторія України. — Кн. I, Кн. II. — б / д.
115. Культура і побут населення України / За ред. В. І. Наулка. — К., 1993.
116. Культурологія. ХХ век. Енциклопедія. — Т. 1, Т. 2. — СПб, 1998.
117. Кульчицький С. В. Україна між двома світовими війнами (1921—1939 рр.). — Україна крізь віки. — Т. 11. — К., 1999.
118. Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917—1920 рр.). — К., 2001.
119. Лаврів П. Колонізація українських і суміжних степів. — К., 1994.
120. Левчук Д. Заснування Московії та шляхи утворення деспотичної імперії. — Філадельфія, 1979.
121. Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження у 2-х томах. — Т. 1. — Львів, 1999.
122. Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992.
123. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991—2000 рр.). — Україна крізь віки. — Т. 14. — К., 2000.
124. Лозко Г. Етнологія України. — Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. — К., 2001.
125. Лозко Г. Українське народознавство. — К., 1995.
126. Лозко Г. Українське язичництво. — К., 1994.
127. Лурье С. В. Историческая антропология. — М., 1997.
128. Мавродин В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. — М., 1971.
129. Мавродин В. Происхождение русского народа. — Л., 1978.
130. Мавродин В. Формирование русской нации. — М., 1948.
131. Макаруч С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, 1983.
132. Максимов Е. П. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
133. Мала енциклопедія етнотермазнавства. — К., 1996.
134. Матейко К. І. Український народний одяг. — К., 1977.
135. Міндюк О. Українці — корінний народ Криму. — Львів, 2000.
136. Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу. — Українське Наукове видавництво, 1964.
137. Мозолевський Б. М. Скіфський степ. — К., 1983.
138. Народы Европейской части СССР / Под ред. С. П. Толстова. — М., 1964.
139. Народы и религии мира: Энциклопедия. — М., 1998.
140. Народы России. Энциклопедия. — М., 1994.
141. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР. — К., 1965.
142. Наулко В. І. Развитие межэтнических связей в Украине. — К., 1975.
143. Наулко В. І., Миронов В. В. Культура и быт украинского народа. — К., 1977.
144. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.
145. Німчук В. В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990.
146. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. — К., 1996.
147. Нельга О. Теорія етносу. Курс лекцій: навчальний посібник. — К., 1997.
148. Ногмов Ш. Б. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев. — Нальчик, 1958.

149. Обушний М. Етнос і нація: проблеми ідентичності. — К., 1998.
150. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.
151. Павленко В. Н. Факторы этногенеза. — Харьков, 1993.
152. Павлів Д. Прадавня історія // Історія України. — Видання 2-ге, зі змінами. — Львів, 1998.
153. Патк В. Корінь безсмертної України і українського народу. — Львів, 1995.
154. Петров В. Етногенез слов'ян. — К., 1972.
155. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
156. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. — К., 2001.
157. Поділля: Історико-етнографічний нарис / За ред. А. П. Пономарьова. — К., 1994.
158. Полесьє: матеріальна культура / Под ред. В. К. Бондарчика. — К., 1988.
159. Пономарев А. П. Развитие семьи и семейно-брачных отношений на Украине. — К., 1989.
160. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України. — Курс лекцій. — К., 1996.
161. Пономарьов А. П. Українська етнографія: Курс лекцій. — К., 1994.
162. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства. — К., 1993.
163. Пошивайло І. Гончарство України у контексті світової культурної спадщини. — Опішне, 2000.
164. Прицак О. Походження Русі. — К., 1997.
165. Природа і етнос. — К., 1994.
166. Происхождение и этническая история русского народа: по антропологическим данным. — М., 1965.
167. Самойлович В. П. Українське народне житло. — К., 1972.
168. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992.
169. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. — К., 1989.
170. Стельмахович М. Г. Українська народна педагогіка. — Навчально-методичний посібник. — К., 1997.
171. Реєнт О. У робітнях історичної науки. — К., 1999.
172. Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. — К., 1998.
173. Рильський М. Т. Стан і перспективи етнографії на Україні // Вісник АН УРСР — 1954. — № 7.
174. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994.
175. Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
176. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. — Україна крізь віки.—Т. 6.— К, 1998.
177. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — М., 1979.
178. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
179. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. — К., 2000.
180. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология. — М., 2000.
181. Саракуев Э. А., Крысько В. Г. Введение в этнопсихологию. — М., 1996.
182. Сарбей В. Г. Національне відродження України. — Україна крізь віки. — Т. 9. — К., 1999.
183. Сафонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К, 1992.
184. Свод этнографических понятий и терминов / Под ред. Ю. Бромляя, Г. Штрабаха. — М., 1986.
185. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу // Народознавчі зошити. — 1998. — Зош. 2.
186. Сегеда С. Антропологічний склад українського народу* новий погляд // Народна творчість та етнографія. — 2001. — Ч. 4.
187. Сегеда С. Антропология. — К., 2001.
188. Сегеда С. П. Українська антропология. Курс лекцій. — К., 1995.
189. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
190. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. — К., 1994.
191. Січинський В. Чужинці про Україну. — Львів, 1991.
192. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — Україна крізь віки. — Т. 7. — К, 1999.
193. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — Т. 1 - М., 1988.

194. Стельмашук Г. Г. Традиційні головні убори українців — К 1993.
- ^ 195. Степико М. Буття етносу. Витоки, сучасність перспективи. — К., 1998.
196. Степовик Д. Історія української ікони Х—ХХ століть.—К., 1996.
- і 197. Степовик Д. Релігії світу. — К., 1993.
- V198. Стрижак О. С. Етнімія Геродотової Скіфії. — К., 1988.
199. Тацит Корнелій. Сочинения. — Т. 1. — Ленинград, 1969.
200. Тадевосов Г. Т. Этнология. Словарь-справочник. — М 1998.
201. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. — М., 1989.
202. Тарас В. Монастирський сад як першооснова формування сакральної ландшафтної архітектури // Народознавчі зошити. — 1998. — Зош. 2.
203. Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К., 1961.
204. Тереножкин А. И. Киммерийцы. — К., 1976.
205. Тиводар М. Етнологія. — Ужгород, 1998.
206. Тиводар М. Етноісторичний та етнокультурний розвиток українців Закарпаття // Етнічні та історичні традиції Українських Карпат кінця XVIII—XX ст. — Ужгород, 2000.
207. Толочко П. П. Від Русі до України. — К., 1997.
208. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. — Україна крізь віки. — Т 4. — К., 1998.
209. Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности — Л., 1979.
210. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. — Україна крізь віки. — Т. 15. — К, 2000.
211. Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян — М., 1991.
212. Українська діаспора / За ред. В. Євтуха, В. Маркуся. — Київ—Чікаґо, 1992.
213. Українська душа. — К., 1992.
214. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е видання. — К., 1994.
215. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії / За ред. Ю. Ю. Кондуфора — К 1990.
216. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. — Львів, 1997.
217. Українці: Іст-етногр. монографія. — К., 1960.
218. Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. — Опішне, 1999.
219. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / За ред. А. П. Пономарьова. — К., 1991.
220. Украинцы: Этническая история. Антропология. Язык. Расселение / Под. ред. А. П. Пономарёва. — М., 1994. — Кн. 1.
221. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронограф» Феофана, «Бревиарий» Никифора. — М., 1980.
222. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. Б. П. Попова. — К., 1998.
223. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. — Л., 1972.
224. Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. — К., 2000.
225. Хабургаев Г. А. Этнонимия «Повести временных лет». — М., 1979.
226. Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження. — К., 1997.
227. Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — М., 1985.
228. Шаронов В. В. Основы социальной антропологии. — СПб, 1997.
229. Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — Дрогобич, 1992.
230. Шилов Ю. Праісторія Русі-України. — Київ—Хмельницький, 1998.
231. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. — К., 1999.
232. Шухевич В. Гуцульщина. — Львів, 1899—1908.
233. Ярмусь С. Духовність українського народу. — Вінніпег, 1983.

СЛОВО ПРО МЕЦЕНАТА — ЯРОСЛАВУ ВИННИЦЬКУ (1905—2002 Р Р Л)

Цей навчальний посібник виданий на кошти зі спадкового фонду Ярослави Винницької — щирої українки, патріотки, відомої громадської діячки української діаспори Канади.

Ярослава Винницька була визначною членкинею Ліги українських католицьких жінок Канади (ЛУКЖК). Упродовж двох десятиліть вона редагувала «Сторінку ЛУКЖК» в тижневику «Наша мета». Я. Винницька була головним ініціатором і редактором книги «Начерк історії ЛУКЖК Торонтонської Єпархії» (1982 р.), а також упорядкувала і зредагувала унікаль-

не видання — книгу-альбом «Українська вишивка» (1983 р.). Організоване нею мистецьке об'єднання «Наша Спадщина і Традиція» вагомо спричинилося до розвитку українського прикладного мистецтва в діаспорі. В 1992 р. XVII Конгрес ЛУКЖК надав Я. Винницькій «довічне почесне членство» цієї організації.

Ярослава Винницька багато працювала над розбудовою та зміцненням українського жіночого руху в діаспорі, зокрема самовіддано займалася улаштуванням та проведенням з'їздів Світової федерації українських жіночих організацій. Свою невсипущу енергію вона спрямовувала на розвій цієї визначної інституції українок світу, що здобула визнання та авторитет у міжнародному жіночому русі.

Пані Ярослава народилася 1905 року в Тернополі у шанованій українській родині Сатурських. Після закінчення з відзнакою української гімназії вона навчалася в університетах Відня (1925 р.) та Кракова (1926 р.). У 1927 році вийшла заміж за інженера агрономії Юліяна Винницького. В їхній родині народи-

лося й виховувалося троє дітей — Олександра, Лев та Іван. У вирі Другої світової війни родина Винницьких потрапляє до Відня. Тут у 1946 році через хворобу помирає донечка Олександра. За цим наспіла друга трагедія — органи НКВС схопили чоловіка Юліяна Винницького. Після 10-річного сибірського ув'язнення він помер 1968 року на Львівщині, більше не побачивши дружини.

У 1948 році Ярослава Винницька з двома синами переїхали до Монреалю, звідки після десятирічного перебування вона перебралася до Торонто. Після себе пані Ярослава залишила дев'ять онуків і четверо правнуків.

Нехай ця книга, присвячена етнічному розвитку та культурній самобутності українського народу, стане гідною духовною пам'яткою його славній дочці Ярославі Винницькій і тисячам самовідданих патріотів нації, які все життя мріяли та жертовною працею наближали час воскресіння Вільної України.

Борис Савчук

УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛОГІЯ

Редагування Ярослава Довгана

Верстка Тетяни Маренкової

Коректура Алли Журави, Лідії Левицької

Підписано до друку 07.05.04. Формат 60x84/16

Гарнітура «Arial». Умовн. друк. арк. 32,55

не видання — книгу-альбом «Українська вишивка» (1983 р.).
Організоване нею мистецьке об'єднання «Наша Славщина і Тра-
диція» вагомо сприяло до розвитку українського приклад-
ного мистецтва в діаспорі. В 1982 р. XVII Конгрес ДУЮЖ надав
Я. Винницькій «довічне почесне членство» цієї організації.

Ярослава Винницька багато працювала над розбудовою та
зміцненням українського жіночого руху в діаспорі, зокрема са-
мовіддано займалася улаштуванням та проведенням з'їздів
Світової федерації українських жіночих організацій. Свою не-
всипущу енергію вона спрямовувала на розвій цієї визначної
інституції українок сапу, що здобула визнання та авторитет
у міжнародному жіночому русі.

Пані Ярослава народилася 1905 року в Тернополі у шано-
ваній родині Сатурських. Після закінчення середньої шко-
ли в Україні (1925 р.) та Кракова (1926 р.). У 1927 році виїхала за
інженера агрономії Юліяна Винницького. В їхній родині народи-

ISBN 966-668-073-4

ББК 63.5 (4 УКР)